

**Вищий навчальний заклад Укоопспілки
«Полтавський університет економіки і торгівлі»
Кафедра педагогіки, культурології та історії**

І.М.ПЕТРЕНКО

В.В.САРАПИН

Історія української культури

**Навчально-методичний посібник
для вивчення дисципліни за кредитно-модульною системою
організації навчального процесу
для студентів усіх напрямів підготовки денної та заочної
форми навчання**

Полтава 2012

Автори:

Петренко І.М., професор кафедри педагогіки, культурології та історії, д.і.н.

Сарапин В.В., доцент кафедри педагогіки, культурології та історії, к.філол.н.

Рецензент:

Семергей Н.І., доцент кафедри педагогіки, культурології та історії Полтавського університету економіки і торгівлі, к.і.н.

Головіна Н.І., доцент кафедри філософії Полтавського національного педагогічного університету ім. В.Г.Короленка, к.ф.н.

Історія української культури: Навчально-методичний посібник з дисципліни / Укл. Петренко І.М., Сарапин В.В. – Полтава: РВВ ПУЕТ, 2012. – 504 с.

Обговорено і схвалено
на засіданні кафедри
педагогіки, культурології та історії
«4» вересня 2012 р.
протокол № 1

Зав. кафедри _____
проф. Стрельніков В.Ю.

Декан факультету харчових технологій,
готельно-ресторанного та туристичного бізнесу

Доц. Шкарупа В.Г.

Директор навчального центру

Доц. Герман Н.В.

Начальник науково-методичного центру
управління якістю освітньої діяльності

Доц. Огуй Н.І.

ВСТУП

Питання культури посідають чільне місце в системі гуманітарних дисциплін, які вивчають студенти у вищій школі. Відомо, що від гуманітарної освіти значною мірою залежить творчий потенціал особистості. Знайомство з українською культурою – невід’ємна частина інтелекту випускника ВНЗ. Ще давні римляни називали історію навчательною життя. Тож значення цієї сфери духовного буття людства і присвяченої їй навчальної дисципліни обумовлює актуальність даного навчально-методичного посібника з «Історії української культури», робить його матеріали таким, що має практичне значення для вдосконалення культурологічної підготовки фахівців.

Навчально-методичний посібник ознайомлює студентів з вузловими питаннями історії культури різних країн. Виклад матеріалу подається за основними етапами розвитку культури – від первісного суспільства до сьогодишнього дня. Це дає уявлення про поступальний рух людської цивілізації та підвищення рівня матеріальної і духовної культури людства.

Фактор національної культури стає символом соціальних змін, бо в ній найповніше втілюється торжество і майбуття української національної ідеї. Основним змістом українського культурного оновлення і відродження є самовіддана праця багатьох дослідників, ентузіастів, практиків з реконструкції zdeформованої культури, залучення до нового життя великих набутоків, які або були під арештом, або були невідомими.

Водночас у суспільстві все більше усвідомлюється загальна потреба в культурі як підоймі, що здатна вплинути на поступ суспільства загалом. Культура все ґрунтовніше починає розумітись як найважливіший здобуток нації, її достоїнство і сутність, бо культура – це те, що зберігає й утверджує не тільки особистісне, але й національне існування.

Усе це зумовило зростання інтересу до історії та проблем української культури, який, на жаль, задовольняється недостатньо, оскільки в науковому плані особливості української культури досліджені фрагментарно.

Методологічні засади дозволяють розкрити сутність та особливості національної культури. Вона охоплює систему різноманітних форм національного життя, серед яких – географічні, господарські, побутові, ідеологічні, державно-правові, релігійні чинники. Вони забезпечують збереження й відтворення економічного та морально-духовного потенціалу нації, формують почуття національної свідомості, інтегрують культуру нації у світову культурну співдружність.

Метою навчальної дисципліни «Історія української культури» є ознайомлення студентів із найбільш визначними здобутками української культури протягом усієї історичної еволюції від найдавніших часів до сьогодення.

Завдання курсу полягає у тому, щоб з'ясувати основи сучасних підходів до історії національної культури, особливості історичного розвитку української культури, виявити її зв'язок з соціальними, політичними, цивілізаційними, побутовими, мистецькими явищами і процесами, навчити вільно оперувати сучасними концептами історичної культурології та широким фактологічним матеріалом.

Нормативний курс «Історія української культури» для студентів Полтавського університету економіки і торгівлі дотичні до таких навчальних дисциплін, як «Історія України», «Культурологія», «Етика та естетика», «Філософія», «Соціологія», «Релігієзнавство», «Політологія».

У результаті опанування курсу студенти повинні знати:

- важливі проблемно-теоретичні питання курсу в їх історичній ретроспективі і перспективі;
- імена і творчу спадщину провідних діячів національної культури;
- досягнення українського народу в матеріальній і духовній сферах;
- художні стилі і шедеври українського мистецтва.

Студенти повинні вміти:

- розглядати культурні процеси та явища, визначати їх значення для долі власного народу, держави, культурних надбань людства;
- порівнювати пам'ятки матеріальної і духовної культури;
- користуватися культурознавчою термінологією;
- оцінювати діяльність творців української культури;
- визначати взаємозв'язки української і світової культури;
- встановлювати причинно-наслідкові зв'язки між суспільно-політичними та культурними процесами і явищами;
- вільно оперувати набутими історичними фактами, поняттями, афоризмами для підтвердження основних теоретичних узагальнень;
- пояснювати суть національних та загальнолюдських цінностей;
- вести наукову дискусію, висловлювати свої думки і відстоювати свою точку зору, використовувати набуті знання при прийнятті рішень суспільного значення;
- збагачувати власну духовну культуру шляхом самоосвіти;
- конспектувати зміст лекцій, вибирати оптимальні шляхи підготовки до семінарських занять та виконання завдань самостійної роботи;
- робити висновки й узагальнення на основі опрацювання літератури, вміти користуватися періодичними виданнями, знаходити необхідні матеріали відповідно до проблеми, що вивчається;
- готувати повідомлення (доповіді), реферати, складати тести, кросворди, тези виступів тощо;
- швидко адаптуватися до умов навчання у ВНЗ, нових видів контролю та оцінювання результатів діяльності.

Метою навчально-методичного посібника є надання допомоги студентам в організації аудиторної і самостійної роботи та підвищенні її ефективності. Він містить методичні поради до кожної теми курсу, питання і завдання для самооцінки знань, завдання для тематичного контролю, індивідуальні завдання. Домінуючим у посібнику є принцип вибірковості, спрямований на створення ситуації успіху – студент має змогу самостійно обирати посильні завдання будь-якого рівня й об'єктивно оцінювати власні досягнення.

НАВЧАЛЬНА ПРОГРАМА ДИСЦИПЛІНИ

Змістовий модуль I

Розвиток української культури з найдавніших часів до початку XXI ст.

Тема 1. Вступ до курсу «Історія української культури»

Предмет та завдання дисципліни. Методи та методологія викладання. Взаємозв'язок з іншими дисциплінами. Поняття «культура». Етимологія терміну «культура», його багатозначність та поліфункціональність. Сучасні наукові визначення культури. Людина і природа. Культура і цивілізація. Культура і соціальний прогрес. Культура в умовах сучасної екологічної кризи. Структура та функції культури. Культура матеріальна та духовна, елітарна та масова. Культура і суспільство. Функції культури. Національна культура. Поняття світової, національної, народної культури, їх взаємозв'язок. Загальнолюдські та національні цінності в системі культури. Культура як засіб національної самоідентифікації. Мова в структурі культури. Культура і традиція. Періодизація української культури.

Тема 2. Архаїчні культури на території сучасної України

Культура первісної доби. Періодизація та характерні особливості. Міфологічний характер первісного мислення та освоєння світу. Ранні форми релігійних вірувань та мистецтва. Археологія і культура. Проблема праісторії та витоків української культури. Найдавніші археологічні культури в межиріччі Дніпра та Дністра. Трипільська культура. Античність і українська культура. Скіфсько-античні взаємовпливи. Культура античних міст-держав Північного Причорномор'я. Римська колонізація та поширення християнства. Культура антів та слов'ян. Культурна самобутність. Матеріальна та побутова культура. Духовний світ. Язичницька міфологія. Язичеські традиції в українському християнстві.

Тема 3. Культура Київської Русі та Галицько-Волинського князівства у контексті європейської середньовічної культури

Візантійські впливи в культурі Київської Русі. Середньовіччя в європейській культурі. Християнський характер середньовічної культури. Місце та значення середньовіччя в розвитку світової культури. Історичні передумови формування давньоруської культури. Етимологія назв «Україна», «Русь». Міста як культурні та політичні центри. Християнство і культура. Своєрідність українського християнства. Церкви та монастирі-духовні та культурні центри. Писемність та освіта. Перші книгозбірні. Література та літописання. Перекладна література. Оригінальна література: «Слово о полку Ігоревім» – перлина художньої літератури. Київські літописи. Мистецтво рукописної книги, мініатюри. Билинний епос. Образотворче мистецтво та архітектура. Характерні риси давньоруського мистецтва. Монументальне будівництво, сакральна архітектура. Монументальне мистецтво та іконопис. Софіївський собор-перлина давньоруської архітектури та живопису. Ужиткове та ювелірне мистецтво. Культура Галицько-Волинської Русі. Спадкоємність культурних традицій. Своєрідність культури. Містобудування та архітектура. Романські та готичні традиції. Особливості Галицько-Волинської іконописної школи. Писемна творчість. Галицько-Волинський літопис.

Тема 4. Українська культура другої половини XIV – першої половини XVII ст.

Ренесанс в європейській культурі. Загальна характеристика, ідейні та естетичні засади. Гуманістичний характер ренесансної культури. Своєрідність формування українського Ренесансу. Особливості культурної еволюції України у складі Великого князівства Литовського. Правовий та мовний статус. Писемність, література. Україна у складі Речі Посполитої. Визначні українські гуманісти – Юрій Дрогобич, Павло Русин та ін. Гуманістичний та реформаційний рух.

Поширення книгодрукування. Релігійна ситуація. Значення Берестейської унії 1596 р. Полемічна література. Культурно-освітня діяльність братств. Братські школи. Центри ренесансної культури в Україні. Львів. Ставропігійське братство та його видатні діячі. Львівська братська школа та типографія. Острог. К.Острозький та вчений гурток. Острозька академія, її значення в становленні вищої освіти на Україні. Острозька Біблія. Видатні діячі Острозької академії. Київ. Київське братство та братська школа. Відновлення ієрархії православної церкви. Книговидавнича та культурна діяльність Єлисея Плетенецького, Захарії Копистенського та ін. Петро Могила та заснування Київської колегії. Ренесанс в художній культурі. Своєрідність українського ренесансного мистецтва. Розвиток архітектури. Фортеці та замки. Ренесансні ансамблі Львова. Скульптура. Особливості іконопису доби Ренесансу. Графіка. Художні ремесла. Місце Ренесансу в світовій та вітчизняній культурі.

Тема 5. Українська культура епохи бароко

Загальна характеристика бароко. Ідейні засади культури бароко. Наука і освіта. Раціоналізм та Просвітництво. Суперечливий характер світогляду. Бароко та класицизм в культурі Нового часу. Культура українського бароко. Самобутність українського бароко. Феномен козацької держави. Культурна та релігійна місія козацтва. Мазепинська доба. Полкові та гетьманські столиці як культурні центри. Школа, освіта, наука. Шкільна освіта в часи Гетьманщини. Києво-Могилянська Академія та її видатні професори. Наукові та літературні здобутки. Шкільний театр. Г.Сковорода – просвітник, філософ, поет. Бароко в художній культурі. Регіональні особливості бароко на Лівобережній та Західній Україні. «Козацьке бароко». Церковна архітектура. Іконостаси та портретний живопис. Львівське бароко. І.Пінзель, І.Руткович, Й.Кондзелевич. Європейська культура ХУШ ст.: від класицизму до реалізму. Ідейні засади культури Нового часу. Видатні діячі Просвітництва. Особливості Просвітництва в Україні. Творчість українських вчених та митців на ниві російської культури. Своєрідність класицизму в Україні.

Тема 6. Українська культура XIX – початку XX ст. Національно-культурне відродження

Утвердження раціоналізму, як методу наукового пізнання світу, основного засобу удосконалення суспільства та людини. Характеристика провідних художніх стилів – класицизму, романтизму, реалізму. Українська культура в умовах колоніальної політики російського самодержавства. Література. Становлення української літературної мови. Архітектура та образотворче мистецтво. Романтизм та українське національне відродження. Характерні риси українського романтизму. Харківський університет. Етнографічні та фольклористичні дослідження. Наукові та періодичні видання. Харківський гурток романтиків. Київський університет. Кирило-Мефодіївське товариство. Українознавчі студії Костомарова М., П.Куліша та ін. «Руська трійця». Т.Г.Шевченко та становлення нової української культури. Від романтизму до реалізму. Значення літературної та художньої спадщини Т.Г.Шевченка. Його послідовники в мистецтві та літературі. Видатні письменники та живописці другої половини XIX ст. Культурний рух 50-70 рр. Українська демократична інтелігенція в боротьбі за національну культуру. М.Драгоманов, Д.Антонович, П.Чубинський та ін. Національно-культурні процеси в Західній Україні. Літературно-мистецькі, політичні, просвітницькі об'єднання. Культурні контакти Галичини та Наддніпрянщини. Модернізм – система художніх цінностей к. XIX – поч. XX ст. Теоретичні засади. Основні напрямки та течії: від натуралізму до імпресіонізму. Пошуки нових шляхів в культурі: живопис, література, музика, театр. Ідейне та стильове розмаїття європейської культури поч. XX ст. Український модернізм. Ідейні орієнтації: народницька та загальноєвропейська. Проблема традицій та новаторства. «Мистецтво для мистецтва». Літературний модерн. Літературно-мистецькі об'єднання. Літературна та наукова творчість І.Я.Франка. Художня культура: від реалізму до модернізму. Розквіт реалістичного живопису. Українські передвижники. Модерний живопис: О.Мурашко, М.Жук, М.Бурачек

Архітектурний модерн: еклектика, сецесія, конструктивізм. Видатні архітектори та скульптори. Музичне та театральне мистецтво. М.Лисенко та становлення української класичної музики. Український театр, видатні актори, драматурги. Розвиток оперного мистецтва. Світова слава С.Крушельницької.

Тема 7. Українська культура в міжвоєнний період

Культурний розвиток України в 1917-1922 рр. Розвиток освіти та науки. Українська Академія Наук. Видатні українські вчені. Розвиток преси та книговидавництва. М.Грушевський, В.Винниченко в боротьбі за національне відродження. Українська культура 20-30 рр. «Розстріляне відродження». Літературний авангард. Розмаїття літературно-мистецьких об'єднань та періодичних видань. Символізм, футуризм, неокласика. Театр та драматургія. Новаторська творчість Л.Курбаса. Українська академія мистецтв. Авангардне мистецтво, його видатні представники. О.Довженко та становлення національного кінематографу. Загальні принципи та методи культурної політики більшовиків. Українізація 1923-1932 рр. Розгром українізації. Політика терору та політичних репресій. Насадження методу соціалістичного реалізму, його негативні наслідки.

Тема 8. Українська культура в роки Другої світової війни

Історичні умови розвитку української культури. Розвиток української освіти і науки у період війни. Науково-технічні досягнення українських учених: В.Вернадського, І.Сікорського, С.Корольова, Є.Патон, М.Стражеско, О.Богомолець, О.Палладін. Література, преса, кіно і мистецтво у воєнні часи. Значення кіномистецтва О.Довженка у розвитку української культури. Творчість українських акторів З.Гайдай, І.Паторжинський, М.Гришко. Доля український культурних цінностей під час війни.

Тема 9. Культура Радянської України у другій половині 40-х – 1980-ті рр.

Культурний розвиток України повоєнної доби. Політика денаціоналізації та русифікації. Радянізація школи, освіти, науки. Шістдесятництво. Дисидентський та самвидавничий рух. І.Світличний, А.Горська, В.Стус, Л.Костенко та ін. Українська культура в діаспорі. Провідні осередки української культури в діаспорі. Наукові, мистецькі та літературні здобутки. Українознавство. Специфіка культуротворчих процесів у період існування радянської України. Реалізм як провідний художній метод, що пов'язує культурні традиції та ідеологію українсько-радянської літератури. Національно-культурна специфіка українського реалістичного мистецтва.

Тема 10. Культура незалежної України

Зміна культурної парадигми в умовах формування незалежної Української держави. Культура і сучасні процеси українського державотворення. Феномен мультикультурності українського суспільства та проблема національної ідентичності. Вплив тенденцій вестернізації (європеїзації) на процеси розвитку сучасного вітчизняного культурно-ціннісного простору. Постмодернізм як явище культури постіндустріального суспільства другої половини ХХ ст. Українізація освіти. Незалежна преса. Сучасне українське мистецтво як форма соціальної комунікації. Особливості масової та елітарної культур. Медіакультура як ознака становлення інформаційного суспільства. Роль та місце культури в подоланні сучасної економічної та політичної кризи. Молодіжна культура: стиль життя і форма спілкування. Перспективи розвитку культури.

Тематичний план дисципліни

№	Назва розділу, модуля, теми	Кількість годин за формами навчання та видами занять									
		денна					заочна				
		аудиторні			позааудиторні		аудиторні			позааудиторні	
		Разом	Лекції	Семінари	ІКР	СРС	Разом	лекції	Семінари	Тестування	СРС
Змістовий модуль I											
<i>Розвиток української культури з найдавніших часів до початку XXI ст.</i>											
1	Вступ до курсу «Історія української культури»		2	-						6	
2	Архаїчні культури на території сучасної України		2	2		4				6	
3	Культура Київської Русі та Галицько-Волинського князівства у контексті європейської середньовічної культури		2	2	2	4		2		6	

4	Українська культура другої половини XIV – першої половини XVII ст.		2	2	2	4			2		6
5	Українська культура епохи бароко		2	2	2	4		2			6
6	Українська культура XIX – початку XX ст. Національно-культурне відродження		2	2	2	4		2			6
7	Українська культура в міжвоєнний період		2	2		2			2		6
8	Українська культура в роки Другої світової війни		2	-							6
9	Культура Радянської України у другій половині 40-х – 1980-ті рр.		2	2	2	2			2		6
10	Культура незалежної України		2	2		2				1	6
	Всього	72	20	16	10	26	72	6	6	1	60

Методичні рекомендації студентам щодо організації самостійної роботи з дисципліни «Історія української культури»

Одним із засобів вивчення студентами «Історія української культури» виступає самостійна робота, що здійснюється згідно з навчальними планами й програмою. Її метою є засвоєння студентами курсу відповідно до особистих здібностей кожного та набуття навичок пошуку нових знань.

За часом самостійна робота студентів (СРС) поділяється на аудиторну й позааудиторну; за формами – на обов'язкову (передбачену навчальним планом), вибірккову (наукова й дослідницька робота) та добровільну (участь в олімпіадах, вікторинах, конкурсах). Складовими СРС є самостійна робота під час лекцій, підготовка до семінарів, вивчення тем, що винесені на самостійне опрацювання, написання рефератів, есе, наукової роботи, самостійні наукові дослідження тощо. Контроль за якістю СРС здійснюється на семінарських, індивідуально-консультативних заняттях та екзамені. Форми контролю СРС, що застосовуються при вивченні «Історії української культури», передбачають усне опитування, співбесіди, тестування, модульні контрольні роботи, індивідуальні пошукові завдання, реферативні виступи тощо.

Методологічною основою самостійної навчальної діяльності студентів є лекція, успішність якої залежить не тільки від мистецтва лектора, а й від уміння студента сприймати її. Завдання студента – уважно слухати викладача, який націлює на концептуально-проблемне бачення головних проблем теми, активно й творчо усвідомлювати отриману інформацію та записувати основний її зміст. Конспект лекцій акумулює необхідний навчальний матеріал і служить в подальшому базою для самостійної роботи студента та економить час на повторення перед екзаменом.

Крім того в курсі «Історія української культури» є проблеми, які авторами висвітлюються з різних, навіть протилежних точок зору. Ці питання розглядаються викладачем

на лекції, і якщо студент не буде вести записів, то він швидко забуде пояснення лектора.

Добре засвоєння студентом змісту лекції означає, що він чітко знає основні проблеми теми, вміє виділити в ній головні положення, розуміє її місце у даному курсі, уявляє можливість практичного застосування набутих знань.

Послідовність навчального процесу виражається в тому, що лекція є першим його ступенем, за яким іде самостійна робота студента, консультація викладача, а завершує вивчення проблем, порушених у лекції, семінарське заняття.

Важливою формою самостійної є опрацювання студентами навчальної й наукової літератури. Для першокурсників передусім необхідно оволодіти методикою роботи з інформаційними джерелами – обізнаністю у способах їх знаходження й добірки, продуктивною організацією процесу читання, вмінням користуватися довідковою літературою тощо.

Ефективність роботи студента з літературою значною мірою залежить від його навичок організації процесу читання. Неприпустиме механічне читання без осмислення змісту. Розібратися у прочитаному – значить продумати і зрозуміти основні визначення автора, його аргументацію, логічний зв'язок між головними думками, важливість окремих висновків і узагальнень для формування власних поглядів.

Наступною умовою успішного опрацювання інформаційного джерела є вміння студента викласти у тезовій формі його основний зміст. Загалом конспектування – це школа розвитку логічного мислення, адже воно спонукає глибше вникати в суть положень, що викладаються автором та їх аргументацію, сприяє більш чіткому усвідомленню прочитаного, виробленню навичок формулювання своєї думки, підвищує культуру та навички писемного мовлення. Залежно від характеру інформаційного джерела, ступеня його складності, досвідченості студента та поставленого завдання (вивчення усього твору або якої-небудь однієї проблеми, підготовки матеріалу до виступу на семінарі, нотатки для доповіді чи реферату) записи носять характер плану, тез, нотаток, конспекту.

Конспектування потребує від студента певних навичок. Необхідно знати, що існує кілька форм запису: 1) запис за авторським текстом (текстуальний конспект), коли відповідь на питання дається словами автора або цитатами, логічно пов'язаними між собою; 2) вільний конспект – виклад думок автора своїми словами; 3) комбінований конспект – поєднання текстуального й вільного записів. Оптимальним є варіант, коли добре продуманий запис підкріплюється цитатами із визначень й висновків автора твору.

Поглиблення й закріплення знань, одержаних студентами під час лекцій та в процесі самостійної роботи, відбувається на семінарських заняттях. Саме семінарське заняття є тією творчою лабораторією, де всебічно активізується та інтенсифікується мислення студента, формуються навички аналізу й культура полеміки. Семінар забезпечує необхідний оперативний зв'язок між викладачем і студентом при закріпленні програмного матеріалу, розвиває самостійність у студентів при оцінюванні окремих науково-історичних проблем, стимулює загальний інтелектуальний потенціал, підвищує відповідальність за результати своєї праці.

Готуючись до семінару, студент насамперед повинен ознайомитись із планом заняття, списком інформаційних джерел, перечитати лекційні записи й відповідний розділ підручника. Крім джерел, визначених програмою курсу, студентам рекомендується опанувати публікації у фахових журналах, науково-популярній літературі тощо, що допоможе зорієнтуватись у широкому колі поглядів, думок, позицій. Підсумком підготовки до семінару має бути розширений план виступу, який повинен містити тези (основні положення) за кожним із питань заняття. Готуватися до виступу слід з таким розрахунком, щоб викласти зміст одного питання за 7 – 10 хвилин.

В умовах рейтингової системи оцінювання знань студентів, головним об'єктом стають їх уміння, навички та результати творчої діяльності впродовж вивчення теми, а критеріями оцінки – ступінь оволодіння різними формами роботи.

У процесі вивчення дисципліни «Історія української культури» студенти мають набути вмінням:

- аналізувати, узагальнювати, систематизувати, порівнювати й пояснювати явища української культури на основі альтернативних поглядів на проблеми, спираючись на здобуті знання;
- аргументовано обстоювати власні погляди на ту чи іншу проблему, толерантно ставитися до протилежних думок, критично сприймати тенденційну інформацію;
- самостійно добувати знання, використовуючи різні джерела – документи, науково-популярну літературу, періодичну пресу тощо, володіти понятійним апаратом, правильно вживати й тлумачити історичну термінологію.
- складати конспект, тези, готувати реферат, доповідь, складати список літератури з теми, брати участь у дискусії, конференції, давати усний відгук на відповідь однокурсника, поважаючи його право на власну точку зору.

Організація самостійної роботи передбачає системність і послідовність засвоєння матеріалу дисципліни. Тому на початку вивчення дисципліни до відома студентів доводиться графік проведення поточного й модульного контролю знань. Індивідуальні особливості кожного студента, рівень його знань і здібностей та необхідна методична допомога щодо оволодіння технологіями засвоєння навчального матеріалу викладач визначає під час проведення консультацій, де він обумовлює напрямки самостійної діяльності студента.

Бажаємо творчих успіхів і задоволення від роботи!

Тема 1. Вступ до курсу «Історія української культури»

*Кількість годин: аудиторні заняття – 4,
самостійна робота – 2*

1.1. Методичні поради до вивчення теми:

Українська культура – це сукупність матеріальних і духовних надбань, спосіб сприйняття світу й оволодіння ним, система мислення і творчості українського народу. Вона охоплює мову, мистецтво, науку, ідеологію, право, етику, релігію, традиції, звичаї і вірування, які становлять духовний світ народу, його свідомість, переконання і погляди і які обумовлюють особливості поведінки і практичної діяльності. Відтак історія української культури – це один із небагатьох предметів, який формує ідентичність і національну самоповагу, адже історія культури немовби концентрує найголовніші і взаємопов'язані чинники, головне – національну пам'ять і національну своєрідність. Як і всі навчальні дисципліни, вона має специфічний предмет студювання, свою методологію, зв'язок з іншими предметами. З огляду на це вступними заувагами до опанування курсу буде теоретична тема, **метою** якої є з'ясувати методичні і методологічні основи вивчення дисципліни, визначити поняття і сутність культури, її структуру, функції і суспільне значення, схарактеризувати поняття «національна культура», осмислити співвідношення культури і цивілізації, встановити місце української культури у контексті світової.

Для розуміння змісту теми необхідно розглянути такі **питання:**

1. Концептуальні підходи до визначення категорії «культура»: сутність, структура функції.
2. Культура й цивілізація.
3. Рівні і форми культури.
4. Специфіка розвитку української національної культури.

При висвітленні першого питання слід означити поняття культура. Зауважмо, що воно часто вживається як у науковому, так і буденному житті. Вітчизняні і зарубіжні культурологи стверджують, що існує майже півтисячі дефініцій

цього поняття, що є свідченням неповноти кожного із запропонованих науковцями визначень.

Слово «культура» за походженням пов'язане з латинським словом «культ» (cultus – ушанування богів, предків). Первісно воно означало обробіток землі, вирощування, догляд. З часом набув значення виховання, освіти, розвитку. Уже римський філософ, письменник і оратор *Марк Туллій Цицерон* у «Тустуланських бесідах» (45 р. до н.е.) назвав філософію «культурою душі», яка вимагає наполегливого вдосконалення власних розумових здібностей. Починаючи з XVII ст., під культурою стали розуміти рівень розвитку розумових здібностей окремих народів. У своєму сучасному значенні поняття «культура» укорінилося в європейській свідомості, стало надбанням європейської соціальної думки лише з другої половини XVIII ст. Цим поняттям позначалися в той час досягнення духовної культури людей, передусім наукові знання, мистецтво, моральна досконалість, – усе те, що називали тоді освіченістю. У подальшому історичному розвитку людства поряд з духовною культурою почали досліджувати культуру матеріальну, яка охоплює всю сферу виробничого діяльності та її результати: знаряддя праці, житло, предмети повсякденного побуту, одяг, архітектурні споруди, транспортні засоби, засоби зв'язку, пам'ятники і монументи.

Певну ясність у розуміння поняття «культура» внесла Всесвітня конференція з культурної політики, проведена під егідою ЮНЕСКО 1982 р. Вона прийняла декларацію, в якій **культура** тлумачиться як *комплекс характерних матеріальних, духовних, інтелектуальних та емоційних рис суспільства, що включає в себе не лише різні мистецтва, а й спосіб життя, основні правила людського буття, системи цінностей, традицій і вірувань*. Утім у загальному слововжитку термін «культура» означає щось значно більше, ніж сукупність предметів культури чи видів діяльності з їх виробництвом. Розрізняємо живопис і культуру живопису, тобто культуру творення предметів живопису та культуру їх сприйняття, розуміння, вживання у повсякденному житті. Ми розрізняємо побут і культуру побуту. Ми розрізняємо музику як сукупність

творів різних жанрів і музичну культуру цього суспільства, тобто здатність творити і сприймати музику.

Але для того, щоб засвоїти і навчитися розуміти певний комплекс явищ культури, треба мати не тільки систему умінь і навичок, а й систему цінностей. Слід знати не тільки все те, що було створено народом упродовж його історії, але і зрозуміти, що саме означали ці культурні набутки для людей у ті минулі часи. З огляду на цю проблему історія української культури покликана не тільки викласти факти розвитку культури у хронологічного порядку, але й подати фундаментальні культурні цінності різних епох як цілісні системи. Тоді і наступність епох може виглядати як поступовий розвиток зі своїми втратами і набутками.

Зрозуміти сутність культури можна лише через призму діяльності людини, суспільства, народів, які жили, живуть чи житимуть колись на планеті. Культура неможлива поза людиною, оскільки саме в ній розкривається духовний світ людини, її сутність, а саме: здібності, потреби, світогляд, знання, вміння, соціальні почуття, національний характер. За життя людина опановує культуру, створену її попередниками, і робить свій внесок у культуру суспільства, позаяк результати її діяльності мають культурне значення. Відтак культура є процесом і наслідком людської діяльності. Інакше кажучи, культура постає мірою людського в природі, а також у самій людині.

Тобто під культурою розуміємо те, що безпосередньо створене людиною (штучне), на противагу природі («натурі»), натуральному, що існує за незалежними від людини законами, виникло само по собі, само народилося і росте (дикий кінь – свійський кінь, дика яблуня – сорт Симиренка, Чорне море – Кременчуцьке море, ліс – парк). Тож *феномен культури* можна визначити як творчу діяльність людей і сукупність матеріальних і духовних цінностей, вироблених людством у процесі історії, а також взаємовідносини, що склалися у процесі розподілу культурних надбань.

Відповідно в культурі виокремлюють *дві сфери*:

- *матеріальна* (засоби виробництва, житло, предмети домашнього побуту, одяг, засоби транспорту і зв'язку,

тобто все те, що є результатом виробничої, матеріальної діяльності людини). До матеріальної культури належить усе те, що отримало назву штучного середовища проживання людства і є процесом і результатом матеріальної діяльності людини.

- *духовна* (пізнання, моральність, виховання і система знань, включно з правом, філософією, етикою, естетикою, наука, мистецтво, література, міфологія, релігія, тобто сфера свідомості, духовного виробництва).

Предмети і продукти матеріальної і духовної культури, штучно створені людиною, називаються *артефактами* (від лат. *arte* – штучний, *fartus* – створений).

Існують також ще два виміри: культура *соціальна*, тобто характерна для певного суспільства, регіону, та *особистісна*, що виявляється у рівні вихованості, освіченості людини, способі її світосприйняття і життєдіяльності.

Відомий вітчизняний філософ Мирослав Попович виділяє *духовну, політичну і господарську культуру*, тобто розглядає такі рівні реалізації культури, як світоглядний, націєтворчий (державотворчий) і побутовий.

Зрозуміло, що поділ чи виокремлення сфер культури досить умовний: побудова храму неможлива без творчого задуму, ікона в ньому неможлива без використання певних матеріальних засобів (дерева чи полотна, фарб, пензлів, лаку) і фізичних зусиль (обробка матеріалу, власне малювання, закріплення малюнка тощо).

З метою глибокого розуміння суті культури це явище необхідно розглядати як багатовимірне, яке включає всю сукупність зв'язків духовної культури з матеріальною, сам процес духовного виробництва, а також процеси передачі духовних та естетичних цінностей, їх сприймання та функціонування в суспільстві. Такий всебічний підхід фахівці називають «*тривимірністю*» явищ культури, маючи на увазі такі три основні підходи до з'ясування сутності культури:

- *антропологічний*, коли під культурою розуміють спосіб життя суспільства, народу чи групи народів, наприклад, первісна культура, східна культура, європейська культура;

- *соціальний* або галузевий, для якого характерне ототожнення з певною стороною суспільного життя (економіки, науки, освіти тощо);
- *філософський* (аксіологічний), оскільки він пов'язаний з високим рівнем абстракції, коли оцінюється ступінь «цивілізованості» особи, групи людей чи народів («культурна людина», «культурні народи», «елітарна культура», «масова культура»). Філософське розуміння культури дає змогу розкрити її як цілісний феномен, а не тільки як сумарність світоглядних, релігійних, моральних, естетичних, цінностей.

Складність і багатовимірність людської діяльності та творчості зумовлюють багатоманітність внутрішньої структури як цілісного феномена. До складників поняття культура вітчизняні дослідники здебільшого відносять мистецтво, літературу, науку, освіту, засоби масової комунікації, Інтернет, сферу виховання, естетику побуту і виробництва, традиції і вірування.

Зарубіжні культурологи поняття «культура» вживають принаймні в чотирьох основних значеннях.

1. Для позначення загального процесу інтелектуального, естетичного, духовного розвитку.

2. Словом «культура» користуються тоді, коли йдеться про суспільство, яке ґрунтується на праві, порядку, моральності. У цьому значенні поняття «культура» ототожнюється з «цивілізацією».

3. Під «культурою» розуміють спосіб життя людей, притаманний певній спільноті (молодіжна культура, професійна культура тощо), нації (японська, українська, німецька тощо), історичній добі (антична, середньовічна культура і т.ін.).

4. Слово «культура» вживається як абстрактна, узагальнююча назва для різноманітних способів, форм і наслідків інтелектуальної і художньої діяльності людей у галузі літератури, музики, живопису, театру, кіномистецтва.

Дієвість культурних процесів можна з'ясувати шляхом визначення основних соціальних функцій, притаманних

культури, які взаємопов'язані між собою і доповнюють одна одну.

Найголовнішою функцією феномена культури є *людинотворча* або *гуманістична*. За її допомогою реалізуються вищі духовні цінності шляхом культивування людської гідності. Усі інші функції певною мірою пов'язані з нею і витікають із неї.

Комунікативна функція та *функція історичної наступності*. Вони іноді ототожнюються. Багатозначні функції культури передаються прийдешнім поколінням не як спадок, а як соціальний досвід численними засобами матеріального і духовного життя людей. У спілкуванні відбувається обмін культурними надбаннями, а за його допомогою – їх зростання і збагачення.

Пізнавальна (евристична) функція полягає у тому, що завдяки залученню людини до культурних надбань вона пізнає об'єкт і процеси дійсності, які ці надбання відбивають, відтворюють у своїй уяві та пам'яті реальні речі, явища, людей, їхню діяльність, життя й побут. Пізнаються історичні події та епохи, людські відносини та спілкування, розширюються знання, збагачується духовний світ, відкривається щось нове.

Суть *світоглядної функції* полягає в тому, що засоби культури є неоцінним фактором формування світогляду людини, бо синтезує в цілісну і завершену форму систему чинників духовного світу особи – пізнавальних, емоційно-чуттєвих, оцінних, вольових.

Світогляд відбиває об'єктивний світ у найзагальнішому вигляді й ціннісне ставлення людини до нього. Розрізняють три головні типи світогляду: життєвий (буденний), філософський і релігійний. Існують його різновиди – науковий, ненауковий, ідеалістичний, матеріалістичний тощо. Виділяється також емоційно-образний і раціонально-логічний світогляд. Якщо в духовній культурі, зокрема, у мистецтві, переважає емоційно-образний, то в науці і філософії – раціонально-логічний, хоча вони взаємопов'язані.

Емоційно-естетичні функція. Відвідуючи театр, музей, кіно чи виставку, читаючи художній твір, ми не переймаємося питанням виховання чи пізнання дійсності. На перше місце

виступає емоційний бік, естетичне переживання, насолода. Відпочинок і дозвілля доповнюються духовним наснаженням художніх образів. Твори мистецтва створюють у нас гарний настрій, спрямовують на сприйняття навколишньої дійсності, а її розуміння викликає переживання, нові плани, мрії, надихає на активні плани. Так виникає естетичне почуття.

Державотворча функція. За допомогою культури формується певний тип особистості, яка пізнає і змінює дійсність, перетворює світ. Усі ті соціальні якості людини, які вона набуває під впливом суспільного буття, у процесі праці, освоєння культури, врешті-решт втілюються в її перетворювальній діяльності, проявляються через її свідомість у конкретних діях і вчинках на користь держави. Простеживши риси активних героїв-борців від античного світу до наших днів, можна побачити, що вони мають багато спільного: натхненна боротьба за соціальну справедливість, за нове краще життя.

Діагностична і прогностична функції. Останнім часом теоретики зазначають, що вся діяльність культури розподіляється цими двома енергетичними її функціями. Вони очевидні тим, що культура, по-перше, ставить діагноз дійсності, відтворює її, своєчасно реагує на ті зміни і процеси, які відбуваються в суспільстві; по-друге, дає змогу передбачити хід майбутнього розвитку країни, враховуючи наукові прогнози і перспективи.

Виховна функція. Культура виховує людину, прищеплює кращі риси характеру, поведінки, формує у неї високі думки і почуття, підносить до вершин людяності і чуйності. Тож культура виступає універсальним фактором саморозвитку людини, людства, сприяє виробленню високої мети й ідеалів особистості і людства загалом.

Інтегративна функція виявляється у здатності людей об'єднуватися незалежно від їх світоглядної та ідеологічної орієнтації, расової та національної ознаки у світову цивілізацію. За її допомогою посилюються контакти між культурами, зміцнюються їхня взаємодія і їхнє взаємопроникнення. Проте цей процес не веде до знищення культурних особливостей націй. Він спрямований на об'єднання самих людей як у рамки

однієї культури, так і за її межами, а головне – на усвідомлення єдності всього людства.

Нормативна функція включає в себе широке коло вимог, які висувуються до духовного світу людини, її знань, світогляду, моральних якостей. Ідеться, звичайно, про змінюваність норм, принципів, ідеалів. Наприклад, сьогодні від політичного лідера не вимагають, як у середні віки, завоювання нових територій, а війна тлумачиться як річ небезпечна й неморальна.

Аксіологічна (оцінна) функція. Культура як система цінностей формує в людині ціннісні орієнтири і потреби. У процесі функціонування культури відбувається формування духовного обличчя людини, її світогляду, політичних, правових, моральних, художніх, релігійних поглядів, виробляються певні ціннісні орієнтації, моральні установки, культурні смаки, формується багатогранний духовний світ людини.

Отже, за допомогою функцій культури виявляється багато вимірність культури як соціального явища. Культура через свої функції дає можливість особистості включитися в регулювання процесів життєдіяльності, матеріалізувати результати людської діяльності, урізноманітнити способи і норми соціальної організації і, що найголовніше, передати накопичений досвід, отримані знання наступним поколінням.

При розгляді другого питання слід пам'ятати, що у науковому середовищі дискутується проблема співвідношення культури і цивілізації. Терміном «*цивілізація*» (від лат. *civilis* – гідний, вихований, а також громадянський, державний) людство користується досить давно. Проте цей термін виник пізніше, ніж «культура»: лише у XVIII ст. це слово вжив шотландський філософ *Адам Фергюсон* (1723 – 1816). У своїй праці «Досвід історії громадянського суспільства» він проаналізував перехід людини від природного до суспільного стану. На цьому шляху людство пройшло ряд стадій: дикості, варварства, цивілізації. У їхній зміні важливу роль зіграла приватна власність. В епоху дикості її не було, і з'явилася вона лише в добу варварства. У початковий період цивілізації приватна власність почала охоронятися, проте ще не існувало відповідного законодавства. Вищим типом, за А.Фергюсоном, є цивілізація з розвинутими політичними і правовими

інститутами. За іншою версією, термін «цивілізація» залучений у науковий обіг французькими філософами-просвітниками і в їхньому трактуванні означає високорозвинене у сфері культури суспільство, яке засноване на засадах розуму, освіченості, справедливості, права.

Визначене А.Фергюсоном поняття «цивілізація» збігається з трактуванням американського етнографа *Льюїса Генрі Моргана* (1818 – 1881). У своїй книзі «Прадавнє суспільство, або Дослідження ліній людського прогресу через варварство до цивілізації» (1877) він на основі конкретних прикладів запропонував періодизацію світової історії, розподіляючи її на дикунство, варварство і цивілізацію, оцінюючи останню як найвищу стадію розвитку людського суспільства.

На межі XIX – XX ст. завдяки працям російського публіциста і соціолога *Миколи Данилевського* (1822 – 1885), німецького філософа, історика культури *Освальда Шпенглера* (1880 – 1936), англійського історика й філософа *Арнольда Джозефа Тойнбі* (1889 – 1979) з'явилася інша парадигма розуміння поняття цивілізації. Нею стали називатися регіональні та локальні типи культурних спільнот з властивими їм характерними рисами.

Арнольд Джозеф

Микола Данилевський

Освальд Шпенглер

Тойнбі

Пізніше термін «цивілізація» продовжував уточнюватися. Наразі є кілька визначень. За ними цивілізація – це: 1) будь-яка форма існування живих істот, наділених розумом; 2) історичні типи культур, локалізованих у часі і

просторі (зокрема, давні цивілізації Стародавнього Сходу: Месопотамія, Єгипет, Індія, Китай); 3) характеристика якісного стану суспільства (ідеться про зрілість, рівень соціального прогресу); 4) остання стадія розвитку кожного типу культури, в якій духовність витісняється матеріально-технічними інтересами.

Науковці приділяють багато уваги проблемі співвідношення понять «культура» і «цивілізація». Усю різноманітність визначень цього співвідношення доцільно узагальнити, що дасть змогу окреслити низку таких підходів.

1. Культура і цивілізація – синоніми. Зокрема, Арнольд Джозеф Гойнбі розглядає цивілізацію як певну ідейно-духовну фазу культури, оцінює культуру і цивілізацію як «сполучені посудини» і відводить у них головну і визначальну роль релігії.

2. Культура і цивілізація схожі і водночас мають важливі розбіжності. Такого висновку дійшов французький історик *Фернан Бродель* (1902 – 1985). У його розумінні цивілізація є базою культури, передусім вона формує духовний світ людини.

3. Поняття культури і цивілізації переплітаються, вони органічно взаємопов'язані. Зокрема німецькі філософи-романтики наголошували, що культура «проростає» цивілізацією, а цивілізація переходить у культуру. Цивілізованість характеризується наявністю певного рівня культури, яка, у свою чергу, включає в себе цивілізованість.

4. Культура і цивілізація – протилежні поняття. Для прикладу наводиться теорія Освальда Шпенглера, викладена у славнозвісній книзі «Присмерк Європи. Нарис морфології світової історії» (1922), за якою цивілізація є культура, яка згасає і вмирає. Культура, на думку вченого, є живим і зростаючим організмом. Завдяки їй розвивається мистецтво і література, відтак творчо збагачується особистість та індивідуальність. У цивілізації відсутній елемент творчості. Вона вже нічого не породжує, а лише дає нові хибні інтерпретації всім формам попередньої культури. Їй притаманні бездушний інтелект, відчуження, практицизм, раціоналізм. Цивілізація нівелює людей, перетворює їх на безликі, невизначні істоти. О.Шпенглер порівнює культуру з живим тілом і мумією.

5. Деякі вчені розглядають культуру і цивілізацію як відносно самостійні поняття. Вони мотивують це тим, що в кожній із них можна виділити специфічні, притаманні тільки їй риси й особливості. Такий підхід характерний для німецько-американського філософа, культуролога *Герберта Маркузе* (1898 – 1979). У його трактуванні (наприклад, у книзі «Ерос і цивілізація») культура пов'язується із саморозвитком людини, вона присутня у сфері духовного виробництва, свободи, святковості, дозвілля. До цивілізації належить сфера матеріального виробництва, жорстка регламентація людської діяльності, усвідомлення природної необхідності.

Як і культура, цивілізація пройшла свої етапи розвитку. Її еволюція дозволяє виділити в ній три основні стадії: 1) аграрно-традиційну, притаманну рабовласницькому і феодальному суспільствам; 2) індустріальну, характерну для капіталізму; 3) постіндустріальну, пов'язану з науково-технічною революцією і високими технологіями. Їй відповідає постіндустріальне, інформаційне суспільство.

Цивілізація має і свої параметри. Залежно від масштабу вона може бути: глобальною, тобто світовою; континентальною (наприклад, європейська); національною (українська, французька, німецька тощо); регіональною (північноафриканська і т.ін.). Досліджуючи проблеми цивілізації, культурологи виокремили певні напрями її розвитку. Зокрема, вчені – представники східного світу – дійшли висновку, що з самого початку цивілізація розпалася на два «дерева» – Захід і Схід, які пройшли свої неповторні шляхи еволюції. Причому східний шлях ними тлумачиться як природний і нормальний, а західний оцінюється як мутація, відхилення. Представники західної науки теж ділять цивілізації на два типи, але дають своє тлумачення. В основі цього поділу закладені психіка людини та її діяльність. За висновками західних культурологів, є два види цивілізацій: 1) техногенна (характерна для західного світу, зокрема країн Західної Європи і США); 2) психогенна (притаманна східним країнам, її прикладами можуть слугувати індійська і мусульманська цивілізації).

За всієї різноманітності наявних думок найбільш важливими ознаками і рисами цивілізації слід вважати: створення держави, виникнення писемності, відділення ремесла від землеробства, розшарування суспільства на класи, поява міст. При цьому перші дві ознаки цивілізації майже всіма культурологами визначаються обов'язковими, щодо інших в окремих дослідників виникає певний сумнів. Отже, поняття «культура» і «цивілізація» – це не однорідні явища. Вони близькі за значенням, але не тотожні.

Опановуючи третє питання, треба пам'ятати, що культура – це досить складна і багаторівнева система. Прийнято поділяти культуру за її носієм. Залежно від того, хто створює культуру, тобто хто є *суб'єктом культурної* творчості та який її рівень, більшість культурологів розрізняють етнічну, національну і світову культуру.

Етнічна культура – культура стійкої спільності людей, яка історично склалася на певній території і споріднена спільністю мови, традицій, побуту, особливостями психічного складу й відповідною самосвідомістю (свідомість генетичного зв'язку з іншими представниками цієї групи).

Етнічна культура – це найдавніший пласт національної культури, її своєрідний фундамент. Вона базується на традиціях предків і охоплює головну сферу побуту і праці (особливості одягу, їжі, фольклору, народних промислів, народної медицини та інших рис відповідного етносу). Характерними рисами етнічної культури є її консерватизм, намагання зберегти своє коріння, передати набутки цієї культури майбутнім поколінням. Етнічна культура надає неповторності й оригінальності національній культурі.

Нація (лат. *natio* – плем'я, народ) є вищим етапом розвитку етнічної спільноти, коли завдяки спільному ринку і державі формується усвідомлення національної приналежності. Часто для загального найменування таких соціальних груп, як плем'я, етнос, нація використовується поняття «народ». *Національна культура* становить сукупність економічних, політичних, мистецьких, мовних, побутових, обрядових, моральних та інших чинників.

У розвиненій національній культурі завжди присутні етнічні культури, які складають її основу. Але національна культура не вичерпується етнічною. Вона є продуктом творчості найбільш талановитих представників нації.

Національна культура характеризується *культурною ідентифікацією*, тобто самовідчуттям людини всередині конкретної культури, ототожнення її певним типом культури, з конкретною культурною традицією, з певним історичним минулим її етносу, нації. Національна культура об'єднує культури різних класів, соціальних прошарків і груп відповідного суспільства. Самобутність національної культури, її неповторність та оригінальність проявляються к у духовній сфері життя й діяльності нації (мова, література, музика, живопис, релігія), так і в матеріальній сфері життя й діяльності нації (особливості економічного устрою, ведення господарства, традиції праці і виробництва).

Духовна і мовна близькість, суміжна територія, переплетення історичної долі, тісні регіональні політичні, економічні, культурні зв'язки окремих народів стали умовою для формування *регіонально-історичної культурної спільноти*. Наприклад, такими є слов'янські, романські, англосаксонські, скандинавські, арабські, тюркські, латиноамериканські культури.

Найдавнішими культурними спільнотами, що сформувалися ще в доісторичний час, є *расово-етнічні*. Від самого початку вони різнилися за біологічною ознакою.

Усі названі культури пов'язуються з поняттям «світова культура».

Світова культура – це вікова сукупність культур цілісного світу, синтез найкращих досягнень усіх національних культур різних народів, які населяють планету. Вона визначається власною системою загальнолюдських цінностей.

Залежно від суб'єктів культури, тобто тих, хто створює чи користується благами культури, визначаються форми культури: елітарна (висока), народна (фольклор), масова, субкультура, контркультура.

Елітарна (висока) культура створюється привілейованою частиною суспільства або на її замовлення

професійними творцями. Виробником і споживачем елітарної культури є вищий привілейований прошарок суспільства – еліта (фр. *elite* – краще, добре).

У різних соціологічних і культурологічних теоріях визначення еліти неоднозначне. Італійські соціологи *Роберт Міхелс* (1876 – 1936) і *Гаetano Моска* (1858 – 1941) стверджували, що еліті, на відміну від пересічних громадян, притаманний високий ступінь діяльності, продуктивності, активності.

Існує й інше визначення еліти як особливого прошарку суспільства, який наділений специфічними духовними здібностями. За теорією іспанського філософа *Хосе Ортеги-і-Гассета* (1883 – 1955), до еліти належить не просто вищий прошарок суспільства, правляча верхівка. Еліта (тобто обрані і найкращі) є в кожному соціальному класі. Але її представників об'єднує наявність здібностей до духовної діяльності, високих моральних і естетичних нахилів. Тобто еліта поповнюється достойними вихідцями із найрізноманітніших соціальних верств. У результаті вона створює свого роду вершки суспільства.

Саме еліта впливає на суспільний прогрес, а часто й сама створює елітарну культуру. Тому мистецтво передусім має бути орієнтоване на задоволення її запитів і потреб. Елітарна культура випереджає рівень сприйняття її пересічною людиною. Типовим проявом елітарною культури є теорія і практика «чистого мистецтва» або «мистецтва для мистецтва».

На відміну від елітарної, *народна культура* створюється анонімними творцями, які не мають професійної підготовки. Народну культуру ще називають любительською (аматорською) або колективною. До неї належать міфи, усна народна творчість, пісні, танці. За своїм виконанням елементи народної культури можуть бути індивідуальними (виклад легенди), груповими (виконання пісень, танців), масовими (карнавал). Ще одна назва народної культури – фольклор (англ. *folk-lore* – народна мудрість). Він завжди обмежений місцем дії, оскільки пов'язаний з традиціями певної місцевості, демократичний, оскільки в його створенні беруть участь усі бажаючі, консервативний, адже не підлягає частим змінам.

Отже, характерними рисами народної культури є її традиційність, локалізованість, консервативність, колективність. Народна культура має глибоке історичне коріння, є джерелом і уособленням народної мудрості.

У ХХ ст. виник феномен *масової культури*. Для його розкриття з'ясуємо поняття «маса», під яким розуміють не диференційну (тобто неподільну) множину, яка не має власної організаційної структури й об'єднана суто зовнішніми і випадковими ознаками. Для маси характерні такі риси, як посередність і примітивність, агресивність і деструктивність, емоційність і спонтанність, стадність і непередбачуваність, нетерпимість і самозакоханість. Її формують переважно засоби масової інформації (преса, радіо, телебачення, Інтернет).

Культура особистості, різних соціальних груп чи суспільства загалом почала розрізнятися дослідниками на внутрішньому рівні. Суб'єкти цієї культури стали вихідною точкою для формування поняття «субкультура».

Субкультура – це культура певної конкретно-історичної, соціальної, етнічної спільноти людей, які перебувають у певному часовому й територіальному просторі й об'єднані спільними інтересами, потребами, цінностями, установками, стереотипами. Будь-яке співтовариство – носій певної субкультури. Кожна така група має специфічні ознаки, що сформувалися під впливом способу і стилю життя представників цієї групи. Серед них виділяються як соціально прийняті форми соціально-культурної диференціації (професійні, наукові, молодіжні, етнічні, релігійні субкультури), так і асоціальні (фашистські, терористичні, злочинні угруповання). Отже, субкультура не обов'язково має негативні характеристики, важливою стороною її змісту є несхожість, неконтактність з іншими культурними течіями, угрупованнями.

Найпотужнішою субкультурою стала рок-культура, що виникла в 50-х рр. ХХ ст. Спочатку її творцями стали шанувальники музичного стилю рок-н-ролл. Проте пізніше вона трансформувалася в соціально-культурний рух. Її прибічники відійшли від ідеології масової культури й намагалися вирватися із світу ілюзій, протистояти маніпулюванню влади особистістю,

зберегти індивідуальне «я» у творчому процесі і сприйнятті його результатів.

Від субкультури відмежувалося поняття *контркультури*, під якою розуміють культуру представників локальної субкультури, яка в силу економічних і політичних обставин намагається зайняти провідне становище не лише серед певних субкультур, але і протиставити себе панівній культурі і стати її лідером. Тобто на певному історичному етапі контркультура може замінити один тип культури іншим. Зокрема, так сталося в Київській Русі, коли християнська культура витіснила язичництво. Проте контркультура не завжди виходить переможницею над панівною культурою. Щось подібне сталося з молодіжною культурою західних країн у другій половині ХХ ст. Критичне ставлення представників молоді до культури старшого покоління підштовхнуло їх створення різних культурних об'єднань і навіть комун. Їхні представники шокували пересічних громадян неординарним мисленням і неконтрольованою поведінкою («хіппі», «рокери», «панки», а пізніше – «скінхеда», «теди», нині – «емо», «готи»). Хоча зазначені молодіжні об'єднання різняться своїми уподобаннями, всіх їх об'єднує протест проти матеріального достатку, конформізму, бездуховності, на їхню думку, притаманним «суспільству споживання». Вони заперечують традиційні цінності цивілізації, як-от сім'я, нація, особиста відповідальність, етика праці тощо, й оголошували їх непотрібними пережитками. Ця контркультура не запропонувала прогресивних змін в існуючій культурній ситуації. Проте вона вплинула на подальший розвиток офіційної культури, яка має рахуватися із запитам молодого покоління.

Таким чином, усі форми культури взаємообумовлені, взаємопов'язані і нерозривні в єдиному культурному полі.

Вивчаючи четверте питання, слід спиратися на вже засвоєне поняття *національної культури*, під яким розуміється синтез цінностей, створених різними соціальними групами людей, її своєрідність та оригінальність виявляється в духовній сфері, передусім мові, літературі, музиці, живописі, філософії, традиціях, релігії. Вона є необхідною умовою набуття етнічною спільністю рис нової якості – національної консолідації. Саме у

культури, насамперед духовній, забезпечується гарантія історичного буття, національної ідентичності, процес подальшого національного розвитку.

Відповідно *українська культура* – це сукупність надбань, спосіб сприйняття світу, система мислення і творчості українського народу. Це цілісна система, яка виражає духовний світ українського народу – єдиного соціально-етнічного цілого, яке виникло, сформувалося і розвивається в умовах історичної об'єктивності.

Українська культура як цілісна система включає в себе:

- матеріальну і духовну культуру, створену українцями як у материковій частині України, так і за її межами (у близькому і далекому зарубіжжі);

- культурні епохи, напрями, течії розвитку і функціонування культурних явищ;

- включення у регіональний і загальносвітовий культурний процес;

- взаємозв'язок видів, галузей і напрямків культури;

- неперервність розвитку культури.

Культуру українського народу важко зрозуміти поза логікою його історичного поступу, адже особливість вітчизняної історії полягає в тому, що території, на яких здавна проживали етнічні українці, тривалий час перебували під впливом інших державних утворень – Золотої Орди, Великого князівства Литовського, Польщі, Російської імперії, Австро-Угорщини, що не могло не позначатися на їх національній культурі. Зокрема, йшлося про пошуки національної культурної ідентичності, про тісні контакти і взаємовпливи із сусідніми народами.

Оглядаючи історичний шлях, який пройшла українська культура, можна визначити на ньому певні опорні віхи. Для цього слід урахувати багато чинників: тип культури певного суспільства (землеробський чи індустріальний), світоглядні доміанти (релігійні чи світські), європейські і світові духовні обрії тощо.

Традиційно виокремлюють такі великі культурні епохи з орієнтовно окресленими хронологічними межами:

- Давній час (XXV тис. до н.е. – V ст.н.е.)

- Середньовіччя (кін. V – сер. XIII ст.)

- Відродження (XIV – XVI ст.)
- Новий час (XVII – XIX ст.)
- Новітній час (з XX ст.)

У кожен епоху зароджувалися і розвивалися своєрідні художньо-стильові напрями: візантійський і романський стилі, готика, бароко, класицизм, романтизм, реалізм, імпресіонізм, експресіонізм, модернізм, постмодернізм тощо. Усі вони відображають певні загальні світоглядні уявлення людської спільноти того чи іншого часу – погляди на світ і людину в ньому, ціннісні орієнтації (зокрема, морально-релігійні, художньо-естетичні). Таким чином, зважаючи на світоглядні доміанти певної доби, можна говорити про характерну для неї «картину світу», або «образ світу».

Схарактеризуємо кожен із зазначених епох.

Людина певного суспільства і давніх цивілізацій перебувала у силовому полі міфологічного мислення. Міф – це фантастичний світ, породжений людською уявою. Він відображав *синкретизм* (нерозчленованість, злитість елементів цілого) мислення, в якому міфічне і реальне тісно перепліталися. Такий самий синкретизм був притаманний мистецтву, що зародилося в надрах старовинної культури і спочатку не поділялося на окремі види, адже в магічних обрядах у нерозчленованій єдності співіснували елементи музики, танцю, театру тощо. За міфологічним баченням, первісна людина, відтворюючи і привласнюючи те, що дарувала їй природа, уявляла себе частиною того безмежного, але гармонійно впорядкованого й одухотвореного Космосу.

За доби європейського Середньовіччя, що настало після падіння Римської імперії, в умовах землеробської (аграрної) культури домінував релігійний світогляд. Він ґрунтувався на геоцентричному уявленні про світ (його центром був Бог – творець світу). Середньовічна людина протиставляла світ земний («дольний») і небесний («горній»), а культуру поділяла на буденну і сакральну (сокровенну, священну). Яскравим відображенням цього світогляду стала архітектура романських, готичних та інших храмів.

Із переходом від аграрного до індустріального суспільства, що розпочався за доби Відродження, формується

культура нового типу – світська. У цей час людину проголошують «мірою всіх речей», а гуманістичні ідеали втілюють у мистецтві на основі *антропоцентричного* (антропоцентризм – це релігійно-ідеалістичні погляди, за якими центром Усесвіту і кінцевою метою світобудови є людина) світогляду.

За Нового часу, починаючи з доби Просвітництва, відбувається активне становлення світської культури, зорієнтованої на раціональність у розумінні навколишнього світу, рівновагу у всьому, зокрема і в мистецтві. Виникнення стилю класицизм із пріоритетами гармонії і порядку було зумовлене загальною матеріалістично-механістичною картиною світу, у свою чергу, породженою стрімким розвитком різних галузей науки. На противагу надмірному раціоналізму класицистичного мистецтва представники романтизму зверталися до внутрішнього світу людини, оспівували її героїчні поривання, мрії та сподівання, тобто їх цікавила індивідуальність з її суб'єктивним відчуттям світу. Пізніше романтичному світосприйняттю митці-реалісти протиставили ідею максимально правдоподібного – об'єктивного відображення дійсності. Отже, за Нового часу було порушено звичну для попередніх епох відносну цілісність картини світу: у межах однієї культурної епохи різні художні стилі починають співіснувати, інколи збігаючись у часі.

За бурхливої і вельми суперечливої постіндустріальної епохи під впливом науково-технічної революції сталися радикальні зміни у світосприйнятті людини, докорінне переоцінення духовних і культурних вартостей. Митці Новітнього часу зацікавилися психологічними глибинами індивідуальності, людської підсвідомості. Це призвело до культивування в культурі ХХ ст. (зокрема, й художній) суб'єктивізму, ірраціональності (ірраціональний – це такий, що перебуває за межами розуму, позасвідомий, протилежний раціональному, логічному), а також до виникнення не баченого в минулому калейдоскопа художніх напрямів і стилів, об'єднаних під загальною назвою модернізм.

На злам ХХ – ХХІ ст. у межах інформаційної культури сьогодення, коли масового поширення набули комп'ютерні

технології, почали розглядатися риси майбутньої кіберкультури глобалізованого суспільства. Як зміниться образ світу людини в майбутньому віртуальному культурному просторі? Це важко уявити, як і те різнобарв'я нових стилів і явищ полі стилістики, що, безперечно, виникнуть у надрах сучасного постмодернізму під потужним впливом засобів масової інформації та інших чинників.

Окрім масштабної загальноєвропейської періодизації розвитку культури існують інші, детальніші, в яких ураховано кожну історичну сходинку вітчизняного культурно-історичного поступу.

Одна з поширених періодизацій:

I період – дохристиянська доба (від архаїчних витоків до об'єднання східнослов'янських племен у єдину державу);

II період – княжа доба України-Русі (IX-XIII ст.) – Київська Русь та Галицько-Волинське князівство;

III період – польсько-литовська доба (від кінця монголо-татарської навали до початку XVII ст.);

IV період – козацько-гетьманська доба (середина XVII – кінець XVIII ст.);

V період – доба неволі та національно культурного відродження (XIX – початок XX ст.);

VI період – міжвоєнна і повоєнна доба входження України до складу сусідніх держав (початок 20-х – кінець 80-х рр. XXст.);

VII період – доба державної незалежності (з 1991 р.)

Отже, історія національної культури є своєрідним діалогом багатьох поколінь українського народу, передавання набутого досвіду від покоління до покоління, взаємодіючи з іншими культурами. Тож важливо, щоб при вивченні дисципліни культура України нами розглядалася як єдине ціле, що об'єднує спадщину материкової її частини і діаспори. Слід пам'ятати, що в культурний фонд України органічно вплітаються здобутки представників культур різних національностей, які проживають на її території. Опанування цінностей вітчизняної культурної спадщини сприятиме усвідомленню власної національної самобутності, вихованню почуття гордості за український народ.

2. Термінологічний словник

Аксіологія – наука про цінності, учення про природу духовних, моральних, естетичних та інших цінностей, їх зв'язку між собою, із соціальними, культурними чинниками та особистістю людини; розділ філософії. Зокрема, наука про цінності освіти, у яких представлена система значень, принципів, норм, канонів, ідеалів, які регулюють взаємодію в освітній сфері і формують компонент відносин у структурі особистості. Аксіологія виховання – орієнтація на цінності, що сприяють задоволенню потреб людини та відповідають особистим запитам і нормам у певній історичній та життєвій ситуації.

Артефакт культури – штучно створений об'єкт, який має знаковий чи символічний зміст. Артефактами культури можуть бути створені людьми предмети, речі, а також феномени духовного життя суспільства: наукові теорії, забобони, твори мистецтва і фольклор.

Асиміляція (від лат. *assimilatio* – уподібнення) – процес, у ході якого етнічна, расова, соціальна, конфесійна чи інша меншість сприймає цінності, норми поведінки, культуру більшості тощо. Термін широко застосовується в етнографії, етнології, етнопсихології, соціології, культурології, соціальній психології та інших соціогуманітарних дисциплінах.

Вестерн (англ. *western*, буквально – західний) – напрям мистецтва, характерний для США, може включати різні жанри, наприклад, комедію, екшн, детектив, трилер і навіть фантастику; вестерн характерний для кінематографа, телебачення, літератури, живопису та інших видів мистецтв. Дія у вестернах в основному відбувається в другій половині XIX ст. на Дикому Заході – майбутніх західних штатах США, а також у Західній Канаді і Мексиці. Вперше з'явився в літературі, потім в кінематографі. Як кінематографічний жанр поширився із США на інші країни, які поступово створили свої власні еквіваленти вестерну.

Детектив (англ. *detective*, от лат. *detego* – розкриваю, викриваю) – переважно літературний або кінематографічний жанр, твори якого описують процес розслідування загадкової події з метою з'ясування обставин і розкриття таємниці.

Зазвичай, як така подія виступає злочин, і детектив описує його розслідування і викриття винних, в такому випадку конфлікт будується на зіткненні справедливості і беззаконня, який закінчується перемогою справедливості.

Домінантна культура – сукупність культурних зразків, які приймаються і розділяються всіма членами суспільства. Це соціальні норми, поведінка, мова, цінності і релігія. Такі ознаки часто виступають нормою для всього Домінантного становища культура, як правило, досягає шляхом контролю соціальних інститутів, як-от навчальні заклади, комунікація, художня культура, право, політичний процес і бізнес.

Елітарна культура – культура, що ґрунтується на існуванні специфічних форм мистецтва, зрозумілих лише невеликій групі людей, які мають досить високий інтелектуальний рівень, відповідні духовні запити, особливу художню сприйнятливість. Концепцію елітарної культури обстоював А.Шопенгауер. Вихідним пунктом цієї концепції, на його думку, є антропологічний поділ людей на два типи «людей корисних» (масу) і «людей-геніїв». Останні естетично обдаровані й схильні до філософсько-художньої творчості.

Етнічна культура – це сукупність матеріальних і духовних цінностей, вироблених певним етносом впродовж його історії на його власній території засобами етнічного самовираження (рідна мова, рідна релігія) і не включає імпортованих зразків (напр., світові релігії).

Етнос – це особлива історична форма існування людського роду, соціокультурний організм на певній стадії зрілості: рід, плем'я, народність. Це тип культурної спільноти, який приділяє увагу історичній пам'яті і міфіві про походження і вирізняється однією, а то й кількома культурними особливостями: релігією, звичаями, мовою, інституціями.

Ідеалізм – протилежний матеріалізму напрям філософії, вихідним принципом якого є твердження, що в основі речей і явищ об'єктивної дійсності лежить не матеріальне, а ідеальне, духовний початок: світовий розум, ідея, відчуття і т. ін. При вирішенні основного питання філософії – про відношення мислення до буття – ідеалізм виходить з визнання первинності свідомості, духу і вторинності природи, матерії.

Інтеграція (від лат. *integrum* – ціле, *integratio* – відновлення) – 1) поєднання, взаємопроникнення. Це процес об'єднання будь-яких елементів (частин) в одне ціле. Процес взаємозближення й утворення взаємозв'язків; 2) згуртування, об'єднання політичних, економічних, державних і громадських структур в рамках регіону, країни, світу.

Комікс (від англ. *comic* – комедійний, комічний, смішний; рідше вживається термін англ. *sequential art* – дослівно «послідовне мистецтво», яке використовує прийом «далі буде») – послідовність малюнків, зазвичай з короткими текстами, які створюють певну зв'язну розповідь. Тексти мають специфічну форму «мовної бульки» «мовної хмарки», «мовного димка», виноски; англ. *speech balloon*), яка передає мову чи думку персонажа, заголовків і титрів. Початково комікси використовували карикатури для ілюстрації і розважали цікавими і простими історіями, але тепер розвинулись у літературне середовище з багатьма піджанрами.

Контркультура – в широкому значенні напрям розвитку культури, який активно протистоїть «офіційній» традиційній культурі, будь-які форми девіантної поведінки. У такому розумінні контркультура зближається з поняттям альтернативної культури. У більш вузькому і конкретному значенні термін «контркультура» вживається для означення форми протесту проти культури «батьків», що поширилася серед частини американської молоді в 60-х – на початку 70-х рр. XX ст. Цей неологізм уперше використаний у 1968р. Теодором Рошаком.

Культура (лат. *culture* – «обробіток», «обробляти») – сукупність матеріальних, духовних і нематеріальних цінностей, створених людством протягом його історії. Це поняття може вживатися в таких значеннях: рівень розвитку суспільства у певну епоху; те, що створюється для задоволення духовних потреб людини; освіченість, вихованість; рівень, ступінь досконалості якої-небудь галузі господарської або розумової діяльності; алгоритми людської поведінки і символічних структур, які надають цій поведінці сенсу і значимості. Поняття культура об'єднує в собі науку (включно з технологією) й

освіту, мистецтво (літературу та інші галузі), мораль, уклад життя та світогляд.

Матеріалізм – один з основних напрямків філософії, який у вирішенні основного питання філософії стверджує, що буття, природа, матеріальне є первинним, а дух, свідомість, ідеальне – вторинним. Визначення первинності і вторинності різне у різних філософів. Представники вульгарного матеріалізму вважали, що думки, ідеї, свідомість, тобто те, що зазвичай відносять до ідеального, теж є матеріальним. Однак зазвичай матеріалісти визнають існування ідеального, хоча вважають його породженим складно організованою матерією. Матеріалізм у філософії протиставляє себе різним школам ідеалізму. Термін також вживається для означення світських поглядів та поведінки, при яких матеріальні блага домінують у ієрархії цінностей.

Мелодрама – первісно – п'єса з піснями, те, що опера; у сучасному кінематографі так називають фільми та серіали, в яких ідеться про стосунки між людьми, кохання; у сучасній критиці під мелодрамою розуміють недосконалі п'єси, в яких глибина драматичних конфліктів підмінюється зіткненням банальних пристрастей.

Мистецтво – одна з форм суспільної свідомості; вид людської діяльності, що відображає дійсність у конкретно-чуттєвих образах, відповідно до певних естетичних ідеалів. У широкому сенсі мистецтвом називають досконале вміння в якійсь справі, галузі; майстерність. Розвиток мистецтва як елемента духовної культури обумовлюється як загальними закономірностями буття людини й людства, так і естетично-художніми закономірностями, естетично-художніми поглядами, ідеалами й традиціями.

Мюзикл (від англ. musical play – музичний спектакль) – музично-сценічна вистава, в якій поєднуються різноманітні жанри і виражальні засоби естрадної та побутової музики, хореографічного, драматичного і оперного мистецтва. Від оперети відрізняється наскрізним драматургічним розвитком, використанням вокально-хореографічних ансамблів, драматичним змістом. Мюзикл, як жанр виник в США у 1920-х рр. До найкращих зразків мюзиклу належать «Оклахома»

Р.Роджерса, «Співаючи під дощем» Дж.Келі, «Вестсайдська історія» Л.Бернастайна, «Моя чарівна леді» Ф.Лоу, «Людина з Ламанчі» М.Лі, «Привид опери» Е.Л.Вебера.

Народ (грецькою – *ἔθνος* (етнос)) – поняття багатопланове. Найчастіше в цей термін вкладається таке значення: етнос – це історична спільність людей, яка склалася на певній території та володіє стабільними особливостями мови, культури і психічного складу, а також усвідомленням своєї єдності і відмінності від інших. Останнє звичайно зафіксоване в етнімі (самоназві) народу. Сформований етнос виступає як соціальний організм, який самовідтворюється шляхом переважно етнічно однорідних шлюбів і передачі новим поколінням мови, традицій і т.д. Для більш стійкого існування етнос прагне до створення своєї соціально-територіальної організації (держави), а етнічні групи, особливо в сучасних умовах, – своїх автономних об'єднань, закріпленні в законодавстві своїх прав. Для внутрішньої єдності етносу найважливіше значення має культура, яка дає людям усвідомлення своєї спільності. Культура, і як необхідний компонент, і як одна з властивих етносу особливостей, забезпечує його повноцінне функціонування. Але відбувається і зворотний процес – конвергенція (зближення) етнічних культур внаслідок історичного розвитку і взаємодії народів. Тому сьогодні культуру кожного етносу характеризує сукупність, з одного боку, національно-специфічних, а з другого – загальнолюдських компонентів.

Національна ідентичність – самовизначення особи в національному контексті. Усвідомлення власної причетності до певної нації та її системи цінностей: мови, релігії, етичних норм, культурної спадщини, тощо.

Нація (лат. *natio* – плем'я, народ) – полісемантичне (багатозначне) поняття, що застосовується для характеристики великих соціокультурних спільнот індустріальної епохи. Існує два основних значення терміну: 1). Політична спільнота громадян певної держави – політична нація. Часто вживається як синонім терміну держава, коли мається на увазі її населення, наприклад, для посилання на «національні» університети, банки та інші установи; 2). Етнічна спільнота (етнос) з єдиною мовою і

самосвідомістю (як особистим відчуттям «національної ідентичності», так і колективним усвідомленням своєї єдності і відмінності від інших). У цьому значенні фактично є синонімом терміну народ.

Парадигма (з грец. *παράδειγμα*, «приклад, модель, зразок») – сукупність фундаментальних наукових установок, уявлень і термінів, зрозуміле і прийняте науковим товариством. Забезпечує спадкоємність розвитку науки і наукової творчості.

Плюралізм – філософське вчення, згідно з яким існує кілька незалежних початків буття чи основ знання; характеристика політичної системи суспільства, за якої соціальні групи мають можливість висловлювати власні позиції через своїх представників у політичних і громадських організаціях. Плюралізм передбачає різні позиції, погляди, що відображають розмаїтість інтересів у суспільстві.

Раціоналізм (від лат. *ratio* – розум) – філософська точка зору, яка наголошує першість і компетентність розуму (логічного ходу міркування) в пошуках правди. В історії філософії раціоналізм протиставляється емпіризму – філософській установці, яка кладе в основу пошуків істини досвід.

Світогляд – сукупність переконань, оцінок, поглядів та принципів, які визначають найзагальніше бачення та розуміння світу і місце особистості у ньому, а також її життєві позиції, програми поведінки та діяльності. Світогляд людини зумовлений особливостями суспільного буття та соціальними умовами.

Субкультури – сукупність культурних зразків, тісно пов'язаних з домінантною культурою і водночас відмінних від неї. В антропології – група людей у межах більшого суспільства з відмінними стандартами та моделями поведінки. Субкультура – це спільність людей, чії переконання, погляди на життя і поведінку відмінні від загальноприйнятих або просто приховані від широкої публіки, що відрізняє їх від більш широкого поняття культури, відгалуженням якої вони є. Найчастіше субкультури переходять у окремі ідейні поняття, бо важко назвати культуру, до якої б вони належали. Хоча поява терміну «субкультура» у науковій літературі датується 30-ми рр. ХХ ст.,

справжнього поширення він набув у 1960-70-х рр. у зв'язку з дослідженнями молодіжних рухів. Спочатку на передній план виступає префікс «sub» (тобто «під-»), позначаючи приховані, неофіційні культурні шари, що є підкладкою «денної поверхні» панівної культури.

Цивілізація – людська спільнота, яка впродовж певного періоду часу (процес зародження, розвитку, загибель чи перетворення цивілізації) має стійкі особливі риси в соціально-політичній організації, економіці та культурі (науці, технологіях, мистецтві тощо), спільні духовні цінності та ідеали, ментальність (світогляд).

ЮНЕСКО (Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури, з англ. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, UNESCO) – міжнародна організація, спеціалізована установа Організації Об'єднаних Націй, яка при співпраці своїх членів-держав у галузі освіти, науки, культури сприяє ліквідації неписьменності, підготовці національних кадрів, розвитку національної культури, охороні пам'яток культури тощо.

3. Завдання для самоперевірки знань:

Завдання 1.

Під культурою розуміють:

- а) комплекс характерних матеріальних, духовних, інтелектуальних та емоційних рис суспільства, що включає в себе не лише різні мистецтва, а й спосіб життя, основні правила людського буття, системи цінностей, традицій і вірувань;
- б) будь-яка форма існування живих істот, наділених розумом;
- в) самовизначення особи в національному контексті;
- г) одна з форм суспільної свідомості; вид людської діяльності, що відображає дійсність у конкретно-чуттєвих образах, відповідно до певних естетичних ідеалів.

Завдання 2.

Предмети і продукти матеріальної і духовної культури, штучно створені людиною, називаються:

- а) артефактами;
- в) світоглядом;
- б) мистецтвом;
- г) пам'ятками.

Завдання 3.

Функція культури, за допомогою якої реалізуються вищі духовні цінності шляхом культивування людської гідності:

- а) гуманістична;
- б) емоційно-естетична;
- в) державотворча;
- г) нормативна.

Завдання 4.

Хто з відомих культурологів стверджував, що цивілізація є культура, яка згасає і вмирає?

- а) Освальд Шпенглер;
- б) Микола Данилевський;
- в) Хосе Ортега-і-Гассет;
- г) Арнольд Джозеф Тойнбі.

Завдання 5.

Етнічна культура – це

- а) культура стійкої спільності людей, яка історично склалася на певній території і споріднена спільністю мови, традицій, побуту, особливостями психічного складу й відповідною самосвідомістю (свідомість генетичного зв'язку з іншими представниками цієї групи);
- б) вікова сукупність культур цілісного світу, синтез найкращих досягнень усіх національних культур різних народів, які населяють планету;
- в) культура певної конкретно-історичної, соціальної, етнічної спільноти людей, які перебувають у певному часовому й територіальному просторі й об'єднані спільними інтересами, потребами, цінностями, установками, стереотипами;
- г) культура представників локальної субкультури, яка в силу економічних і політичних обставин намагається зайняти провідне становище не лише серед певних субкультур, але і протиставити себе панівній культурі і стати її лідером.

Завдання 6.

Самовизначення особи в національному контексті – це:

- а) національна ідентичність;
- б) народна культура;
- в) етнічна культура;
- г) фольклор.

Завдання 7.

Для масової культури властиві такі риси:

- а) загальнодоступність, стандартизація, засилля легкодоступних форм, маніпулятивність, комерційна вигода, прибутковість, ринкове ставлення до мистецтва, науки, політики, релігії як до виробників споживчих вартостей;
- б) створення анонімними творцями, які не мають професійної підготовки;
- в) намагання вирватися із світу ілюзій, протистояти маніпулюванню влади особистістю, зберегти індивідуальне «я» у творчому процесі і сприйнятті його результатів;
- г) традиційність, локалізованість, консервативність, колективність.

Завдання 8.

Цілісна система, яка виражає духовний світ українського народу – єдиного соціально-етнічного цілого, яке виникло, сформувалося і розвивається в умовах історичної об'єктивності – це:

- а) українська культура;
- б) українська усна народна творчість;
- в) елітарна культура;
- г) народна культура.

Завдання 9.

Українська культура як цілісна система включає в себе:

- а) матеріальну і духовну культуру, створену українцями як у материковій частині України, так і за її межами (у близькому і далекому зарубіжжі);
- б) синтез найкращих досягнень усіх національних культур різних народів, які населяють планету;
- в) соціально прийняті форми соціально-культурної диференціації;
- г) орієнтацію на задоволення запитів і потреб еліти.

Завдання 10.

Світоглядні доміанти певної доби у культурології прийнято називати:

- а) картиною світу;
- б) етикою;
- в) філософію;

г) аксіологією.

4. Питання для дискусії:

- ✓ Чи можна виховати культуру?
- ✓ Наскільки важлива державотворча функція культури? Як вона реалізується в українській державі?
- ✓ Чи можна різко розмежувати матеріальну і духовну культуру? Поясніть їх взаємозв'язок.
- ✓ Чи поняття «культура» і «цивілізація» тотожні? Обґрунтуйте свою думку.
- ✓ Чи згодні ви з концепцією цивілізації Освальда Шпенглера?
- ✓ Яка роль елітарної культури у сучасному світі?
- ✓ Чому виникають молодіжні субкультури? Чи слід офіційній культурі реагувати на її виклики?
- ✓ Наскільки сучасній українській людині важливо ідентифікувати себе з національною культурою?
- ✓ Яку роль у формуванні національної культурної ідентичності відіграє мова?

5. Питання для поточного контролю знань:

1. Дайте визначення поняття «культура».
2. Що таке матеріальна і духовна культура?
3. Як ви розумієте поняття «артефакт»?
4. Охарактеризуйте поняття «цивілізація».
5. Висвітліть функції культури.
6. Назвіть рівні і форми культури.
7. Що таке елітарна культура?
8. Визначте риси і функції масової культури.
9. З'ясуйте особливості національної культури.
10. Назвіть періоди у розвитку української культури.

На самостійне опрацювання:

1. Джерела вивчення історії української культури.

Опрацьовуючи це питання, зауважте, що джерела вивчення культури дуже різноманітні. Їх умовно можна згрупувати у кілька видів.

1. Пам'ятки духовної культури, зафіксовані в усній формі, – казки, легенди, міфи, биліни, пісні, думи тощо.
2. Об'єкти матеріальної культури: археологічні (трипільська, зарубинецька, скіфська культури); іригаційні системи, комплекси містобудування, ділова, культова і побутова архітектура, хатне начиння, меблі, одяг, сільськогосподарський і ремісничий реманент, технології виробництва тощо.
3. Писемні джерела – літописи, різні види і жанри літератури, закони і державні документи.
4. Живопис як симбіоз матеріальної і духовної культури.

Джерела вивчення культури засвідчують, що предмет історії культури охоплює широкий спектр людської діяльності, пов'язаної з духовною і матеріальною спадщиною та набутками сучасників.

Слід зробити висновок про те, що цінності української культури збігаються із загальнолюдськими. Тому, коли йдеться про фундаментальні цінності, то передбачається освоєння національного культурного багатства і водночас – усього, створеного людством.

5. Інформаційні джерела:

15. – С. 11-18; 19. – С.5-17; 20. – С. 7-27; 22. – С. 5-23; 24. – С. 4-22; 28. – С. 15-89; 38. – С.7-21; 48. – С. 3-15; 52. – С. 3-16.

Тема 2: Архаїчні культури на території сучасної України

*Кількість годин: аудиторні заняття – 4,
самостійна робота – 2*

Питання про історію і витоки української культури є складним і дискусійним. Одні дослідники вважають, що її розвиток почався в епоху середньовіччя, а до того культуротворчий процес не раз руйнувався внаслідок активних міграційних процесів та нападів різних завойовників. Інші твердять, що витоки культури треба шукати в епоху бронзи (II тис. до н. е.). Висловлюється думка про те, що вже епоха пізнього палеоліту (близько 25 тис. років до н.е.) засвідчує існування на території України певного рівня культури. Утім, її творці не були ні українцями, ні навіть слов'янами, тож, за слушним зауваженням М.В.Поповича, хибно вважати історію українського народу простим продовженням історії тих народів і культур, які колись жили на нашій території. Тут ідеться про спадкоємність розвитку культури, коли окремі етноси можуть народжуватися, розквітати і занепадати, але культурні надбання, принаймні якась їх частина, зберігаються і передаються, інтерпретуються новими поколіннями і новими культурами.

Тож **метою вивчення теми** є з'ясування джерел та еволюції української культури в її спадкоємності архаїчних культур, визначення впливу індоевропейських традицій на духовну культуру праслов'ян, характеристика найбільш репрезентативних явищ праслов'янської культури (побут, світогляд, релігія, міфологія), встановлення відгуків праслов'янського культурного простору у сучасній культурі України.

Епіграфом до теми можуть слугувати вірші відомого поета, історика, археолога, громадського й політичного діяча *Олега Ольжича (Кандиби)*, якому експонат історичного музею навіяв роздуми про давніх предків:

*Поважна мова врочистих вітрин,
Уривчасті передвіку аннали.*

*«Ми жали хліб. Ми вигадали млин.
 Ми знали мідь. Ми завжди воювали».
 «Мене забито в чесному бою,
 Поховано дбайливою сім'єю.
 Як не стояти так, як я стою
 В просторій залі мудрого музею?»
 Так виразно ввижається мені
 Палючими безсонними ночами:
 Я жив колись у простім курені
 Над озером з ясними берегами.*

Для розуміння змісту теми слід **розглянути такі питання:**

1. Найдавніші археологічні культури в межиріччі Дніпра та Дністра. Трипільська культура.
2. Культура Кіммерії, Скіфії і Сарматії.
3. Культурна самобутність антів і слов'ян.
4. Матеріальна культура слов'ян.
5. Духовна культура східнослов'янських племен.

1.1. Методичні поради до вивчення теми:

Розглядаючи перше питання, необхідно встановити сутність та особливості розвитку первісних культур на території сучасної України. Зокрема, зазначити, що вже в епоху пізнього палеоліту (кам'яного віку, близько 25 тис. років до н. е.) існувала культура, свідченням чого є розкопки біля сіл Мізинь (Чернігівська обл.), Добраничівка (Київська обл.), Гінці (Полтавська обл.), де виявлено житла стародавніх мисливців – намети, споруджені з дерева і кісток мамонта. Було знайдено крем'яні знаряддя праці, прикраси зі слонової кістки з геометричним орнаментом. З цієї культури нас дійшли невеликі жіночі статуетки, які виконувалися за принципом: кінцівки ледь помітні, риси обличчя невиразні, проте яскраво виражені ознаки жіночності. Ці зразки пластики називають «палеолітичними Венерами». Імовірно, що в основу цієї пластики закладалася віра в богиню родючості, роду чи еросу.

У добу палеоліту люди навчилися добувати і використовувати вогонь, виготовляти й удосконалювати знаряддя праці, споруджувати надземне житло. Головним їх

заняттям було полювання. З'явилися релігійні вірування, зокрема магія, фетишизм, анімізм. Знахідки культурних пам'яток старокам'яної доби (т.зв. мізинської культури, відкритої у 60-ті рр. XX ст. на Чернігівщині) зустрічаються і в інших районах України, зокрема на Київщині, Полтавщині і Тернопільщині.

Пам'ятки мізинської культури

Так, у культурних шарах с.Мізине археологи знайшли музичні інструменти із мамонтових кісток. Там же на браслеті із мамонтової кістки зображено найдавніший у світі меандрів орнамент (XVIII тис. до н.е.), який розшифровували як найдавніший календар. На іншому браслеті зображена сварга, яка займає в орнаменті провідне місце. Знаком сварги представники архаїчних культур позначали світло і сонце, воду і землю як джерело добробуту і життя, тобто чотиривимірності світу. На мізинській стоянці знайдено також жіночі статуєтки, які вказують на культ Матері-Землі як продовжувачки людського роду. У шарах мізинської культури археологи віднайшли кістки понад 100 мамонтів. Тож цю епоху ще називають добою мисливців на мамонтів.

Зверніть увагу на те, що в кінці палеоліту закладалися основи політичної культури, тобто формувалися первісні общини (суспільства), родові за своїм характером.

У період мезоліту (близько 15 тис. років до н.е.) люди виготовляли кам'яні сокири, молоти, долота, ножі, винайшли лук і стріли, приручили собаку. Розвивалося рибальство, житлові споруди з'явилися на берегах річок і озер. Удосконалювалися форми організації первісної племінної спільноти людей, формувався матриархат. Добу мезоліту на території України представляє стародавнє святилище «Кам'яна могила» (поблизу Мелітополя Запорізької обл.). Це

курганоподібна височина із численними скелями, печерами, гротами. Тут знайдені «чуринги» (предмети з каменю чи дерева овальної форми або із загостреними кінцями з вирізаними на поверхні символічними знаками).

*«Кам'яна могила» – пам'ятка давньої культури
Петрогліфи «Кам'яної могили»*

Для доби неоліту (близько 7 тис. років до н.е.) був характерний перехід людини від збирання і полювання до хліборобства і скотарства, вдосконалювалися знаряддя праці, розвиваються гончарство і ткацтво, постала елементарна культура обробітку землі і сіяння зерна. Неолітичні стоянки і поселення розташовувалися переважно на берегах річок і озер

У цю епоху значно розвинулося орнаментальне шнурове мистецтво, коли керамічні вироби прикрашалися прямими лініями у вигляді шнурів, розмальованих білим, чорним і червоним кольорами. Столовий посуд прикрашався жолобковими рисунками і пишно

розмальовувався.

Цей період характеризується тим, що виникає і розвивається металургія міді. Першими виробами з цього матеріалу були примітивні прикраси, виготовлені методом холодного кування, а пізніше литва. З'явилися професійні майстри – гірники, металурги, ковалі.

Будуються перші надземні житла. У їх конструкції використовувалися лоза, очерет, глина. Їх залишки досліджені

біля сіл Саврань Одеської обл., Торського і Заліщицького районів Тернопільської обл.

Виникають архітектурні споруди з великих каменів (мегалітів) – менгіри, дольмени, кромлехи .

*Менгіри – Межові камені,
Кіровоградська обл.*

*«Гаспрінські» дольмени
Крим*

Алуштинський кромлех

Отже, нових рис набуло мистецтво і релігія. Тривав процес утворення великих споріднених міжплемінних об'єднань. Виділялася племінна верхівка, тож сталися значні змін політичній культурі.

Вікентій Хвойка

Вищого рівня розвитку в добу неоліту набула трипільська культура (V – III тис. до н.е.). Її назва походить від с. Трипілья біля Києва, де 1896 р. її вперше дослідив Вікентій Хвойка (1850-1914). Її ще називають культурою мальованої кераміки.

Розвиток трипільської культури тривав понад 2000 років і охоплював не лише новокам'яну, але й бронзову та залізну епохи.

Слід запам'ятати характерні особливості трипільської культури:

1. Ведення колективного господарства. Основні види занять – хліборобство і скотарство, допоміжні – мисливство і рибальство. Для обробітку ґрунту використовували кам'яні й кістяні мотики, а пізніше винайшли первісне рало, яке дозволило перейти на перелогову систему землекористування, а також впровадити ярі й озимі посіви. Вирощували пшеницю, ячмінь, просо, бобові і льон. Збирали врожай кістяними і

дерев'яними серпами з кременними пластинами. Зерно зберігали у великих глиняних посудинах і спеціальних земляних ямах. Трипільці вирощували абрикоси, сливи й аличу. Давні племена розводили велику рогату худобу, свиней. Приручили коня і бика, знали колесо до воза.

2. Зведення поселень на відкритих місцях, без оборонних споруд. (Вони мали форму кола, середина залишалася порожньою і використовувалася як загін для худоби. Хати будувалися каркасні, площею до 140 кв. м., інколи дво- і триповерхові. Стіни розписувалися яскравим орнаментом. Житло поділялося на окремі кімнати для різних членів родини, у ньому могло жити до 20 осіб. Хату опалювали зведеною з глини піччю. У поселеннях могли жити від 500 до 10-15 тис. осіб).

3. Життя великими родами, які очолювали жінки. Суспільний устрій – матріархат.

4. Розвинуте ремісництво. Для виготовлення одягу використовували не тільки шкіру й хутро, але й тканини, зокрема полотно, яке виготовляли з пряді.

5. Розвиток мистецтва, насамперед кераміки. Посуд ліпили вручну (трипільські майстри не знали гончарного круга) і випалювали у спеціальних печах – горнах. Кераміці властива вишуканість орнаментів, оригінальність дрібної пластики, незвичайність форми. Так, майже в кожному трипільському житлі археологи знаходять від 30 до 200 високохудожніх керамічних виробів – блюдечок, мисочок, глечиків, амфор, кратероподібних фруктівниць. Це якісний посуд – тонкий, гладенький, майстерно розфарбований у білий, чорний, червоний і темно-каштановий кольори. Пластика орнаменту досконала, він насичений символами і знаками, зокрема сваргами.

Трипільський посуд із сваргами

Трипільський посуд

6. Розвинуті релігійні вірування й обряди. У житлах знайдені жертівники у формі рівнокінечного хреста, розмальованого вохрою, прикрашеного концентричними колами. На домашньому вівтарі трипільців були фігурки їх божеств: бика (символу землеробства і багатства), змії (символу спритності), голуба (символу неба).

Фігурки рожаниць

Був сформований культ Родової матері – образ наймудрішої жінки, яка очолювала рід, і культ Рожаниці – богині родючості, обряди, пов'язані з поклонінням Місяцю. Особливе місце в житті трипільців належало храму. Він був яскраво розфарбований, оздоблений орнаментом, високими арками, у його центрі містився вівтар із жертвовною чашею. В основі культу храму було покладено ідею безсмертя душі і священного шлюбу.

Як склалася доля трипільської цивілізації? Чи простежуються її відгуки в українській культурі?

Зверніть увагу на специфіки ямної, кемі-обинської, зрубної культур, які існували на території України у IV – III тис до н.е.

Ямна культура називається так через характер поховань у ямах під курганами, в яких, імовірно, були поховані члени одного роду. Поселення цієї культури були деколи укріплені. Люди мешкали переважно у надземних житлах. Основним заняттям населення було скотарство, допоміжними – хліборобство, мисливство, рибальство. При розкопках знайдено залишки возів, до яких запрягали волів, а також скульптури із зображеннями людських постатей. До таких, зокрема, належить т.зв. *Керносівський ідол*.

Артефакти ямної культури

По всій території ямної культури поширений гостродонний і круглодонний посуд з високим і низьким горлом, різьбленим, накольчатим і штампованим орнаментом, прикраси з раковин і кістки, кам'яні вироби, у тому числі зооморфні «скіпетри».

У Криму склалася кемі-обинська культура, племена якої мешкали у невеликих поселеннях у житлах землянкового типу, розташованих на пагорбах та островах річок. Люди використовували різні знаряддя з каменю, рогу, металу, виробляли посуд, щоправда, досить одноманітний і бідно орнаментований.

Представники кемі-обинської культури створили оригінальне декоративно-прикладне мистецтво розпису поховальних камер. Небіжчиків вони ховали в кам'яних чи дерев'яних скринях під курганами. Стіни цих поховань оздоблювали геометричним орнаментом – трикутниками, ромбами, овалами, виконаним червоною вохрою. Зустрічаються й антропоморфні або зооморфні зображення. Такий розпис виконував захисну функцію.

Названі культури прискорили технічний прогрес. У кінці енеоліту люди винайшли бронзу, яка була міцніша і легкоплавкіша за мідь. Виникнення бронзоліварних центрів, поява майстрів з виготовлення бронзових знарядь праці і зброї зумовили виробничу спеціалізацію і прискорили процес другого великого поділу праці – відокремлення ремесла від скотарства і землеробства. Цей період називають бронзовим віком (бронзовою добою).

Поширення виробів з бронзи призвело до вдосконалення засобів пересування, розвитку обміну, орного землеробства, скотарства і зростанню продуктивності праці. Це призвело до нагромадження цінностей, майнового розшарування, розкладу первіснообщинного ладу і формування ранньокласового суспільства. Виникають нові міста і держави.

У цей період формуються катакомбна культура і культура багатопружкової кераміки, які змінилися у пізньому бронзовому віці зрубною, середньостогівською та ін. культурами. Це арійські племена, які об'єднуються назвою культура народів курганних поховань з вохрою.

Найбільш поширеною для бронзової епохи є кераміка зрубної культури – горщики банкоподібної форми. Орнамент верхньої їх частини має відбиток шнура або вигляд накреслених ліній. Між ними простежується повторюваність елементів. У складі фриза такого візерунка містяться різноманітні геометричні знаки. Деякі вчені вважають, що це було примітивне піктографічне письмо.

Кераміка і бронзові вироби зрубної культури

Відповідаючи на друге питання, треба зауважити, що вже в I тис. до н. е. у результаті інтенсивної міграції давніх племен з'являються нові елементи культури. Частина її творців належала до індоєвропейської спільноти. На думку відомо історика й культуролога Омеляна Прицака, індоєвропейці принесли на територію України важливі культурні елементи: у суспільній сфері – патріархат, у духовній – культ Сонця, флективну мову (якій властиве утворення граматичних форм слів шляхом зміни їх закінчень і звуків основи).

Друга частина творців асимільованої культури належала до племен так званих «шнуровиків», які прийшли з півночі, тобто з країн Прибалтики і Центральної Європи. Відбулося змішання двох етносів та їх культур. У цей період, який дістав назву «пізніє Трипілля», культура зазнає істотних змін: хлібороба замінює вершник, мирного жителя – воїн, вола – кінь. Поселення виносяться на високі стрімкі берегові масиви, вони оточуються ровами, селище набуває ознак городища. Змінюється характер житла, зводяться малі будинки або напівземлянки, замість печі використовується відкрите вогнище. Різко збільшується поголів'я коней, що посилює швидкість пересування і військову мобільність.

Розвиток бронзового лиття, виникнення поливного землеробства, поява кочового скотарства, вдосконалення знарядь праці, зростання суспільного продукту висунуло потребу в охороні суспільного багатства. Основною фігурою тоді стає воїн на коні, головною зброєю – лук і стріли. Відбувається мілітаризація суспільства, занепадає мистецтво, зокрема кераміка (спрощується форма, збіднюється розпис). Для характеристики архаїчних культур на території України слід

згадати і кіммерійсько-скіфо-сарматський симбіоз II – I тис. до н.е.

*Зображення кіммерійців
на етруських вазах*

Кочові племена кіммерійців прийшли на територію України приблизно у IX ст. до н. е. і займали територію між Тіром (Дністром) і Танаїсом (Доном), а також Кримський і Таманський півострови. За одними версіями, викладеними у писемних джерелах, кіммерійці були справедливими мирними скотарями, за іншими – воїнами-вершниками, які завдавали нищівних ударів державам Урарту й Ассирії.

Кіммерійці займалися кочовим скотарством, виплавляли й обробляли бронзу, мали кераміку з кольоровими інкрустаціями. Одними із перших на території України кіммерійці почали виплавляти залізо, що сприяло поліпшенню культури виробництва, а відтак і прискоренню суспільного розвитку. У зв'язку з цим руйнувалася замкненість родового ладу, відокремлювалися ремесла, товарне виробництво. Зростала приватна власність і влада аристократії.

Для їх релігійного світогляду характерними були вірування у життя після смерті, про що свідчать віднайдені у похованнях речі, які належали покійникові. *Охарактеризуйте особливості поховального обряду кіммерійців.* Основою культури кіммерійців було поклоніння предкам і Матері-Богині.

Мистецтво кіммерійців презентовано здебільшого різноманітним орнаментом і дрібною пластикою, якою прикрашали посуд, ювелірні вироби, жіночі прикраси, зброю.

Шпилька (VIII ст. до н.е.)

ластину – прикраса ременя (VIII ст. до н.е.)

Подальший розвиток кіммерійської культури був обірваний навалюю іракомовних кочівників – скіфів.

Скіфська культура розвивалася на території сучасної України у VI – II ст. до н.е. Знайдено великі городища, де були насипані кургани, оточені глибокими ровами або високими валами. У них ховали скіфських царів, вельмож і воїнів. Померлим клали їх зброю, коштовності і побутові речі, забитих коней і слуг. *Деталізуйте інформацію про скіфські кургани, звернувши увагу на їх зовнішньому вигляді і внутрішньому опорядженні.*

Загадковим явищем скіфської культури є так звані скіфські баби (боввани). Поміркуйте, чим вони відрізняються від половецьких?

Прикметно, що кочовий і табірний побут визначали специфіку духовної культури скіфів – ідеологію, вірування, магію, епос, звичаї. Формувалися ритуали святкування народжень дітей, ініціації юнаків, одружень, поховань. Важливим був культ зброї, коли вшановувався залізний меч Арея, якому приносили в жертву не тільки тварин, а й полонених. *Опишіть пантеон скіфських богів, до якого входили Табіті (богиня вогню і стихій), подружня пара – Папая та Апі (прабатьки всього суцього) та інші божества.*

На культуру скіфських племен впливало інтенсивне спілкування з античним світом, зокрема вони торгували з містами-колоніями на узбережжя Азовського і Чорного морів Ольвією (на березі Буго-Дністровського лиману); Тирасом (у гирлі Дністра), Пантікапеєм (на місці сучасної Керчі), Херсонесом (біля сучасного Севастополя). Стародавня Греція стала ринком збуту скіфського зерна, худоби, шкіри. Частина кочівників осіла поблизу міст і стала займатися хліборобством і ремеслом.

Так, Геродот написав про місто Гелон, рештками якого, на думку сучасних археологів, є Більське городище (поблизу смп Більськ на Полтавщині). Там знайдені рештки храмів, жертвників, землянок, наземних дерев'яних жител. Деякі будівлі обігрівалися печами і вогнищами.

Скіфи розвивали гончарне і ювелірне мистецтво, виготовляли прикраси зі штампованого й кованого золота. Виникла складна технологія виготовлення кольорової емалі, чорніння срібла тощо.

У скіфському суспільстві утвердилося рабовласництво, розвивається державність, виникає Скіфське царство, територія якого простяглася від Дунаю до Дону (VI – IV ст. до н.е.).

Коли до скіфських кордонів наблизилися межі Римської імперії, скіфська культура зазнала впливу римської. На лівому березі Дніпра біля с.Заліщинки знайдено укріплення римського імператора Траяна (він же згадується й у «Слові о полку Ігоревім» – «були часи Троянові...»). Розвивалася торгівля і культурні зв'язки з Римом, про що свідчать знайдені під час розкопок римські монети, скляний посуд та емаль.

Геродот у VI ст. до н.е. описав соціальну диференціацію скіфського суспільства. Воно поділялося на три групи: царські скіфи, скіфи-воїни (жили у причорноморських степах і займалися скотарством), скіфи-землероби, які переважно жили у лісостеповій зоні Подніпров'я. Така диференціація пояснюється у міфі, наведеному Геродотом: Кожен суспільний прошарок походив від одного із синів першого скіфа Таргітая (Таргітаона) і мав свій священний атрибут: для царів – чаша, для воїнів – бойова сокира, для землеробів – плуг і ярмо, які на початку світу впали з неба.

Скіфська культура синкретична: у ній поєднуються риси традицій власне скіфських племен і античної культури. Найбільш репрезентативними явищами цієї культури є скіфська кераміка, оздоблена тисненим геометричним орнаментом, і декоративне мистецтво скіфів, основою якого є анімалістичний (звіриний) стиль. Однією з його особливостей є поєднання реалізму з декоративними мотивами. Немає єдиної думки щодо смислового наповнення творів мистецтва у цьому стилі. Так, одні науковці стверджують, що в його основі – магічні намагання скіфів оволодіти якими, властивими звірові – прудкістю, силою, красою. Інші вбачають у ньому відгуки міфології, коли скіфські боги втілювалися в зооморфні образи. Звіриний стиль також розглядають як символічну знакові систему, що характеризувала уявлення про світобудову.

Всесвітньовідомою є скіфська пектораль з кургану Товста могила на Дніпропетровщині. На ній використано сюжети міфу про походження скіфів, представлений на трьох ярусах-«світах» пекторалі. *Які рівні буття скіфів зображені на пекторалі? Зверніть увагу на гармонійність образів, динаміку сцен боротьби міфічних тварин і буденної*

праці людей.

Пам'ятками скіфського мистецтва є малюнки на вазах з Гайманової та Чортомлицької могили, гребінь із Солохи. Слід згадати також кам'яні статуї воїнів, а також зображення бога Папая, знайдене на Лисій горі в Дніпропетровській обл.

*Золотий гребінь
(курган Солоха)*

*Золотий олень
VII – VI ст. до н.е.*

*Посудина зі сценою полювання
(курган Солоха)*

Отже, у IV ст. до н.е. скіфи досягли найвищого політичного, економічного і культурного злету, залишили розвинену культуру, витончені вироби майстрів з металу, кістки, дерева, що частково збереглися в курганах. Мистецтво скіфів репрезентує новий спосіб бачення світу, базуючись на міфологічному мисленні. Від скіфів у нас біла сорочка, чоботи, гостроверха шапка, зброя (сагайдак), ряд слів (віра, світ, благо, чара, віщати, жрець, вопити, звати, писати, каятися, боятися, хоронити, слово, діло, зло, храм, вина, могила, собака).

Висвітлюючи третє питання, слід указати, що на рубежі нашої ери як самостійна етнічна спільнота сформувалися слов'яни. Уперше про них – венедів (венетів) – згадують римські автори I – II ст. н.е. Пліній Старший, Тацит, Птоломей, а з VI ст. про них пишуть візантійські історики Йордан, Прокопій Кесарійський, Іоанн Ефеський. Наприклад, Тацит високо цінував венетів, називав їх культурним народом, який уміє будувати гарні будинки, знає військовий порядок і дисципліну, добре озброєний і войовничий. Прокопій Кесарійський розповідає про культуру антів, які жили між Дніпром і Дністром.

Тож наступний період розвитку культури на території України – черняхівська і зарубинецька культура (II – V ст. н.е.). Ще він називається культурою антів. Анти з'явилися на історичній арені у період наступу тюрксько-монгольських племен на Європу, а заволоділи територією України і розселилися у її нинішніх кордонах у IV ст. Анти займалися хліборобством. Жили окремими родами, які утворювали «город» (хутір чи невелике село) для спільного обробітку землі і

боротьби з ворогами. Навколо города будували «остроги» як торгові центри, в яких селилися купці та ремісники, заможні люди.

Анти воювали з Візантійським царством, тому багато культурних цінностей та ідей запозичили у греків. Зокрема, їх громадсько-політичний устрій нагадував демократію грецького типу: жили під громадським правлінням, князя чи полководця обирали. Окремі дослідники вважають антів безпосередніми предками праукраїнців. Розкопки селищ і городищ антської доби засвідчують, що Правобережна Україна від Києва до Карпат була густо заселена проукраїнськими племенами, які мали високий рівень культури.

Найбільш репрезентативними для характеристики культури антів є археологічні знахідки у могильниках біля с.Зарубинці і с.Черняхів на Київщині.

Зарубинецькі поселення не мали чіткої забудови, утворюючись біля річок, ярів. Їх площа займала в середньому близько двох гектарів. Цій культурі притаманні житла площею 18-20 метрів квадратних, які були заглиблені в землю. Технікою спорудження було дерев'янокаркасне будівництво. Дахи були двохилими, для їх покрівлі брали солому, очерет або жердини. Джерелом тепла в житлах були відкриті вогнища.

Мешканці цих поселень були осілими землеробами, вирощували просо, пшеницю-двозернянку, ячмінь, але займалися і скотарством, розводячи корів, свиней, коней, дрібну рогату худобу.

Представники зарубинецької культури добре володіли ремеслами, зокрема опанували виплавку заліза, ковальську справу, мали ткацькі верстати і виробляли тканину з вовни, льону та конопель.

Зарубинецька кераміка

Зарубинецькій культурі властива оригінальна кераміка: вона була і ліпна, і виготовлена на ручному гончарному крузі. Керамічні вироби забарвлювалися переважно в чорний колір.

Біля с.Черняхів було розкопано 250 поховань: в одних із них були поховані спалені покійники за звичаєм стародавніх слов'ян, а інших, за візантійською християнською традицією, небіжчиків закопували у могили. У могильниках було знайдено кераміку (глички, миски, виготовлені на гончарному крузі), кістяні гребінці, упряж, намисто та інші прикраси; обвуглені рештки проса і пшениці; зброю.

Осілі хліборобсько-скотарські племена мешкали у великих неукріплених поселеннях. Люди займалися різними ремеслами, було розвинене бронзоліварство, залізообробка, ювелірна справа і гончарство. Так, посуд вироблявся переважно на гончарському колі.

Активно розвивалася торгівля антів з римськими колоніями, звідки імпортувалися амфори, скляні кубки, глиняний посуд; у торговельних операціях вживалися римські монети.

Реконструкція зовнішнього вигляду представників зарубинецької і черняхівської культури

Мартинівський скарб

Мартинівський скарб, знайдений у середній частині Дніпра, становили собою золоті, срібні, бронзові прикраси, інкрустовані самоцвітами.

Більшість дослідників вважає, що черняхівська культура була створена племенами різного етнічного походження (даки, сармати, германці, скіфи, анти або венеди), про яких згадують стародавні автори на території поширення цієї культури. Черняхівська культура була знищена найправдоподібніше навалюю гунів у кінці IV ст.

Одночасно з черняхівською існувала київська культура, а в другій половині I тисячоліття у різних місцевостях України – лука-райковецька (VIII – IX ст.), волинцівська (VII – VIII ст.), роменська (VII – VIII ст.). Люди були об'єднані у союзи східнослов'янських племен – дулібів, волинян, древлян, полян, дреговичів, уличів, тиверців, білих хорватів, сіверян. За твердженням літописця Нестора, об'єднавчим чинником цих племен (народів, мікроетносів) є спільна мова: «язик словенский им есть един».

При з'ясуванні **четвертого питання** слід встановити специфіку матеріальної і побутової культури східнослов'янських племен, зосередивши увагу на господарській діяльності, закономірностях утворення поселень, упорядкуванні житла, позиціонуванні себе у просторі.

Реконструкція зовнішнього вигляду слов'ян

Необхідно зауважити, що слов'яни розселилися вздовж річок на узвишсях над поймами, в лісових хащах і в степу. Зима на Правобережжі Дніпра була не холодніша, ніж у Центральній Європі, і не така сира, а літо – сухіше і тепліше. Лісові й супіщані ґрунти були зручні для землеробства, а ріки й озера – повні риби, включаючи й осетрові породи. У лісах можна було полювати цілий рік. Мед брали у диких бджіл, ставили свої борті.

Типове житло слов'ян – напівземлянка, жили проте і в землянках, і в наземних будівлях. Їх називали *ізва*, *істьба* (з германського), тобто тепла будівля. *Хиза*, *хижа*, *хижина* (з болгарської) – споруда землянкового типу без фундаменту, яку з IX ст. почали звати словом *хата* (з угорської). Хату будували так: копали чотирикутну в плані яму розміром від 7 до 12 кв.м, глибиною близько метра, з виступами для сидіння вздовж стін. Підлогу утрамбовували й обмазували глиною. Зводили невисокі стіни, часто обшиваючи їх колодами або дошками, зверху покривали дво- або три схильним дахом. У кутку навпроти входу на материковому останці ставили піч – кам'янку або глиняну.

Це називалося *дім*, у поняття якого включалося не лише приміщення, а й господарство, життя сім'ї, яка цей «дім» вела. Хата, господарські ями, хлів становили двір – обгороджене місце освоєного сім'єю світу, де почували себе надійно, за умови, що все було зроблено правильно: місце і час вибрані щасливо, і дерево не заборонене звичаєм, і жертву принесено під час кладки першого вінця.

Будинок був тісний, але життя проходило здебільшого під відкритим небом. Тут жила сім'я, *челядь* – батько, мати, діти. Кілька жител, які будувалися поблизу, але без будь-якого порядку – це велика патріархальна сім'я, кілька груп дворів – селище, в якому мешкав рід.

Слово *село* означало тоді не поселення (*весь*), а ниву, готову до сівби. Слов'янські поселення залишалися нетривкими, тимчасовими, бо землеробство у середині I тис. н.е. було підсічно-вогневим. Обирали ділянку лісу для випалу – ляду, вирубували, випалювали, готували землю під посів (робили ниву) ралом. Навесні, тижнів за три, одна людина могла засіяти 0,3 – 0,4 гектари розчищеної площі. За кілька років земля виснажувалася і треба було шукати інше село. Поле заростало підліском і перетворювалося на *стернище*.

У підсічно-вогневному землеробстві переважало вирощування проса (називалося *бор*, *борошно*). Злаки взагалі називалися *жито*. На території України пізніше так почали називати новий злак, який витіснив просо і ячмінь і посів найважливіше місце у харчуванні. На півночі цей злак називали *рожь*. Продукти хліборобства називали *сьбожъе* (збіжжя), а це означало також достаток, масток, добро взагалі. Знали й овес, пшеницю, коноплі, льон, мак, капусту, ріпу (вона займала в раціоні місце, яке посідає сьогодні картопля). Розводили домашню худобу – переважно велику; птицю, обов'язково – курей. Хліб пекли кислий, із змішаного тіста. Під час голоду їли дубову кору, мох, липове листя, товчену соснову глицю, додавали до страв солону.

Їжу переважно варили, а не смажили. Посуд ліпили руками. Вишукані у своїй простоті слов'янські горщики з характерними пропорціями округлих форм служать цінним матеріалом для класифікації слов'янських культур. Ліпили і сковорідки.

Орали дерев'яним ралом, але часто використовувались залізні наконечники – наральники. У невеликих печах, приблизно такої ж конструкції, як і хатні, плавили метал в численних руднях на болотистих місцях. Із заліза робили ножі, серпи, сокири, наконечники списів та ін. В епоху великого переселення народів слов'яни не мали великого домашнього

скарбу, майна було мало: все потрібне, від житла до прикрас і одягу, можна було виготовити на новому місці. Найважливішою була технологія, яка зберігалася в культурній пам'яті і сполучалася з віруваннями й обрядами. Особливою таїною огорнута ковальська справа, яку ототожнювали з чаклуванням (слов'янське *кузло*, звідки і *кузня*, і *кувати*, означало *чудо*).

Ставлення давніх слов'ян до лісу було неоднозначним. Вони і боялися його, і поклонялися йому, бо він і годував, і постачав необхідним для життя матеріалом. Ліс був втіленням чужого, а «чуже» перетворювалося на «своє». *Поясніть міфологічну й соціальну природу цих понять.*

Світ «чужого» починався одразу за своїм двором. Не менш небезпечним було поле – очищене від лісу відкрите місце, вільне і небезпечне. «Польовий» означало «дикий» (польова квітка, польова миша). Поле як край освоєної землі не просто межувало з чужим, а становило загрозу більш визначену, відверту і військову.

На культуру слов'ян впливало спілкування з кочовими народами – народами балтської мовної групи, сарматами (предки осетин), хазарами, кипчаками-половцями. Кочовики мали на меті захоплення худоби і того майна, яке мало престижний характер. Але військові конфлікти не вичерпували стосунків з сусідами. Потреби в залізі, знаряддях праці, зерні, тканинах, золоті, сріблі перевищували і скромні виробничі можливості, і військові трофеї кочовиків, тому вони купували необхідне в сусідів в обмін на худобу і шкіри не рідше, ніж відвойовували силою. Стосунки аграрної слов'янської цивілізації з кочовою степовою – це і війна, і мирні контакти. Сутички між кочовиками нерідко призводили до того, що потерпілі степовики шукали притулку у слов'ян, осідали на їхню землю і асимілювалися.

Вивчаючи п'яте питання, слід схарактеризувати міфологічний простір слов'янського язичництва, а також особливості релігії, міфології та культів.

Треба пам'ятати, що міфи – це історичні оповіді, які сприймаються як правда, як знання про те, що було в минулому насправді, вони формують зразки і норми поведінки для тих, хто в них вірить; виконуються разом з ритуалами, відтак учасники

ритуальних дійств переживають міф щоразу як повторення тих подій, про які в ньому розповідається. Міф – це священна, сакральна історія, тобто він розповідає про сакральні події і не вимагає ні підтверджень, ні пояснень. Міфологічна історія – це завжди історія творіння із хаосу порядку, космосу (порядку у Всесвіті). Тож міфологічний простір – це «нормальний», звичний простір, координати якого набувають незвичайної, міфологічної значущості.

Сьогодні, орієнтуючись на місцевості, ми спочатку шукаємо північ, а далі інші сторони світу. Її виділяємо 4, бо така будова людського тіла: «вперед», «назад», «праворуч», «ліворуч». Давні слов'яни визначали напрямки світу як добрі і погані, тому починали орієнтацію з добрих – схід (звідки сходило сонце), полудень, а далі погані – захід і північ. Неправильним був рух справа наліво, проти ходу сонця.

Виділялося три поверхи світу: верх, середина, низ, тим самим світ уподібнювався дереву (світове дерево, найчастіше дуб), горі, стовпу. В основі – індоєвропейська символіка стихій: небо (повітря), земля, вода, об'єднані вогнем (ритуальне добування вогню тертям дерева об дерево).

Світове дерево

Світ упорядкований, якщо він оцінений по семи координатах: верх, середина, низ, схід, південь, захід, північ. Сакральність чисел 7 (сума 3 і 4), 12 (добуток 3 і 4) сягає індоєвропейської традиції.

Відгуки архетипу світового дерева простежуються у національній культурі, зокрема його стилізоване зображення можна побачити на писанках, у традиційній вишивці (дерева з птахами, букети квітів тощо). Символічним відтворенням цього образу є дідух («дід», «коляда», «колядник») – українська різдвяна прикраса, символ пожертвування найкращого збіжжя у хліборобських культурах.

Дідух

Писанка

Узор рушника

Символіка світового дерева продовжилася у народній творчості та ремеслах.

Найголовніше в упорядкуванні простору – виокремити «свій» світ від «чужого».

«Свій» світ – хата. По ньому можна рухатися як завгодно, але коли переступаєш *porig*, то пам'ятай, що тут пролягає межа між «своїм» і «чужим». Перед виходом з дому слід зупинитися, прочитати молитву («Без Бога – ані до порога»). Не можна перемовлятися через поріг. Двері – вхід у світ регламентований, дозволений. Вікно – вхід нерегламентований, це око хати, яке може бачити той світ, але через нього не можна побачити людей у домі. Вікно і двері треба охороняти, бо без вікон і дверей може бути тільки особливе приміщення – домовина. У домі є краща і гірша частини. Діагональ «під – покуть» протиставляє ці частини дому: краще місце – на покуті, жіноче місце – у районі печі.

До виділення трьох рівнів і чотирьох сторін світу додається символіка кола як засобу відокремити свій, освоєний світ від світу чужого, дикого, небезпечного. Садиба, по-українськи «обійстя», означає «місце, яке обходять навколо». Праслов'янські поселення будували по колу, існував звичай оборювати їх по колу для боротьби з епідеміями і ензоотіями. Коло символізувало цілість, чотирикутна будова – упорядкування безконечного світу. Ця символіка виявляється у поховальних спорудах – курганах. Вони водночас мислилися як дім («домовина») і як символічна іпостась Космосу: будувати дім так само, як і творити з хаосу світ.

В архаїчному суспільстві світ людини, її особистого і сімейного життя побудований за аналогією до суспільства і Космосу.

Давні слов'яни вірили, що у людини є кілька душ, які мають різні функції.

1. Душа, яка залишається «на тому світі» являючись у визначений час до своїх родичів «гостем». Він і «свій», і «чужий» одночасно, тому його і люблять, і бояться. Тож «гостинець» – це і подарунок, яким обмінюються гості й господарі, і дорога, зокрема на кладовище.
2. Душа, яка дає людині життєву силу. Наприклад, життєву силу у казках повертає «жива вода»: нею можна загоїти рани, повернути до цілісності порубане тіло. Але людина ще залишається живим небіжчиком – *унирем* (він рухається, їсть, п'є). «Нав'я» – русалки, потерчата, мавки (не пройшли обряд ініціації, не отримали ім'я).
3. Душа-ім'я, образ, яка ототожнюється з особистістю, як тінь і слід. Чаклування над слідом: щоб звести ворога зі світу, викопували і спалювали її слід, замурували у стінку печі, вшали в димок. Дівчата ворожили над слідом, щоб привабити хлопця. Ім'я-образ робить людину особистістю і членом суспільства, родини, роду.

Мікрокосм людини – це і її особистість (Я), і її сімейне коло. Головні елементи сімейної структури – батько, мати, діти. У колядках вони асоціюються з певними небесними світилами: «ясен Місяць – пан господар, красне Сонце – жінка його, дрібні зірки – його діти». Сонячне світло – животворне, місячне світло – це гріє, а освічує шлях.

Місце хазяїна – під образами, на покуті, де на «божниці» (спеціальній полиці стояли «боги» – священні предмети, символи абор ідоли язичницьких богів (у християнський період – ікони, свячена верба, пучки троїцьких беріз).

Місце хазяйки – піч і простір коло печі. На печі сиділа наречена; коли приходили свати, вона злазила і колупала піч, що було знаком її згоди вийти заміж. Піч варила їжу, отже, перетворювала сире, природу на варене, культуру. Звідси й інша дія перетворення на своє: «Хто на печі сидів, той уже не гість, а свій», – говорить старовинне прислів'я. Піч мала людські

характеристики: «чоло», «щоки», «ноги», «плечі», а також космічні: «Повна піч перепічей, а посередині коровай» (небо, зорі, Місяць).

Основний міф, що має ще індоєвропейське походження, пов'язаний з боротьбою між силами світла і вогню, уособленими основним персонажем міфу, та його супротивниками, проходить на певній території. За основною схемою міфу зла сила уособлена в Змієві, спустошує край і вимагає в данину людські жертви. Герой (Коваль) веде тривалу боротьбу з ним, зазнає поразок, інколи втрачає навіть частини тіла, але зрештою перемагає Змія, впрягає його у плуга і змушує орати борозну. Змії проорює межу або борозну до самого моря. У східнослов'янських варіантах боротьба розгортається біля Києва, змії проорює Змієві вали аж до Чорного моря. *Які ще слов'янські міфи про створення світу ви знаєте? Зверніть увагу на міф про яйце-райце та його відгуки в українському традиційному писанкарстві.*

У календарній інтерпретації міфу найяскравіше виражені полярності, пов'язані з сонцестоянням і рівноденням. Із зимового сонцестояння починається поворот Сонця на літо. Боротьба вогняного начала з мороком усвідомлюється як поєдинок сонячного героя з темною силою, що краде Сонце. Найдраматичніший рубіж тут – час, коли зусиллями змієборця «Нижній світ» і сили, що прагнуть викрасти Сонце, покриваються льодом. Це максимальне відторгнення вогняної сили від рослинної, яке загрожує руйнацією порядку. Та ось пробуджується сили світла, Всесвіт починає наближатися до поєднання вегетативних сил Дерева життя з силами вогню. Нарешті настає день весняного рівнодення. Дедалі стають могутнішими очисні сили вогню у змаганні з нижнім світом, аж поки у дні Купала вода повністю не втратить своєї небезпечності для людини. У дні літнього сонцестояння Сонце визволене, вегетативні сили повністю об'єднані з вогняними. Людина вільна від традиційних пут, і це виявляється в оргіастичних купальських святах. Але герой або гине, або страждає від сонячного колеса, знову темні сили починають підкрадатися до Сонця, коротшає день. Восени в час рівнодення настає рівновага сил, і все починається спочатку. Отже, в основі

релігійних уявлень давніх слов'ян було поклоніння Сонцю, традиційне для землеробської культури.

Необхідно схарактеризувати слов'янську міфологію на кількох світоглядних рівнях.

Так, вищий рівень визначається узагальненим типом функцій богів, їх зв'язком з офіційним культом. На вищому рівні слов'янської міфології стоять Перун і Велес, завдяки протистоянню яких земля стає родючою завдяки дощу, а також Сварог і Свароженя, Дажбог і Ярило. Нижчий рівень становили покровителі родів і племен типу Чура і Рода, жіночі божества – Мокош і Лада.

Поруч з космогонічними міфами у слов'ян існує міфологічний героїчний епос. Його героями є засновники майбутнього Києва полянські князі Кий, Щек, Хорив і сестра їх Либідь, билинні богатирі тощо, які протистоять зло творцям – Змію Гориничу, Кошію Безсмертному тощо.

До нижчого рівня слов'янської міфології належать різні нечисті сили, які пов'язані з міфологічним простором в домі і поза домом, як от домовики, мавки, водяники, мара, кикимора, болотяними, криничними, очеретяники, польовики, гайовики, перелесники, чорти, дияволи і т.ін.

Творцем Всесвіту у слов'янській міфології виступав бог Род, який жив на небі, їздив на хмарах, давав життя всьому живому, посилав на землю дощ, дарував людині долю. Він єднав усю родину – померлих предків, живих нащадків і майбутні покоління. Парною до нього богинею була Рожаниця – покровителька плодючості. Скульптури цих богів були у кожному слов'янському помешканні. Жерці їм приносили жертви у вигляді хліба, меду, сиру і куті.

Важливими космогонічними міфами були міфи про створення світу з яйця-райця, знесеного Жар-птицею (уособлення Сонця), та про протистояння Білобога і Чорнобога.

Збруцький ідол (Святовит). IX ст.

Віддавна кожне слов'янське плем'я поклонялося своїм богам, але з часом склався пантеон язичницьких богів. Так, у «Повісті минулих літ» уміщено оповідь про те, що 980 р. Володимир Святославич зменшив кількість язичницьких богів до шести: «І поставив князь кумирів на пагорбі за теремним двором: дерев'яного Перуна із срібною головою та золотими вусами, далі Хорса, Дажбога, Стрибога, Симаргла і богиню Мокош. І приносили їм жертви, називаючи їх богами». Тож на першому місці був бог-громовержець Перун, далі йшли боги місяця (Перун), сонця (Дажбог), вітру (Стрибог), охорони посівів (Симаргл) і покровителька домашнього вогнища, любові і розмноження Мокош.

Слід зауважити, що стародавні слов'яни вшановували жіночі божества. Так, богинею – матір'ю світу була Лада, а парним до неї богом – Ладо-Живо. Символічним зображенням цих божеств було немовля, повний колос, виноград або яблуко, що виступає як символ продовження життя. Важливим для слов'ян був і культ Матері-Землі (яку уособлювала богиня Берегиня) і Золотого Плуга (який дав людям Сварог). *Пояснить, чому слов'яни поклонялися культам, пов'язаним із землеробською працею.*

Основний пантеон слов'янських богів доповнювали добрі божества нижчого рангу: Лель, Леля, Діванія, Дівонія, Дана, русалки, домовики, водяники, лісовики, які виступали покровителями певного виду діяльності людини, роду, сім'ї. Їх намагалися задобрювати, приносячи жертви.

Проявами тотемізму було поклоніння птахам і деревам, які вважалися основоположниками чи покровителями роду або племені. Священними деревами були дуб – символ міцності і мудрості, ясен – символ Перуна, клен і липа – символи подружжя, береза – символ чистоти матері-природи. Поклонялися також птахам і тваринам. Наприклад, зозуля вважалася провісницею майбутнього, голуб – символом кохання, ластівка уособлювала долю людини, сова вважалася символом смерті і п'їтьми.

Отже, релігійні вірування давніх слов'ян максимально наближалися до життєвих реалій і відображали у міфологічній формі прагнення єднання з природою, навколишнім

середовищем, їх охорони. Вони формували думку про те, що добрі сили завжди мають перевагу над злими, що тільки мир і згода дають змогу гідно продовжувати життя, забезпечуючи процвітання роду чи племені.

Тож загалом у культурі стародавніх слов'ян виокремлювалися дві групи вірувань: обожнення природи і культ роду (вшанування предків).

На думку вчених, у них не було постійних храмів і професійних жерців. Слов'яни молилися і приносили жертви богам та на честь предків на лоні природи. Лише напередодні запровадження християнства у слов'ян з'явилися місця для моління (капища) і професійні служителі культу (волхви). Релігійні вірування і міфологія стародавніх слов'ян стали культурним полем, на ґрунті якого поширювалося християнство, запроваджене в Київській Русі.

2. План семінарського заняття

1. Періодизація та характерні особливості культури первісної доби.
2. Проблема праісторії та витоків української культури.
3. Ранні форми релігійних вірувань і мистецтва.
4. Архаїчні культури на території сучасної України:
 - а) відгуки трипільської культури у культурі сучасних українців;
 - б) синкретизм скіфської культури;
 - в) культура прадавніх слов'ян (черняхівська, зарубинецька).
5. Ранні релігійні вірування та міфологія східнослов'янських племен.

Теми для написання рефератів:

1. Архаїчні культури України III – II тис. до н.е.
2. Матеріальна і духовна культура кіммерійців.
3. Вікентій Хвойка – першовідкривач трипільської культури.
4. Скіфсько-античні взаємовпливи.
5. Артефакти скіфської культури на Полтавщині. Більське городище.

6. Відгуки міфології давніх слов'ян в українській календарно-обрядовій поезії.
7. Міфологічний простір давніх слов'ян: архетипи в сучасній українській культурі.
8. «Велесова книга» як пам'ятка слов'янської культури дохристиянської доби.
9. Римська колонізація та поширення християнства.

3. Термінологічний словник

Анімізм – вірування первісних людей, віра в існування духів, одухотворення сил природи, тварин, рослин і предметів, приписування їм розуму, дієздатності і могутності. Звідси виникають погребальний культ, культ предків, розвиток вірувань в загробне існування душі, потойбічне життя. Згідно з цими віруваннями, кожна річ в світі має душу або дух.

Антропоморфний орнамент – це орнамент, де мотивами виступають чоловічі і жіночі стилізовані фігури або частини обличчя і тіла.

Аполлон – у грецькій міфології бог із золотими кучерями і срібним луком – охоронець отар, світла (сонячне світло символізувало його золоте волосся), наук і мистецтв, бог-лікар, очільник і покровитель муз, доріг, мандрівників і мореплавців, віщун; також Аполлон очищував людей, які скоїли вбивство. Уособлював Сонце (а його сестра-близня Артеміда – Місяць).

Арес – у давньогрецькій міфології бог війни.

Артеміда – дочка Зевса й Лето, сестра Аполлона, первісно шанована як богиня тваринного й рослинного світу. За пізнішими віруваннями, богиня мисливства, лісів і гір; її шанували також як богиню Місяця (ототожнюючи з Гекатою) і породіль.

Афіна – давньогрецька богиня, одне з верховних олімпійських божеств. Богині організованої війни, військової стратегії і мудрості, а також покровителька знань, мистецтва і ремесел; діва-войовниця, покровителька міс і держав, наук, розуму, винахідливості, спритності.

Афродіта – одне з 12 верховних божеств Олімпу, богиня вроди й кохання, мати Ероса, цариця німф і грацій. За Гомером,

Афродіта – дочка Зевса й океаніди Діони. У переносному значенні Афродіта (Венера) – красуня.

Баби кам'яні (Боввани) – монументальні кам'яні скульптури, які з'явилися на території сучасної України більше 6 тис. років тому. Кам'яні статуї або баби поширені в степовій смузі Європи й Азії від Монголії до Німеччини.

Особливу групу статуй складають боввани, залишені скіфами – іраномовними племенами, які з'явилися в українських степах в середині 1 тис. до н. е. Скіфські скульптури датуються 6-3 століттям до н. е. Ареал їх розповсюдження досить значний – від Румунії до Прикавказзя. Переважно всі зображення скіфів передають бородатих чоловіків. У композиційно-художньому відношенні вони виконані примітивно. Це доволі дивно для народу, носія високохудожнього скіфського «звіриноного стилю», вихованого на контактах із давньогрецьким класичним мистецтвом. Цей парадокс завжди дивував учених:

«Скіфські статуї не порівняти з грецькою скульптурою. Цікаво тільки, що скіфи, які так багато запозичили у греків у монументальному мистецтві, виявилися мало сприйнятливі до імпульсів, що виходили від їх більш витончених сусідів. А тим часом вони відвідували грецькі поліси, бачили скульптури на площах, що передають образ людини з довершеним реалізмом. Бачили і, ймовірно, залишалися до них байдужими» [Хазанов А. М. Золото скифов. – М., 1975. – С. 88.]

На стелоподібних корпусах скіфських статуй зазвичай зображені три-чотири предмети: ріг, сагайдак, кинджал-меч. Ріг поміщений у правій руці на рівні грудей, сагайдак – на лівому боці, кинджал або меч – у лівій руці на рівні поясу. Атрибути зазвичай спостерігаються і в тюркських аналогіях Сибіру, де кам'яні статуї тримають у правій руці чашу, а в лівій кинджал. Відсутність бороди і, навпаки, зображення вусів також виявляють схожість скіфських статуй із давньотюркськими. У каменерізному мистецтві Північного Причорномор'я скіфи зберегли загальні елементи південно-сибірських статуй. Проте не зрозуміло, чому скіфи, що мігрували до Північного Причорномор'я через Закавказзя, Передню Азію, де відвіку була відома техніка обробки каменя, не принесли з собою нових відчутних художніх віянь, як це відбулося з «звіриним стилем».

Не вирішена ще одна проблема, пов'язана із скіфською скульптурою. До теперішнього часу відкриті та в основному добре вивчені тисячі скіфських поховань. Проте, враховуючи поминально-культовий характер статуй, неможливо поки пояснити, чому немає переконливих слідів установки їх над похованнями скіфів.

Бронзова доба або *бронзовий вік*, епоха бронзи – історичний період, котрий прийшов на заміну енеоліту (мідна доба) – перехідному періоду після кам'яної доби. Характеризується виготовленням і використанням бронзових знарядь праці і зброї, появою кочового скотарства, поливного рільництва, писемності, рабовласницьких держав (кінець IV – початок I тисячоліття до н. е.). Бронзова доба змінилася залізною добою у I тисячолітті до н. е.

З кінця IV тисячоліття до н. е. метал почав відігравати у житті людини дедалі значимішу роль, принципові зміни наступили з відкриттям бронзи (сплаву олова і міді) і її широким поширенням. Видобуток і обробка металу вимагали великого вміння та спеціалізації. Тому ливарна справа, як і гончарна, а пізніше ткацька стали самостійними галузями.

Поліпшилась обробка землі, що сприяло подальшому вдосконаленню виробництва. Люди отримали можливість вести господарство однією сім'єю, в розпорядженні якої залишалися всі надлишки виробленого. Так зародилася приватна власність, що призвела до майнової диференціації.

Однією з однак бронзовою доби – формування ряду гірничо-металургійних областей (напр., Кавказ, Південний Урал, Центральний Казахстан тощо), що значно вплинуло на розвиток тих чи інших регіонів.

З винаходом бронзи значно розширився обмін і контакти між окремими районами Землі, що сприяло поширенню бронзових знарядь праці на район, де не було сировини для виплавки металів. Почалися військові зіткнення за оволодіння худобою, ріллею, металом, з'явилися військові керівники, виник культ вождя. Особливе ставлення до вождя як до героя зберігалось навіть після його смерті. Саме в епоху металу входять в звичай великі поховальні споруди — кургани. Розміри курганів, кількість і якість встановлених в них речей свідчать

про особливе положення померлого в суспільстві, про його майнову перевагу. Безліч курганів епохи бронзи вивчені на території Донецької області.

У бронзову добу були сформовані кілька видів спільнот: протоміських центрів у Передній та Середній Азії із зрошувальним землеробством та розвиненим ремеслом, осілих землеробів та скотарів.

Одним з основних видів творчості стає художня обробка металів. Досить швидко людина оволоділа різними її видами: кування, лиття, карбування, гравіювання по металу. У великій кількості починають виготовлятися металеві прикраси: браслети, кільця, сережки, підвіски, обручі, бляшки, які нашивалися на одяг, пояси, пряжки, застібки для одягу — фібули. Особливе значення надавалося прикрашанню зброї. У скульптурному завершенні рукояток часто зустрічаються зображення звірів. У похованнях епохи бронзи знаходить металеві посудини, прикрашені гравіюванням, призначені для якихось особливих випадків. З'являються дрібні вилиті скульптурні зображення. Дуже характерна деталь, що відображає зміни в суспільному устрій: жіночі зображення зникають, головним стає чоловічий образ.

В орнаментах, дрібній пластиці, прикрасах предметів практичного призначення одне з головних місць продовжує займати тваринний світ: зображення тварин або окремих частин їхніх тіл (кіготь, дзьоб, голова). Складається напрям в декоративно-прикладному мистецтві, що отримав назву «звіриний стиль».

Гестія – дочка Кроноса й Реї, сестра Зевса, Посейдона, Аїда, Деметри та Гери, богиня вогню, покровителька домашнього вогнища, ніколи не залишала Олімпу.

Деметра – у давньогрецькій міфології богиня родючості і землеробства. Одне з найбільш шанованих божеств олімпійського пантеону. Її ім'я означає «Мати-Земля».

Діоніс, Вахх, Бахус – один з найпопулярніших богів давньої Греції, бог рослинності, родючості, вологи, покровитель виноградарства й виноробства. У переносному розумінні Діоніс Бахус-Вахх – вино і пов'язані з ним веселощі.

Дольмен – це доісторична споруда у вигляді двох або більше величезних брил, поставлених вертикально й перекритих зверху кам'яною плитою. Найчастіше ці споруди використовували як місце поховання.

Збруцький ідол – слов'янський кам'яний ідол (скульптура), знайдений біля села Личківці коло Гусятина в річці Збруч (притока Дністра) в 1848 році. У центрі капища на горі Богит і стояв ідол Світовида до того, як потрапив на дно Збруча. Капище розташовувалося на висоті 417 м над рівнем моря й мало форму кола діаметром майже 17 м. Уздовж нього виявили вісім жертвних ям. Ідол являє собою чотириохгранный стовп висотою 2,67 м, розділений на три рівні-яруси, що відповідають уявленням слов'ян-язичників про три світи – небо, землю й потойбіччя. Верхня частина ідола оформлена у вигляді округлої шапки з вовняною опушкою, під шапкою – чотири обличчя. Ідол розділений на три горизонтальні яруси. Висота верхнього яруса – 160 см, середнього – 40 см, нижнього 67 см. Таким чином на ідолу є 12 окремих секцій. Одна секція нижнього ярусу порожня, на інших 11-ти є по одному зображенню. Нижній ярус зображає Наву (підземне божество, потойбічний світ); середній – Яву (світ людей, видимий світ); верхній – Праву (світ богів, вищий світ). На грані нижнього ярусу, на зворотному боці від порожнього, зображено вусатого чоловіка, що стоїть на колінах та тримає обома руками середній ярус. На двох прилеглих гранях нижнього ярусу ця ж фігура показана збоку й обернена колінами до порожньої грані. Таким чином дається можливість визначити лицьовий бік усього ідола. На верхньому ярусі зображені дві жінки та два чоловіки в довгому одязі. Одна жінка зображена з рогом, інша - з кільцем. Чоловіки відповідно зображені один – з конем та мечем, інший – з солярним знаком на одязі, з шістьма променями всередині нього. Середній ярус схожий на верхній, але його фігури значно менші. Фігури також розподіляються за статтю – під жіночими фігурами верхнього ряду також зображені жіночі, під чоловічими – чоловічі. Одяг людей також довгий, але без пояса. Фігури зображені з розведеними руками, ніби утворюють коло.

Із чотирьох його боків під спільною шапкою витесали верховних слов'янських богів – Ладу, Мокошу, Перуна й

Дажбога. Перстень тримає Лада – богиня весни, врожаю і кохання, яка опікувалася шлюбом. Із рогом у руці – богиня долі Мокоша. До неї по заступництво зверталися породіллі. Меч-блискавка й кінь – на зображенні Перуна – покровителя грози, грому й інших небесних явищ, а також війни. На четвертій постаті ледь помітно проступає колесо-Сонце. Це атрибут Дажбога – покровителя плодovitості та сонячного світла. Також це божество із солярним символом може бути визначене як Хорс, бог сонця (а також місяця). Імовірно, зображено саме Дажбога, для якого сонячне коло було лише визначальним символом, через що сонце зображене не в руках, а на одязі божества. Середній ярус заввишки 40 см містить витесані фігурки чоловіків і жінок, що ніби ведуть хоровод. Під Ладою й Мокошею розташовані жіночі фігурки (видно груди), під Перуном і Дажбогом – чоловічі. Нижній ярус має висоту 67 см. На ньому вусатий чоловік, що стоїть навколішки й ніби підпирає верхні яруси (тримає на руках). Припускають, що це Велес – покровитель підземного царства мертвих, а також бог скотарства і торгівлі. Він зображений як основа, на якій тримається світобудова.

Ідол відповідає слов'янському Роду-Святовиту, головному божеству, якого зображали з чотирма обличчями.

Мідна доба, енеоліт, халколіт (від лат. *aeneus* — мідний і грец. *λίθος* — камінь) – назва перехідного часу від неоліту до бронзової доби, яку застосовують археологи у зв'язку з появою й поширенням у той час виробів із міді. Мідні знаряддя вживалися поряд з кам'яними, які переважали. Найдавніші мідні предмети і шматки руди виявлені у ранньоземлеробних поселеннях Передньої Азії (8–5 тисяч років до н.е.). У 4–3 тисячоліттях до н.е. мідні й бронзові знаряддя стали витіснити кам'яні на Стародавньому Сході з 4 тис. до н.е., в Європі – з 3 тис. до н.е. На території України мідний вік датується 4–3 тис. до н.е. Вищий, порівняно з неолітом, етап розвитку продуктивних сил і виробничих відносин первісного суспільства. Період дальшого вдосконалення відтворювальних форм господарства (землеробство, скотарство). Накопичення продукту, зростання суспільних багатств стимулювало міжплеменний обмін. Енеоліт – період консолідації суспільної

організації племен, розквіту патріархату, формування великих, спільних за походженням, об'єднань. На території України за часів енеоліту жили племена – носії трипільської, ямної культури тощо.

Зевс – у давньогрецькій міфології бог неба, грому і блискавки, який володіє всім світом. Головний над богами-олімпійцями, третій син титана Кроноса і Реї.

Землеробські культу – це поклоніння богам-покровителям землеробства, тваринництва та інших господарських занять. Особливо шанувалися богині, які впливали на родючість полів, розвиток рослинного і тваринного світу.

Зооморфізм – представлення богів в образах тварин, а священних тварин – як втілення сутності богів.

Зооморфний орнамент – це орнамент, який зображує стилізовані фігури або частини фігур реальних і фантастичних тварин. Інколи такий орнамент називають звіриним стилем.

Зрубна культурно-історична спільність – це етнокультурне утворення доби пізньої бронзи (XVIII-XII ст. до н. е.), розповсюджене у степовій та лісостеповій смузі Східної Європи між Дніпром та Уралом.

Ініціація – звичай, що був поширений у первісних і традиційних суспільствах народів світу, суть якого полягає у переведенні юнаків і юнок у дорослі вікові класи. Ініціація мала на меті підготовку підростаючого покоління до виробничого, суспільного, шлюбного і духовного життя в межах своєї групи. Зазвичай ініціації полягали в різноманітних випробовуваннях на фізичну силу, спритність, витривалість.

Керносівський ідол – кам'яна статуя епохи мідної доби, III тис. до н. е. Знайдений у 1973 році у с. Керносівка Новомосковського району Дніпропетровської області.

Нижня частина пісковикової брили мала загострену форму й закопувалася в землю на третину висоти, а верхня зображує кремезного бороданя, лисого, з видовженим обличчям, невеликими глибоко посадженими очима, носом, виступаючим підборіддям, яке низько опущене на груди; зображені вуса з опущеними вниз кінцями. По боках голови виступають невеликі вуха з поглибленням у центрі. Обличчя видовжене з

виступаючим підборіддям. В цілому вираз обличчя спокійний, дещо суворий. Побутовому сприйняттю образу заважає зумисна оголеність фігури; відсутність одягу, крім паска та взуття, дозволяє скульптурі підкреслити статевий орган спереду й хвіст іззаду, створити на площині спини з хребта та ребер символічне дерево, яке ніби виростає з хвоста. Правий бік ідола серйозно деформовано бульдозером. Він являє собою прямокутну, достатньо об'ємну плиту, з невеликим виступом зверху – головою.

Усі чотири боки вкриті численними малюнками, зображеннями зробленими в техніці невисокого рельєфу. Багато знаків знаходиться на спині ідола. Стрижень зверху донизу і ялинка – це ніби хребет і ребра ідола, а разом з тим – символічне дерево життя. Над ребрами майже правильні коло та квадрат – це лопатки йі одночасно символи сонця і місяця. Ці зображення свідчать про ритуальне, священне призначення стели.

Зображення зброї: лук із стрілою, булава;

Знаряддя: сокири, мотика, ложка для розливу металу, ливарна форма.

Тварини – бик, двоє коней, черепахи.

Інші: у центрі стели – людина з хвостом переслідує дві тварини, на бічній грані – фалічна сцена – чоловік (з хвостом) і жінка в момент коїтусу.

Орнаментальні малюнки: ряди трикутників, зигзагоподібні лінії.

Вивчення малюнків що спирається на текст Рігведи дозволило припустити, що кам'яна статуя - це шанований в III-II тис. до н.е. арійський бог Індра.

Кібела, Цібела, іноді Кібеба – у давньогрецькій міфології богиня, що має фрігійське коріння. Відома також під іменами: Ківева, Діндімена, Ідейська мати, Велика Мати богів.

Кромлех – давня споруда періоду неоліту, бронзового віку чи навіть раннього Середньовіччя, що являє собою кілька поставлених вертикально в землю оброблених чи необроблених продовгуватих каменів (менгірів), які утворюють одне чи кілька концентричних кіл.

Курганних поховань культура – група археологічних культур середнього й пізнього періодів бронзової доби. Була

поширена на великій частини території Центральної і Східної Європи в 1500- 1200 рр. до н.е. Представлена могильниками, поселеннями (вивчені слабо), скарбами бронзових речей і злитків. Виділяються головним чином на основі поховального обряду і ряду типів бронзових предметів, загальних для більшості місцевих субкультур.

Розпадається на кілька локальних груп, загальними рисами яких є: звичай насипати кургани, подібні форми бронзових виробів, у господарстві – зростання значення скотарства.

Могильники зазвичай складаються з декількох десятків поховань (труположення, іноді трупоспалення в цисті під круглим насипом).

Бронзові вироби, що зустрічаються в могилах і скарбах, дуже різноманітні. В інвентарі виділяються пальштаби, сокири, мечі (рукояті із закраїнами або суцільнометалеві) кинджали, наконечники списів і серпи. Типовими прикрасами є довгі бронзові шпильки різних форм, спіральні наручі, диски із вдавленнями, браслети й бронзові підвіски, зброя й знаряддя праці, кераміка з різьбленим і штампованим орнаментом, іноді зустрічаються бурштинові пластини.

Центром курганних поховань культури були Баварія, Вюртемберг і область, колись зайнята унетичькою культурою, поступово вона поширилася в Північну Німеччину й на захід до Ельзасу. Просування бронзових виробів коссидерського горизонту на південний схід принесло елементи курганних поховань культури в Угорщину, Румунію та Югославію. Кремація, що спочатку зустрічалася рідко, здобувала все більше значення, на пізньому етапі вона домінує. Поява полів похоронних урн знаменує кінець курганних поховань культури і середньобронзової доби загалом.

Етнічно належать до пращурів кельтів.

Магія – це система обрядів, пов'язаних із віруваннями у здатність надзвичайним чином впливати на людей, сили природи, а також на божества та духовний світ з користю для світу живих.

Меандр – декоративна звивиста лінія, що є неперервною і формує мотив, що повторюється.

Менгір – доісторична пам'ятка мегалітичної культури, що являє собою вертикально поставлений кам'яний блок (стовп, брила). Досить часто зустрічаються у вигляді груп, алей (паралельно стоячих рядів).

Міф – оповідання про минуле, навколишній світ, яке описує події за участю богів, демонів і героїв та історії про походження світу, богів і людства.

Міфологія – сукупність міфів, переказів, оповідань, де в наївно персоніфікованій, наочно-образній, несвідомо-художній формі подавалися явища природи й суспільного життя.

Пантеїзм – філософська доктрина, яка стверджує, що всесвіт є ідентичним з Богом; редукція Бога до всесвіту або всесвіту до Бога. Іншими словами, пантеїзм це – вірування чи вчення, яке представляє природний світ, включаючи людину, частиною божества.

Петрогліфи – стародавні зображення на скелях, каменях, стінах печер.

Піктографічне письмо, піктографія – одна з найбільш ранніх форм писемності через зображення предметів, подій тощо спрощеними умовними знаками, схемами, малюнками; у деяких народів збереглася до наших днів.

Політеїзм – багатобожжя, віра в багатьох богів/богинь. Властивий усім первісним релігіям. Протилежне поняття – монотеїзм.

Сакральний – який належить до релігійного культу, обрядовий, ритуальний.

Світове дерево (*Вічне Дерево Життя*) – уособлення єдності усього світу, своєрідна модель Всесвіту й людини, де для кожної істоти, предмета чи явища є своє місце. Це також посередник між світами – своєрідна дорога, міст, драбина, якими можна перейти до світу богів або в потойбіччя.

Найдавніші українські колядки донесли до нас стародавні уявлення про те, як із хаотичного первісного океану з'явився світ. Тоді „не було ще ні неба, ні землі, а було тільки синє море». На тім морі стояло дерево (явір чи сосна). На дереві три птахи радили раду: як снувати світ? Один птах упірнув у море – вініс золотий камінь. Другий пірнув – вініс срібний

камінь. Третій – мідний камінь. Із золотого постало сонце, зі срібного – місяць, із мідного – зорі.

Світове дерево розташоване у центрі світу і є ніби віссю світобудови. Образ світового дерева одночасно є розгалуженою системою протиставлень: день – ніч, літо – зима, життя – смерть, праве – ліве, пряме – криве, верх – низ, вогонь – вода, чоловік – жінка, парне – непарне. В образі дерева поєдналися уявлення про час, простір, життя і смерть. На горизонтальній площині світове дерево і простір довкола нього діляться на чотири частини, виражаючи уявлення про час (ранок, день, вечір, ніч; весна, літо, осінь, зима) і простір (схід, південь, захід, північ). На вершечку дерева днює сонце, саме його «рух» зумовив «поділ» простору довкола нього начеверо.

По вертикалі дерево ділиться на три частини: нижню – коріння (підземний світ), середню – стовбур (земний світ) та верхню – крону (небесний світ). Із кожною з цих частин пов'язані певні істоти. Внизу, побіля коріння, мешкають змії, жаби, риби, водоплавні птахи і тварини, бо низ дерева символізує не лише підземний світ, а й воду. У середній частині, на землі, розташовуються великі тварини: тури, олені, коні, ведмеді, вовки. Це також світ людей. У верхів'ї світового дерева селяться птахи і бджоли, тут же розташовуються небесні світила. Таким же чином дерево символізує триєдність минулого, теперішнього і майбутнього, мертвих, живих і ненароджених.

Символ світового дерева пов'язується з числами : 2, 3, 4, 7,12.

2. Найперший поділ, протиставлення у двоїстому світ і – парне-непарне, день-ніч, добро-зло, чоловік-жінка тощо.

3. $1+2=3$ – символ божественної сутності, вишнього світу. Свята Трійця у християнстві. Тримурті – Брахма, Шіва, Вішну в індуїстській міфології. Три богині долі Мойри у грецькій міфології. Троякий поділ часу (минуле, теперішнє, майбутнє), три здатності душі (пам'ять, думка, любов). Урешті, тридевяте царство у казках.

4. 4 – число матеріальних стихій, сторін світу, символ земного, людської природи. По 4-х боках дерева розташовані: 4 воріт, 4 дерева, 4 стовпи, 4 божества, 4 моря, 4 птахи, 4 фази

руху сонця, 4 вітри, 4 сторони світу, 4 пори року, 4 стіни житла, 4 групи крові, 4 темпераменти.

7. Через число 7 (3+4) пов'язуються одне з одним і ніби стають єдиним цілим світ земний і небесний. Світ людський і світ зоряний.

12. 12 – це 3 x 4. 12 – число, шановане у казках і переказах, у народній медицині. 12 знаків зодіаку, 12 місяців. В індійських «Ведах» мовиться: «Рік — колісниця рити (світоладу) з дванадцятьма спицями».

У міфологічних уявленнях світ членувався на три плани: людина (мікрокосм), суспільство та всесвіт (макрокосм). Або ж літописні ява, нава і права – світи сучасний, потойбічний та ідеальний-небесний. Причому всі явища природи, події в суспільстві й переживання окремих людей відбувалися однаково як у кожному з цих трьох планів, так і в них усіх одночасно і взаємопов'язано, як у єдиному організмі. А дерево є посередником між цими світами або розміщує ці світи на собі. За його допомогою можна переходити з одного світу в інший (у світ предків, на небесний світ). Так, у казках трапляється мотив «дерева до неба», вилізши на яке герой отримує чарівні подарунки. З уявленням дерева-посередника між світами пов'язаний і звичай саджати дерева чи куші на могилах.

Символ світового дерева – це й образ втіленої родючості, жінки. У зображеннях (на вишивках, килимах) образ жінки пов'язується зі знаком дерева. Дерево життя – це й дерево роду. Найпростішим позначенням дерева-сім'ї є, можливо, стовбурець з трьома гілочками – батько, мати і дитя.

Табу – заборона на певні дії, що стосується якоїсь істоти або предмету.

Фетишизм – це віра в існування у матеріальних об'єктів надприродних властивостей.

Чуринги – предмети з каменю чи дерева овальної форми або із загостреними кінцями з вирізаними на поверхні символічними знаками.

Шаманство – це віра в методи екстатичного спілкування з надприродними силами спеціально визначених для цього осіб. Вірили, що дух (злий чи добрий) може вселитися в шамана і чинити певні дії. Шаманам приписувалася здатність

передбачення, узнавання, забезпечення успіху для роду, його захист від різних негараздів.

Язичництво – будь-яка політеїстична релігія, пантеїстичні, а також генотеїстичні вірування, світоглядні системи з погляду монотеїстичних релігій (наприклад, християнства, ісламу).

4. Навчальні завдання

та методичні рекомендації до їх виконання

Підготовка рефератів:

1. Синкретизм архаїчних культур на території сучасної України.
2. Особливості взаємозв'язків різних типів культури стародавніх слов'ян.
3. Джерела вивчення культури стародавніх слов'ян.
4. Звіриний стиль скіфського мистецтва.
5. Міфологія дохристиянського періоду слов'янської культури.
6. Пам'ятки архаїчних культур на території сучасної України.

5. Завдання для самоперевірки знань:

Завдання 1.

Добу палеоліту репрезентує культура:

а) мізинська;	в) зарубинецька;
б) черняхівська;	г) київська.

Завдання 2.

Святилище «Кам'яна могила» було створене у добу:

а) мезоліту;	в) неоліту;
б) палеоліту;	г) бронзового віку.

Завдання 3.

Петрогліфи – це

- а) стародавнє зображення на скелях, каменях, стінах печер;
- б) представлення богів в образах тварин, а священних тварин – як втілення сутності богів;
- в) доісторичні споруди у вигляді двох або більше величезних брил, поставлених вертикально й перекритих зверху кам'яною плитою;

г) поклоніння богам-покровителям землеробства, тваринництва та інших господарських занять.

Завдання 4.

Трипільську культуру відкрив:

- а) В.Хвойка; б) М.Грушевський;
в) М.Максимович; г) Б.Мозолевський.

Завдання 5.

Трипільці будували поселення у формі

- а) кола; б) прямокутника;
в) квадрата; г) ромба.

Завдання 6.

Імовірно, що скіфський Гелон був розташований на території археологічної пам'ятки

- а) Більське городище; в) Товста могила;
б) Кам'яна могила; г) курган Солоха.

Завдання 7.

Золота пектораль – це пам'ятка:

- а) скіфської культури; в) трипільської культури;
б) черняхівської культури; г) зарубинецької культури.

Завдання 8.

У давній слов'янській міфології богом вітру був:

- а) Стрибог; в) Велес;
б) Перун; г) Ярило.

Завдання 9.

Грецький історик, який писав про давніх скіфів:

- а) Геродот; б) Пліній Старший;
в) Прокопій Кесарійський; г) Птолемей.

Завдання 10.

Землеробські вірування давніх слов'ян пов'язані з культом:

- а) Сонця; б) Місяця;
в) Венери; г) Марса.

6. Питання для дискусії:

- ✓ Чи є підстави стверджувати, що архаїчні культури на території сучасної України – це власне проукраїнська культура?
- ✓ Чи впливали трипільські культурні традиції на культуру ранніх слов'ян?
- ✓ Чи була культура скіфів синкретичною? Обґрунтуйте свою думку.
- ✓ Чи збереглися у традиційній українській культурі міфологічні уявлення предків?
- ✓ У яких творах української літератури простежуємо звернення до міфології давніх слов'ян? З якою метою автори апелюють до неї?
- ✓ Чи вірите ви в автентичність «Велесової книги»?

7. Запитання для поточного контролю знань:

1. Яке значення спадкоємності, культурного генофонду у формуванні і розвитку культури?
2. Назвіть періоди у розвитку архаїчної культури.
3. Визначте особливості трипільської культури.
4. Схарактеризуйте міфологію і релігійні вірування трипільців.
5. Встановіть основні риси культури кіммерійців.
6. Які характерні ознаки скіфської культури?
7. З'ясуйте особливості звіриного стилю скіфського мистецтва.
8. Що таке міфологія?
9. Які форми ранніх релігійних вірувань ви знаєте?
10. Які слов'янські міфи про створення світу збереглися донині?

Питання для самостійного вивчення:

1. Культура античних міст-держав Північного Причорномор'я.
2. Мистецтво Криму раннього Середньовіччя.
3. Музична і театральна культура східних слов'ян.

Методичні поради:

Готуючи перше питання, зверніть увагу на хронологічні рамки розвитку культури античних полісів Північного Причорномор'я: друга половина VII ст. до н.е. – 70-ті рр. IV ст. н.е. Протягом цього періоду представники грецьких метрополій заснували торговельні факторії, які перетворилися на грецькі міста-поліси Тіра (нині Білгород-Дністровський Одеської обл.), Ольвія (неподалік Миколаєва), Керкінітіда, Херсонес (сучасний Севастополь), Харакс, Феодосія, Пантікапей (сучасна Керч) та ін. На основі цих міс була створена Боспорська держава, яка з часом підпала під вплив Римської імперії.

Розкопки Херсонеса у Криму

Гора Мітрімідат (Пантікапей)

Ольвійський цирк

Необхідно знати етапи політико-економічного і культурного розвитку античних міст-держав: грецький (середина VII ст. до н.е. – I ст. н.е.) і римський (I ст. н.е. – 70-ті рр. IV ст. н.е.).

Зазначимо, що до кінця VI ст. до н.е. антична культура остаточно визріла. Під впливом метрополії у містах-державах сформувалася матеріальна і духовна культура.

Характерною рисою релігійних вірувань у полісах Північного Причорномор'я був політеїзм. До пантеону богів входили Зевс, Афіна, Афродіта, Аполлон, Арес, Артеміда, Деметра, Діоніс, Кібела та ін.

Релігійні культу міст-полісів доповнюються релігійними культурами місцевих племен. Про це повідомляє Геродот, який порівнює скіфського Папая із Зевсом, богиню Табіті з Гестією, бога війни Ареса з Аресом.

Наприклад, у «Теогонії» Гесіода зазначається, що в полісах північного Причорномор'я знали близько 33 тис. богів. Панівним був культ Ахілла, у Пантікапеї – Афродіти, у Херсонесі – Артеміди, в Ольвії – Аполлона. *Схарактеризуйте особливості культів цих богів.*

Значну увагу мешканці міст-держав надавали освіті і вихованню. Зокрема, вони вивчали еллінську мову й писемність, у тому числі і пов'язану з діалектами. Більшість жителів уміли читати і писати. Збереглися пам'ятки офіційної, так званої лапідарної епіграфіки – надписів, вирізьблених на кам'яних плитах, які містили державні закони, декрети, угоди. Поруч із початковими школами діяли гімназії, які давали знання з риторики, філософії, геометрії, географії. Така гімназія була в Ольвії на початку III ст. до н.е.

Мешканці полісів цікавилися грецькою літературою, багато читали. З літературних пам'яток, написаних у колоніях, збереглися віршовані епіграми, епітафії, ділова проза (декрети, постанови, листи, закони, присяги).

Висвітліть проблему розвитку історичної науки, медицини, філософії у містах-полісах.

У полісах Північного Причорномор'я, як правило, оточених потужними фортечними мурами і вежами, розвивалася архітектура. Творчим надбанням античних міст стала розробка прямокутного планування міст. Житлові будинки об'єднувалися у квартали, вулиці яких перетиналися під прямим кутом, дороги мостили каменем, уздовж яких прокладали водогони.

Запам'ятайте, що однією з найважливіших особливостей містобудування була наявність великої кількості колонад різного призначення: стої, портики та ін.. Створювали і декоративні прикраси споруд – міські брами, фонтани. Майдани

мали чітку квартальну структуру, де зводили будівлі для гімназій, театрів, магістратур тощо.

Ще однією виразною рисою архітектури міст Північного Причорномор'я була наявність храмів: на честь Аполлона в Ольвії та Пантікапеї, Зевсу, Кібеллі та ін..

Так, храм Аполлона у Пантікапеї був збудований на пагорбі (нині гора Мітрідат), мав шість колон, довжину фасаду 20 м, площу – 800-1000 кв.м, двосхилий дах.

Провідним видом образотворчого мистецтва Північного Причорномор'я була скульптура, якою прикрашали площі і будівлі міст. Вона мала громадянське значення, втілюючи в образах богів, богинь, героїв античний ідеал досконалої, гармонійно розвиненої особистості. *Назвіть відомі вам скульптури. Що таке куриси і кори? Опишіть пам'ятки скульптури цієї доби – теракотову статуетку жінки (III ст. до н.е.) та мармурову статую поета з Пантікапея (I ст. до н.е.).*

н.е.) та мармурову статую поета з Пантікапея (I ст. до н.е.).

Вагоме місце також посідав монументальний живопис. Різноманітні розписи (портрети, міфологічні сюжети, сцени з реального життя) прикрашали громадські і житлові будівлі, склепи заможних громадян. Високохудожні зразки цього мистецтва знайдено у Керчі. На стіні однієї з поховальних споруд-склепів цього міста зображено голову богині Деметри.

Слід зробити висновок про формування культури античних міст-полісів під впливом грецької і римської традицій, а також про культурну взаємодію мешканців Північного Причорномор'я і Скіфії.

Даючи відповідь на друге питання, зазначте, що наприкінці античної доби, у I-II ст. н.е., внаслідок великого переселення народів грецькі міста-поліси занепали. У Криму поширилася християнська релігія та мистецтво, що прийшли туди з Візантії. Пам'ятки цього періоду – печерні міста Мангуп, Ескі-Кермен, Чуфут-Кале – вражають гармонійним поєднанням з навколишньою природою. У Херсоенсі та інших містах збереглися залишки ранніх християнських храмів VI – X ст. Їх

інтер'єри були пишно оздоблені розписами, скульптурними прикрасами, мозаїчною підлогою.

Церква Іоанна Предтечі в Керчі, XIII ст.

Фрагмент мозаїчної підлоги храму в Херсонесі, X ст.

Печерне місто Чуфут-Кале, раннє середньовіччя

У I тис. н.е. Північне Причорномор'я було своєрідним мостом між Візантією і Близьким Сходом, з одного боку, і слов'янами – з другого. Саме по ньому нова релігія проклала собі шлях далі на північ, знайомлячи християнські племена з новим мистецтвом.

Опрацьовуючи третє питання, слід зазначити, що слов'яни мали різноманітні музичні інструменти, обрядові традиції і різножанровий фольклор. Вони вміли грати на гусях, лютні, сопілці, бубнах. Культові відправи супроводжувалися хоромим співом, танцями і хороводами під акомпанемент музичних інструментів.

Давні слов'яни мали багатий фольклор. Так, народні пісні, хороводи та ігри виконувалися відповідно до певної пори року і склалися в календарно-обрядові цикли. До архаїчних фольклорних форм належать також родинно-обрядові пісні.

Згадайте жанри пісень, встановіть специфіку їх створення і побутування.

Календарно-обрядові пісні пов'язані із прадавніми анімістичними віруваннями, землеробським культом, господарською діяльністю слов'ян. Відповідно їх поділяють на цикли – весняний (веснянки, гаївки), літній (русальні, купальські), осінній (жнивні) і зимовий (колядки, щедрівки). *Поясніть, які обряди вони супроводжували, наведіть приклади.*

До родинно-обрядових пісень належать весільні (дошлюбні, післяшлюбні, застільно-вітальні), колискові, плачі і голосіння. *Обгрунтуйте, як у них збереглася традиція шанування роду.*

У синкретичному обрядовому фольклорі слов'ян, у якому нерозривно поєдналися слово, музика, дія, пластика жестів і рухів, барви і простір, поступово зароджувалося мистецтво театру. Зокрема, невід'ємною частиною календарних обрядів були не лише пісні і танці, але й магичні ритуальні дії. Отже, театр як вид мистецтва первісно пов'язаний з грою. Обрядовий пратеатр – це передусім своєрідний цикл картин, дія яких розгортається ніби за попередньо розписаним сценарієм. Так, весняний обряд, який складався з ігор-хороводів («Кривий танець», «Вербова дощечка», «Воротар», «Король», «Решето») розігрувався просто неба, неначе дія якоїсь вистави. В обрядах імітувалися трудові процеси: засівання зерна («Просо»), поливання рослин («Грушка»). У дитячих піснях-іграх і забавах важливе місце посідали образи тварин, рухи й голоси яких імітувалися.

У новорічному обряді «Водіння Кози» використовували спеціальний костюм – вивернутий догори хутром кожух, який зазвичай одягав хлопець, що виконував роль «Кози». Завдяки колядкам і щедрівкам в обрядовому театрі почали використовувати маски, перевтілюючись у певний образ, розфарбовували обличчя.

У багатьох обрядах можна побачити прообраз реквізиту. Наприклад, на Масницю спалювали солом'яне опудало, навесні топили в річці уквітчане стрічками купальське гільце – марену, обжинковий сніп і новорічний солом'яний дідух були символами зібраного врожаю.

У родинні обряди впліталися й елементи акторської гри: діалоги, пантоміма, міміка, розподіл ролей між учасниками. Так, під час обряду весілля відбувалося справжнє театралізоване дійство. В якому всі учасники діяли відповідно до сюжету: сватання – заручини – весілля. У весільних обрядових діях збереглися сліди язичницьких уявлень доби матриархату: умикання нареченої, втеча нареченої від переслідувачів. Пантеїстичні мотиви притаманні таким діям, як обсіпання зерном, обливання водою, обмазування медом, завивання вінка, розплетення коси тощо.

Зверніть увагу на те, зо простором для магичних обрядових дій було довколишнє середовище – ліси, гаї, поля,

гори, озера, річки, ставки, печери. У межах природних ландшафтів формуються різні типи видовищного простору: на галявині – у вигляді кола (тип арени), у печерах – у вигляді півкола (тип сцени). На території стародавніх городищ археологи виявили цікавий рельєф підлогиб для кращого споглядання ритуалу її робили з ухилом до центру – місця, де стояв ідол, для якого облаштовували спеціальний майданчик (підсипку), зо можна тлумачити як прообраз амфітеатру.

8. Інформаційні джерела:

15. – С. 18-25; 16. – С. 7-16; 19. – С.28-5; 20. – С. 24-37;
24. – С. 278-288; 28. – С. 345-381; 29. – С.322-344; 38. – С.23-55;
40. – 357 с; 48. – С. 235-278; 52. – С. 17-23.

Тема 3: Культура Київської Русі та Галицько-Волинського князівства у контексті європейської середньовічної культури

*Кількість годин: аудиторні заняття – 4,
самостійна робота – 2*

1.1. Методичні поради до вивчення теми:

Культура Київської Русі – визначне явище європейської середньовічної культури, яке охоплює IX – сер. XIII ст. Воно формувалося і розвивалося у загальносвітовому контексті, однак мало цілком оригінальні риси, спричинені історичними обставинами і східнослов'янськими традиціями, особливістю світогляду і ментальності русичів, що яскраво виявилось у плануванні і забудові міст, у композиціях архітектурних ансамблів і окремих споруд, своєрідності декоративно-прикладного мистецтва й пластики, у письменстві і «почитанні книжному», у початках професійної музики і театрального дійства. Політичні, суспільні, господарські, художні досягнення цієї доби послужили підґрунтям, яке визначило подальший розвиток української культури.

Тож метою теми є з'ясування специфіки формування української культури у контексті європейського Середньовіччя, у визначенні її світоглядних і стильових особливостей, у встановленні її впливів і відгуків у культурі сучасної України.

Для розуміння змісту теми необхідно розглянути такі **питання:**

1. Історичні умови розвитку культури X – XIII ст.
2. Запровадження християнства та його значення для еволюції культури.
3. Писемність, освіта і наука на Русі.
4. Перекладна й оригінальна література Русі-України.
5. Сакральна і світська архітектура.
6. Давньоруський живопис.

7. Початки музичного і театрального мистецтва.

При розгляді першого питання слід зауважити, що в історії Київської Русі умовно виділяються дві культурні епохи – дохристиянська і християнська (після запровадження християнства 988 р.). Прикметною рисою цього періоду є те, що культурогенез невіддільний від процесу активного державотворення. Високий злет культури Київської Русі був зумовлений суттєвими зрушеннями у різних сферах суспільного життя – розвитком феодалних відносин, становленням давньоруської державності, відокремленням ремесла від сільського господарства, виникненням міст, пожвавленням торгівлі, активізацією і розширенням міжнародних контактів, запровадженням християнства.

Пригадаймо, що Київська Русь була однією з найбільш економічно розвинених і процвітаючих держав середньовічної Європи. Найбільшої могутності вона досягла в XI ст. за князювання Ярослава Мудрого. За різними підрахунками, у державі жило від 3 до 12 млн. населення, вона охоплювала територію близько 8000 тис.кв.м (майже половина її – в межах сучасної України). *Охарактеризуйте історичні умови становлення культури цього періоду.*

Відомо, що культура цієї доби не була однорідною, складалася з різних субкультур, носії яких займали різне місце у суспільному організмі, мали різні можливості, зв'язки, потреби. Ці субкультури у науці отримали назву елітарної («дружинної») та народної (фольклорної, сільської) культур. Відомий філософ та культуролог М.Попович у «Нарисі історії культури України» виокремлює культуру чотирьох «соціальних світів» – села, міста, князівського двору і церкви. Вони різняться ціннісною системою, основними заняттями, побутовими реаліями (житло, одяг, знаряддя праці чи озброєння), поховальними обрядами тощо.

У процесі формування культури Київської Русі суттєвого значення набув зовнішній фактор, що, у свою чергу, стимулювало внутрішні творчі імпульси. У цьому сенсі слід згадати вплив художньої культури Хазарії (у VIII – IX ст.), який особливо помітний був на Лівобережжі Дніпра. Ідеться про

металеві деталі одягу племінної верхівки, як-от сережки, напівсферичні бляшки, бубонці, пряжки «аварських» типів, браслети з потовщеними кінцями, які привозили на територію сучасної України хазарські купці. Тож можна говорити про жвавий розвиток торгівлі.

Вплив культури арабського Сходу та інших ісламських країн помітний у побуті знаті: зовнішня розкіш, звичка дарувати шовкові тканини, поясні прикраси, коштовний посуд, срібло.

Зв'язки Русі та Скандинавії набули характеру діалогічного обміну досягненнями. У скандинавському ремеслі поширювалися мотиви давньоруського стилю, а в центрах Наддніпрянщини відбувалося засвоєння і переробка північного стилю. Через територію Русі до Скандинавських країн ішов широкий транзит східного монетного срібла, а на самих діадемах виявлені давньоруські і рунічні написи.

Зв'язки з Візантійською імперією набули регулярного характеру після укладення низки міжнародних договорів IX – X ст., а також внаслідок стабілізації внутрішнього життя імперії з другої половини IX ст. Після державного прийняття християнства в Києві з'являються візантійські майстри різноманітних фахів. Різко зросли експорт та імпорт, утому числі виробів художніх ремесел.

Становлення давньоруської культури відбувалося під постійним впливом країн Центральної і Західної Європи, Балкан. Особливо слід відзначити моравські впливи. Розквіт культурної взаємодії з країнами Західної Європи припадає на другу половину XII ст., що пов'язано з активізацією політичних, торговельних, освітніх та мистецьких зв'язків із провідними центрами Франції, Італії, Німеччини.

У першій половині X ст. формується власна культура нового типу, найбільш орієнтована на досягнення високої культури Візантії, чому сприяло хрещення Русі Володимиром Святославичем.

З'ясовуючи друге питання, слід зауважити, що рушієм нового культурного процесу стала християнізація Русі. Головні причини хрещення країни – соціально-політичні, тобто насамперед потреба у єдиній загальновизнаній державній ідеології, якою в Середні віки могла бути тільки релігія. Така

ідеологія мала сприяти об'єднанню східних слов'янських племен в одній державі і розвитку її політичних, торговельних і культурних відносин з християнськими державами.

Відомості про проповіді християнства у Подніпров'ї датуються I ст. і пов'язані і з іменем Андрія Первозданного, який нібито побував на місці майбутнього Києва і передбачив його славу й могутність як центра християнства. *Прочитайте оповідання про подорож Андрія Первозданного до київських гір з «Повісті минулих літ» і поясніть, як воно підсилює думку про правильність майбутнього вибору Володимира-хрестителя та ідею незалежності Русі від Візантії.*

*Хрещення Ольги в Царгороді.
Мініатора з Радзивілівського
літопису*

Спроби хрещення Русі були зроблені у 860 р. Спочатку, за Нестором-літописцем, були запрошені з християнською місією варязькі князі Аскольд і Дір («Багата і щедра земля наша, та ладу в ній немає. Приходьте і володійте нами»), а потім у Константинополі нову віру прийняла княгиня Ольга.

У кінці IX ст. слов'янське язичництво не могло забезпечувати політичні, соціальні і культурні наміри країни. Тому спочатку князь Володимир намагався реформувати багатобожне язичництво, перетворивши його на єдинобожне з культом одного, верховного бога держави Перуна. 980 р. у Києві звели новий язичницький храм, святилище. У літописі про це сказано: «І почав княжити Володимир один, і поставив кумири на пагорбі за межами двора теремного: Перуна дерев'яного, а голову його срібну, а вус золотий, і Хорса, Дажбога і Стрибога, і Симаргла, і Мокош». Проте перша релігійна реформа Володимира не мала успіху, бо не сприяла державному будівництву (язичництво не монополізує владу над людиною!), розвитку писемності і культури, налагодженню зв'язків з християнськими країнами.

Християнство з монотеїзмом (єдинобожжям), ієрархією святих, ідеєю посмертної винагороди за земне терпіння, краса і вродичість його богослужіння відповідало потребі централізації князівської влади у Києві. Відтак 988 р. Володимир здійснив другу релігійну реформу – остаточно охрестив Русь. В Несторовому оповіданні про хрещення Русі йдеться про те, що послі князя Володимира, котрі мандрували світом у пошуках істинної віри, побували у соборі Святої Софії в Константинополі і були вражені його красою і величчю: «І прийшли ми тоді в Греки. І повели нас, де вони служать Богові своєму, і не знали ми, чи ми на небі були, чи на землі. Бо нема на землі такого видовища або краси такої...».

Після запровадження християнства державні та релігійні діячі Київської Русі стали домагатися у Візантії самостійного обирання митрополитів, відзначення традиційних свят, ведення богослужіння не грецькою, а слов'янською мовою. Ярослав Мудрий домогся того, що першим митрополитом із русичів став Іларіон, а також були канонізовані перші руські святі Борис і Гліб (6 серпня за н.ст.).

Ярослав Мудрий

*Святі Борис і Гліб
Канонізовані 1072р.*

Прикметно, що люди новонаверненої країни переосмислювали як саме християнське віровчення, так і пов'язану з ним культурну спадщину з язичницькою традицією, елементами віри, світогляду і мистецтва своїх предків, надаючи виразного слов'янського забарвлення. Поступово склався світоглядний *синкретизм* (нерозчленованість, злитість), відбулося злиття народної релігії та церковного християнства.

Зверніть увагу на поєднання у «народному християнстві» елементів нової віри і язичництва. Проілюструйте це символікою християнських свят – Великодня, Трійці, Різдва, Івана-Купала, днів ушанування святого Юрія, апостолів Петра і Павла, поклоніння Богородиці як інтерпретації традиційних дохристиянських культів (Велика Мати, Рожаниця).

Русичі зберегли язичницьке уявлення про добрих («білих») і злих («чорних») богів, тому, на відміну від візантійського християнства, вважала причиною гріха не плоть, не свої пристрасті, а впливи ангелів «лукавого сатани». Вони дотримувалися думки про те, що світ дуалістичний, тобто поєднує в собі плотсько-духовний (людський, що складається з плоті і духу) і божественно-таємничий (божественний, що складається з доброго і злого). Зле може опанувати людину, і тоді вона житиме для себе, забуваючи близьких за кров'ю чи звичаями людей. Добре як частина людського веде до розумного вдоволення потреб духу і тіла, сприяє душевній рівновазі людини, її благополуччю і щастю. Благодесний не той, хто ревний у постах і молитвах, а той, хто добродесний у житті. Гріхом є моральні явища: неправда, заздрість, гнів, пиша, насильство, крадіжка, блуд, скнарність, немилосердя.

Християнізація поступово входила в усі галузі суспільного життя. Церкви і монастирі ставали осередками духовного, політичного, освітнього і мистецького життя, духівництво впливало на всі верстви населення Русі, перебравши на себе роль духовного лідерства і збереження традиції, яку колись відігравали волхви.

Розглядаючи третє питання, слід акцентувати на тому, що з прийняттям християнства почався бурхливий розвиток освіти й науки.

Про те, що в язичницький період русичі мали своє письмо і були певною мірою освічені, засвідчують укладені договори князів між собою та чужоземними правителями («Послання оріян хозарам»), надписи на вжиткових предметах («гороушна» – гірчиця), згадки візантійських і римських хронік. Так, болгарський письменник чорноризець (чернець) Храбр на поч. X ст. у творі «Про письмена» («Казання про те, як св. Кирило склав письмена для слов'ян») твердив, що слов'яни «не

мали книжок, але чертами і різами читали і писали». Паннонська легенда про слов'янських просвітителів Кирила і Мефодія оповідає, що Кирило під час подорожі до хозар близько 860 р. знайшов у Херсонесі (тепер – околиця Севастополя) «євангеліє і псалтир, писані руськими письменами, і чоловіка, що говорив тою бесідою».

Особливий інтерес становить так звана «софійська абетка», виявлена С.Висоцьким на стіні Михайлівського вівтаря Софійського собору у Києві. Вона складається з 27 букв – 23 грецьких і 4 слов'янських (Б, Ж, Ш, Щ) і відображає, на думку деяких учених, перехідний етап східнослов'янської писемності, коли до грецького алфавіту почали додавати букви для передачі фонетичних особливостей слов'янської мови.

Після офіційного впровадження християнства на Русі утверджується кирилична система письма. *Зверніть увагу на полеміку вчених щодо появи й особливостей глаголичного і кириличного алфавітів. Перед вами дощечка з текстом, написаним глаголицею*

Після хрещення Русі Володимир створив у Києві при Десятинній церкві першу школу для дітей аристократії, а 1054 р. Ярослав Мудрий організував у Новгороді школу для 300 дітей старост і духовенства, де навчали читання,

письма, основ християнського віровчення, лічби. Для забезпечення потреб храмового будівництва і богослужіння були відкриті школи співу, малярства, різьбярства, гутництва, художнього ковальства.

Дипломатичні і торговельні зв'язки Русі з іншими країнами вимагали від русичів ґрунтовної освіти зі знанням грецької і латинської мови. Для цього у Софійському соборі Ярослав Мудрий створив школу, по суті, перший вітчизняний

вищий навчальний заклад, до того ж перший у Європі. Тут здобували освіту діти руської знаті: майбутній митрополит Іларіон, посадники Остромир і Ратибор, кодифікатори (які систематизували кодекси «Руської правди») Коснячко й Никифор Киянин, діти самого Ярослава Мудрого та європейських монархів – англійського короля Едмунда Залізнобокого, угорський королевич Андрій, наступник датського короля Герман, норвезький конунг Гаральд, син норвезького короля Олаф. У школі вивчали богослов'я, філософію, риторичку, граматику, історію, грецьку мову, географію і природничі науки.

При єпископських осередках були організовані школи для підготовки духівництва, а при парафіях церков діяли початкові школи для дітей простих людей. Були створені школи і для дівчат. Так, 1085 р. онука Ярослава Мудрого Янка (Анна) Всеволодівна відкрила школу для 300 дівчат: «Собравши же младых девиц, неколико, обучала писанию, також ремеслам, пенію, швенію и иным полезным знаниям» (ВТатищев). Освіченими були княгині Параскева Чернігівська, Параскева Полоцька, котра «была умна книжному писанию» і сама писала книжки.

При Києво-Печерському монастирі вже в XI ст. діяв центр підготовки вищого духовенства, художників, лікарів, каліграфістів, перекладачів. Пізніше освіта і наука розвивається у Новгороді, Полоцьку, Чернігові, Галичі, Володимирі-Волинському.

Поглибленню освіти сприяли бібліотеки, які створювалися при монастирях та церквах. Перша із них з'явилася при Софії Київській за часів Ярослава Мудрого. *Зверніть увагу на організацію роботи бібліотек при Софійському соборі та Києво-Печерському монастирі.* Тут же містилася найбільша книгописна майстерня, в якій працювали писарі як духовного звання, так і миряни. *Схарактеризуйте процес виготовлення книги у Київській Русі.*

Знатні люди, передусім князі та бояри, замовляли книги для домашнього читання, про що

свідчить виготовлення на замовлення Остромирового євангелія, «Ізборника» Святослава.

Тож важливість «учення книжного» розуміли у часи Київської Русі, звідси поняття «почитання книжне», що означає і процес читання, і вшанування книги як святині. У «Повісті минулих літ» сказано: «Велика-бо користь буває людині од учення книжного. Книги ж учать і наставляють нас напуть покаяня, і мудрість бо, і стриманість здобуємо ми із словес книжних, бо се є ріки, що наповнюють весь світ увесь. Се є джерела мудрості, бо є в книгах незмірна глибина. Ними бо в печалі ми втішаємось, вони є уздою стриманості... Якщо бо пошукаєш ти в книгах мудрості пильно, то знайдеш ти велику користь душі своїй. Бо коли хто часто читає, то бесідує він з богом або зі святими мужами».

За підрахунками вчених, книжковий фонд Київської Русі складав щонайменше 130-140 тис. томів. Крім Києва, центрами переписування книг були Новгород, Галич, Чернігів, Володимир-Волинський, Переяслав, Ростов та ін.

У вказаний період на Русі відбувався процес систематизації наукових знань. Так, провідною наукою була теологія. З нею пов'язувалися історія, право, природознавство, математика, астрономія.

Первый лист «Русской правды»

Найдавнішим правовим кодексом XI – XII ст. була «Руська правда» – збірка законів князя Ярослава Мудрого та його наступників.

Розвивалася медицина. Лікарями були ворожбити, знахарі, «віщуні», «кудесники», які лікували замовляннями і заклинаннями. У Києво-Печерському патерику детально згадано про перших «руських лічців» –

Даміана-цілителя, Алімпія Печерського, Прохора-лободника та ін. Одним із найвідоміших фахівців у галузі медицини, яка народжувалася в XI ст., був Святий Агапіт Печерський, «безмездний врач» (тобто той, хто не брав плати за свої послуги – «мзди»). Він ціляв молитвою і зіллям здебільшого внутрішні хвороби. Відомо, що Агапіт читав твори Гіпократів і Галена

грецькою мовою. Давні цілителі використовували лікарські трави, мазі, порошки, а також водолікування, термотерапію (нагрівання, охолодження тіла).

Висвітлюючи четверте питання, слід звернути увагу на основні риси літератури Київської Русі, як-от її синкретизм, рукописність, багатомовність, анонімність.

Із прийняттям християнства виникла потреба у перекладах релігійної і світської літератури з грецької, болгарської (старослов'янської, церковнослов'янської), сербської мов. Особливим джерелом перекладної літератури слугувала Біблія (Святе Письмо). *Розгляньте ідейне спрямування Біблії як священної книги християнства, вкажіть на її композицію, повчальний зміст, потребу у богослужбній практиці новонавернених русичів.*

Найдавніші списки євангельських текстів – Остромирове євангеліє (1056 – 1057), уривки Турівського євангелія (XI ст.), Мстиславове євангеліє (поч. XII ст.), Юріївське євангеліє (прибл. 1120), Галицьке євангеліє (1104 і 1301), Добрилове євангеліє (1164), уривки з Апостолів XI – XII ст. Популярним був Псалтир – збірка релігійних пісень-гімнів, авторство яких приписується іудейському цареві Давиду.

Близькими до Святого Письма були апокрифи, мінеї, житія, патерики, твори отців церкви. Апокрифи (у перекладі з грец. – прихований, таємний, недостовірний) являли собою оповідання, які уточнювали, доповнювали книги канонічної Біблії. На Русі побутували старозаповітні (розповіді про створення світу, перших людей, боротьбу Бога і Сатанаїла, «Псалми Соломонові»), новозаповітні (Євангелія від Якова, від Фоми, від Никодима, «Ходіння Андрія Первозванного»), есхатологічні (про кінець світу і страшний суд, рай і пекло – «Ходіння Богородиці по муках»).

Агіографічна література («житія») була присвячена особам, проголошеним святими. За православною церковною традицією, серед кількох типів святих розрізняли: Богородицю, безплотні сили (ангели, архангели), пророків (персонажі Старого Заповіту), апостолів, святителів, мучеників, преподобних, безсрібників, блаженних. Давня руська спільнота сприйняла християнських святих по-своєму, часом,

диференційовано: княжо-боярське середовище симпатизувало образу полководця – архістратиґа Михаїла, дружинники – Георгію Побідоносцю та Дмитру Солунському, ченцям імпонували персонажі аскетичного типу – Антоній Єгипетський, Сава Освящений, Антоній Великий, Феодор Студит, Андрій юродивий, Василій Новий, а соціальним низам подобалися заступники й добро творці – Миколай Мирлікійський, Пантелеймон-цілитель, безсрібники Кузьма і Дем'ян, а також Олексій – людина Божа. Нова християнська ідеолоґія пропонувала героя, котрий мав замінити руським людям билинних богатирів та язичницьких богів, тому життя за своєю суттю поступово витісняли колишніх заступників, помічників, берегинь.

Життя укладалися у синаксари, Четві Мінеї та патерики. Так, перший патерик написаний ще у IV–V ст. єгипетськими ченцями (Єгипетський патерик). У Київську Русь збірник потрапив у перекладі з грецької мови під назвою «Сказання про єгипетських чорноризців». Запозичені давньою руською літературою були Синайський (створений на початку VII ст.) і Скитський патерики, які стали літературним зразком для руських письменників, котрі взялися за створення свого збірника розповідей про знаменитих монахів Печерської гори у Києві.

З-поміж релігійної християнської літератури слід виокремити і твори отців церкви (богословська література). *Згадайте богословські праці Єфрема Сиріна* «Сім синів Самони», «Пісні про Рай, або Про стан душ, розлучених із тілом», «Суперечка Неба і Землі»), Григорія Богослова («Славословіє», «Розмисел», «Скарги»), Іоанна Дамаскина («Джерело знання»), Іоанна Златоуста («Златоструй», «Златоуст», «Маргарит»), *вказіть на їх вплив на духовну практику і літературні традиції русичів.*

Перекладну світську літературу представляли книги для дозвілля, котрі різнилися своїм оповідним характером і пізнавальною метою, сукупність яких утворювали: історична література («Хроніка» Іоанна Малали, «Хронограф» Георгія Амартола), белетристика (повісті «Александрія», «Повість про Акіра Премудрого», «Повість про Варлаама і Йоасафа», яку

М.Возняк назвав «духовним романом»), пізнавальні книги (Християнська топографія) Козьми Індикоплава, «Шестоднев» Іоанна Екзарха, «Фізіолог»), збірники афоризмів («Бджола»).

Перекладна література мала важливе значення для становлення оригінального руського письменства, насамперед літописів.

Слід пам'ятати, що літописання постало на етапі завершення формування ранньофеодальної монархічної держави, коли до влади прийшов князь Володимир і запровадив християнство як державну релігію. Відтоді виникла потреба легітимізації цієї держави, розкриття її становлення, побудови династичної лінії правителів Руської Землі, прилучення її до світового історичного процесу, фіксації державних кордонів.

Так почалося творення історіософського міфу про Руську Землю як державу. При цьому було запозичено із візантійської історіографії відомі на той час схеми і взірці: хронічки Амартола, Малали та ін.. Вироблення державної ідеології Русі спиралося на ідеологію християнського віровчення. Усе це мало сприяти незалеженню Русі, творенню її етнокультурної самобутності.

Започатковане за вказівкою тогочасної влади (князя) літописання стало відображенням минулого і сьогочасного, офіційною версією руської історії. Тож перші літописи виникають наприкінці X ст., коли за наказом князя Володимира почали робити перші літописні нотатки, а особливо активізувалася ця справа за князювання Ярослава Мудрого. У 60-70-ті рр. XI ст. з'являється перше літописне зведення завдяки діяльності печерського ченця Никона (існує версія, що під цим іменем переховувався Іларіон Київський – перший митрополит із русичів, автор «Слова про Закон і Благодать»). На початку XII ст. «Початковий звід» був перероблений монахом Києво-Печерського монастиря Нестором. Тож у 1113 р. постала перша редакція «Повісті минулих літ». *Розкажіть про другу (1116) і третю (1118) редакції літопису, її замовників та упорядників. Назвіть найдавніші літописні зведення (Лаврентійський, Іпатіївський, Радзивілівський літописи), в яких вони до нас дійшли.*

Тож першою пам'яткою літописного жанру є «Повість минулих літ», складена на основі радніших літописних зведень та редакцій. Джерелами літопису є 1) усна народна творчість (проукраїнські міфи, легенди, перекази, героїчний епос, деякі міфи скандинавського, хозарського, західноєвропейського походження), 2) письмові (книжні) пам'ятки (Біблія, життя святих, візантійські й болгарські хронографи, давньогрецькі і староримські тексти), 3) авторські свідчення літописців та очевидців.

Ідейне спрямування літопису викладено у перших рядках: «Се повісті минулих літ, звідки пішла Руська земля, і хто в ній почав спершу княжити, і як Руська земля постала». Відомості про походження Русі зафіксовано на початку літопису, у недатованій частині тексту. Під впливом біблійного тлумачення історії використано міф про Всесвітній потоп, після якого Ной територію, де виникла Русь, віддав синові Яфету. Подано також легенду про мандрівку апостола Андрія, котрий зупинявся на дніпровських пагорбах, де поставив хрест і благословив місце, на якому пізніше буде збудовано багато церков, тобто Київ як цент християнської культури. Викладено топонімічну легенду про заснування Києва, описано давні племена, які розселилися на території майбутньої держави.

На час завершення роботи над «Повістю минулих літ» Русь була монолітним політичним, військовим, релігійним об'єднанням, яке мало осмислену в іменах і подіях історію. Ідея «збирання земель» навколо Києва у державну спільноту, поліетнічну імперію на сході Європи пов'язувала всі історичні відомості.

У літописі оповідання про буденне історичне буття доповнені ідейно концентрованими переказами про історичних осіб, що відіграли важливу роль у розгортанні панорамного бачення вітчизняної історії. У «Повісті минулих літ» ідеться про світську владу: київських князів – «віщого»Олега, що загинув від власного коня, Ігоря, котрого вбили древляни за накладання на них непомірної данини, його дружину Ольгу, яка жорстоко помстилася древлянам і на роки стала правителькою Русі, їхнього сина Святослава, якого мати не допускала до влади, а використовувала у боротьбі з хозарами і греками, Володимира

Святославича, який став першим монархом на Русі та її хрестителем, його непокірного сина Ярослава, котрий князував у Києві 35 років, уславившись як будівничий і прихильник освіти та книжності. Літописні сторінки також розповідають про молодих княжичів, Володимирових синів Бориса і Гліба, які стали жертвами міжусобної боротьби за владу, Феодосія Печерського – одного із засновників монастиря, який став відомим завдяки своїм добродійним справам.

Продовженням «Повісті минулих літ» є Київський літопис, який хронологічно охоплює події від 1111 до 1200 р. У творі зосереджено увагу на основних темах – міжкнязівських усобицях і боротьбі проти половецьких нападів, що дає підставу називати твір «військовим епосом». Так, під 1169 роком літописець змалював жахливу картину знищення Києва Андрієм Боголюбським, котрий не пощадив ні людей, ні святинь. Привертає увагу оповідання про похід новгород-сіверського князя Ігоря Святославича проти половців навесні 1185 р. Під 1187 р. у літописі вперше зафіксовано етнонім «Укаріна» («О нем же постана вся Україна»). *У Київському літописі знайдіть і прокоментуйте першу згадку про Полтаву (1174).*

Зародившись у Києві, літописна традиція згодом розповсюдилася і на інші руські культурно-освітні центри, сформувала історико-літературний жанр, який активно розвивався до кінця XVIII ст. Літописці Київської Русі не були сторонніми побутописцями, вони як люди своєї доби зуміли передати атмосферу минулого часу, висловити свої враження, думки, емоції. Головними ідеологічними установками руських літописців були ідея державотворення, вболівання за єдність та благо рідної землі, патріотизм, який полягав у нагромадженні історичних знань, формуванні історичної пам'яті, збереженні і популяризації культурних надбань. Літературно-художню цінність літописів визначає передусім те, що давні автори зуміли словом охопити географічний та історичний простір Русі, постати на сторінках давніх текстів у неповторному багатоголоссі.

Крім літописів, на Русі розвивалася ораторсько-проповідницька проза. Розвиток жанру проповіді пов'язують із церковною діяльністю київського митрополита Іларіона («Слово

про Закон і Благодать») та ченця Кирила із Турова («Слова» з нагоди значних релігійних свят, роздуми про християнські цінності). Так, Іларіонове «Слово про Закон і благодать» має патріотичне спрямування, восхваляє землю, яка прийняла християнство завдяки рішучості й зусиллям князя Володимира та зміцніла у державних руках його сина Ярослава.

Агіографічна проза Київської Русі представлена житіями Бориса і Гліба («Сказаніє і страсть і похвала святую мученику Бориса і Гліба»), Антонія Печерського та Феодосія Печерського. У творах широко використана дидактична риторика, метою якої було виховання морально-етичних християнських якостей віруючої людини, зміцнення її віри. Близьким до житійної літератури є «Києво-Печерський патерик», за словами М.Грушевського, «золота книга українського письменного люду», яка стала «одною з підвалин київської культурної, до певної міри, можна сказати, краюї і національної традиції, фундаментальним каменем, який непохитно перестояв увесь хаос українського життя». Це збірка оповідань про чернече життя, доповнені фантастично-чудесними епізодами. *Проаналізуйте оповідання («Слова») про побудову Успенської церкви, про блаженного Агапіта, Прохора-чорноризця, Марка-могильника, живописця Алімпія, Григорія-чудотворця.*

У середньовічній літературі на основі ранньовізантійського письменства під безпосереднім впливом Святого Письма виникла повчальна проза. До ранніх руських повчань належать настанови своїм дітям Володимира Мономаха, Феодосія Печерського, Луки Жидяти, Серапіона Володимирського, Мойсея Новгородського. *Проаналізуйте зміст та ідейне спрямування «Повчання» (1117) Володимира Мономаха.*

Серед оригінальних творів Київської русі увагу привертає «Житіє і ходіння Даниїла, Руської землі ігумена» – цікавий зразок паломницької літератури. Паломниками називали людей, які побували у Святій землі (Палестині), звідки на спогад приносили пальмову гілку. Ще їх називали пілігримами, тобто мандрівниками, каліками перехожими (бо ходили у взутті – каліках), пізніше – прочанами (ходити на прощу). У своєму творі Даниїл залишив детальний опис Святої

землі, де він прожив 16 місяців. Він детально описав маршрут кожної своєї поїздки і все побачене, доповнюючи біблійними легендами та апокрифами. Так, у Віфлємі він побачив печеру, в якій народився Христос, у Єрусалимі побував біля гробу Господнього і в башті, в якій Давид написав псалтир, в Ефесі вклонився гробниці Іоанна Богослова.

Перлиною письменства Київської Русі є «Слово о полку Ігоревім» – героїчна ліро-епічна поема про невдалий похід новгород-сівеського князя Ігоря Святославича на половців. З типового історичного епізоду невідомий автор зробив грандіозне узагальнення буття Руської землі в його духовній тяглоті, закликав князів об'єднатися перед загрозою половецької навали. За словами С.Єфремова, «автор знав людську душу і вмів зачепити в ній ті вічні струни, жадні на всяку, справжню красу – і твір його не спопелів від часу... Благородний патріот, що тверезо і розумно дивиться на події і не тільки головою розуміє, але й серцем відчуває – стає перед нами на повний зріст і доповнює величну постать оригінального поета». *Згадайте історичну основу твору, а також відгуки образної системи «Слова» в українській культурі.*

При опрацюванні п'ятого питання, слід наголосити на оригінальності руської сакральної і світської архітектури. За часів Ярослава Мудрого відбувалася стрімка розбудова міст, спорудження культових приміщень (соборів, храмів), палаців. За складністю композиції, художніми і технічними характеристиками руська кам'яна архітектура переважала європейську. Західноєвропейські хроністи називали Київ XI ст. гідним суперником Константинополя. Запозичений з Візантії архітектурний стиль поєднувався з руськими традиціями дерев'яного зодчества (рубленими хоромами, замками, фортецями).

Для руських храмів характерна хрестово-купольна конструкція, яка виходить з ідеї храму як корабля, що спрямований на схід напівкруглою передньою частиною (апсидою, їх могло бути три), напівсферичні куполи якого, увінчані хрестами, символізують не лише небесне шатро, а й вітрила. У центральній апсиді розташований вітвар – місце, де відбувається богослужіння, у бічних – підсобні приміщення

(жертвник у лівій та дияконник у правій). Приміщення великих храмів рядами стовпів ділиться на поздовжні галереї – нави (нефи). У західній частині знаходиться вхідне приміщення – нартекс (притвор, бабинець).

Першою сакральною спорудою Києва був храм Богородиці, на будівництво якого Володимир віддавав десятю частину княжої казни, звідси і назва церкви – *Десятинна*. Це великий п'ятибанний храм. Багатокупольність, якої не знала Візантія, була спричинена

необхідністю освітлення великого приміщення.

У 30-ті рр. XI ст. у Чернігові константинопольські майстри звели *Спaso-Преображенський собор*.

Цей тринефний п'ятиглавий храм поєднує в собі риси хрестово-банної і базилікальної будівлі. *Корабель-неф* перетинав з півночі на південь *трансепт* (поперечний неф або кілька нефів, що перетинають під прямим кутом головні поздовжні нефи будівлі), що надавав будівлі хрестового вигляду. Всередині храму лінії нефів позначались рядами колон, на яких тримався напівциліндр даху, критого, як правило, свинцем. Зовні

західний і східний фасади закриті стіною. Але верхня її частина закінчується напівкруглими виступами-закомарами там, де неф перерізається стіною. На стовпах (найчастіше чотирьох) тримається циліндричний барабан, на ньому – центральний купол.

Будівництво велося спочатку у техніці кладки тонкої цегли різних розмірів – плінфи – змішаним способом: ряд цегли, утеплений у великій кількості цим'янки, тобто густого розчину вапна з домішкою товченої кераміки, потім – ряд каменю.

Храм мислився як символ гармонійної організації хаосу буття силою Божого слова. Тому зовнішні пропорції мали бути бездоганними і визначати ідею гармонії, що водночас і

пов'язана з докiллям, i видiляється з нього. Цьому слугували розташування церкви на високих мiсцях, так, щоб її було видно на тiл неба, i способи вписування споруди в земний свiт (галереї, якi немовби пiднимали споруду вiд низького навколишнього земного середовища вгору).

Храм, як у площинi «схiд – захiд», так i у вертикалi, пiдпорядкований iдeї тричастинного членування свiту. Вiн успадковує iдею як свiтового дерева, так i iдею жертвовного стовпа, адже головне культове дiйство християнства полягає у спокутнiй жертвi таїнства евхаристii (причастя). Три частинних композицiй у складнiй, вишуканiй системi арочних перекриттiв, сполучень, перетину площин багато. Свiт виявляється безконечно складною системою пропорцiй, немовби вкладених одна в одну.

Символiка свiтла має богословське обгрунтування. У храмі має бути напiвтемно, приимерк земного буття має бути достатньо густим, але не повним – свiтло, що ледь вiдчутно ллється згори, з вузьких вiкон, повинно бути лише надiєю. Головне джерело свiтла – свiчки; вони могли бути майже зовсiм погашенi, а могли – пiд час святкової служби – яскраво заливати простiр, символiзуючи торжество єднання з Богом.

Реконструкція

Софійський собор

Сучасний вигляд

Софійський собор у Києві. Закладений у 1037 р. Ярославом Мудрим (за новiшими даними – Володимиром Хрестителем у 1011 р.). Замислювався, будовався i прикрашався, як головний храм держави, осередок її духовного життя. Проте у 1045 – 1050 рр. було споруджено храми святої Софії у Новгороді й Полоцьку.

Символіка храмів Софії суто християнська: біблійний вислів про те, що Премудрість сотворила собі Дім о семи стовпах, тлумачилася в такий спосіб, що премудрість – це Христос, Дім Христової Премудрості – то Богоматір. Храм святої Софії в Києві присвячений не святій на ім'я Софія, матері Віри, Надії і Любові, а Софії – Премудрості Христовій і тим самим – Божій Матері.

Київська Софія – це хрестово-купольний храм з тринадцятьма верхами. Вся споруда будується так, щоб при порівняно невеликих розмірах справляти враження надзвичайно великого об'єму. Тут, власне, не один, а три храми: ліворуч і праворуч від олтаря – приділи св. Михайла і св. Анни і Якіма. Батьків Богородиці. Ці приділи являють собою окремі церкви, оскільки їх вівтарі освячувалися кожен окремо. Багатоскладна і зовнішня будова: дві галереї – двоповерхова, потім одноповерхова – зв'язують собор з оточенням, створюючи ніби перехід до навколишнього середовища. Ідея єдності, соборності багатоманіття ще більше підкреслюється наявністю світських за призначенням прибудов: дві башти біля західного фасаду, що ведуть на хори над притвором (нартексом), призначені для князівської сім'ї та оточення.

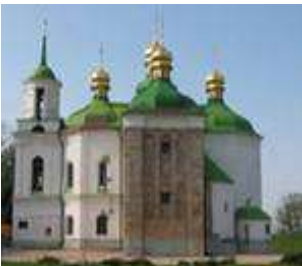
*Успенський собор
Киево-Печерської лаври*

*Михайлівський
Золотоверхий собор*

*Михайлівський собор
у Видубичах*

Перед вами церква Спаса на Берестові.

У другій половині XI ст. починається період храмового будівництва, на яке найбільший вплив справляє Успенський собор Києво-Печерського монастиря. Собор Успіня Богоматері (1073-1078) характерний

тим, що орієнтований на рух угору: виразно підносяться склепіння, собор одноглавий. Під впливом цієї архітектури Михайлівський «золотоверхий» монастирський собор (1108), Михайлівський собор у Видубичах, Спас на Берестові, а також споруджені за Мономаха в Смоленську, Ростові, Суздалі Спаські собори.

У 30-х рр. XII ст. відбувається ідейний перелом. Церковне будівництво стає більш масовим, будівельні матеріали – нижчої якості, натомість тепер це – нова будівельна техніка, що ширше використовує місцеві матеріали. Використовується цегла без камінної кладки, білий камінь (Пирогоща в Києві (1132-1136), Кирилівська церква у Києві (сер. XII ст.), Юр'ївський собор у Каневі, церква Благовіщення в Чернігові (1186), Михайлівська (1174), Борисоглібська, Іллінська церкви і Успенський собор Єлецького монастиря).

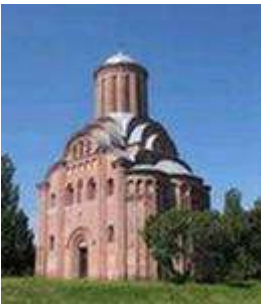
*Церква Богородиці
Пирогощі*

*Кирилівська
церква*

Юр'ївська церква у Каневі

На фото П'ятницька церква у Чернігові.

Кінець XII – перша половина XIII ст. Архітектура неначе прагне заговорити, вона втрачає ті суворі романські риси, яких набула у XII ст. Якщо в той час головний наголос робився на площину стіни з вузькими вікнами, то тепер повертаються втрачені прикраси, снопи вертикальних пілястр піднімають погляд догори, всередині церкви увага не тільки зосереджується на членуванні простору на горизонтальному рівні, скільки привертається до вертикалі (Чернігівська Параскева П'ятниця).

Розгляньте особливості світської архітектури Русі-України, зокрема вкажіть на історію розбудови Києва Ярославом Мудрим. Як виглядали в Ярославову добу Золоті ворота?

Розглядаючи шосте питання, треба взяти до уваги, що із сакральною архітектурою безпосередньо пов'язаний розвиток живопису. Одне з найвищих досягнень художньої культури Київської Русі – мистецтво мозаїки. Так, у Софійському соборі було створено найвеличніший ансамбль мозаїчного живопису. Що не мав рівних у світовому мистецтві тієї доби (донині збереглося 260 м2 мозаїк).

У мозаїчній техніці виконано найважливіші за змістом зображення, вміщені в східній та центральній частинах храму.

Усередині головної бані, що символізує небо, зображено величну постать

Христа-Пантократора

(Вседержителя, тобто того, хто все тримає, – Небо, землю, Всесвіт, перед ким, згідно з християнським віровченням, людина свого часу відповість за власні думки й учинки).

Прекрасне обличчя Христа на мозаїці водночас і суворе. У лівій руці він тримає Євангеліє – книгу, в якій викладено основи віри, а особливим жестом правої посилає благословення.

Центральною мозаїкою Софійського собору є *Богоматір Оранта* (з грец. – та, що молиться), постать якої займає верхню частину головної апсиди храму. Це найбільша за розмірами фігура в усьому давньоруському мистецтві. Богоматір зображено на повний зріст, з піднесеними вгору руками, неначе вона заступається за рід людський перед Богом.

Поміркуйте, чому образ Оранти став популярним серед русичів? Київська Оранта вбрана у довгу синю сорочку – хітон та пурпуровий плащ – марфорій. Її силует і складки одягу окреслено чіткими

лініями. Постаць виглядає надзвичайно виразною на мерехтливому золотому тлі, що символізує Царство Небесне – місце перебування Бога, Богоматері, ангелів, святих.

Архангел Гавриїл

Діва Марія

Мозаїки Софійського собору

Чудові мозаїки прикрашали також Михайлівський Золотоверхий собор, Успенський собор Києво-Печерської лаври та інші храми Києва.

Слід пам'ятати, що самобутнім явищем художньої культури Київської Русі було поєднання в одному ансамблі мозаїк і фресок.

Фресковий живопис був найпоширенішим видом монументального мистецтва Київської Русі. В Україні його пам'ятки збереглися у храмах Києва та Чернігова. Наприклад, у Софійському соборі майже три тисячі квадратних метрів фресок XI ст. Розписи цього храму є своєрідними ілюстраціями до

Святого Письма. Це євангельські та біблійні сюжети, життя святого Георгія та архангела Михаїла.

Андрій Первозванний

Фрески Софійського собору

Єхаристія

Проте релігійним темам присвячені не всі фрески. На стінах центральної частини собору, під хорами, було створено велику композицію із зображенням сім'ї князя Ярослава Мудрого.

Фрески зображають сцени князівського полювання, борців, жонглерів, скоморохів, музик, які грають на різних інструментах. *Назвіть світські сюжети софійських фресок.*

Визначним здобутком мистецтва Київської Русі є іконопис. Ікони були першими творами станкового живопису в Україні. За свідченням літописців, перші ікони потрапили до Києва з Криму. Коли за велінням князя Володимира у місті в 989 – 996 рр. було зведено Десятинну церкву, всі необхідні для богослужіння предмети привезли з Корсуня (Херсонеса). Імовірно, що саме серед них була чудотворна ікона Холмської Богоматері – найдавніша

християнська святиня української землі. Привозили ікони і пізніше, здебільшого з Візантії.

Найвідомішою з них є чудотворний образ *Вишгородської (Володимирської) Богоматері*, що знаходився в резиденції київських князів у Вишгороді. Звідти під час одного із своїх спустошливих набігів на Київську землю її вивіз володимиро-суздальський князь Андрій Боголюбський.

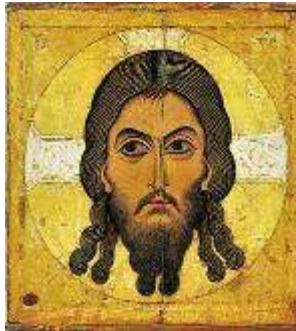
Ікон цієї доби збереглося мало. Усі вони засвідчують самотність руських майстрів. Однією з найдавніших є ікона «Благовіщення», на якій зображено одну з найголовніших подій євангельської історії: момент, коли архангел Гавриїл сповіщає Марію «благувість» про те, що в неї має народитися Син Божий. Композиція цього живописного шедеву побудована на зіставленні двох фігур – архангела і Діви Марії, обернених одне до одного. Марія, схиливши голову у бік Гавриїла, ніби уважно дослухається до його слів. Права рука архангела простягнена до Марії, а пильний погляд його великих очей прикутий до її обличчя. Цей взаємоспрямований рух зосереджує увагу на композиційному і водночас змістовому центрі ікони – руці архангела, витончені пальці якого немов застигли у благословляючому жесті. Бездоганні пропорції постатей окреслено легкими, плавними лініями. Особливо прекрасний архангел Гавриїл. М'яка світлотінь підкреслює ніжність його вродливого обличчя. Пасма золотавого волосся, вишуканий рисунок крил, складки одягу ніби утворюють

своєрідний орнамент. Колорит ікони благородний і водночас вишуканий. Барви одягу Діви Марії, яка традиційно одягнена у синій хітон та пурпуровий марфорій, більш земні, насичені. На противагу їм відтінки жовтої, брунатної, червоної, зеленої барв, якими написаний архангел, легкі, прозорі, світлоносні. Об'єднує їх золотаве тло, яке підкреслює божественний зміст зображуваної події.

Високий рівень оригінального руського іконопису характеризують ікони «Богоматір Велика Панагія» пензля Алімпія, «Ангел – золоте волосся», «Спас нерукотворний», «Успіння Богородиці», «Дмитро Солунський», «Святий Миколай», «Святий Георгій».

Ангел – золоте волосся

Ікони XII ст.

Спас Нерукотворний

Дмитрій Солунський

Центральне місце в давньоруському живопису посідав образ людини – Ісуса Христа, Богоматері, святих. У людській подобі зображали також ангелів. Це були образи, сповнені духовної краси. Щоб її підкреслити, було вироблено особливу художню мову. Зазвичай фігури на іконах мають видовжені пропорції, тонкі ритмічні складки одягу роблять їх невагомими. Однак найбільше значення давні художники, прагнучи максимально передати стан душі, приділяли обличчю. Вони зображали його з підкреслено високим чолом, великими очима, маленькими вустами, тонким носом. Реальний тривимірний простір змінило абстрактне, переважно золотаве, тло.

Особливим видом мистецтва Київської Русі була книжкова мініатюра. Це невід'ємний складник мистецтва рукописної книг: написання тексту, художнього оформлення, виготовлення оправи. *Згадайте процес виготовлення книги.* Кажучи сучасною мовою, мініатюра – це ілюстрація до книги. Невеликі розміри цього художнього твору зумовлюють особливо витончену манеру його виконання. Так, в *Остромировому євангелії* вміщено три мініатюри із зображенням євангелістів Іоанна, Марка та Луки. Їм притаманні яскравий і водночас вишуканий колорит, особлива співучість ліній. Облямовують їх рослинні орнаменти, лінії виконані золотом, а фон між ними заповнено яскравими барвами. Відомі також мініатюри з «Ізборника Святослава», Юрійського євангелія.

Особливу увагу привертають мініатюри *Радзивіллівського літопису* початку XV ст., який є копією Володимирського літописного зводу 1206 р. Книга містить 618 кольорових мініатюр, що ілюструють події часів Київської Русі. Малюнки, виконані в невимушеній манері, дають цінні відомості про архітектурні споруди Київської русі, одяг, зброю, речі домашнього вжитку. У них відображено події, що відбувалися впродовж трьох століть: похід русичів на Царгород, будівництво Софійського собору і «града великого Києва», битви з кочовиками, князівські усабиці.

Розглядаючи сьоме питання, необхідно вказати на причини розвитку музичної культури, зокрема на потреби її активного використання у княжому побуті, церковному богослужінні, народному житті. За княжої доби відбувається відокремлення народної і професійної культури.

Так, поряд із стародавніми пісенними традиціями, що продовжили розвиватися в календарній і родинній обрядовості, виникає новий фольклорний жанр – биліни, що уславлювали захисників рідної землі, народних героїв. Їх співали під акомпанемент гусел.

З-поміж билін київського циклу набули поширення зразки, основу яких становили спогади про Володимира Красне Сонечко, оповіді про богатирів Іллю Муромця, Альошу Поповича, Добриню Нікітіча.

До скарбниці народної музичної культури входили танці. Про це яскраво свідчить одна з давніх мініатюр, на якій можна побачити танцювальну сцену. У її центрі – танцюристка з довгими опущеними рукавами виконує пластичні рухи, а поруч із нею – трое музик та група людей, які плещуть у долоні. На чаші XII ст. з Чернігова зображено жінку, яка танцює під музику гусяра.

Першими професійними акторами, музикантами, танцюристами, акробатами, дресирувальниками були скоморохи. Вони виступали як перед народом, так і перед князівською знаттю. У мистецтві скоморохів поєдналися особливості давнього обрядового дійства і деякі риси княжого театру. Тематика княжого театру спиралася на лицарську пісню речитативно-величального характеру у супроводі музичних інструментів. Із занепадом Київської держави занепав і княжий театр, а його персонажі («князь», «княгиня», «бояри», «дружина» та ін.) перейшли до народного театру.

Вистави скоморохів не потребували спеціального приміщення. Єдиним обладнанням була ширма, за якою перевдягалися, надівали маски, чіпляли бороди, вуса. Представники цього розважально-жартівливого мистецтва гуртувалися в мандрівні ватаги й брали участь у різних ритуалах і святах. Найчастіше водили вулицями «козу», інколи – дресированих ведмедів, виступали на майданах і базарах зі сценками соціального змісту. *Поміркуйте, чому церква переслідувала скоморохів?*

Про високий рівень музичної культури князів свідчать твори давньоруської літератури, графічні сюжети книжних мініатюр, фрески. Імена співців Митуси та Ора згадуються в

Галицько-Волинському літописі, а ім'я легендарного Бояна – у «Слові о полку Ігоревім». Боян співа для князів у декламаційно-речитативній манері, акомпануючи собі на гусях, які ще називали псалтеріум (псалтир). *Згадайте, як автор «Слова о полку Ігоревім» описує художню манеру Бояна. Назвіть музичні інструменти, поширені у Київській Русі.*

Упродовж певного часу в церковних богослужіннях, як і у фольклорі, співіснували язичницькі і християнські обряди. Запозичені з Візантії церковні пісне співи впроваджували запрошені до Києва грецькі та болгарські співаки-доместики. Цілий двір таких співаків розташовувався за Десятинною церквою. Проте головним осередком, де культивувався домествений спів, була Києво-Печерська лавра. З неї пішов так званий «київський розпів», що став основою місцевої співочої школи на століття. До нашого часу дійшли імена співців: Стефан – учень преподобного Феодосія Печерського, Лука з Володимира-Волинського, Дмитро з Перемишля. З Києва домествений спів поширився по всіх руських землях, змінюючись під впливом місцевих народних традицій. Співаки засвоювали мелодії «з голосу» і відтворювали з пам'яті. Так на Русі поступово формувалася самобутній акапельний церковний спів, що в майбутньому набув значного поширення. Згадайте особливості давньоруської нотації. Особливо шанували в Русі музику дзвонів.

Отже, музична культура Київської держави за короткий історичний проміжок сягнула високого рівня розвитку. Вона розвивалася на полі етнічній основі під впливом досягнень європейської музичної культури, водночас не втрачаючи власної самобутності.

Слід зробити висновок, що динамічний розвиток Руської держави вже наприкінці X ст. приніс сюди і державну релігію, і писемність, і містобудування, тобто всі ознаки «цивілізації». Культура Київської Русі посідала значне місце у культурному житті Європи і підпорядковувалася властивим їй закономірностям.

2. План семінарського заняття

1. Соціально-історичні умови становлення і розвитку культури Київської Русі.

2. Мова, писемність, система наукових знань Київської Русі.
3. Література і фольклор.
4. Специфіка сакральної і світської архітектури.
5. Живопис і книжна мініатюра.

Теми для написання рефератів:

1. Християнський характер середньовічної культури.
2. Своєрідність українського християнства.
3. Освіта Київської Русі.
4. Наука Київської Русі.
5. Символіка кольорів давньоруського живопису.
6. Жанрово-стильові особливості літописів Київської Русі.
7. Образ людини у «Благанні Даниїла Заточника».
8. Проблема авторства «Слова о полку Ігоревім».
9. Ужиткове та ювелірне мистецтво Русі.
10. Зброярство Київської Русі.

3. Термінологічний словник

Автентичність — доказ походження, вірогідність. Автентичний — цілком вірогідний, заснований на першоджерелах. Автентичними вважають оригінальні, точні тексти мистецьких творів певних авторів, їхні епістолярій, щоденникові записи тощо, наявні у рукописах, першодруках, авторській коректурі і т. ін.

Апокрифи (у перекладі з грец. – прихований, таємний, недостовірний) являли собою оповідання, які уточнювали, доповнювали книги канонічної Біблії.

Апсида (абсида) — виступ будівлі, напівкруглий, гранчастий чи прямокутний у плані, перекритий напівкуполом чи зімкнутих напівзводом (конхою).

Берестяні грамоти – давні тексти, розміщені на бересті (корі берези) шляхом видавлювання чи видряпування спеціальною паличкою-писалом. За змістом це короткі листи світського характеру, доручення, боргові зобов'язання, чолобитні, любовні послання, учнівські вправи.

Билини – народні епічні пісні періоду Київської Русі.

Вибійка – окрема галузь виробництва тканин (нейстра, мальованки, димки) – відбивання, чи точніше, відтискування на білому полотні орнаменту за допомогою дерев'яних кліше плоскої або вальцевої форми.

Глаголиця – поряд з кирилицею, одна з найдавніших слов'янських абеток. Вважається, що саме глаголицю створив св. Костянтин (Кирило) Філософ у 862–863 р. для запису священних біблійних текстів слов'янською мовою, а кирилицю розробили його послідовники на основі грецького алфавіту.

Графіті – стародавні написи й малюнки, зроблені гострими предметами на ремісничих виробках, стінах споруд.

Дитинець – укріплена центральна частина стародавнього міста на Русі.

Домествений спів – стильовий напрям давньоруського співацького мистецтва.

Золоті ворота – головна урочиста брама давнього Києва, видатна пам'ятка архітектури часів Київської Русі. Споруджена за Ярослава Мудрого у 1037 р. Назва походить від позолоченого купола надбрамної церкви.

Ізборники – хрестоматії, книги, в яких списувалися матеріали, нотатки, уривки з інших, іноді більших творів.

Житіє – епічний повчальний твір з розвинутим сюжетом, побудованим на матеріалі біографії реальних або легендарних осіб, котрих християнська церква проголосила святыми.

Капітель – верхня частина колони, що бере на себе навантаження від горизонтальних балок перекриття. З античної архітектури відомі чотири основних типи: дорична, іонічна, коринфська, композитна капітель, що є поєднанням останніх двох.

Києво-Печерська лавра – православний чоловічий монастир, заснований у Києві 1051 р. У період Київської Русі – провідний центр літописання, іконопису, книгодрукування, музичного мистецтва.

Лавра – назва великих православних чоловічих монастирів, підпорядкованих безпосередньо верховній церковній владі.

Літопис – літературна, ідеологічно зумовлена форма викладу історичних подій, художнім ядром якої є хронотоп (часопростір), що розгортається за схемою середньовічних уявлень про світ, давні спільноти.

Мінея – хронологічно впорядковані тексти церковних відправ на кожен день місяця, серед яких особливе літературне значення мали поетичні й образні, емоційно насажені тексти пісень.

Мозаїка – зображення чи візерунок, виконані з кольорових каменів, смальти, керамічних плиток, шпону та інших матеріалів.

Неф – витягнуте у довжину приміщення або частина приміщення, відокремлене рядом колон чи стовпів.

Одигітрія – ікона, де зображена Богородиця з Ісусом-дитям. Зазвичай маленький Ісус сидить на руках матері, правою рукою благословляє, а лівою – тримає згорток, рідше – книгу, що відповідає іконографічному типу Христа Пантократора (Вседержителя). З догматичної точки зору головне значення цього образу – прихід у світ Небесного Царя та Судді і поклоніння Господньому немовляті. Цей тип ікон із зображенням Богородиці є одним з найдавніших, хоча термін «одигітрія» почали використовувати тільки з XI ст.

Пантократор (укр. – Спас Вседержитель) – центральний образ в іконографії Христа, що представляє Його як Небесного Царя і Суддю. Він може зображуватися на повний зріст, сидячи на троні, по пояс чи по груди, у лівій руці тримати сувій чи Євангеліє, а правою рукою благословляти.

Патерик – збірник оповідань церковно-релігійного змісту про ченців певного монастиря.

Плінфа – широка і тонка випалена цегла великого формату, яку застосовували у будівництві у Візантії та у Київській Русі (X – XIII ст.).

Повчання – літературний середньовічний жанр із виразною морально-дидактичною метою, яка розгортається у формі риторичних настанов, підкріплених писемними джерелами.

Послання – жанр дидактичної ораторсько-повчальної прози, який порушує важливі питання християнської моралі.

Пролог – короткий виклад життя святого.

Проповідь – жанр ораторсько-публіцистичної прози в давній літературі, твір урочистого або релігійно-навчального характеру.

Псалтеріум – струнний щипковий інструмент із плоским корпусом у формі трапеції або трикутника, на якому грають пальцями або плектром.

Синаксар – збірник коротких житій.

Скань (філігрань) – ювелірний виріб з тонкого дроту.

Смальта – кольорове непрозоре скло у вигляді кубиків або пластинок, використовуване для виготовлення мозаїк.

Станкове мистецтво – термін, яким позначають твори образотворчого мистецтва, що мають самостійний характер; у живопису – картина, у скульптурі – статуя, погруддя. У добу київської Русі – ікони.

Стило – спеціальний інструмент, за допомогою якого на бересті видавлювали тексти (див. берестяні грамоти).

Твори отців церкви (богословська література) – рання християнська література IV – VII ст., до якої належать численні інтерпретації, авторські тлумачення Святого Письма.

Трансепт – поперечний неф або кілька нефів, що перетинають під прямим кутом головні поздовжні нефи будівлі.

Фреска – живопис на сирій штукатурці, одна із технік настінного малярства, протилежна до а секко (розпис по сухому). Фресками називають також твір, виконаний у цій техніці.

Четья Мінея – книга, яку читали у дні, коли за церковним календарем вшановували святих, матеріал якої відповідав вимогам християнської обрядовості.

4. Навчальні завдання

та методичні рекомендації до їх виконання

Підготовка рефератів:

- 1) Феномен культури Київської Русі.
- 2) Соціальні світи Київської Русі.
- 3) Багатомовність Давньоруської доби.
- 4) «Слово о полку Ігоревім» – унікальне явище європейської середньовічної культури.

5) Декоративно-прикладне мистецтво Княжої доби.

Методичні поради:

Розглядаючи перше питання, слід зазначити, що культура Київської Русі мала ряд характерних рис та особливостей.

1). Домінуючий вплив християнської релігії та розвиток матеріальної і духовної культури. Церква стала своєрідним центром, в якому органічно синтезувалися витвори майстрів різних культурних сфер – архітектури, живопису, музики, скульптури, літератури. Так само як релігія була поставлена на службу державі, культура мала служити церкві, свідченням чого є переважання у мистецтві біблійних сюжетів, у літературі – релігійної проблематики, в архітектурі – культових споруд.

2). Запозичення і творче переосмислення візантійських традицій, знань і канонів. Християнство, надавши імпульсу державотворчим і культурним процесам на Русі, сприяло поширенню візантійського впливу у різних сферах суспільного життя і в культурі. Проте з часом постали глибинні власне руські ментальні основи. Так, у літературі з'явилося пристрасне, сповнене масштабного політичного мислення, глибоко патріотичне «Слово о полку Ігоревім» – унікальне явище європейської середньовічної літератури. У «Благанні» Даниїла Заточника вперше розкривається індивідуальна психологія людини. З XI ст. у живописі частіше зустрічаються світські сюжети, релігійні композиції насичуються побутовими сценами, набувають виразних етнічних рис. Та й самі вірування співіснують з традиційною руською обрядовістю, утворюючи модель «народного християнства». В культовій архітектурі простежується тяжіння до багатокупольності (позначається вплив народної архітектури). А переважання овальних бань є виявом традицій спорудження капищ (язичницьких культових споруд).

3). Існування на Русі дохристиянського культурного середовища. Деякі елементи (культура плужного землеробства, керамічне й емалеве виробництво, навички у будівельній галузі) черняхівської та зарубинецької слов'янських культур відродилися і розвинулися за часів Давньоруської держави.

4) Форсоване піднесення культури, поява нових культурних явищ. Слід вказати на специфіку «дружинної» культури, яка виявляється в костюмі, озброєнні, ужитковому мистецтві, поховальному обряді.

Розкриваючи друге питання, слід з'ясувати різноманітність субкультур Київської Русі, зокрема проаналізувати специфіку культурного буття мешканців села і міста, представників станової еліти і діячів церкви. Характеризуючи «світ села», необхідно вказати на те, що зміну вогнево-підсічному землеробству прийшла культура постійно оброблюваних земель, а значить, життя локалізується у сталих довготривалих поселеннях. Поруч із дерев'яним ралом використовувався плуг. Продуктивність селянської праці: сім'я з 6-7 чоловік могла обробити за 20-30 днів весняних і скільки ж осінніх близько 8 десятин землі (1 десятина – трохи більше гектара). Сіяли і озимину, і ярину, збирали до 8 центнерів з гектара, могли зібрати до 200 пудів (3,2 тонни) хліба і частину продати у місті. Тобто землеробська культура українців склалася ще в Київській Русі й не змінилася до XIX ст. Жили невеликими поселеннями (3-4, не більше 10 хат) у лісі. Про діяльність сільської громади («верв») відомо лише те, що вона несла відповідальність перед князівською владою за злочини, вчинені на її території, за податки та повинності.

Міста на Русі з'являлися навколо княжого двору (Київ, Чернігів), виростали із сторожових фортець, на місці колишніх племінних центрів чи стольних міст удільних князівств. Шведи називали Русь «країною міст» («градів»). Слов'янські гради мали один центр – *кремль* або *дитинець*, а до нього тягнулися інші забудови. Міста були не щільно забудовані, бо не було потреби економити землю: великі площі відводилися під сади й городи, були незабудовані болота, луки, пустища. Центр граду розташовувався на висоті, як правило, на мису, витягнутому до річки, де знаходилася пристань. Обгороджений трикутником правильної форми. У центрі – княжий двір або собор, до стін тулився торговельно-ремісничий посад. Центром торговельно-ремісничої частини був торг, біля якого споруджувалися найчастіше церкви св.Миколи або св. Параскеви. Тільки у містах стояли кам'яні споруди. Престиж міста визначався

кількістю церков і монастирів, їх багатством. Найголовнішим у місті було укріплення: стіни – дубові зруби, кожен складався із 12 комірок 3 на 3 м, засипаних ґрунтом. Зруби у три ряди, зверху йшли заборони, бруствери з отворами для стрільби.

Населення Києва налічувало не менше 45 тис. чоловік. До розмірів Києва наближалися Чернігів, Білгород (с.Білогородка під Києвом), Галич, Переяслав (Парижі в кінці XIII ст. жило 24 тис., у Тулузі, Марселі, Барселоні – 12-15 тис.). У середині XIII ст. на Русі налічувалося близько 300 міст.

Слово «князь», готського походження, прийшло на Русь з Болгарії. Це військовий самодержець, правитель, незалежний від іншої влади. До XII ст. головним джерелом прибутків для князя були не власні землі, а побори-данини. Вони не мали постійного місця проживання, а княжили там, де їм відвів місце батько або старший родич, який сидів на Київському «стілі», або там, де їм вдалося захопити «стіл» силою. Києво-руський князь був передусім воїном, який особисто очолює походи і бере участь у битвах. Відповідно джерело його прибутків – військовий трофей (полон і данина). Перший князівський привілей – перевесище, військові угіддя і лови. Князь мусив мати арсенал зброї, яку роздавав народу у випадку загального походу, та кінне господарство, яким завідував «конюший тиун». На перших порах у київських і новгородських князів велику частину дружини становили шведи. Коли скандинав ішов у похід за здобиччю і славою, він називався вікінг (як і сам похід). Верінг найманець у Русі чи Візантії (стало варяг). Старші дружинники називалися боярами, молодші – гриднями.

Церква як суспільний організм усвідомлюється в східному християнстві як «Божий народ», тобто як множина людей, наділених харизмою Святого Духа і тому виділених з усього людства як «обраний народ». християни об'єднані релігією і єдиною долею.

Руська Церква не була помісною, а частиною Константинопольської церкви і надсилала частину своїх прибутків до Патріархії. Митрополитами, за винятком двох за часів Ярослава Мудрого та Ізяслава, були греки. Церква прагнула контролювати життя вірян, супроводжуючи всі найістотніші віхи життєвого шляху від народження до смерті.

Особливо важливою була роль церкви в освіті й культурі, зокрема шкільництві.

Центром культури монастирського життя у всій Русі був Києво-Печерський монастир. Існувало дві традиції чернецтва, започатковані Антонієм і Феодосієм Печерськими. Якщо Антоній утверджував моральність і духовну силу християнства тим, що відрікався від земного життя і своєю аскезою (надзвичайною стриманістю, відмовою від життєвих благ) заперечував його гріховність, то Феодосій аскетичний чернецький спосіб життя обертав на спосіб активного впливу на повсякденний побут грішного земного світу. Чернець-аскет, відмовляючись від «цього» світу, належав до «верхнього», дублюючи військову діяльність. Тільки «христове воїнство» бореться не з реальними ворогами, а з потойбічними силами.

Відповідаючи на третє питання, необхідно усвідомити, що мова – одне із найбільших культурно-духовних надбань етносу, оскільки в ній акумулюються його знання про навколишній світ і про себе. До того ж вона – найголовніша з визначальних прикмет етнічної спільності, про що зауважив ще Нестор. У «Повісті минулих літ» він оповідав про розмаїтість слов'янських племен, але підкреслював: «Язык словенстий им есть един». Багато лінгвістів не визнають існування єдиної давньоруської живої розмовної мови. Проте сходяться в думці про те, що у XI – XIII ст. співіснували, активно і плідно взаємодіяли дві мови – старослов'янська (староболгарська, церковнослов'янська), яка обслуговувала потреби церковного богослужіння, і давньоруська (староукраїнська, сформована під впливом полянських говорів), яка функціонувала у світських колах (юридичні акти, приватне й офіційне листування, література).

Основою розвитку культури будь-якого суспільства або держави, показником її інтелектуального рівня є писемність. Археологічні джерела дають можливість віднести час оволодіння неупорядкованим письмом до IX ст.

Тут треба вказати на періодизацію розвитку слов'янської писемності, запропоновану болгарським письменником чорноризцем Храбром: 1) піктографічне письмо («черти і різі»); 2) намагання передавати слов'янську мову за допомогою

графічної системи грецької чи латинської мов (графіті Софійського собору у Києві); 3) «устореніє» абетки Кирилом (глаголиця 863 р. та її модифікація – кирилиця).

Писемність як основний компонент культури була для Київської Русі могутнім фактором, засобом загального культурного розвитку всієї країни, сприяла еволюції свідомості.

Четверте питання слід розпочати з історії віднайдення, публікації, перекладів «Слова о полку Ігоревім». У цьому контексті треба розглянути проблему автентичності цієї пам'ятки, вказати полемічні точки зору воду місця і часу написання твору. Загальноприйнятою у літературознавстві є точка зору, що «Слово» було створене не пізніше 1187 р. особою, яка була або очевидцем, учасником описаної події (невдалого походу удільних князів на половців), або прибічником чи симпатиком Ігоря Новгород-Сіверського. Імовірним автором цього шедевр є Володимир Ярославич Галицький – син Галицького князя Ярослава Осмомисла, брат дружини Ігоря Святославича Єфросинії Ярославни, описаної у «плачі» на мурах Путивля.

За жанром це героїчна ліро-епічна поема, в якій поєднуються риси пісні, проповіді, воїнської повісті. Ідейним стрижнем твору є заклик до об'єднання руських князів перед загрозою половецької навали. Унікальність «Слова» полягає не тільки в його переконливій емоційності, але і в незвичності образів-персонажів, зокрема Ігоря, наділеного, всупереч середньовічній епічній традиції, рисами як позитивними, так негативними. На відміну від нього, всі інші образи – однозначні, показані в найбільш типових для них обставинах: рицар Всеволод – у бою, політик Святослав – у промові, княгиня Ярославна – в благанні до сил природи, які б захистили коханого та руських воїнів. Центральним у творі є образ руської землі.

Зверніть увагу на переклади і переспіви «Слова» у слов'янських літературах, а також історію його відображення у мистецтві – живописі, музиці, хореографії, відгуки у творах художньої літератури.

У *п'ятому питанні* треба наголосити на розмаїтті ремесел і художніх досягненнях руських майстрів, зокрема, ювелірів, ткачів, зброярів.

Київська Русь славилася ювелірною майстерністю: виготовленням срібних браслетів, перснів, інших прикрас. Давні ювеліри опанували найвитонченіші способи обробки ювелірних виробів, як-от зернь, коли на металічну поверхню по лінії нанесеного перед тим малюнка напаявалися тисячі крихтливих кульок. Не менш складною була техніка скані – створення малюнка з найтоншої золотої або срібної проволочки. Художні вироби із золота і срібла прикрашали черню, інкрустаціями і перегородчастою емаллю. Емалі за способом виготовлення поділялися на виїмчасті (коли в золотій чи срібній пластинці видовбували жолобки або віконця і наповнювали їх різнобарвною смальтою) та перегородчасті (коли притулювали до пластинки золотий чи срібний дротик, що розмежував фарби і служив за контур фігуральної чи орнаментальної композиції).

У майстернях ювелірів виготовлялись князівські діадеми і барми (княжі та боярські ланцюги), рясна, підвіски, дужки опілля, різноманітні колти (коробочки для пахошів, які чіпляли жінки за вуха, до кіс, або шапочки), нагрудні хрести та медальйони, коштовні оклади церковних книг.

Вершиною емалевої справи були витвори Лазаря Богші – київського майстра другої половини XII ст., до яких відносять князівську діадему із зображенням вознесіння Олександра Македонського, цату з деісусовим чином з Кам'яного броду, а також хрест княгині Єфросинії Полоцької.

Для оздоблення срібних блюд, бокалів, оправ і прикрас кінської зброї, зброї, для жіночих прикрас (браслетів, перснів, колтів), пряжок поясів, гудзиків використовували чернені орнаменти. Кращими виробами, виготовленими у техніці черні, є широкі пластинчасті браслети-наручі із срібла із зображенням язичницьких свят і обрядів.

Ткацтво було відоме слов'янам від давніх часів як жіночий промисел. Жінки пряли прядиво з льону чи конопель, при цьому використовували куделю й веретено. У слов'янських могилах часто знаходять пряслиця, вироблені з камінчиків, що

їх насаджували на веретена. Потім ткач або ткаля виробляли полотно на кроснах. *Зверніть увагу на види тканин (товстину, тонщиці, наволочники, скатерті, убриси, наволоки) і спосіб їх виготовлення. Чим оздоблювали тканини? Як розвивалося на Русі килимарство?*

Вибійки – окрема галузь виробництва тканин (нейстра, мальованки, димки) – відбивання, чи точніше, відтискування на білому полотні геометричного чи рослинного орнаменту за допомогою дерев'яних кліше плоскої або вальцевої форми. У народному побуті вони вживалися переважно для декорування хати: на наволоки подушок і перин, накривки, фіранки, фартухи, чоловічі штани.

Популярною була вишивка, якою оздоблювали рукави сорочок, церковне начиння (риз, короги, покривала, плащаниці), пишного княжого одягу. Вишивання виконувалося шовком, золотом і сріблом. Привертає увагу відсутність геометричного орнаменту при використанні багатого рослинного орнаменту. *Назвіть пам'ятки образотворчого мистецтва (книжні мініатюри, фрески) із зображенням вишивок.*

5. Завдання для самоперевірки знань:

Завдання 1.

Перші спроби хрещення Русі були здійснені:

а) у 850 рр.;	в) у 870 рр.;
б) у 860 рр.;	г) у 890 рр.

Завдання 2.

У результаті релігійної реформи Володимира кількість язичницьких богів зменшилася до

а) трьох;	в) п'яти;
б) чотирьох;	г) шести.

Завдання 3.

Православний храм символізує

а) корабель;	в) дорогу;
б) острів;	г) міст.

Завдання 4.

Центральною мозаїкою Софійського собору є

- а) Богоматір Оранта; б) Спас Нерукотворний;
в) Вишгородська Богоматір; г) Ангел – золоті власи.

Завдання 5. Перший правовий кодекс Київської Русі називався:

- а) «Слово про Закон і Благодать»; б) «Слово о полку Ігоревім»;
в) «Руська правда»; г) «Повість минулих літ».

Завдання 6:

Перший митрополит із русичів Іларіон Київський написав твір:

- а) «Слово про Закон і Благодать»; б) «Слово о полку Ігоревім»;
в) «Руська правда»; г) «Повість минулих літ».

Завдання 7.

Живопис на сирій штукатурці, одна із технік настінного малярства, протилежна до а секко (розпис по сухому) – це:

- а) плінфа; в) фреска;
б) філігрань; г) мозаїка.

Завдання 8.

Головна урочиста брама давнього Києва, видатна пам'ятка архітектури часів Київської Русі – це:

- а) Золоті ворота; в) Змієві вали;
б) Лядські ворота; г) Десятинна церква.

Завдання 9.

Одним із персонажів билин київського циклу є:

- а) Василько Тербовльський; в) Ігор Святославич;
б) Володимир Красне Сонечко; г) Ярославна.

Завдання 10.

Одна з найдавніших книг Княжої доби, оздоблена високохудожніми мініатюрами, називається:

- а) Остромирове євангеліє; в) Острозька Біблія;
б) Пересопницьке євангеліє; г) Галицько-Волинський літопис.

6. Питання для дискусії:

- ✓ Доведіть, що, незважаючи на чужоземні культурні впливи X – XI ст., давньоруська культура відзначалася самобутністю?
- ✓ Чому, на вашу думку, Володимир Святославич асоціював візантійську культуру з духовним прогресом, інтелектуальним прогресом? Підсильте свої міркування прикладами.
- ✓ Чи змогло християнство нівелювати попередню культурну традицію? Обґрунтуйте свою думку.
- ✓ Чим пояснити багатомовність давньоруської культури?
- ✓ У чому, на вашу думку, полягає значення мистецтва Київської Русі для подальшого розвитку української культури?

7. Питання для поточного контролю знань:

1. Як вплинула християнізація Київської Русі на культуру України?
2. Які галузі науки розвивалися у Княжу добу?
3. Чим зумовлений розквіт мистецтва в Київській Русі? Які нові види мистецтва з'явилися в цей період?
4. Який тип храмів набув поширення в церковній архітектурі? Що символізував собою давньоруський храм?
5. Які пам'ятки архітектури та мистецтва можна вважати символом цієї епохи? Чому?
6. Які провідні жанри літератури Київської Русі?
7. Яку роль у розвитку оригінальної культури і державності відіграли літописи XI – XII ст.?
8. Які види образотворчого мистецтва представлено у Софійському соборі в Києві?
9. Які твори мистецтва рукописної книги доби Київської Русі ви знаєте?
10. Які види прикладного мистецтва набули поширення на Русі?

Питання для самостійного вивчення:

1. Своєрідність культури Галицько-Волинської Русі.

2. Містобудування та архітектура Галицько-Волинського князівства.
3. Особливості Галицько-Волинської іконописної школи.
4. Писемна творчість. Галицько-Волинський літопис.

Методичні поради:

Відповідаючи на перше питання, слід зазначити, що здобутки Київської доби були продовжені, доповнені і певною мірою збагачені культурою Галицько-Волинських земель. Золоту добу західноукраїнська культура переживала за князювання Данила та Василька Романовичів і Володимира Васильковича. Завдяки своєму географічному положенню і зв'язкам з європейським Заходом західноукраїнська держава витворює в собі культуру, дещо відмінну від киево-чернігівської.

Романський стиль, що тільки злегка торкнувся образотворчості Східної України, виступає на західноукраїнському ґрунті виразніше. В архітектурі створюється синтетичний візантійсько-романський тип, який простежується також у різьбі, малярстві, у прикладному мистецтві. Особисті політичні і династичні контакти княжої еліти Галицько-Волинської держави зумовили плідне залучення митців з Візантії, Німеччини, Польщі та Угорщини, а також київських майстрів.

Отже, культура Галицько-Волинських земель була видатним явищем у духовному житті другої половини XIII – першої половини XIV ст. Саме галицько-волинські землі після занепаду Київського князівства підтримали, зберегли і передали наступним поколінням ті здобутки в галузі культури, релігійного життя, військової справи, науки, освіти, мистецтва, будівництва, архітектури, літератури, які мала Київська Русь.

У другому питанні слід указати на спадкоємність традицій київської архітектури в галицько-волинському зодчестві. Так, нині збереглася Васильківська церква у Володимирі-Волинському. Вона була збудована у формі восьмилистої ротонди, а згодом підперта готськими відпорниками і поширена прибудовою прямокутного притвору.

Оригінальною була архітектура Галича та його околиць, відмінна від споруд Наддніпрянщини і Волині. Мурування велося з обтесаних брил сірого місцевого дністровського вапняку, що наближує галицьку архітектуру до романської. Простежуються зв'язки з пам'ятками зодчества Угорщини і Малої Польщі. Цей висновок підтверджується наявністю пілястр, груп напівколон, архітектурних поясів та ін.

До князівського періоду належать і такі шедеври архітектури Галичини і Волині, як білокам'яні храми в Перемишлі (нині – у Польщі), церква (Польща), Спаський монастир поблизу Самбора.

Церква святого Пантелеймона в Галичі

Найбільшою будівлею у Галичині був *Успенський собор*, споруджений 1157 р. Ярославом Осьмомислом як головний храм міста. Він оздоблений скульптурними композиціями та різьбленими капітелями, оточений з трьох боків галереями. Будівля була чотиристовпною, одностовпною, тринавною. Стіни собору викладені з каменю й облицьовані добре обробленими квадратами алебастру й вапняку. Масивний корпус споруди виглядав досить суворо. *Чому?* Стіни прикрашали не тільки пілястри, а й апсиди – висячі напівколони романського типу з людськими й тваринними масками.

Розгляньте зображення культових споруд. Укажіть на їх стильову специфіку.

При з'ясуванні третього питання необхідно зауважити, що у XII ст. під впливом київської традиції у Галицько-Волинському князівстві виникають художні школи.

З робіт художників високого професійного рівня збереглася ікона Богоматері-Одигітрії кінця XIII – XIV ст. з Покровської церкви у Луцьку. *Зверніть увагу на канон ікони. Поясніть символіку кольорів ікони.*

Донині дійшли імена небагатьох іконописців XIV ст. Серед них – ігумен з Волині Петро, з іменем якого пов'язана ікона *Волинської Богоматері з Луцька*. У ній найбільш яскраво втілено художні ідеали складної епохи, коли формувалася українська народність.

На іконі зображено Богоматір з маленьким Ісусом на колінах. Їх силуети – відтінений темно-вишневим марфорієм у Марії і, в контрасті до неї, створений шляхом поєднання білої і блакитної барв у Дитини, дуже прямі. Голова Матері злегка схилена, риси обличчя аскетичні: видовжений овал лику, великі очі, довгий ніс, маленькі губи. Очі звернені до глядача, поставлені трохи асиметрично і тому здаються замисленими. Безплотність лику Богоматері, в якому порушена анатомічна правдивість окремих рис, суперечить об'єму обличчя. Різко висвітлена права щока, напружений пучок світла на лівій. Ісус, за традицією, зображений як доросла людина з напруженим мудрим поглядом.

Галицьке образотворче мистецтво представляє ікона святого Юрія-змієборця на чорному коні (зберігається у Львівському державному музеї українського мистецтва).

Зробіть висновки про самотність галицько-волинської ікони.

Висвітлюючи четверте питання, треба вказати на вплив киево-руської літературної традиції на літописання західних земель. Унікальна пам'ятка XIII ст. – Галицько-Волинський літопис охоплює події з 1201 по 1292 рр. На відміну від київських зразків у ньому немає щорічних повідомлень і хронологічної сітки. До складу Галицько-Волинського літопису ввійшли військові повісті, оповіді про князів, акти, грамоти, фрагменти інших літописів, витяги з інших історичних творів, у тому числі перекладних.

Перша (галицька) частина являє собою розповідь про життя й діяльність Данила Галицького аж до його смерті у 1264 р. Друга (волинська) частина виглядає більш традиційною і стосується молодшого брата Василька та його нащадків. Особливою поетичністю у літописі відзначається оповідання про свшан-зілля. *Згадайте його зміст і патріотичну ідею.*

Галицько-Волинський літопис є новаторським явищем, бо знаменує собою перехід від історичної хронічки до художньої літератури.

8. Інформаційні джерела:

3. – С.35-162; 6. – 294 с.; 15. – С. 25-38; 16. – С.17-50; 19. – С.121-157; 20. – С. 57-102; 22. – С. 38-62; 24. – С. 289-311; 28. – С. 345-381; 29.– С.473-516; 38. – С.57-119; 48. – С. 314-333; 50. – С. 91-102; 52. – С. 24-35.

Тема 4. Українська культура другої половини XIV – першої половини XVII ст.

*Кількість годин: аудиторні заняття – 4,
самостійна робота – 2*

1.1. Методичні поради до вивчення теми:

Друга половина XIV – перша половина XVII ст. – складний і суперечливий період у розвитку української культури. Україна переживала драму втрати киево-руської державності, перебувала у межах політичного і культурного впливу інших держав. Проте у цю добу закладалися підґрунтя для потужного національно-культурного відродження, який Україна переживала у кінці XVI – на початку XVII ст. Українці утверджуються у своєму етнічному самоусвідомленні, кристалізуючи своєрідні риси культури у контексті європейських тенденцій Ренесансу і раннього Бароко. Щоб усвідомити специфіку цього часу, **необхідно опанувати такі питання:**

1. Національно-культурні процеси й духовне життя в Україні другої половини XIV –XV ст.
2. Своєрідність українського Ренесансу.
3. Розвиток художньої культури у Великому князівстві Литовському.
4. Історико-культурна ситуація в Україні XVI – першої половини XVII ст.
5. Освіта, книжна справа в Україні XVI – першої половини XVII ст.
6. Наука і література.
7. Архітектура й образотворче мистецтво доби.

Розглядаючи перше питання, слід констатувати, що із занепадом Київської Русі почався новий період розвитку України. Як відомо, в її західній частині сформувалася нова Галицько-Волинська держава, що фактично перестала існувати після смерті галицько-волинського князя Юрія Болеслава II. У 1349 р. польські загарбники почали і в 1387 р. завершили анексію Галицько-Волинського князівства, поділивши його на так звані землі – Галицьку, Львівську, Перемишльську,

Холмську і Белзьку на чолі з королівськими старостами-намісниками. Із середини XV ст. Галицька, Львівська, Перемишльська і Сяноцька землі були об'єднані в Руське воеводство з центром у Львові.

Згадайте, що у XIII – XIV ст. за князювання литовських князів Гедиміна, Ольгерда і Кейстута вся Правобережна і Лівобережна Україна ввійшли до складу Великого князівства Литовського. Спочатку ці українські землі користувалися автономією, тобто зберігалися удільні князівства, очолювані українськими князями або представниками литовського великокнязівського роду.

Самі литовці називали нову державу Велике князівство Литовське, Руське і Жемантійське, що найповніше відповідало національному і територіальному складу нової держави: українські, білоруські і частково російські землі становили 9/10 загальної площі князівства.

Влада Великого князя Литовського встановлювалася почасти внаслідок завоювань, почасти шляхом укладання угод з місцевою руською знаттю, часто через шлюбні союзи. В усіх випадках передача влади здійснювалася за принципом: «Ми старину не рушимо, а новини не вводимо». Наприклад, перехід влади від Рюриковичів до Гедиміновичів часто пролягав через вкорінення литовського князя у руську князівську родину, відтак не тільки діти, а й сам зять ставали за культурно-побутовими рисами справжніми русинами.

У Великому князівстві Литовському були збережені старокиївські політичні і соціальні традиції: литовський Господар (великий князь), згідно з давніми литовськими уявленнями, роздавав землі і владу над підлеглими, а також державні посади. Вільні «шевальє» (рицарська верхівка) одержують назву «шляхта» (термін прийшов з Чехії через Польщу і Галичину від німецького *das Geschlecht* – рід, покоління).

14 серпні 1385 р. у білоруському місті Креві між Литвою і Польщею було підписані унію (Кревську), за якою литовський великий князь Ягайло одружувався з польською королевою Ядвігою, об'єднавши таким чином дві держави. Це зміцнило Польське королівство і Велике князівство Литовське у боротьбі

проти Тевтонського ордену хрестоносців, якому 1410 р. під Грюнвальдом об'єднані сили завдали нищівної поразки.

Ягайло, Великий князь Литовський

Ядвіґа і Ягайло

Вітовт, Великий князь Литовський і король Польський

Спроба короля Ягайла і польського панства використати Кревську унію для ліквідації незалежності Великого князівства Литовського викликала опір литовців на чолі з великим князем Вітовтом. У 1413 р. Ягайло і Вітовт підписали Городельську унію, що підтвердила незалежність Великого князівства Литовського за умови обрання після смерті Вітовта польського короля великим князем, причому українські землі залишалися у складі Великого князівства Литовського. Унія зрівняла у правах і привілеях польських і литовських феодалів-католиків, що не поширювалося на православних українців. Пізніше Вітовт ліквідував в Україні удільні князівства, створивши адміністративні області на чолі з литовськими намісниками. У 20-х рр. XV ст. Вітовту вдалося підпорядкувати Литві Чорноморське узбережжя.

Після смерті Вітовта Свидригайло Ольгердович при підтримці князів і бояр і всупереч волі короля Ягайла домігся свого обрання на литовський великокнязівський престол. У відповідь польські війська вдерлися на західне Поділля (1430), а через рік – на Волинь, завдавши значних руйнувань і збитків. Щоб ослабити свого противника і позбавити Свидригайла підтримки українських князів і бояр, у 1432 р. Ягайло зрівняв їх у правах з литовськими панами-католиками. Свидригайлові хоч

і вдалося втримати Східне Поділля і Волинь, але Західне Поділля було перетворене на польську провінцію.

Після загибелі у 1444 р. у битві з турками під Варною польського короля Владислава III польські пани обрали його наступником Казимира Ягайловича, великого князя литовського. Так на основі персональної унії було здійснено спробу поновлення Кревської унії. Щоб законно закріпити статус Великого князівства Литовського, у 1447 р. Казимир Ягайлович видав привілей, що надавав широкі права українським князям і боярам у всьому князівстві, та зобов'язався не роздавати у Литві земель «чужинцям», тобто полякам, не допускати зменшення території Литовської держави. Новий король провів кодифікацію литовсько-українських законів, на основі яких був написаний Судебник короля Казимира 1468 р., позначений впливом «Руської правди». У XVI ст. виникла ще одна юридична пам'ятка – Литовський Статут, що мав три редакції: 1529 р. («Старий»), 1566 р. («Волинський»), 1588 р. («Новий»), у XVI ст. замінений польськими перекладами.

У багатьох українських містах обов'язковим законом стало Магдебурзьке право, що 1831 р. було скасоване царським указом, а 1842 р. така ж доля спіткала і Литовський Статут. Відтак стає зрозумілою репліка Возного з «Наталки Полтавки» І.Котляревського, що не вистачить «артикулів в Статуті ілі...зап'ятих в Магдебурзькому праві» для «восхваленія ліпоти» Наталки.

Розширюючи права українських князів і бояр, Казимир зміцнював владу Литви над Україною. У 1452 р. він перетворив Волинське князівство на литовську провінцію, а 1471 р. перестало існувати і Київське князівство. З цього приводу літописець із сумом писав: «І оттолї на Києві князі перестала бути, а вмїсто князей воєводи наїсташа». За інерцією Київ продовжував називатися «матір'ю городів руських», проте це не було підкріплено реальною вагою міста. Зникла та рівновага систем «градів і пригородів» – великих і малих князів – митрополії, єпископії і монастирів, яка забезпечувала можливості інтенсивного культурного зростання. Почалася аграризація міст, зниження освітнього і морального рівня

священнослужителів, замикання аристократії на інтересах свої сільських помість.

У XV ст. становище України ще більше ускладнилося. Якщо досі їй загрожувала Польща, то тепер виникла нова небезпека. У 1453 р. турки здобули Константинополь, а згодом Крим, де після розпаду Золотої Орди виникло Кримське ханство, яке 1475 р. перейшло під васальну залежність до турецького султана. Майже вся Україна стала об'єктом спустошливих набігів турецьких і татарських орд. Скориставшись із такої політичної ситуації московський великий князь Іван III захопив майже всю Чернігово-Сіверщину, зазіхаючи на решту українських земель.

Разом із тим в Україні виникає нова військові і політична сила, що пізніше стане оборонцем вітчизни і захисником її прав і свобод. Це – козаки, першу згадку про яких знаходимо у пам'ятках 1492 р. Козацтво стало військовим бар'єром не тільки для України, а й для всієї Європи, захищаючи її від турецько-татарських нападів.

Литовська адміністрація користувалася руською мовою, вона була офіційною у державі. Нею писалися законодавчі акти, розпорядження, судові присуди, листи. У Литовському Статуті 1566 р. («Волинському») було записано, що «писарь меський по-руськи маєть литерами і словами руськими всі листи і позови писати, а не іншим язиком і слови». Руська (староукраїнська, книжна українська) мова сприймалася як ознака освіченості, належності до високої культури. Навіть існувала влучна приказка:

*Польска квітнет лаціною,
Литва квітнет руцизною.
Без той в Полці не прибудеш,
Без сей в Литві блазнем будеш.*

Україна-Русь за принципом сполучених посудин ділилася культурним спадком з Литвою (правові і дипломатичні документи, літописи, життя святих, приватне листування), натомість сама нічого нового не продукувала. Однією з причин такої культурної ретардації можна пояснити втратою культурницьких позицій православної церкви на теренах Великого князівства Литовського.

У XV ст. східна церква переживала глибоку кризу, пов'язану із втратою Візантією її політичного і культурного впливу, а потім і повним завоюванням Балкан імперією Османів 1453 р. Тож становище патріархії значно погіршилося. З 1448 р. фактично, а з 1588 р. формально Московська митрополія відділилася в окрему помісну церкву, яка перебувала у підпорядкуванні царя. Київські митрополити відчували себе впевненіше в Москві і жили під опікою царя, хоч це фактично позбавляло їх влади над українськими і білоруськими парафіями. Реально в межах Речі Посполитої, на українських і білоруських землях, влада над церквою належала опікуну всіх християнських церков – королю і великому князю. Статус церковного владика був різний: інколи керував церквою свій, незалежний від Москви київський митрополит, який найчастіше жив у Вільно, інколи митрополія залишалася без владики.

Загальний рівень православної церкви в русинських землях був низьким. Священики збідніли і мусили заробляти собі на життя селянською працею, церковна ж верхівка за своєю моральністю не відрізнялася від пересічної шляхти і розглядала «хліб духовний» як спосіб придбати добро і маєтності. У кінці XIV ст. на все Руське воеводство не було жодного православного єпископа, тобто нікому було поставляти у церкви священиків. Там, де православних ієреїв не було кому висвятити, призначалися намісники, а за спиною адміністрації, що обирала владику, часто стояв католицький єпископ, – отже, католицька церква фактично контролювала православну.

На території України будувалися костьоли переважно чернецькими орденами – домініканцями, бернардинцями, францисканцями, пізніше єзуїтами. Але вони не могли конкурувати зі скромними православними церквами, що були для русинів символами предковічно свого.

Умови для православної церкви на землях Литовського князівства були кращими, ніж на коронних землях у Руському воеводстві. Зате і опір католицьким утискам на Галичині був організованішим, спирався на більш освічені і свідомі сили.

Тертя і конфлікти між церквами постійно супроводжували історію цих століть. Найпростіші й найчастіші конфлікти виникали між парафіями в одному поселенні:

католики, відчуваючи себе привілейованою церквою, забороняли православним дзвонити у дзвони, влаштовувати процесії, будувати нову церкву, примушували брати участь у католицьких святах.

Проте церков було багато. Вони були мало не в кожному селі, а в більших селах – і по дві. Численними були і монастирі, ще й постійно засновувалися нові. Більшість монастирів були невеличкими (по 6 ченців), але бували і великі – Межигірський (150), Манявський скит (200). У кінці XVI ст. Анна Гойська, дружина луцького земського судді, заснувала Почаївський монастир, а 1612 – 1615 рр. князь Михайло Вишневецький, староста Овруцький, заснував під Прилуками два монастирі, з яких Густинський став знаменитий; вдова його, Раїна Могиляка, сестра Петра Могили і мати Яреми Вишневецького, заснувала неподалік Мгарський монастир.

Важкий стан церкви відбивався на освітніх справах.

Невідомий автор полемічного трактату «Пересторога» на початку XVII ст. писав, що давні «великі ревнителі» «много з великим коштом церквей і монастирем намурували і маєтностями опатрили, златом, сребром, перлами і дорогим камінням церкви приоздобили, книг велике множество язиком словенським нанесли, леч того, що було найпотребнішое, школ посполитих не фундували... А за цим православіє греческое озимніло і в згорду прийшло і во занедбання». Тобто причиною духовного занепаду письменник вважав відсутність шкіл, що давали б ґрунтовну освіту всім без винятку українцям, а отже, розвивали їх інтелект, богобоязливість, вільнолюбство і гідність.

Щоправда, початкова освіта розвивалася. Ще за часів Київської Русі було утворено три типи шкіл: палацова школа підвищеного типу, яка утримувалася за рахунок князя (прототип державного навчального закладу); школа «книжного вчення», основною метою якої була підготовка священиків і ченців; світська школа домашнього навчання, де навчалися діти ремісників і купців. Школи організовувалися за грецьким зразком. У них вивчали основи письма, читання, арифметику, спів, музику, поезику, риторіку, іноземні мови, переважно грецьку й латинську. Викладання провадилося старослов'янською мовою. Їх основним завданням було не лише

здобуття початкової освіти, але й вивчення основ православ'я, єднання парафіян навколо церкви. Такі школи проіснували до XVI ст. Так, пастор Павло Одерборн, який побував в Україні у 70-х рр. XVI ст., у спогадах зауважував, що «русини завжди мали школи при церквах і монастирях, де діти навчалися основам письма і лічби, молитвам і апостольським символам». Елементарна шкільна наука полягала насамперед у тому, що дитину вчили читати «Часослов», «Апостол», «Псалтир».

Проте вищу освіту українці здобували в європейських навчальних закладах. Уже 1353 р. у Паризькому університеті підвищував освіту магістр Петро Кордован і його «товариші з Рутенії», у 1369 р. навчався Іван «з Рутенії», у 1397 р. – Герман Вілевич «рутенської нації з Києва». У XV ст. для студентів з України у Празькому і Краківському університетах існували спеціальні бурси (гуртожитки). Студенти з України навчалися у Болонському, Падуанському, Базельському, Гейдельберзькому, Лейденському університетах. Частина з них залишалися працювати у Західній Європі. Деякі стали видатними представниками західноєвропейської гуманістичної культури.

Тож цілком закономірно, що значний вплив на національно-культурне піднесення XIV – XV ст. справили ідеї Ренесансного гуманізму і Реформації.

При висвітленні другого питання слід визначити основні світоглядні і стильові риси європейського Ренесансу та специфіку його засвоєння на українських землях.

Ренесанс – важлива доба в історії європейської культури та мистецтва XV – початку XVI ст. Сформувавшись у Західній Європі, передусім в Італії, він репрезентував формування світської культури, гуманістичної свідомості, які поривали з релігійним містицизмом, теоцентризмом (ідеєю, коли у центрі світобудови і ціннісної системи людини був Бог).

Ренесанс (з фр. відродження) – культурно-стильова епоха XIV – XVI ст. У вузько спеціальному значенні являє собою явище в історії культури, при якому її діячі шукають в античності зразки для наслідування і намагаються їх відродити. У широкому сенсі – це культурний підйом після порівняно довгого періоду занепаду чи застою або якісно новий період у

розвитку культури, який супроводжується бурхливим, порівняно з попереднім етапом, її розвитком.

Данте Аліг'єрі Франческо Петрарка Франсуа Рабле Христофор Колумб

Європейський Ренесанс – це творчість Данте («Божественна комедія»), Петрарки (сонети) і Боккаччо («Декамерон»), життєрадісний сміх Франсуа Рабле («Гаргантюа і Пантагрюель»), політичні трактати Маккіавеллі, твори Рафаеля (Сікстинська капела) і Мікеланджело (статуя Мойсея), відкриття Америки Христофором Колумбом, інтенсивний розвиток освіти і науки, торгівлі і ремесел. Проголошується культ латинської мови як мова високої вченості і розмови з Богом, водночас створюються умови для розвитку народних (національних) мов – італійської, іспанської, французької, англійської.

*Рафаель Санті
Сікстинська мадонна*

*Мікеланджело Буанаротті
Мойсей*

*Леонардо да Вінчі
Мона Ліза*

*Тіціан Вечеліо
Адам і Єва*

Найхарактернішою ідеологічною ознакою епохи Відродження вважається гуманізм. Латинське *Humanitas* розуміється як ученість і як схильність до шляхетних мистецтв, а також як доброзичливість щодо інших людей. Це культура, яка протиставляється відсутності освіти (варварству), а також

відсутності моральності і шляхетності (тобто дикості). Звідси такий інтерес до освіти, книги, науки. Відбувається переворот у розумінні людського і божественного. Гуманісти визнають людський світ брудним, неморальним, жорстоким, але рахуються з гріховною природою людини. Вони переосмислюють християнську тезу про людину як образ Божий.

Ученим європейського масштабу, проповідником гуманістичних ідей і нових досягнень науки був Юрій Котермак (близько 1450 – 1494), більш відомий світові як *Юрій Дрогобич*. Народився він у сім'ї дрогобицького міщанина Михайла Доната Котермака. 1469 р. прізвище Юрія з'явилося у списках студентів Ягеллонського університету у Кракові. Як незаможний випускник він уніс лише один гріш. Через рік став бакалавром, а в 1473 р. склав іспити на ступінь магістра наук. З 1473 р. навчався в Болонському університеті (заснований 1119 р.). Тут його називали Джорджо де Леополі. Він ґрунтовно вивчав астрономію і медицину, 1478 р. отримав ступінь доктора філософії, став професором. Протягом 1478-1482 рр. читав лекції з астрономії в Болонському університеті, а 1481-1482 рр. перебував на посаді ректора. 1482 р. йому присвоюють звання доктора медицини – першому серед вихідців з України. Він першим з українців зробив розтин людського тіла, щоб встановити причини хвороб і знайти засоби їх лікування, практикував як лікар. Дістав титул довічного громадянина Болоньї.

Лекція з медицини

Друкарський верстат

Гравюри XV ст.

Юрій Дрогобич є автором першої друкованої книжки, виданої українцем за кордоном, – «Прогностична оцінка поточного 1483 року магістра Юрія Дрогобича з Русі, доктора філософії та медицини університету Болоньї». Відома у двох примірниках. Крім астрології, книга подає окремі наукові відомості з астрономії, метеорології, філософії, економіки, географії. У ній зроблено спроби визначити географічні координати Москви, Вільна, Кафи (Феодосії), Львова, Дрогобича. Це є перші відомості про Україну в друкованому виданні. Юрій Дрогобич розрахував рух небесних світил, передбачив два сонячних затемнення, прогнозував небезпеку епідемій та пошестей в Італії.

У своїй поетичній книжці Юрій Дрогобич засуджував тих, хто нову і благородну справу книгодрукування використовує для здобуття слави і прибутків. Це, власне, перша своєрідна «декларація» завдань літератури і науки та ролі письменника і вченого:

*Більшість тепер виставля напоказ свої праці, святотче,
Дбаючи щонайпильніши про честолюбство і зиск.*

Я ж мої книги у світ випускаю з єдиним бажанням:

Хай буде користь від них роду людському в житті.

Ні, не даремні вони й не для реготу писані мною:

Виплід Мінерви цей труд, родом з надхмарних країв.

Обишири неба для наших очей незбагненно великі:

Розумом легко, проте, можемо їх осягнути.

Ян Матейко. Астроном Коперник. Розмова з Богом.

Відомо, що 1488 р. Ю.Дрогобич переїхав до Краківського університету і почав читати лекції з астрономії, медицини, теорії мистецтв. Дехто стверджує, що майбутній польський вчений Миколай Коперник – автор учення про геліоцентричну систему, слухав лекції професора Дрогобича.

Павло Процелер (Русин із Кросна) (1470-1517) – поет-гуманіст, педагог. Народився у містечку Кросно (нині воєводство Польщі). Навчався у Краківському та Грейсвальдському університетах, працював у Німеччині й Угорщині. Викладав римську літературу у Кракові, очолював поетичний гурток. Став відомий як автор збірки латиномовної поезії «Пісні Павла Русина із Кросна» (1509). У своїй поезії він як митець-гуманіст ставить у центр уваги людину. Збірка віршів прийнята любов'ю до батьківщини:

*Здрастуй, мій краю! Ти милий владиці зористого неба!
Здрастуй, о земле, ущерть повна багатства й добра!
Ти самостійно, без інших земель, можеш жити привільно,
Знов же без тебе прожить жодна не зможе земля.
Завжди я мріяв побачить тебе, дорогу свою матір,
Завжди про долю твою вдень і вночі турбувавсь.
Зараз спішу, годувальнице мила, до тебе вернутись,
Довго не бачив тебе, о найдорожча моя!*

Павло Русин займався новою для Східної Європи справою – книговидавництвом. Так, він здійснив видання творів хорватсько-угорського письменника Яна Паннонія, брав участь у роботі типографії Швайпольта Фіюля з видавництва кириличним шрифтом перших книг слов'янською мовою. Серед них був Часослов для навчання дітей грамоти в Україні, Білорусії та Росії.

Павла Русина із Кросна вважають першим поетом-гуманістом України, хоча і писав він латинською мовою.

Парадокс давньоукраїнського літературного життя полягав у тому, що православне духовенство (немало письменників були священиками), яке чинило опір католицизму, саме було навчене і навчало своїх вихованців у латино мовному дусі. Латинською мовою написані кращі твори давньоукраїнської поезії під впливом ідей Відродження, які приходили в українську культуру разом із латиною.

У багатьох європейських країнах добре знали праці з філософії, публіцистичні твори й промови священика-гуманіста **Станіслава Оріховського-Роксолана** (1513 – 1566), уродженця с.Оріхівців Перемишлянської округи Руського воєводства. Він навчався у Краківському, Віттенберзькому, Падуанському, Болонському університетах. Більшу частину життя провів в Італії. Відзначаються художньою досконалістю і можуть бути віднесені до блискучих зразків української полемічної літератури прозові твори «Про турецьку загрозу слово...» (1543-1544), «Напучення польському королеві Сигізмунду Августу» (1543, 1548), «Хрещення в русинів». В одному зі своїх творів він заявляв: «Я русин, і хвалюся цим, і охоче про це заявляю, пам'ятаючи про свій грецький рід і руську свою кров».

Прикметно, що вчителями Станіслава Оріховського були відомі гуманісти: професор віденського університету Александр Брасікан, професор риторики Падуанського і Римського університетів Амадей, відомий реформатор, основоположник протестантизму Мартін Лютер, у домі якого певний час проживав український мислитель.

Центральним принципом гуманізму Станіслава Оріховського була ідея спільного блага, основу якого становлять патріотизм, служіння державі, суспільна активність. Найбільшу роль мислитель відводив патріотизму, вважаючи його головною чеснотою.

Картина Вільгельма Леопольського
«Смерть Ацерна» (1867),
де зображено Кленовича на
смертному одрі

До гуманістів належав і поет **Себастьян Фабіан Кленович** (1545 – 1608), родом із львівських вірмен, автор знаменитої поеми «Роксоланія» (1584). Він славив неосяжна

простори, щедроти і красу України:

*Музи, співайте про те, які випади в русів розкішні,
Села багаті які в цій благодатній землі.
І про лани заспівайте, багаті на блага Церери,
Землю, що не заведе вкладених в неї надії.
Потім про славу лісів, ви, богині, щоб не замовчали,
В цій бо країні ліси всяке багатство несуть.*

Особливо приваблювало Кленовича у земляках те, що вони шанувалися у звичаях прадідів: «Русь зберігати дідівські закони належно уміє». Чоловіки там мужні й відважні, а жінки красиві і мудрі, знають прадавні обряди і впливову силу слова:

*Зілля росте чудодійне повсюди по землях русинів,
Різних отам чарівниць бачив я в кожному селі.
Бачив і я, як старі чарівниці вночі вилітали
І, ніби вихор, неслись швидко на крилах своїх.
Часто вони чудодійним закляттям із ясного неба
Нам посилали дощі, – сам я те видів, клянусь!
Вітром розбурхують ріки, наповнюють хмари громами,
Градом толочать жита, – ось яка сила тих слів.*

Чимало місця в поемі «Роксоланія» присвячене опису побуту українців-роксоланів. Так, Себастьян Фабіан Кленович детально розповідав про їжу, яку готують у пісні і скромні дні, роз'яснював символіку свят, характеризував звичай побратимства.

Кого ще з українських гуманістів ви знаєте? Зверніть увагу на культурну діяльність Івана Туробінського-Рутенця, Григорія Чуй-Русина.

Зачинателі української гуманістичної культури Юрій Дрогобич, Павло Русин із Кросна, Станіслав Оріховський, Григорій Чуй зробили вагомий внесок у розвиток правознавчої думки, у числі перших у європейській філософській думці вони заперечували божественне походження влади, висловлювали ідеї освіченої монархії, обмеження її влади законом, виступали проти підпорядкування світської влади духовній. Діяльність українських гуманістів цього періоду залишила помітний слід в українській культурі, сприяла розвитку і поширенню патріотичних почуттів, пробудженню національної свідомості, поширенню освіти і наукових знань в Україні.

Осмислюючи третє питання, слід звернути увагу на те, що європейський Ренесанс сприяв поширенню світської культури в Україні, що виявилось передусім у широкому залученні народної розмовної мови до процесу створення духовних цінностей, відродженню літературних традицій Київської Русі, творчому використанні культурних надбань Західної Європи.

Як відомо, по писемних пам'яток цього періоду належать високохудожні проповіді Григорія Цамблака, який приніс у літературу ренесансний стиль квітчастої емоційно-експресивної релігійної промови («плетіння слівес»); а також пізніші редакції Києво-Печерського патерика. Значне місце в літературі цього періоду належить літописним творам. Зокрема, треба вказати на Литовський (Західноруський) та Короткий Київський літописи. Перший із них відомий у трьох основних редакціях, з яких найбільш «українським» вважається Супральський літопис (від назви Супральського монастиря біля Белостока). У ньому викладено історію Литви від найдавніших часів до середини XVI ст. Щоб підняти авторитет своїх правителів, літописець виводить рід литовських князів від римських патрициїв. Спробуйте проаналізувати найбільш виразні для цього літопису оповідання – «Похвала о великом князі Вітовті» та «О Подольській землі». *Поміркуйте, як вплинули традиції руського літописання на литовську історіографію.*

У XIV – XV ст. значного розвитку в українських землях досягла архітектура. Її особливості визначалися певними

історичними й суспільними обставинами, головно потребами оборони, і були пов'язані з характером укріплення міст і стратегічно важливих осередків, де сходилися економічні і торговельні шляхи.

Спорудження величних неприступних замків – одна з визначних рис культури XIV – XVI ст. У цей період, як і в попередні часи, більшість замків були дерев'яними, тому до наших днів жоден з них не зберігся. Одним із найвеличніших був Київський замок на горі Киселівці. Оборонні зразки мали класичне завершення в замковій архітектурі з силуетами високих башт і мурів з бійницями, як-от у Луцьку, Кам'янці, Збаражі. Давні замки органічно вписувалися в навколишній пейзаж і розташовувалися на вершинах гір, берегах річок, озер. У замках, пристосованих до оборони, концентрувалося тогочасне життя з княжим двором і службами. Відповідно з ними були пов'язані муровані укріплення міста й передмістя. Десь із середини XVI ст. форми оборонної архітектури поступаються місцем елементам ренесансного палацового будівництва. Такими є замки в Бережанах і Меджибожі. На відміну від ранніх замків у них периметром замкового двору тягнуться не оборонні споруди, а житлові будинки, зовнішні стіни яких грають оборонну роль і мають бійниці, а в стінах, обернених у бік двору, знаходяться великі вікна і двоярусні відкриті аркади – галереї на зразок італійських палаццо.

Верхній замок у Луцьку

Найстарішою кам'яною фортецею України є Верхній замок у Луцьку. Його споруджено у середині XIV ст. Навколо нього були розташовані Нижній (околицький) замок та міські укріплення. Від них збереглися лише кам'яна

споруда та вежа. Змуровані з цегли прямокутні вежі та стіни замку вражають уяву поєднанням величі і простоти. Луцький замок – одна із найбільших цегляних споруд в Україні.

Кам'янець-Подільська фортеця Хотинська фортеця Замок Паланок (Мукачеве)

Справжніми архітектурними перлинами України є замки в Кам'янці-Подільському, Меджибожі, Хотині, Олеську, Мукачевому та ін. містах.

Найбільш довершеним зразком феодального замку є Хотин. У ньому вражає широта задумів будівничого: 35-40-метрова висота башт і мури, які досягають товщини до 5-6 м. Грандіозні мури і башти замку декоровані викладеним із червоної цегли орнаментом. Охоплюючи ніби суцільним килимом стіни і башти, орнамент згладжував розчленованість об'ємів споруди, перетворюючи її на моноліт, який є ніби природним завершенням кам'яних скель, на яких височіє замок.

У церковній архітектурі ще зберігав вплив візантійсько-руський тип трьохапсидної церкви поряд з унікальним зразком церкви-ротонди. До унікальних пам'яток церковного будівництва початку XIV ст. належать церкви-ротонди у Володимирі-Волинському, Горянах. Впливи західної архітектури виявилися у храмових спорудах Львова, Рогатина, Дрогобича. Багато храмів наслідували давньоруські зразки хрестовокупольних храмів і були пристосовані до оборони (Успенська церква у Зимно, Богоявленська в Острозі, Покровська у Сутківцях).

Горянська ротонда

Покровська церква у Сутківцях

Богоявленська церква в Острозі

Митці XIV – XV ст. шукали опори в художніх традиціях Київської Русі. Водночас на образотворчому мистецтві позначилися ренесансні впливи, зокрема світського малярства.

Західноєвропейські впливи насамперед позначились на малярстві західноукраїнських земель, як-от на фресках церквиротонди у с.Горяни біля Ужгорода. Горянські фрески виконані у новій стилістичній манері, основу якої становить світлотіньове моделювання. Характерними їх рисами є життєвість, експресивність, спроба більш ілюзорно подати об'єм, добірність колористичної гами, чіткість малюнку, увага до внутрішнього світу людини. Головне місце у розписах посідають зображення Богоматері, сповнені ліризму. Головні сюжети фресок – «Благовіщення», «Різдво», «Дари волхвів», «Втеча з Єгипту», «Страсті», «Воскресіння» – подані як послідовний розвиток теми материнства (у центрі сцен жінка – наречена, щаслива дружина, мати-страдниця). На горянських фресках зображено і простих смертних людей у сучасних їм костюмах і головних уборах. Жваві пози, жести рук, вирази обличчя добре передають емоції персонажів.

Горянські фрески

Найбільшого розвитку досягає іконопис. Ікони на дереві були покликані замінити фрески, які дорого коштували і потребували майстрів високої кваліфікації. Замість фресок, які послідовно відтворювали євангельські сюжети, почали групувати і підбирати ікони, розміщені у певному порядку. Так, із нечисленних ікон передалтарної огорожі виникає монументально-декоративна композиція іконостасу, в якому

органічно поєдналися малярство, скульптура й орнаментальна різьба.

Опишіть, скільки ярусів має іконостас, які ікони на них розміщені.

Зазначимо, що панівною тенденцією в іконописі цього періоду стає пом'якшення образів, прагнення проникнути у внутрішнє життя людини, передати красу навколишнього світу. Ці нові тенденції в мистецтві XV ст. ілюструють ікона Богородиці з Косова, образи архангелів Михаїла і Гавриїла з Даляви.

Книжкова мініатюра другої половини XIV – XV ст. пов'язана з рукописною книгою. Художньо оздоблювалися Євангелія, служебники, псалтирі, агіографічна та світська література. Книги прикрашалися мініатюрами, які вміщувалися як на окремих сторінках, так і на полях, декоративними елементами, розкішно оформленими ініціалами, заставками, кінцівками, орнаментальними рамками. Разом із текстом вони створювали цілісний мистецький твір. Значним досягненням мініатюри XIV ст. є Київський псалтир, Євангеліє із Спаського монастиря біля Луцька.

Даючи відповідь на четверте питання, треба зазначити, що XVI – перша половина XVII ст. у розвитку української культури характеризувався такими рисами: одночасною активізацією суспільно-політичних процесів (збільшенням кількості ремісничих осередків, розвитком торгівлі, товарно-грошових відносин, зростанням міст); посиленням боротьби за національну самобутність; формуванням української мови як окремої мовної системи; активним впливом на українську культуру європейських процесів, пов'язаних з епохою Відродження.

У соціальній сфері відбулися істотні зміни. Так, після появи «Устави на волоки» (1557) відбулося виділення шляхти в окремий стан. Відтепер до шляхти належали «бояри стародавні», а решта відтіснялася на нижчі шаблі – до міщан і селянства.

Другий Литовський Статут 1566 р. остаточно скасував усі обмеження шляхетської земельної власності, закріпив за шляхтою законодавчі права і створив організоване

представництво шляхти на загальнодержавних сеймах, які в цей час могли обмежувати великокнязівську владу.

Кінець XVI ст. для польської шляхти був часом повного торжества її особливої ідеології. На сеймі 1575 р. польський магнат Ян Замоєський проголосив промову, яка стала справжнім панегіриком шляхті, і обґрунтував її незвичайне покликання. Замоєський говорив про три головні засади існування шляхти, характерні для Польщі: шляхта сама обирає собі короля, сама творить собі закони і має повну владу над своїми селянами.

Вільність, рівність, незалежність – ці шляхетські гасла сприймалися як вроджені чесноти шляхтича. Українсько-польський письменник Станіслав Оріховський писав: «Поляк завжди веселий у своєму королівстві, співає і танцює вільно, не маючи над собою жодних примусових обов'язків, бо не винен королеві, своєму вищому володареві, нічого, окрім титулу на позові, двох грошей з лану і посполитої війни. Четвертого ж над поляком немає нічого, що б псувало йому настрої у королівстві». Польський етнограф Ян Бистронь характеризував шляхту тих часів так: «Шляхетська гордість була гідна, певна себе, не рахувалася ні з ким і ні з чим. Шляхта була сіллю землі, була верствою, створеною для вживання інших і наказування. Народ шляхетський ототожнювався з народом польським; інші стани є чимось додатковим, чимось потрібним радше технічно, позбавленим власної рації існування». Звідси – нестримна погорда шляхтича до «хлопа» і міщанина.

Рішення Люблінської унії 1569 р. посилили залежність руської (української) шляхти в Правобережній і Лівобережній Україні від магнатів.

Важлива роль та особливе місце в українському суспільстві належали церкві – важливому чиннику культурного процесу. Після Люблінської та Берестейської церковної (1596) унії вона втратила своє привілейоване становище. *Згадайте підготовку, перебіг і результати цих угод.* Після падіння 1453 р. Константинополя православне духовенство вже не мало підтримки ззовні. У православ'ї поглиблюється інтелектуальний і культурний застій, посилюється наступ католицизму, поглиблюється (з появою уніатської церкви) розкол

українського суспільства. У зв'язку з вищевказаним католицьке духовенство несе не тільки цивілізаційні процеси, але й покатоличення й ополячення, тобто денационалізацію українців.

В умовах іноземної експансії і відсутності підтримки з боку держави перед українцями постала проблема збереження культури й національної ідентичності. Закладаються костьоли, при яких активно працювали єзуїтські школи. Тертя і конфлікти між церквами постійно супроводжували історію цих століть. Найпростіші й найчастіші конфлікти виникали між парафіями в одному поселенні: католики, відчуваючи себе привілейованою церквою, забороняли православним дзвонити у дзвони, влаштовувати процесії, будувати нову церкву, примушували брати участь у католицьких святах.

Усе це спричиняло опір українців, які не раз піднімалися на боротьбу проти польських загарбників, але всі козацько-народні повстання закінчувалися поразкою. *Згадайте повстання під керівництвом Кишиштофа Косинського (1591 – 1593), Северина Наливайка (1594 – 1596), Тараса Федоровича (Трясила) (1630), початок Хмельниччини (1648). Зверніть увагу на появу нової суспільної верстви – козацтва, схарактеризуйте демократичний устрій Запорозької Січі.*

Значну роль в обороні православ'я і в боротьбі проти політики колонізації українських земель відіграли братства – церковно-господарські та релігійно-філантропічні організації. Головне завдання братства вбачали у підвищенні морального й інтелектуального рівня своїх членів, у поширенні серед них освіти, у захисті православної церкви й руської народності від польсько-латинської агресії. Діяльність цих організацій пов'язувалася із загальноєвропейським реформаційним рухом, тож функції братств зводилися не тільки до протистояння наступу католицизму на православ'я, але й до оновлення, оздоровлення національної церкви. *Запам'ятаймо, що братства мали широку просвітницьку програму, яка охоплювала добротинні акції, активізацію освітньої справи: заснування шкіл, оновлення книгозбірень, популяризацію Святого Письма, запровадження друкарства.*

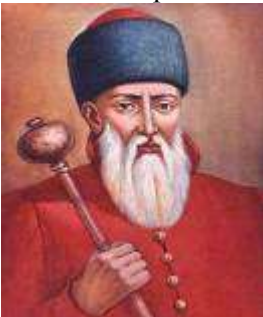
1588 р. у Львові було створене Успенське братство, яке активно боролосся за створення у Львові міського

самоврядування, незалежного від влади Польщі, рішуче виступало проти заборони православним займатися справами магістрату, підтримувало зв'язки з іншими країнами. У 1587 р. антиохійський патріарх Йоаким, котрий прибув до Львова, надав Львівському братству право «ставропігії», тобто воно підлягало патріархату, а не єпископу і місцевим духовним властям.

До кінця століття братства виникли в Рогатині, Краснославі, Бресті, Городку, Комарні й Люблінні, а в першій чверті наступного століття вони вкрили вже Волинь, Київщину і навіть малонаселене Поділля. Серед діячів Львівського братства слід згадати братів Івана та Юрія Рогатинців. Вони відзначились спершу як майстри цеху поворозників, сідлярів і попружників; представляючи при закінченні навчання в підмайстрах своєму цеху штуку (містерію, пробу, або той випробувальний виріб, що в Європі називався «шедевр»), вони зробили не довершений стандартний виріб, як годилося, а нове сідло власної конструкції.

1615 р. дружина мозирського маршалка Лозки *Єлизавета (Галика) Гулевичівна* (1575-1642) відписала свої маєтності в Києві заснованому нею Богоявленському монастирю, школі і шпиталю, чим було покладено початок Київському братству. І Гулевичівна, і її чоловік належали до значних високопанських родів, але і для них це був великий і щедрий дар, що свідчив про безкорисливу відданість справі національної культури. Згодом Гулевичівна переїхала до Луцька, де брала участь у діяльності місцевого Хрестовоздвиженського братства, заснованого 1617 р.

Петро Конашевич-Сагайдачний

В організації Київського братства брали участь представники міщанства, шляхти та духовенства – Йов Борецький, Захарія Копистенський, Йосиф Курцевич

та ін. У члени братства вступило чимало осіб, у тому числі кошовий отаман Війська Запорозького, гетьман реєстрового козацтва Петро Конашевич-Сагайдачний, випускник Острозької колегії. Для Київського братства він заповів усю гетьманську скарбницю.

Братства будували школи, де навчалися їх діти, мали друкарні, де видавали просвітницьку літературу. Так, Львівському братству належала друкарня, в якій 1573 р. Іван Федорович (Федоров) надрукував «Апостол» та інші книги.

Львівське, Луцьке та Київське братства відігравали найвизначнішу роль у релігійно-культурному русі, очоливши братський рух у Галичині, на Волині та Подніпров'ї.

Братства були громадами релігійно-культурними, і насамперед саме братствами, тобто неофіційними, неформальними, «антиструктурними» об'єднаннями людей, відданих національно-релігійній ідеї. Статут утверджував рівність старших і молодших братів, визначаючи їх особливі обов'язки перед громадою, вводив кари для всіх (такою карою, зокрема, було сидіння на дзвіниці, а хто сказав «непотребне, корчемне слово», карався штрафом у фунт воску). Справи братські не можна було виносити за межі братства, всі братчики мусили з'являтися на погріб членів братства і на засідання, де мали читати священні книги і скромно один з одним розмовляти. Брат був зобов'язаний донести громаді на іншого брата, який припустився гріха. А головне, братства мали право відлучати від церкви, обирати священика у своєму храмі і визначати, чи не говорить священик ересі.

Отже, розгорнувши активну діяльність зі створення шкіл і шпиталів, енергійно втручаючись у справи церковні з метою викорінення корупції і відродження старохристиянської моральної та ідейної чистоти братства відразу вийшли з-під контролю церковної ієрархії й почали боротьбу за ставропігію, тобто пряме підпорядкування константинопольській патріархії й незалежність від місцевих владик. По суті, рух братств виконував ту ж саму роль, яку на заході виконувала реформація: церковні власті опинялися під фактичним контролем міської громадськості.

Висвітлюючи н'яте питання, слід підкреслити, що наприкінці XVI – на початку XVII ст. активізується освітня справа.

На території Речі Посполитої створюються нові університети або академії (Краківський (Ягеллонський, на зразок Сорбонни) університет, Віленська академія). 1595 р. Ян Замойський організував у своєму Замості власну академію (на зразок Падуанського університету), зорієнтовану на право і практичні громадські проблеми, а не теологію. Фактичним організатором академії був Шимон Шимонович. Це він створив у польській літературі жанр «Селянки», сентиментальної пасторальної поезії, де часто виступала українська тема. Тут навчалися поет Себастьян Фабіан Кленович, видатні релігійні і культурні діячі Касіян Сакович, Ісайя Трохимович-Козловський, Сильвестр Косов, Йосиф Кононович-Горбацький. Випускник академії поляк Якуб Гаватович (1518 – 1579 рр.), який працював учителем у Камінці-Струмиловій, написав інтермедії «Найкращий сон» і «Продав kota в мішку», які можна вважати первістками української народної комедії.

Львівська братська школа, заснована 1585 р., одразу завоювала авторитет своїми підручниками й словниками. Перший такий підручник грецької і книжно-української мови та просодії (віршознавства) склав ректор школи грек Арсеній, Еласонський архієпископ. Називався підручник «Адельфотес» (по-грецьки – братство). Тут працювали брати Зизанії, Памво Беринга – автор згадуваного словника та багато інших дидакалів (учителів), які згодом перейдуть до Києво-Могилянської академії.

Розвиток книгодрукування спричинився до величезних культурних зрушень, що в Україні пов'язано з надзвичайно плідною діяльністю Острозької колегії. Заснована 1576 р., вона, по суті, стала першим українським навчальним закладом європейського типу. Її очолив відомий письменник і громадський діяч Герасим Смотрицький. Історичне значення Острозької академії полягало насамперед у тому, що вона утвердила зразок української православної школи як «тримовного ліцею», чи «тримовної гімназії». Її ще називали «грецьким колегіумом», але це був колегіум слов'яно-греко-

латинський. Православна освіта орієнтувалася на вищі зразки, здобуті і в рідній «латинській» вченості, що було виявом західної орієнтації, незвичного для східного християнства. Цей навчальний заклад вперше включив у навчальну програму «сім вільних наук» – тривіум (граматика, риторика і діалектика) і квадрівіум (арифметика, геометрія, музика та астрономія). Острозька академія проіснувала 60 років і розпалася незабаром після смерті її організатора і покровителя Василя-Костянтина Острозького.

Братські школи були демократичними навчальними закладами. Так, у Львівську школу приймали дітей панів, священників і дияконів, ковалів, пекарів, малярів, кравців, кушнірів і навіть жебраків.

Братські школи мали греко-слов'янський характер. Багато уваги у них приділялося вивченню слов'янської і грецької мов, якими мали розмовляти учні у школі, але викладалися тут також латинська і польська мови. За грецькою традицією, учнів називали спудеями, вчителів – дидаскалами.

Навчання у братських школах починалося з читання і письма, далі йшло вивчення грамматики, діалектики, риторики, піітики, арифметики, геометрії, астрономії, музики.

У 1615 р. братська школа виникла у Києві на Подолі. Першим ректором цього закладу був Йов Борецький, а викладачами – Мелетій Смотрицький, Касіян Сакович, Лаврентій Зизаній. Восени 1631 р. освітній і церковний діяч, архімандрит Києво-Печерської лаври Петро Могила (1596 – 1648) заснував Лаврську школу.

У 1632 р. Київська братська школа об'єдналася з Лаврською школою, організованою за рік до цього Петром Могилою, і почала існувати як Києво-Могилянський колегіум, перетворений 1701 р. на Києво-Могилянську академію.

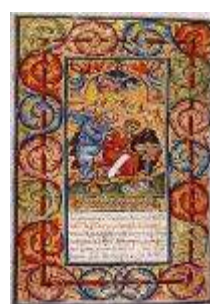
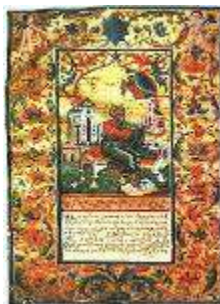
Петро Могила

Київський братський монастир і академія

Наростання пошуків національної культурної ідентичності засвідчувала книжна справа в Україні другої половини XVI ст. Тут необхідно згадати про дві пам'ятки – Пересопницьке Євангеліє та Острозьку Біблію.

Пересопницьке Євангеліє – перший переклад книг Святого Письма книжною староукраїнською мовою, незрівнянний зразок української рукописної книги і живопису. Це Чотириєвангеліє, текст, пристосований для використання в богослужбовій практиці, з поділом на глави і зачала (передмови), післямови до книги та Місяцеслова (покажчика читання за місяцями). Це 960 пергаментних сторінок, помережаних коричневими літерами виразним і естетично привабливим почерком, який нагадує пізній устав, початкові літери виділені кіновар'ю і золотом. Особлива художня вартість видання – мініатюри із зображенням св. Матвія, Марка, Луки та Іоана, заставки, ініціали, які, на думку відомого філолога Володимира Перетца, засвідчують небуденний талант майстра, який працював над оформленням. Обкладинку складають обрамлені в зелений оксамит дубові дошки. Вага книги – 9 кг 300 грамів.

Зверніть увагу на мініатюри Пересопницького Євангелія

Робота над пам'яткою почалася 15 серпня 1556 р. у монастирі Святої Трійці на Поділлі в с. Дворець біля Ізяслава (нині Хмельницька обл.), завершилася 29 серпня 1561 р. у Пересопницькому монастирі (нині с. Пересопниця Рівненської обл.). Звідси – назва книги. Православних монастирів на території Великого князівська Литовського Руського і Жигмантійського і Польського королівства у середині XVI ст. було не мало. До того ж усі вони, за збереженою і примноженою віками православною традицією, були осередками духовного, культурного й освітнього життя. Насельники православних обителей убачали свою місію у плеканні духу і «науки люду християнського». Так у провінційній волинській Пересопниці знайшлися освічені, мистецьки обдаровані люди, свідомі свого духовного покликання, і меценати, які вбачали у справі перекладу Євангелій особливий виховний, патріотичний і культурно ідентифікуючий сенс.

Як читаємо у післямові до книги, «Тії книги чтири єувангелистове соут оустрени кротким смиренным і боголюбивим еромонахом Григориєм, Архимандритом Пересопницім...» . Писар Євангелія Михайло Васильович, «син протопопя Сяноцького», походив із галицького містечка Сянок – відомого осередку української книжкової писемності. За свідченням самих авторів, вони зробили переклад із «мови болгарської на мову руську» для «лепшого виразумленія» «люду посполитого руського», тобто для забезпечення церковної служби рідною мовою.

У патріотичній справі їх підтримали представники української православної шляхти. «Благовірною і христілюбивою» фундаторкою цього шедевра стала волинська княгиня Анастасія Юрїївна Заславська-Гольшанська (у чернецтві – Параскева, ігуменя Дворецького монастиря), а також замовниками були зять і дочка – князь Іван Федорович та Євдокія Чарторійські. Батько Івана Федоровича, отримавши у спадок Пересопницю, збудував там монастир, а вже «синове його оний монастир держали». Ще один Черторійський – Олександр Федорович разом із дружиною Марією підтримували Знаменівський монастир поблизу Володимира.

Названі князівські роди належали не просто до найбільш знатних, а складали групу із числа так званих «княжат головних», тобто представників місцевої аристократичної верхівки, яка формувала соціальну й культурну політику відносно незалежних Волинської і Київської земель. За середньовічною традицією, особливо плеканою на Волині і Київщині, князівське походження було овіяне ореолом боговстановленості їх походження і влади. Звідси моральна настанова на батьківську патріотичну ідею оборони рідної землі і всього, що в ній уособлюється, – людей, віри, історії, мови. Орієнтація на киеворуську князівську традицію, імовірно, і стала причиною меценатського сприяння саме перекладу Євангелій, які символізували собою духовну спадкоємність народу.

Відомо, що першими перекладеними творами новонавернених до християнства русичів були Псалтир, пізніше – Остромирове Євангеліє, так зване Реймське Євангеліє, віддане у посаг «всеєвропейським тестем» Ярославом Мудрим доньці Анні, майбутній королеві Франції. Та й перші друковані книги, створені Швайпольтом Фіолем, Франциском Скориною чи Іваном Федоровим, були богослужбовими. Але не треба оминати увагою і реформаторські тенденції, які посилюлися у Європі у XVI ст. і через посередництво Чехії і Польщі прийшли в Україну. Щоправда, тут ідеї Мартіна Лютера сприймали у ширшому розумінні – у реформуванні не церкви, а освіти, мови, музики, в усуненні мовних бар'єрів для розуміння Святого Письма простолюдом. 1534 р. Мартін Лютер переклав Біблію німецькою мовою, чим започаткував загально німецьку літературну мову.

Згадаймо і про полтавський «слід» у долі визначної пам'ятки. Після передачі князем Миколою Черторийським Пересопницького монастиря 1630 р. єзуїтам православні монахи покинули його, забравши цю святиню. Пізніше книга опинилася у багатій книгозбірні Івана Мазепи, про яку згадував уже на еміграції Пилип Орлик. 1701 р. гетьман подарував її Переяславському кафедральному собору, що засвідчує напис на початкових аркушах. Після заборони московською владою відправи богослужб українською мовою ця книга була передана

Переяславській семінарії, де 1837 р. з нею ознайомився Осип Бодянський, якому належить першість у науковому вивченні пам'ятки, а згодом і Тарас Шевченко, котрий як співробітник Археографічної комісії звітував про вишукане й розкішне оздоблення Переспницького Євангелія і про те, що воно «*написано малоросийским наречием 1556 года*». Після переведення Переяславської семінарії до Полтави 1862 р. Євангеліє зберігалось тут. На початку ХХ ст. рукопис було передано до Полтавського давньосховища. Під час війни книгу було евакуйовано до Уфи. З 24 грудня 1948 р. Переспницьке Євангеліє зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.Вернадського. Страхова цінність – 6,5 мільйонів доларів.

Переспницьке Євангеліє стало символом незалежної України, на якому, поруч із Конституцією і Декларацією про Незалежність України присягають на вірність Батьківщині наші Президенти. Це найдорожча духовна святиня і яскравий приклад нерозривного зв'язку історії української культури з історією Української Православної Церкви. Власне, це те, що уособлює найвищі духовні цінності нації – віру, мову, любов до ближнього, відповідальність національної еліти за долю Вітчизни.

При розкритті шостого питання, необхідно вказати, що чи не найяскравішим проявом культурно-національного піднесення в Україні у XVI – першій половині XVII ст. був розвиток наукової і літературної роботи.

Уже в другій половині XVI ст. порушується питання про літературну мову, створюється так звана «проста мова», відмінна від старослов'янської і польської, які панували тоді в літературі. Цей факт засвідчує вже згадане Переспницьке Євангеліє.

Зародження наукової роботи в Україні тісно пов'язане з виникненням і розвитком шкільної справи. З огляду на те значення, якого у братських школах надавалося викладанню грецької та слов'янської мов, у кінці XVI ст. починають видаватись граматики цих мов, як-от грецька грамика під назвою «*Adelphotis*» («Братство»), а також слов'янська грамика Лаврентія Зизанія.

«Грамматика» Мелетія Смотрицького

«Лексиконъ» Памви Беринди

1619 р. з'явилася ґрунтовна «Грамматика» Мелетія Смотрицького, автор якої запропонував поділ слів на частини мови, яким, по суті, користуємося донині. У цей період виникли словникові праці, з-поміж яких найвидатнішою був «Лексикон словенороский альбо імен толкованіє» Памви Беринди. Ця праця – перший в Україні перекладний і тлумачний словник, який містить понад 8000 слов'янських слів.

Значного розвитку досягла в цей період полемічна література, яка стосувалася переважно питань релігійного життя, які, з огляду на політичну і соціальну ситуацію у Великому князівстві Литовському, а потім у Речі Посполитій, набувала національно-захисного характеру. Крім історичних, на виникнення полемічної прози вплинули релігійні обставини, зокрема неприйняття унії (у тому числі Берестейської) католиків і православних під керівництвом Папи Римського, суто богословські суперечки на рівні «чия віра краща» і захист «рідної» (православної) віри, конкретні розбіжності у тлумаченні питань віри і догми (сходження Святого Духа, чистилище, опрісноки, посмертна доля душі, форми причастя тощо).

Зміст полемічних творів передбачав «момент присутності», тобто автор викликав на діалог свого опонента і вів з ним суперечку як з присутнім. Тексти послань будували на смислових і формальних контрастах, що стимулювало полеміку. Вони утворювали своєрідний колаж із цитат, посилань із Біблії, історичних праць, художніх творів. Автори вдавалися до риторичних оздоб полемічного письма – риторичних запитань,

звертань, гротескно-сатиричного зображення дійсності, сатиричних портретів, іронії, ускладненої метафоричності, алегоричних мотивів та образів.

Поштовхом до наростання релігійної полеміки в літературі були намагання католицьких письменників і громадських діячів нав'язати ідею унії, цивілізувати «простих» православних. Ініціаторами полеміки між католиками і православними були автор трактатів «Проектування дороги» (1566) і «Виклад віри Римської церкви» (1586) Бенедикт Гербест, проповідник Петро Скарга, який написав відомий трактат «Про єдність церкви Божої під єдиним пастирем і про грецьке відступлення від тої єдності» (1577), ініціатор і захисник Берестейської унії митрополит Іпатій Потій («Унія...» (1595), «Антиризис», «Гармонія» (1608). Відповіддю на ці твори католиків та уніатів стали українські полемічні твори. Серед найбільш популярних – анонімна «Історія про одного папу римського», в якій викладався історичний анекдот про Папу Римського Павла Гугнивого та «папісу» (тобто жінку-папу) Іоанну. Першим друкованим полемічним твором православного письменника був трактат Герасима Смотрицького «Ключ царства небесного» (1587), автор пристрасно й образно змалював становище української православної церкви. У другій частині свого твору під назвою «Календар римський новий» Герасим Смотрицький виступив з критикою календарної реформи Папи Римського Григорія XIII 1582 р. Автор правдиво розповів, як впровадження григоріанського календаря стало засобом додаткової експлуатації «посполитого» (простого) українця католиками-поляками.

Важливе пізнавальне і мистецьке значення мають полемічні твори Клірика Острозького («Одписи»), Христофора Філалета «Апокрисис», Мелетія Смотрицького «Тренос, або Плач східної церкви...», анонімна «Пересторога», Захарій Копистенського «Палінодія».

Видатним явищем полемічної літератури кінця XVI – початку XVII ст. є творчість *Івана Вишенського*. Імовірно, він

народився 1550 р. у містечку Судова Вишня на Галичині, бо підписувався як «Іван, монах із Вишні». Немає реальних фактів, які б свідчили про здобуту ним освіту, але його твори позначені достатньою освіченістю та ерудицією, досконалим знанням Святого Письма та богословської літератури. Очевидно, ще в юності Іван Вишенський постригся в ченці і вирушив на Афон – давній центр православної чернецької культури. Там він мав змогу ознайомитися із творами католицьких авторів, котрі пропагували унію, і рішуче, у формі гнівних послань, написаних у стилі апостола Павла, реагував на ті писання. Деякі діячі львівського братства пропонували йому повернутися в Україну й очолити рух проти її окатоличення. Іван Вишенський зважився у зрілому віці прибути до Львова, проте незгода з місцевими братчиками змусила повернутися його на Афон. Остання згадка про нього, як живого, датується 1621 р.

Письменникові належить 17 послань, з-поміж яких слід назвати «Викриття диявола-миродерця» (1599 – 1600), сюжетну основу якого становить легенда про спокушення дияволом Ісуса Христа в пустелі. Удавшись до алегорії, письменник відобразив власну внутрішню боротьбу, пов'язану з переходом від світського життя до аскетичного на Афоні, на чужині: його герой – «голяк-странник» відкидає матеріальні спокуси (славу, розкіш, багатство, тілесні задоволення) заради спасіння душі у християнських цінностях. Для Івана Вишенського було важливим обстоювання істини – ідеалу, до якого людина має прагнути, очищаючись від неправд свого часу. Вихід із складного становища мислитель убачав у тому, щоб покинути розбещений світ, який убиває добро в людині, і повернутися до бідності, за допомогою якої слід удосконалюватися. Цю тезу він реалізував у «Посланні до всіх обще, в Лядской землі живущих» (1588).

Цікавим зразком творчості Івана Вишенського є його «Послання к утекшим от православної віри єпископам» (1598) – викривальний памфлет, адресований ініціаторам Берестейської унії – православним ієрархам Іпатію Потію, Кирилу Терлецькому, Гедеону Балабану та ін. Він вважав, що ці морально звироднілі люди не мають права виступати від імені цілого українського народу, бо живуть за системою подвійних

стандартів: «Днесь кат, а завтра священик, десь мучитель, а завтра учитель, десь корчмар і танцевід, а завтра богослов і народоволець, десь убивця, а завтра святитель і єпископ». На противагу цьому Іван Вишенський підносив ранньохристиянські ідеали – гуманізм, заповіді Божі як справжні критерії вчинків, ідеї простоти, зневаження багатства й апологія бідності, пріоритет добра і засудження зла. Суперечливу постать полеміста зобразив у своїй поемі «Іван Вишенський» Іван Франко.

На другу половину XVI ст. припадають початки української книжної поезії, яка нерозривно пов'язана з розвитком шкільної освіти, книгодрукуванням і народною творчістю. В Острозькій, братській і монастирських школах, пізніше – у Київському та інших колегіумах велику увагу приділяли вивченню поетики і риторики, практичному складанню і декламуванню релігійно-моралізаторських і панегіричних віршів. Найактивніше культивувалися жанри духовних, панегіричних, геральдичних (гербових), морально-дидактичних і полемічних віршів, віршові передмови та післямови до друкованих видань. Утвердилася силабічна система віршування.

З-поміж найвідоміших творів цього періоду слід назвати «Вірші на жалосний погреб зацного рицаря...Петра Конашевича-Сагайдачного» Касіяна Саковича, «Лямент міщан острозьких» невідомого автора, збірку «Перло многоцінне» Кирила Транквіліона-Ставровецького.

Поруч із літературою розвивається народна поезія. Виникає героїчний епос – думи та історичні пісні. Головною особою в народній героїчній пісні виступає козак – воїн, патріот, непереможний у бою і в поединку, у степу на неволі і в турецькому полоні; тема-жінок-невільниць. Найвідомішими пам'ятками народної поезії є пісні і думи про Байду, Мамаю, Самійла Кішку, Федора Безрідного, Марусю Богуславку, втечу трьох братів із Азова. В усній народній творчості відбивалися загальнолюдські моральні цінності і пекучі проблеми українського етносу. Література і фольклор взаємозбагачувалися.

Відповідаючи на сьоме питання, слід указати на те, що в архітектурі цього періоду відбулися істотні зміни. У замках поступово почали відмирати суто воєнні риси, і вони із суто військово-оборонних споруд перетворювалися на житлові палаци, в яких усі оборонні пристосування винесені за межі двору. В оборонній архітектурі з'являються багато декоровані башти.

Нові риси в архітектурі найповніше виявилися в баштах Острога і Старого Села. Так, Кругла башта, або нова, в Острозі – це могутній циліндричний масив, прорізаний зрідка бійницями, завершеним поясом машикулів на кам'яних кронштейнах і увінчаний високим аттиком з глухою аркатурою і зубчастим парапетом. Цей мотив застосований у замкові князів Острозьких у Старому Селі під Львовом.

Кругла башта в Острозі

Старосільський замок князів Острозьких

Архітектура цього часу пов'язана з розвитком міст.

Київ у свідомості українців залишався головним містом краю, центром релігійного благочестя. Тут знаходилися Києво-Печерська лавра, до якої стікалися прочани з усієї України, головні, найбільш шановані церкви, тут номінально знаходився митрополичий центр, а з XVII ст. – знамениті православні школи. Щоправда, Київ страждав від татарських наїздів, пожеж, епідемій.

Найзначнішим торговельним і культурним центром України залишався Львів. Він мав право складу, тобто всі товари, привезені з інших країн, мали продаватися спочатку у Львові, а що вже не буде куплене, розвозилося по інших містах. Центром ділового і культурного життя міста була площа Ринок.

Ідеї Відродження в архітектурі цього періоду найвиразніше репрезентують пам'ятки Львова. Після спустошливої пожежі 1527 р. на залишках середньовічних готичних споруд тут почали зводити кам'яниці – муровані житлові будівлі.

Давня львівська ратуша

«Чорна кам'яниця» у Львові

У зв'язку з Магдебурзьким правом у країні з'являється міська торговельна площа з ратушею. Міська територія розширюється і розбивається на квартали з прямокутною мережею вулиць. Вузенькі земельні ділянки, витягнуті у глибину кварталу, забудовуються будинками, приміщення першого поверху яких виводять на вулицю і мають торговельне або службове призначення, а на другому поверсі розміщується спочивальня і світлиця, а всі інші виробничі приміщення і комори знаходяться у глибині корпусу. У таких будинках, як правило, по три вікна на фасаді – два тісно поставлені у світлицю й одне в спочивальню.

Сакральну архітектуру середини XVII ст. репрезентують Успенська церква у с.Підгайці, Іллінська церква у Суботові, де був похований Богдан Хмельницький, Покровська церква у с.Низькевичі.

Слід зазначити, що монументальне малярство другої половини XVI – першої половини XVII ст. не досягло ідейного значення і художнього рівня попереднього часу. Донині дійшли фрески дерев'яних сільських храмів – церкви св. Духа у селі Потелич та Воздвиження чесного Хреста у Дрогобичі. Їх замовниками були селяни, а виконавцями – народні майстри.

Так, у потелицькому розписі центральне місце займає страшний цикл, який складається з 25 сцен, у яких послідовно розкривається шлях мук і поневірянь Ісуса Христа. У них відсутні алегорії та містицизм, навпаки, відображено елементи сучасності: персонажі одягнені в народні костюми, їх оточують побутові предмети (ткани рядна, драбини, ключі тощо). Зображення сцени пронизує народний дух, утілений у релігійну оболонку. У потелицьких розписах знайшли відгук складні політичні, національні, морально-етичні проблеми доби.

Потелицькі розписи

У 1642 – 1644 рр. була розписана київська церква Спаса на Берестові спеціально для цього запрошеними митрополитом Петром Могилою майстрами з Афону. Їх малярство зберігало традиції візантійські традиції. Проте, незважаючи на монастирський аскетизм і вихолощений каліграфізм форми, у цих розписах відбилася тенденція українського мистецтва до реалістичного осягнення навколишнього світу. Цю тезу можна проілюструвати ктиторським портретом Петра Могили, який зображений у сцені «Моління» на колінах перед Вседержителем.

Розписи церкви Спаса на Берестові

В іконі другої половини XVI ст. образ людини набув більшої життєвої активності й міцного зв'язку з сучасністю. Взірцем втілення нового розуміння людини є «Пантократор з апостолами» майстра Дмитрія. Він вражає силою духу і фізичною міццю: ясний і відкритий лик Христа випромінює активну енергію. Реалістичні пошуки майстра повніше виразилися в іконі «Різдво Марії», де зроблено спробу створення закритого інтер'єру і надання сцені побутового характеру. Ще більшої зміни зазнав образ архістратиґа Михаїла, який утілює в собі ідею військової доблесті: його войовничість підкреслена драпіровкою, що динамічно розвивається. Чорний колір в іконі сприймається як символ ратної справи й водночас торжества життя.

В іконі «Преображення» з Яблунева традиційне зображення Христа на Фаворській горі переосмислено. Христос у сяйві постав перед трьома апостолами (Іоанном, розпластаним на землі, Петром, який виражає своє здивування жестом, та Яковом, який присів, щоб усвідомити побачене. По боках Христа – пророки Мойсей та Ілля). Вони вимальовуються чіткими силуетами на рельєфному золотому фоні, який відділяє кругле сяйво Христа, обведене геометричним орнаментом і співзвучне по-народному орнаментованому одягу Ісуса. Усі шість фігур пов'язані між собою єдиною дією, яка відбувається в реальній обстановці, на тлі прикарпатського краєвиду. Ретельно намальовано на іконі схили гір, трави, квіти, дерева.

У багатьох іконах помітне тяжіння авторів до відображення життєвих прототипів. Найпомітніше ця лінія виражена в іконі «Богоматір Одигітрія», що втілювала образ матері, близький простій людині своєю ширістю, людяністю і простонародним виглядом. В Одигітрії прославляється мати – велика моральна опора і надія. Її прообразом зазвичай служила проста, зрілого віку жінка з селянським обличчям. У ньому

втілювався і народний ідеал краси, і безмежна співчутливість у radoшах і горі.

Волинські Одиґірії, кін. XVI - поч. XVII ст.

Зверніть увагу на іконостасні ансамблі першої половини XVII ст. – П'ятницький та Успенський у Львові, Святодухівський у Рогатині.

Поряд із традиційним іконописом виникають нові жанри – портрет, історичне малярство, зростає інтерес до побутових сцен, красвиду.

Популярними стають парадні портрети, на яких людина зображали на повний зріст біля столу, покритого коштовною тканиною, на тлі задрапірованої колони, інколи з пейзажем. Треба назвати портрети легендарного Дмитра Байди-Вишневецького, купця Боїма, аптекаря Павла Козловського, купців Корняктів. На стінах Успенської церкви у Києві були так звані ктиторські портрети Острозьких, Ольшанських, Вишневецьких, Сангушків.

Портрет Дмитра Вишневецького

Портрет Юрія Боїма

Костянтин Корнякт

Отже, у XIV – першій половині XVII ст. культура України є складником історії українського народу, який у боротьбі за свою свободу і незалежність зумів не тільки зберегти існуючі, а й створити нові національні культурні надбання. Україна пережила національне культурне піднесення, якому сприяли відхід від середньовічних канонів, поширення ідей просвітництва, гуманізму, Реформації та Контрреформації, зростання ролі козацтва, діяльність братств, створення і розвиток власної системи освітніх закладів, друкарень, що стали носіями наукових знань, збереження духовних традицій Київської Русі. Усе це впливало на зростання кількості освічених людей, проникнення технічного прогресу у матеріальне виробництво і військову справу.

2. План семінарського заняття

1. Соціально-історичні умови розвитку культури України у Литовсько-Польську добу.
2. Ренесансний Гуманізм в українській культурі.
3. Ренесанс в українському мистецтві.
4. Братства і рух за реформи церкви й освіти в Україні.
5. Сакральна і світська архітектура XV – першої половини XVII ст.
6. Розвиток живопису XV – першої половини XVII ст.
7. Література і книжна справа в Україні.

Теми для написання рефератів:

1. Початок козацької доби (утворення козацького стану, козацька демократія, козаки і віра).
2. Іван Федоров як першодрукар.
3. Український іконостаc XVI – першої половини XVII ст.
4. Проблематика і стильова специфіка полемічної літератури XVI – першої половини XVII ст.
5. Герасим Смотрицький як видатний діяч української культури другої половини XVI ст.
6. Культура Литовсько-Польської доби на Полтавщині.

4. Навчальні завдання

та методичні рекомендації до їх виконання

Підготовка повідомлень:

1. Розвиток друкарства в Україні.
2. Острозька Біблія як пам'ятка культури і національна святиня.
3. Міська архітектура другої половини XVI – початку XVII ст.
4. Петро Могила та його спадщина.

Методичні поради:

При характеристиці першого питання необхідно зазначити, що поява книгодрукування стало найважливішою рисою української культури XVI ст. Точна дата початку цієї справи невідома. Піонером східнослов'янського кириличного друкарства був Швайпольт Фіоль, який у 80-х рр. XV ст. заснував у Кракові друкарню, а 1491 р. видрукував перші видання кириличним шрифтом – релігійні книги «Часослов» і «Осьмигласник», а також дві недатовані «Тріоді». У післямовях до книг вживається українська мова.

У 1571 р. Франциск Скорина видав «Празький Псалтир» церковнослов'янською мовою та 19 окремих книг Біблії (1517 – 1519) у власному перекладі білоруською мовою. Близько 1522 р. він видрукував «Малу подорожню книгу», а «Апостол» – у 1525 р. Книги Франциска Скорини поширювалися на українських та литовських землях.

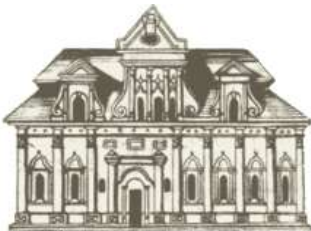

Першою українською друкованою книгою вважається «Апостол» (1574), який вийшов у львівській друкарні Івана Федоровича (Федорова). Відомо, що, втікши з Москви, Іван Федорович переїхав спочатку до Заблудова (нині Польща), а потім і до Львова, де з допомогою міщан заснував 1573 р. друкарню. У післямові до видрукуваного тут «Апостола» містяться історичні відомості про початок книгодрукування на Русі, про життя і діяльність самого першодрукаря. У

кінці книги відтворено гравюрою на дереві геральдичну композицію з гербом м.Львова і друкарським знаком Іван Федоровича. Того ж 1574 р. було надруковано «Буквар» – цінну пам'ятку навчальної літератури. Книжка складається з двох частин – азбуки і матеріалу для читання, граматичних вправ, узятих із церковних текстів.

Фінансові труднощі змусили Івана Федоровича переїхати до Острога (1577 – 1582), до маєтку Василя-Костянтина Острозького. У заснованій під його керівництвом Острозькій друкарні вийшли грецько-старослов'янський буквар (1578), «Книга Нового Завіту» і покажчик до неї (1578), «Хронологія» Андрія Римші (1581), «Острозька Біблія» (1581).

Повернувшись до Львова, Іван Федорович організував нову друкарню. 1583 р. він помер. На могильній плиті під друкарським знаком Івана Федоровича викарбовано: «Друкар книг пред тим небачених». Його друкарню викупив єпископ Гедеон Балабан, і вона стала основою друкарні Львівського братства.

В Україні на середину XVII ст. діяло понад 20 друкарень. Провідна роль в українському книгодрукуванні належала друкарні Києво-Печерської лаври, яку заснував архімандрит Єлисей Плетенецький. *Перед вами будинок Лаврської друкарні.* У 1616 р. тут вийшов «Часослов», «Лексикон словено-руський», ряд граматик,

букварів, словників, різноманітних полемічних і богослужебних творів.

Зокрема, слід згадати видані у Лаврській друкарні окремою книгою «Вірші на жалосний погреб зацного рицера Петра Конашевича-Сагайдачного» Касіяна Саковича з високохудожніми гравюрами.

Гравюри з книги Касіяна Саковича

Навколо друкарень гуртувалися кращі інтелектуальні сили, у виданнях поряд зі старослов'янською дедалі частіше використовувалася українська мова. Чим більше видавалося книг, тим сильнішим був їх вплив на свідомість українців.

Розглядаючи друге питання, слід зазначити, що

Острозька Біблія – це перша друкована Біблія старослов'янською мовою, неперевершений витвір мисливих рук першодрукаря Івана Федоровича (Федорова), 1256 сторінок (по п'ятдесят рядків майстерного набору дрібним шрифтом, зі стриманим, скромним ілюстративним оформленням). Повна її назва – «Біблія сиріч книги ветхого і нового завіта по языку словенску...»

Значення книги для духовного розвою українства, для єдності православного слов'янського люду, для творення підґрунтя й опертя для культурного, соціального, національного опору ополяченню й покатоличенню, а також будь-яким спробам духовної експансії в останню третину віку XVI і на кілька століть потому неоціненне.

Острозька Біблія – це перше повне, науково

обґрунтоване видання книг Старого і Нового Заповіту старослов'янською мовою, по суті, перша канонічна православна Біблія із звичним для нас поділом на книги. Більше того, вона на цілих два століття стає каноном для слов'янських видань Святого Письма і відповідних переглядів та

редакцій – від московського «первопечатного» (1663) до Єлизаветинського (1751), виправленого викладачами Києво-Могилянської академії і затвердженого синодом Російської Православної Церкви.

Не зменшуючи пієтету до цієї книги як духовної святині християнства (а шанують її представники всіх конфесій), як артефакту нашої культури, слід наголосити на тому, що творцями Острозької Біблії були люди та їх епоха. Вона ж бо з'явилася у невідповідний час у невідповідному місці і виконала свою місію. Історія цієї пам'ятки пов'язана з розвитком книгодрукування в Україні.

У 1572 р. до Львова приїхав Іван Федорович (Федоров), де 1574 р. видав «Апостола». Із цією книгою нашого першодрукаря запросив на службу князь Василь-Костянтин Острозький. Іван Федорович стає управителем Дерманського монастиря і започаткував у Дермані та Острозі книгодрукування, де вперше на українських землях, як і загалом православно-слов'янському світі, воно набуло постійного характеру.

Як уже було зауважено, Острозька Біблія була видана за ініціативи й активного сприяння *Василя-Костянтина Острозького* (1526 або 1528 – 1608) – князя, просвітителя, мецената, воеводи київського, котрий походив із роду Рюриковичів. Він був одним із найвпливовіших військово-політичних діячів Речі Посполитої, «некоронованим королем». Понад три десятиліття, з 1576 р. і до самої смерті, очолював Київське воєводство.

Костянтин-Василь протистояв татарським набігам, активно залучаючи до оборони ще розрізнені й мало організовані козацькі загони. Він дбав про збереження й розвиток православної культури на українських землях під час утисків, а потім і неприкритих гонінь із боку католицької церкви та посталої після Берестейського собору 1596 р. уніатської ієрархії.

Князь був ґрунтовно освіченою людиною, володів кількома мовами, добре розумівся на основах православного,

католицького та протестантського богослов'я. Усвідомлюючи значення науки, просвітництва і друкарства, він, як уже було згадано, власним коштом заснував в Острозі греко-слов'яно-латинську колегію (звану також академією). При Острозькій школі зібрався гурток православної інтелектуальної й духовної еліти. Тут були греки, які вже здобули вищу освіту в університетах Західної Європи (Никифор Лукаріс – згодом патріарх), але переважали українці та білоруси. Найшанованішими серед них були богослови й філологи Герасим Смотрицький та його син Максим (Мелетій), церковні полемісти Іван Вишенський і Василь Красовський, письменник і вчений Дем'ян (Даміан) Наливайко, старший брат Северина Наливайка – сотника надвірної корогви князя Острозького, легендарного ватажка козацького повстання 1595–1596 рр.

Отже, покладаючись на вчених і просвітителів, князь замислив грандіозну справу – видання Біблії старослов'янською мовою. Ми зауважували, що вже існували переклади окремих книг Старого й Нового Заповітів. Проте зберігалися вони в поодиноких рукописних примірниках, розпорошені по різних землях православно-слов'янського світу, перекладачі й переписувачі припускалися в них неточностей і помилок, різночитань, що спотворювали тлумачення Святого Письма. При цьому багатьох важливих біблійних текстів у слов'янському варіанті не існувало взагалі і їх слід було перекласти з грецької з урахуванням уже наявного латинського перекладу.

За власний кошт Василя-Костянтина були відправлені до різних міст люди, що шукали біблійні грецькі тексти і слов'янські переклади. Оригінали й копії везли в Острог, де їх звіряли, редагували і зводили в єдину книгу, яка одержала назву «Острозька Біблія». Уперше її було видрукувано 12 липня 1580 р.. Але остаточне – відредаговане, відкореговане видання побачило світ 12 серпня 1581 р.

З Острозькою Біблією пов'язане ім'я українського церковного та освітнього діяча, письменника *Герасима Смотрицького*. Він народився у першій половині XVI ст. у с.Смотрич (тепер Дунаєвецького району

Хмельницької області) у шляхетській родині.

Де Герасим Смотрицький здобув освіту – невідомо. Сам себе він скромно називав «простаком невченим» і в передмові до Острозької Біблії (1581 р.) зазначав, що «училища ніколи не бачив». Проте, як усі діти із шляхетських родин, він здобув початкову освіту в домашніх учителів, а згодом опанував науку завдяки ретельній самоосвіті. Сучасники називали його «людиною найкращих звичаїв, а також видатної вченості».

З 1580 р. Герасим Смотрицький був першим ректором Острозької колегії. До Острозької Біблії написав дві передмови – прозою та у віршах. Серед видатних літературних праць Герасима Смотрицького слід назвати «Буквар» (1578), а також полемічні трактати «Ключ царства небесного» (перша друкована пам'ятка української полемічної літератури) та «Календар римський новий», які вийшли однією книгою в Острозі 1587 р. Помер у жовтні 1594 р. в Острозі.

Видання «Острозької Біблії» за умов польсько-католицького тиску і невтішного стану православ'я було культурно-просвітницьким подвигом. Слов'яни східного обряду отримали біблійні тексти зрозумілою їм мовою. Не випадково у передмові до неї Василь-Костянтин Острозький просив прийняти єдиновірців її «не яко річ земну, а яко дар небесний».

1500 примірників Острозької Біблії розлетілися по всій Україні і сусідніх країнах, ставши душею церковного життя всього православного слов'янства. А в нас вона, як і творчий подвиг її творці, сприяли формуванню національної гідності і духовної суверенності українства, яке вустами православного полеміста Христофора Фіلالета у кінці XVI ст. Уже заявляло: «Людми, а не скотами естесмо, а з ласки Божей людми свободними, на которих аби што през моц і мус вимочи мел, прожне собі обіповати маєт» («Ми люди, а не худоба, і з ласки Божої люди вільні, а силою і примусом від нас нічого не домогтися, і не сподівайтесь!»). Іван Огієнко в «Історії українського друкарства» слушно зауважив: «Українському народові випала велика честь і заслуга – дати слов'янству першу повну друковану Біблію. Острозька Біблія розійшлася по всьому слов'янському світові, і скрізь вона мала правдиву заслужену славу».

При висвітленні третього питання необхідно проаналізувати специфіку розвитку містобудування на прикладі архітектури Львова. Зразком такої споруди є так звана «Чорна кам'яниця», де вдало поєднані ошатність і репрезентативність. Фасад будинку оздоблено так званими діамантовими квадратами, що створюють ефектну гру світла і тіні. Орнаментальна різьба порталів і наличників вікон добре поєднується з рустованим фасадом.

Знаменитий будинок заможного купця Корнякта споруджений архітектором Петром Барбоном у 80-х рр. XVI ст. Шестивіконний триповерховий фасад увінчано високим аттиком – декоративною стінкою з карнизом. Пізніше, у XVII ст., на ньому встановили статуї рицарів. Вікна прикрашені ліпленням у формі трикутників з орнаментальним різьбленням. При вході в будинок великий портал оздоблений різьбленням по каменю і двома корінфськими колонами. З великою майстерністю зроблено маленький дворик, оточений з трьох боків відкритою триярусною аркадою.

Будинок Корнякта

Аркада будинку Корнякта

Наприкінці XVI – на початку XVII ст. на замовлення Львівського ставропійного братства у місті було зведено визначний архітектурний ансамбль. До нього увійшли Успенська церква (архітектори – Петро Римлянин, Войцех Капінос, Амвросій Прихильний), Вежа Корнякта (архітектор – Петро Барбон) та каплиця Трьох Святителів (архітектор – Петро Красовський). У цих спорудах використано традиції української народної дерев'яної архітектури – будівництва так званих тридільних церков, що склалися з трьох частин, розташованих

на одній осі, та високих багатоярусних дзвіниць. У зовнішньому оформленні споруд відповідно до смаків часу було застосовано вишукані ренесансні форми.

*Ансамбль Успенської церкви
у Львові*

Каплиця Боїмів

Іллінська церква в Суботіві

У Львові на увагу заслуговують також дві ренесансні споруди – каплиці-усипальниці Боїмів та Компаніатів. Це твори типового львівського середовища, оскільки в них найорганічніше виявилися духовні прагнення міщанства. Для каплиці Боїмів характерне декоративно-скульптурне оздоблення.

Виклад четвертого питання слід зосередити на біографії Петра Могили та характеристиці його внеску в українську культуру.

Петро Могила був вихідцем з давнього молдавського боярського роду. Він народився 31 грудня 1596 р. у сім'ї валаського і молдавського господаря Симеона Могили та семигородської княжни Маргарет. У 1607 р. внаслідок боротьби за владу батько хлопця загинув. Після смерті Симеона Могили та після захоплення в 1612 р. Кантемиром Мурзою молдавсько-валахійських володінь княжна Маргарет разом із сином мусили покинути Молдавію та переїхати на українські землі Речі Посполитої, де їх прийняли родичі – князі Стефан Потоцький, Самуїл Корецький та Михайло Вишневецький.

Початкову освіту Петро Могила здобув у Львівській братській школі. Родина Могили дотримувалася православ'я і мала тісні зв'язки з Львівським братством, постійно допомагаючи йому коштами та послугами у будівництві. Подальшу освіту хлопець здобував у європейських

університетах: спочатку в Польській академії в Замості, а згодом – у різних навчальних закладах Голландії та в Парижі.

Петро Могила вільно володів грецькою та латинською мовами і досить швидко опанував богословську науку. Після повернення до Речі Посполитої він пішов на військову службу, брав участь у Цецорській битві 1620 р. та Хотинській битві 1621 р.

На життєвий вибір Петра Могили вплинув митрополит Йов Борецький, котрий був його наставником ще за часів навчання в Львівській братській школі.

Протягом 1622-27 рр. Петро Могила перебував на послуху в одному із скитів Києво-Печерської Лаври, який знаходився на території сучасного села Михайлівка-Рубежівка під Києвом. У 1625 р. він прийняв чернечий постриг у Києво-Печерському монастирі. Після смерті 21 березня 1627 р. архімандрита Печерської лаври Захарія Копистенського, у грудні 1627 р. на цю посаду було посвячено Петра Могилу. У цей час йому виповнилося тридцять років. У такому віці обрання на таку високу церковну посаду здійснювалося чи не вперше.

Петро Могила докладав усіх зусиль, щоб за час його архімандритства Києво-Печерська друкарня посіла визначне місце як серед інших друкарень України та Білорусі, так і в суспільному житті загалом. За п'ять з половиною років його настоятельства з Лаврської друкарні вийшло 15 назв видань. Серед них були і книги самого Петра Могили.

Перебуваючи на посаді архімандрита, він згуртував довкола себе освічених людей. Восени 1631 р. на території Києво-Печерської лаври він відкрив першу школу. Викладання у Лаврській школі велося латинською та польською мовами, і створювалася вона за зразком провідних шкіл того часу – єзуїтських колегій. Всього в ній навчалася понад сто учнів. Петро Могила добре усвідомлював значення освіти в розвитку суспільства і прагнув заснувати в Києві такі школи, які відповідали б потребам часу і ні в чому не поступалися б подібним європейським навчальним закладам. Ще задовго до відкриття школи, турбуючись про досвідчених викладачів,

Петро Могила добрав здібних молодих людей і за свої кошти відправляв їх за кордон на навчання.

Проте шкільні справи не давалися архімандритові легко. Спочатку печерсько-лаврські ченці виступили проти надання школі приміщень. Могилі вдалося владнати цю проблему, але, як тільки розпочалося навчання, його противники стали вбачати у лаврській школі конкурента Київській братській школі. Київське братство та козацтво підняли питання про об'єднання Київської братської школи та лаврської. Їх підтримав і новий митрополит Ісаєя Копинський. Петро Могила погодився об'єднати лаврську школу з братською, за умови, що буде охоронцем і опікуном об'єднаного закладу.

На утримання колегії і монастиря Могила записав дві лаврські волості і подарував власне село Позняківку, крім того, надавав грошову допомогу як колегії, так і вчителям та учням. Тож з іменем Петра Могили пов'язане розгортання православної системи вищої і середньої освіти в Україні, яка копіювала католицькі школи, намагаючись конкурувати з ними.

Після наставлення митрополитом 12 березня 1633 р. Петро Могила з новою силою розгорнув сподвижництво у церковній, освітній, будівничій галузях та книгодрукуванні. Уся його діяльність була спрямована на відновлення повнокровного життя Православної Церкви. Новий митрополит висунув перед пастирями суворі, але справедливі вимоги. Стосувалися вони передовсім обов'язкової загальної і богословської освіти, ретельного дотримання канонічних правил. У своїх грамотах і посланнях Петро Могила щораз концентрував увагу священнослужителів на необхідності своїм життям і діяльністю служити прикладом для мирян, виконуючи заповіді Божі, невтомно піклуватися про паству, сумлінно оберігаючи своє достоїнство від найменших проступків.

У відомство православного митрополита Могили перейшли Софійський кафедральний собор у Києві та приписані до нього храми, Видубицький, Михайлівський, Пустинно-Миколаївський монастир і інші монастирі та храми. У 1634 р. розпочалося відновлення Софійського собору, яке тривало впродовж десяти років. Митрополит наказав також розчистити з-під нашарувань землі залишки Десятинної церкви, під руїнами

якої було віднайдено мощі Володимира Великого. Петро Могила за свої кошти відновив і стару Церкву Спаса на Берестові, для розпису якої запросив художників з Криту. Ними були відновлені також Трьохсвятительська і Михайлівська церкви Видубицького монастиря.

Під керівництвом Петра Могили було здійснено перегляд та видання богослужбових книг – «Требника», «Служебника» та ін., а також складено перший православний Катехізис – найповніший виклад православної віри.

Петро Могила залишив по собі майже 20 творів церковно-теологічного, полемічного, просвітницького, філософського та моралізаторського характеру. Він автор книг «Євангеліє» (1616), «Анфологіон» (1636), «Ефхологіон» (1646) та ін.

Помер Петро Могила 1 (11 січня) 1647 р., коли йому виповнилося лише п'ятдесят. За кілька днів до смерті первосвятитель склав духовний заповіт, оголошуючи Києво-Братську колегію першою спадкоємицею свого майна. Їй він заповів 81 тис. злотих, все своє нерухоме майно, коштовності та бібліотеку, в якій були твори Сенеки, Горація, Цезаря, Цицерона, Макіавеллі, трактати Авіценни, польські хроніки, руські літописи, документальні збірники, хронографи.

5. Завдання для самоперевірки знань:

Завдання 1.

Офіційною мовою у Великому князівстві Литовському була:

а) литовська;	в) руська;
б) латинська;	г) польська.

Завдання 2.

Явище в історії культури, при якому її діячі шукають в античності зразки для наслідування і намагаються їх відродити, – це:

а) монументальний історизм;	в) бароко;
б) ренесанс;	г) просвітництво.

Завдання 3.

Першим доктором медицини і доктором мистецтв з українців був:

- а) Павло Русин; в) Себастьян Фабіан Кленович;
 б) Станіслав Оріховський; г) Юрій Дрогобич.

Завдання 4.

Поєма «Роксоланія» належить перу поета на ім'я

- а) Павло Русин; в) Себастьян Фабіан Кленович;
 б) Станіслав Оріховський; г) Юрій Дрогобич.

Завдання 5.

Мініатюру з якої книги ви бачите перед собою?

- а) Остромирове Євангеліє;
 б) Реймське Євангеліє;
 в) Пересопницьке Євангеліє;
 г) Галицьке Євангеліє.

Завдання 6.

Найстарішою кам'яною фортецею України є:

- а) Верхній замок у Луцьку; в) замок Паланок;
 б) Острозька фортеця; г) Кам'янець-Подільська фортеця.

Завдання 7.

У 1576 р. заснований такий навчальний заклад:

- а) Острозька школа; в) Львівська братська школа;
 б) Київська братська школа; г) Переяславський колегіум.

Завдання 8.

Відомий полемічний твір «Послання утікшим од православної віри єпископам» написав

- а) Мелетій Смотрицький; в) Іван Вишенський;
 б) Герасим Смотрицький; г) Христофор Філалет.

Завдання 9.

На основі якого документу були складені Литовські статути:

- а) «Руська Правда» Ярослава Мудрого;
 б) «Салічна Правда» Карла Великого;
 в) «Велесова книга»;
 г) Галицько-Волинський літопис.

Завдання 10.

Коли було засновано Києво-Могилянську колегію:

- а) 1632 р.; в) 1640 р.;
б) 1634 р.; г) 1645 р.

6. Питання для дискусії:

- ✓ Чи відбувалося культурне взаємозбагачення різних етносів у межах Великого князівства Литовського?
- ✓ Яку роль відігравала руська (староукраїнська) мова у культурному житті Великого князівства Литовського?
- ✓ Як пояснити ополячення і покатоличення представників значних православних родів після Люблінської унії? Які культурні проблеми породжував цей процес асиміляції?
- ✓ Наскільки виразно представлений Ренесанс в українському мистецтві? Чи був в Україні Ренесанс?
- ✓ Чи можна віднайти світські елементи у малярстві XVI – першої половини XVII ст.? Обґрунтуйте свою думку.
- ✓ Чи вплинуло Магдебурзьке право на розбудову міст? Підкріпіть свої висновки прикладами.
- ✓ Чого домагалися письменники-полемісти? Якою вони бачили сучасну їм Україну?
- ✓ Чому пам'ятки писемності середньовіччя є водночас пам'ятками образотворчого мистецтва? Які пам'ятки української рукописної книги вам відомі?

7. Питання для поточного контролю знань:

1. Яке значення Великого князівства Литовського у розвитку освіти і культури України?
2. З яких причин у XIV – XV ст. випускники шкіл України здобували освіту в європейських університетах? Пригадайте українських гуманістів, які працювали на теренах європейських культур.
3. Розкрийте роль братств у національному відродженні України.
4. У чому полягає вплив виникнення друкарської справи в Україні на розвиток освіти, українського письменства та культури загалом?

5. Яке значення мала Острозька школа для української культури?
6. Яку роль відіграли Пересопницьке Євангеліє та Острозька Біблія у культурному житті України? Чому їх шанують нині як національні святині?
7. Назвіть артефакти оборонної архітектури XIV – першої половини XVII ст.
8. Що сприяло розвитку міської архітектури XVI – першої половини XVII ст. Перелічіть відомі вам пам'ятки світського будівництва.
9. Які фрески XIV – першої половини XVII ст. ви знаєте?
10. У чому полягає специфіка іконопису Литовсько-Польської доби? Як еволюціонує українська ікона цієї доби?

Питання для самостійного вивчення:

1. Особливості організації ремісничого життя в Україні XVI – першої половини XVII ст.
2. Українське дерев'яне зодчество.
3. Музичне і театральне мистецтво.

Опрацьовуючи перше питання, треба звернути увагу на те, що багато міст здобуло Магдебурзьке право – одну з форм організації міського і ремісничого життя. Одержавши його, міщани спілкувалися з владою виключно через обраного ними війта, який відповідав і за сплату повинностей, і за дотримання порядку. Судив міщан уже не приватний власник міста, а міський суд. Статус міщанина, що живе за Магдебурзьким правом, був досить високим. Ці люди жили вільно і заможні.

Разом з німецьким правом місто переймало й цеховий устрій ремесла. У XV – XVII ст. в Україні було понад 270 ремісничих спеціальностей. Коваль був у кожному селі, як і добрий гончар чи бондар, залізо виплавлялося на руднях по невеликих річках з покладами болотної руди, склодуви працювали в гутах, що будувалися в зручних для скляного виробництва місцях, але більшість ремісничих спеціальностей зосереджувалися по містах. Чинбарі, які вичиняли шкіри для взуття, кушніри, які вичиняли шкіри овець для кожухів, лимарі, які робили сирицю, ткачі. Теслі, стельмахи, високі майстри – золотарі, конвісарі (майстри олов'яного литва), малярі

працювали на ринок і в містах традиційно були об'єднані в ремісничі асоціації – братства.

Старший майстер (старший брат), підмайстри (челядники, товариші), учні (хлопці) об'єднувалися в громади (цехи) на чолі з цехмістром (панотцем).

Об'єднання засновувалося за корпоративним принципом як по «вертикалі» («батько-діти»), так і по «горизонталі» («братньої солідарності»). Братства мали свої символи-клейноди, в тому числі хоругви, свої свята (наприклад, для ковалів – св. Козьми і Даміана), своє право.

Засадничим щодо братської самосвідомості і корпоративності було уявлення про магічний характер ремесла. Відтак молоді майстри проходили обряд ініціації (прийняття до цеху), мали святих покровителів, ремесла диференціювалися на «чисті» (ковалі, гончарі, тобто те, що пов'язане з вогнем) і «нечисті» (лимарі і чинбарі). Наприклад, гончар не мав права ні вбити тварину, ні обробляти шкіру. Безліч заборон і приписів магічного характеру регулювали трудову діяльність і побут. Гончар не міг кривитися під час роботи. Молочний посуд робили в суботу з решток глини, яку збирали з рук, що краще збиралася сметана. У суботу робили посуд для відьом, при цьому гончар особливим чином викручував руки і крутив круг справа наліво. Ряд робіт виконувалося зранку, адже зрання починалося будь-яке творіння. У ритуал ініціації входили учнівські мандри.

Братства-цехи стали прообразом і козацьких угруповань, і церковних братств.

У другому питанні акцентуємо на традиціях народного будівництва у сакральній архітектурі. Помітне місце займають дерев'яні церкви, які вражають довершеністю форм і сміливістю конструкцій. Основними конструктивними елементами як цивільних, так і культових споруд були зруби з прямокутних колод. Будуючи церкву, розташовували на осі захід-схід найчастіше три з'єднаних між собою зруби: західний – притвор (бабинець), центральний – неф – приміщення для богомольців, східну – вівтарну частину (апсиду). Над центральним зрубом, а то й над трьома, зводилися «верхи», увінчані шатровими

дахами, а нерідко фігурними банями. Верх складався з однієї або кількох усічених пірамід, що утворювали уступчасту башту, яруси якої з'єднувалися похилими частинами – «заломами». Композиція урізноманітнювалася, коли прямокутні зруби комбінувалися з восьмикутними. Верхи, відкриті в інтер'єрі до самої гори, освітлені вікнами, прорізними в ярусах, здаються вищими, ніж вони є насправді. У багатьох дерев'яних церквах є хори. Бабинець у них має два поверхи, верхній всередині з прорізом, відкритим у центральну частину. На хори можна піднятися сходами через відкриту галерею, яка оточує другий поверх бабинця, виступаючи над нижнім й утворюючи підсябиття. Прикладами таких храмів є Воздвиженська, Святоюрська церкви і церква Святої Параскеви у Дрогобичі.

Воздвиженська церква

Церква Святого Юра

Церква Святої Параскеви

Опишіть ці споруди, зробіть висновок про самотність пам'яток.

У третьому питанні треба вказати що у XVI – XVII ст. в Україні виник шкільний театр, де розігрувалися містерії, міраклі та мораліте – релігійні драми, в яких сценічно відображалися біблійні оповідання. Значного поширення набули інтермедії – веселі, насичені народним гумором побутові сценки, які ставилися у перервах між актами основної серйозної драми.

Тоді ж виник вертепний театр – ляльковий театр, в якому розігрувалися різдвяні історії. *З яких ярусів складалася вертепна скринька? Назвіть персонажів вертепної драми.* Відома вертепна скринька, зроблена місцевими майстрами у Ставищах 1591 р.

У братських школах Львова, Луцька, Києва, а потім у Києво-Могилянській колегії викладали музично-теоретичні дисципліни. Започаткований ще у XVI ст. партесний

«багатоголосий» спів під назвою «київський» сягнув далеко за межі України. Теоретичні основи його узагальнив український композитор Микола Дилецький у виданій 1677 р. «Граматиці музичнійській». З Києва інші слов'янські землі запрошували вчителів співу, регентів хорів, солістів та композиторів.

Як записували давню вітчизняну церковну музику? Які інструменти поширювалися у XVI – першій половині XVII ст.?

Термінологічний словник

Анексія – це насильницьке захоплення державою всієї або частини території іншої держави або народу і включення її до свого складу.

Аркада – ряд однакових формою та розміром арок, що спираються на колони або пілони. Найчастіше аркаду застосовують, коли влаштовують відкриті галереї, акведуки та багато інших споруд.

Аркатура – стрічка опертих на кронштейни маленьких глухих арок у вигляді фризу або поясу під карнизом (звичайно їх прийнято називати аркатурний фриз, аркатурний пояс). Кронштейни часто декорувались орнаментальними елементами, вирішувались у вигляді масок.

Аттик – стінка, що міститься над карнизом і завершує споруду, значно вища за парапет. Зазвичай мала власні цоколь і карниз, її прикрашали рельєфною композицією та написами, акцентуючи певну частину фасаду.

Берестейська унія – рішення Київської митрополії Руської православної церкви на території Речі Посполитої розірвати стосунки з Константинопольським патріархатом та об'єднатися з Апостольською Столицею у 1596 р. за умов підлеглості православних Папі Римському, визнання основних католицьких догм і збереження православної обрядності. Унію (від лат. unio – союз) формально й офіційно проголошено на церковному соборі в Бересті 1596 р.

Гімнографія – загальна назва поетичних творів, пов'язаних з християнським богослужінням. Відповідно до ролі у церковній відправі і особливостей художньої структури виділяють літургичні гімни, тропарі, кондаки, ікоси, стихарі, ірмоси, а також складніші жанри – канони й акафісти.

Догмат – поняття, ідея, вчення, які вважаються правильними й істинними за будь-яких умов і обставин. Центральне, основне положення певного вчення, що приймається без доказів як аксіома.

Євхаристія (Святе Причастя) – одне з головних християнських Таїнств, яке визнають Католицька, Греко-католицька, Православна та деякі протестантські церкви. Воно є основою Євхаристійної Літургії. Православ'я і Католицизм навчають, що Євхаристія – це Тіло і Кров Христові у вигляді хліба і вина, що Спаситель подав на Тайній Вечері на поживу душ, та що приймаючи Пресвяту Євхаристію (св. Причастя), люди приймають справжнє Тіло і Кров Христову, в які перетворилися хліб і вино під час св. Літургії.

Єзуїти (Товариство Ісуса) – християнський чернечий орден Римо-Католицької Церкви. Їх інколи називають «Солдатами Ісуса Христа» або «піхотинцями Папи» через те, що засновник Товариства Ігнатій Лойола був лицарем, до того як став священником. Девізом єзуїтів є вислів «Ad maiorem Dei Gloriam» (з лат.: «Усе на славу Богу»). Головними напрямками діяльності єзуїтів є євангелізація, освіта і наукові дослідження.

Єпархія, Владичтво – церковно-адміністративна одиниця на чолі з архієреєм у православних, греко-католицьких церквах. Якщо єпархію очолює єпископ, її ще називають єпископством, якщо архієпископ – архієпископством, митрополит – митрополією, патріарх – патріархією.

Іконостас – стіна з ікон у храмі східного (візантійського) обряду, яка відокремлює вівтар від центральної частини. Має «царські» та двоє бічних «дияконських» дверей (воріт). Іконостас стоїть на підвищенні – солєї, за «царськими» воротами має завісу. Символізує межу між небом і землею, оскільки вівтарна частина вважається пам'яткою Христу, конха – небосхилом, амвон – каменем перед гробницею Ісуса.

Канон – правило, норма, певної діяльності чи світогляду; у християнстві – сукупність прийнятих Церквою священних книг Біблії, які містять Божественне Одкровення (канон Св. Писання); у канонічному праві – стаття церковного закону (наприклад, Кодексу канонічного права); в історії Церкви – постанови Вселенського або помісного собору; у візантійській

гімнографії (гімн) – один із жанрів; у православному іконописі – правила створення сакрального образу.

Літературна мова – оброблена, унормована форма загальнонародної мови, як в писемному так і в усному різновидах, що обслуговує культурне життя народу та всі сфери його суспільної діяльності: державні та громадські установи, пресу, художню літературу, науку, театр, освіту й побут людей. Вона характеризується унормованістю, уніфікованістю, стандартністю, високою граматичною організацією, розвинутою системою стилів. Розрізняються письмово-книжна й усно-розмовна форми літературної мови, виникнення, співвідношення й взаємодія яких підкоряються певним історичним закономірностям.

Люблінська унія 1569 р. – угода про об'єднання Королівства Польського та Великого князівства Литовського в єдину федеративну державу – Річ Посполиту, що була затверджена у місті Любліні 1 липня 1569 р.

Магдебурзьке право – міське право за феодалізму, за яким міста звільнялися від управління і суду феодала. Воно закріплювало права міських станів – купців, міщан, ремісників. Виникло в XIII ст. у м. Магдебурзі (Німеччина), звідси й назва. Магдебурзьке право встановлювало порядок виборів і функцій органів міського самоврядування, суду, купецьких об'єднань, цехів, регулювало питання торгівлі, опіки, спадкування, визначало покарання за різні види злочинів тощо. У XV–XVII ст. Магдебурзьке право дістала більшість міст України, у т. ч. Переяслав, Полтава, Гадяч, Золотоноша, Лубни, Кременчук, Миргород, Прилуки, Пирятин, Ромни та ін. На зміст і форму Магдебурзьке право на Правобережній і Лівобережній Україні впливали місцеві умови, а також норми звичайного права. У менших містах, які називалися ратушними, козацька старшина відала справами козаків, а виборна міська влада (представники міської верхівки) – справами міщан. Положеннями Магдебурзького права керувалися й полкові суди. Норми Магдебурзького права використовувалися при всіх офіційних і приватних кодифікаціях права на Україні у XVIII – XIX ст. Фактично застосовування Магдебурзького права на Україні припинилося після запровадження у 1781 р. «Установлення про

губернії» і створення нової судової системи. Указом 1831 р. Микола I скасував Магдебурзьке право по всій Україні, крім Києва, де воно збереглося до 1835 р.

Машикулі – оборонний елемент верхніх ярусів середньовічних фортифікацій, що застосовувався протягом XIV-XVI ст. у фортецях Європи, Близького Сходу. Вони призначались для захисту підшов оборонних мурів, де утворювались мертві зони, недосяжні для обстрілу з бійниць. Фортифікатори розширювали бойові галереї верхніх ярусів на всій довжині оборонного муру та по периметру веж, перетворюючи їх у своєрідні навісні ганки за рахунок виступаючих за лінію оборонного муру кронштейнів, на яких кріпився парапет з бійницями. У підлозі поміж кронштейнами облаштовували отвори для вертикального обстрілу нападників біля підшви муру, кидання на них каміння, лиття гарячої смоли, окропу. Також машикулі могли мати вигляд нахилених стрільниць у товщі муру.

Миколай Коперник (19 лютого 1473 р., Торунь – 24 травня 1543 р., Фромборк) – польський і пруський астроном, математик, економіст, канонік епохи Ренесансу. Найбільш відомий як автор геліоцентричної системи світу, яка поклала початок першій науковій революції.

Митрополія у християнстві – область, що перебуває в канонічній владі митрополита; зазвичай складається з декількох епархій, об'єднаних у так званий митрополичий округ. Іноді митрополією називають місто, в якому живе митрополит.

Мінерва – богиня мудрості.

Містицизм – релігійна віра чи духовний досвід, заснований на прямому, інтуїтивному єднанні з божественним.

Містицизм не обов'язково властивий тільки ортодоксальним релігіям, хоча він є у всіх релігіях, наприклад, кабала в юдаїзмі, суфізм в ісламі, рух бхакті в індуїзмі. Містичний досвід часто ґрунтується на аскетизмі і може включати видіння, транс і екстази; багато релігійних традицій описують техніки медитації і споглядання для досягнення містичних видінь. Християнські церкви розходяться в поглядах на містицизм; деякі приймають його, вважаючи, що містицизм є

особливою формою пізнання Бога, інші ж відкидають його, як небезпечне відхилення, що межує з ересю.

Опріснок (маца) – в іудеїв прісний хліб із пшеничного борошна, який вживається насамперед під час Песаха. Єдиними інгредієнтами маці є борошно і вода. Маца може мати або прямокутну, або круглу форму, і виготовляється з тіста, процес бродіння якого був перерваний, що здійснюється шляхом дуже швидкого виготовлення і випічки. Для католиків і ряду протестантів закваска символізує гріх, а опрісноки – чистоту, істину і безгрішне тіло Христа. У православній церкві, навпаки, в євхаристії використовується квасний хліб (проскура), а закваска уособлює людську частину природи Христа.

Парапет – невисока огорожа моста, набережної, балкона, ганку, покрівлі будинку. Парапетом називають також балюстраду, перила.

Полемічна література (від грец. πολέμιχος – войовничий) – літературна творчість церковно-теологічного і художньо-публіцистичного характеру в Україні.

Реформація – релігійний рух другої половини XVI – першої половини XVII ст. у Західній та Центральній Європі, що набрав форми боротьби проти католицької церкви, внаслідок чого зародилися протестантські течії – лютеранство, кальвінізм, соцініанство. Серед слов'ян найпомітнішим явищем була «Братська єднота» у Чехії, що виникла з метою протистояння гуситським війнам.

Ротонда – кругла в плані споруда, зазвичай увінчана куполом. По периметру ротонди нерідко розташовуються колони.

Силабічне віршування (грец. syllábe – склад) – система віршування, в основу якої покладена рівна кількість складів (часто – 13, рідше – 11) при неупорядкованому вільному розташуванні наголошених та ненаголошених. Силабічне віршування характеризується також парним римуванням, переважно паракситонним, метричною константою, тобто коли наголос припадає на клаузулу та на відповідний склад перед цезурою, котра ділить віршовий рядок на дві рівновеликі частини. Наприклад:

Начебто спіси, // колосся по полію,

Люди колóсся // стинають без болю.

Лазар Баранович

Статут Великого князівства Литовського – основний кодекс права Великого князівства Литовського, Руського, Жемайтійського. Видавався у трьох основних редакціях 1529, 1566 і 1588 рр., які відомі як Литовські статuti. Джерелами Литовського статуту були звичаєве литовське, білоруське, українське право, відповідна місцева судова практика, «Руська правда», польські судєбники та кодекси інших держав.

Статут Великого князівства Литовського увібрав у себе основні положєння державного, цивільного, сімейного, кримінального і процесуального права князівства, норми римського, руського, польського і німецького кодифікованого звичаєвого права, відповідна місцева судова практика, «Руська правда», польські судєбники. Його положєння діяли на землях Литви і Русі аж до середини ХІХ століття.

Статут декларував рівність громадян незалежно від соціального стану й походження, віротерпимість, відповідальність суддів перед законом, заборону перетворювати вільних людей на рабів і т. ін. Водночас запроваджував привілеї князів, магнатів та шляхти, у тому числі право на закріпачення селян. Литовський статут був основним збірником права в Україні з ХVІ ст. до 40-х рр. ХІХ ст. Став джерелом російського «Соборного уложєния» (1649 р.), «Прав, по которм судитєся малоросийский народ» та приватних українських кодифікаційних проектів. На території Київської, Подільської та Волинської губерній дію Литовського статуту було припинено сенатським указом від 25 червня 1840 р. У Лівобережній Україні 4 березня 1843 р. його було замінєно Зводом законів Російської імперії.

Теоцентризм – філософська концепція, в основі якої лежить розуміння Бога як абсолютного, досконалого, найвищого буття, джерела всього життя і будь-якого блага. При цьому основою моральності служить шанування і служіння Богу, а наслідування й уподібнення Йому вважається вищою метою людського життя. Найбільш поширєним теоцентризм був у Середні віки.

Чистилище – в римо-католицькій доктрині стан, у якому душі очищаються після смерті для того, щоб спромогтися ввійти до раю. За вченням церкви літургії, молитви – а в православних церквах особливі проskomидії за померлих – скорочують чистильні страждання або полегшують жалюгідний стан душі. Доктрина про чистилище була офіційно прийнята церквою наприкінці VI століття, але протестанти в часи реформації відкинули цю концепцію, вважаючи, що душі йдуть прямо до неба або пекла або сплять до Останнього Суду.

8. Інформаційні джерела:

3. – С.35-162; 15. – С. 38-49; 16. – С.50-103; 19. – С.158-180; 20. – С. 103-133; 22. – С. 63-93; 24. – С. 312-344; 28. – С.399-42; 37. – 245 с.; 38. – С.121-189; 52. – С. 36-48.

Тема 5. Українська культура епохи бароко

*Кількість годин: аудиторні заняття – 4,
самостійна робота – 2*

1.1. Методичні поради до вивчення теми:

Другою після княжих часів добою інтенсивного розвитку українського мистецтва і культури загалом, їх золотим віком є друга половина XVII – XVIII ст. На очах одного-двох поколінь іншими ставали політичні реалії, спосіб життя і мислення. Звичайно, картина українського світу цієї доби формувалася впродовж попередніх епох, однак чи не найважливішою була Хмельниччина – загальнонаціональне піднесення, пов'язане з визвольною боротьбою, яка відродила смак українців до політичної і культурної творчості. Виникло нове світовідчуття, змінився менталітет, бо став відчутним зв'язок часів: Україна – правонаступниця Київської Русі – відновлювала свою державність, школу, мову, храми. Її художній геній породжував літературу, музику, живопис і архітектуру, в яких риси європейського Нового часу поєдналися з національною специфікою і проблематикою. І все це стало можливим завдяки зрослій вазі й авторитетові козацтва, котре сформувало феномен козацького бароко – національний різновид загальноєвропейського стилю у мистецтві.

Тож **метою** розкриття теми є осмислення специфіки розвитку української культури XVII – XVIII ст. у європейському контексті; визначення світоглядно-стильових рис бароко у мистецтві вказаної доби; встановлення відгуків барокового мистецтва в сучасній культурі.

Для розуміння змісту теми необхідно розглянути такі **питання**:

1. Соціально-історичні умови становлення і розвитку культури другої половини XVII – XVIII ст.
2. Нові процеси в духовному житті: реформування церкви й освіти, розвиток науки.
3. Українське бароко як світовідчуття і стиль.
4. Національний варіант бароко у літературі, театрі, музиці.
5. Особливості барокової архітектури.

б. Еволюція образотворчого мистецтва.

При розкритті першого питання необхідно зазначити, що названий період включає в себе як пік національного культурного розвитку, так і спад, пов'язаний з утратою козацтвом політичних і культуротворчих позицій у кінці XVIII ст.

На культурному житті доби позначилися як традиції Київської Русі, так і зародження нових ідей і явищ, співзвучних загальноєвропейським. У цей час у Європі відбувалося активне становлення національних держав, провідне місце з-поміж яких посідали Італія, Іспанія, Фландрія, Нідерланди і Франція. Внаслідок буржуазних революцій, промислових переворотів, буремних соціальних потрясінь, які певною мірою охопили майже всі країни, зазнали змін різні галузі життя. Прогрес природничо-математичних наук зумовив формування нової раціональної картини світу, яка вивільнялася від домінування суто релігійних світоглядних уявлень. Європа виходила з глибокої духовної кризи, спричиненої Реформацією і розколом церков. У добу Просвітництва на зміну теологічному світобаченню прийшло раціональне розуміння світу. Поряд із сакральною активно розвивалася світська художня культура. У духовному житті, зокрема й художньому, запанувала думка, що основою пізнання природи й людини є розум.

У межах означеного хронологічного відрізка духовний розвиток українського народу відбувався за нових історичних реалій, зумовлених Національно-визвольною війною і створенням Козацької республіки. Потужний вплив козацтва – провідної верстви новоствореної держави – став визначальним чинником розвитку культури і мистецтва. Утвердженню ідеї національного державотворення були підпорядковані всі культурно-мистецькі вияви періоду Хмельниччини і Гетьманщини – від часів Івана Мазепи до часів Кирила Розумовського. На цьому суспільно-історичному тлі і розгорталася барвисте полотно духовного розвитку України в момент його найвищого злету – творення культури Нового часу.

Без сумніву, на культурний розвиток України другої половини XVII – XVIII ст. істотно вплинула Національно-визвольна війна українського народу під проводом *Богдана Хмельницького*. *Згадайте її причини, перебіг і наслідки.*

Прикметно, що духовне життя України в добу Руїни не тільки не завмерло, але й виявило подиву гідну активність і творчу наснагу, зокрема у царині науки, філософії, літератури, політики, трохи менше – у сфері освіти і мистецтва, що, зрозуміло, вимагало і більших матеріальних засобів, і спокійніших умов для свого розвитку.

Доба *Івана Мазепи* вперше дала можливість українській культурній творчості пореволюційних часів знайти своє завершення і реальне втілення, створити свій власний стиль. Так, відроджувався Київ як духовний центр України, а його вплив поширювався на країни Східної Європи і православного Сходу. Головним культурно-науковим та ідеологічним осередком Києва і всієї козацько-гетьманської держави знову, як і за Петра Могили, стала Києво-Могилянська колегія, яка пережила добу Руїни. Зміцнення української державності в останній чверті XVII ст. створювало для колегії відповідну матеріальну базу, а відновлення культурних зв'язків із Заходом та відкриття широкого поля культурної діяльності на Сході допомагало цьому закладу скупчувати видатні професорські сили.

Київ став політичною і духовною столицею, центром науки, її «Афінами». Як тоді твердив Лазар Баракнович, «коли з

Києва, розумної голови, не дадуть поради, замовкне діло назавше».

Перемога в Полтавській битві 1709 р. закріпила російські позиції в Україні. Борючись з «козацькою загрозою», російський уряд обмежував права і вольності козаків, вів асиміляторську політику в галузі культури. Російська мова запроваджувалася в адміністративних установах, потім у книгодрукуванні й освіті. З 1721 р. Синод – імперський орган, який управляв Церквою, встановив контроль над українськими друкарнями: дозволялося видавати тільки церковні книги російською мовою. У 1724 р. царські цензори закрили Чернігівську друкарню, пов'язану з іменами видатних церковних і культурних діячів – Лазаря Барановича, Івана Максимовича, Івана Величковського та ін.

У 1763 р. гетьман *Кирило Розумовський* (на картині перед вами) звернувся до царського уряду із проханням перетворити Києво-Могилянську академію на університет, відкрити університет у Батурині, а також заснувати університетські друкарні. Однак Катерина II відкинула ці проекти. Вона не бажала підвищення рівня освіченості українського народу, що призвело б до посилення автономних позицій Гетьманщини. Невдовзі у Києво-Могилянській академії обов'язковим стало викладання російською мовою.

Царський уряд використовував інтелектуальні сили, які породила українська культура. Високоосвічені вихідці з України ставали активними провідниками реформ Петра I у Росії. Так, ректор Києво-Могилянської академії Феофан Прокопович був близьким соратником царя і фактично очолював Російську православну церкву. Професор цієї ж академії Стефан Яворський не лише займав високі церковні посади в Росії, але й був президентом Слов'яно-греко-латинської академії в Москві. У цьому місті він заснував театр. Авторитетними діячами Російської церкви були вихідці з України Дмитро Туптало (Ростовський) та Іван Максимович (Тобольський).

Провідниками імперської політики ставали здібні українські адміністратори, з-поміж яких – Олександр Безбородько, котрий виконував обов'язки особистого секретаря Катерини II.

Тривалий час Києво-Могилянська академія була важливим джерелом поповнення освічених кадрів Російської імперії. Вихованцями цього навчального закладу були майже всі ректори, а також більшість професорів Московської академії.

Тож політичними факторам, які впливали на українську культуру, були:

- 1) наявність в Україні власної держави – Гетьманщини;
- 2) перетворення козацької старшини на привілейовану соціальну верству;
- 3) значне поширення української етнічної території завдяки заселенню Південної України і Слобожанщини;
- 4) об'єднання більшості українських земель у складі Російської імперії.

З падінням Гетьманщини розквіт української культури було перервано. Динамічний злет, що розпочався за доби Хмельниччини, замінився розгромом Запорозької Січі 1775 р., поглинанням української культури сусідніми державами. Нівелювання національної самобутності вітчизняного мистецтва посилилося з боку держав, у складі яких перебували українські землі. На цих землях закривалися колись численні школи, друкарні, зазнавала переслідувань українська мова, натомість насаджувалася російська, польська, німецька, угорська. У 80-х рр. XVIII ст. Православна церква втратила свою автономію. Розпочався відтік інтелектуальної еліти, зокрема багатьох митців, до Росії. Це створювало додаткові перешкоди для національно-культурної консолідації українського народу.

При розгляді другого питання слід звернути увагу на реформаційні тенденції у галузі церковного життя, в освіті і науці, пов'язані з ідеями інтелектуального й духовного вдосконалення, спрямованого на уславлення України і Бога.

Європейська Реформація позначилася на тому, що Православна церква на середину XVII ст. активно займалася

впорядкуванням свого життя на засадах демократичності, що вимагало нового покоління церковнослужителів – добре освічених, енергійних і підготовлених до пастирських обов'язків.

Першою вдалася до змін уніатська церква, яка ще наприкінці 10-х рр. XVII ст. провела реформу чернецтва: вводилося, зокрема, єдине послушництво й однорідність чернечого статуту. Обов'язковою ставала філософська й богословська освіта ченців.

Українське православ'я запровадило обов'язкові літургійні правила і, подібно до польської, чеської та інших церков, націоналізувалося. Воно вшановувало власних святих, підносило культ регіональних реліквій та ікон, використовувало місцевий християнський фольклор, що наповнювало живим змістом релігійну свідомість українців.

Серед духовенства зріс престиж освіти, роль освітньо-місіонерської роботи. Освітою молодих ченців опікувалися православні архімандрити, посилаючи найздібніших на навчання у різні університети Європи. Як і в інших європейських країнах у добу Реформації, в Україні відбувається уточнення християнських цінностей. Щоб розкути людські сили і спрямувати їх на конкретні мирські справи, слід подолати «візантійські» традиції протиставлення релігійних інтересів «земним», що породжувало зневажливе ставлення до освіти, слави, матеріальних успіхів, прищеплювало відразу до діяльного й енергійного життя. Духовні цінності стали предметом громадської уваги й критичного осмислення.

Церква активно впроваджувала нові культурні ідеї, не цуралася технічного прогресу. Згадаймо активне використання засобів друкованого слова для поширення духовних знань. Так, Лаврська друкарня протягом 30-70-рр. XVII ст. видала ряд книг: «Патерикон» Сильвестра Косова, де було зібрано житійні новели про печерських святих, «Тератургема» Афанасія Кальнофойського з описом див, пов'язаних із Києво-Печерським монастирем, текст молебню з поминанням святих – заступників українського народу.

Піднесенню православної церкви сприяла широка підтримка з боку суспільства, а також діяльність Петра Могили.

Згадайте з теми 4 його біографію й активну діяльність з розбудови української культури. Відомо, що митрополит ініціював реставрацію культурних і духовних пам'яток Києва. Зокрема, з «темряви підземної» повернули чимало храмів княжої: десятинну церкву, храм Спаса на Берестові, Михайлівську церкву у Видубицькому монастирі. Було реставровано Софійський собор. Відновлення княжих святинь унаочнювало безперервність традицій. У цей час фіксується старе повір'я, що доки у Софійському соборі стоїть непорушена стіна з Богородицею-Орантою, доти стоятиме Київ.

Оновлення торкнулося й освітянської справи. Якщо на початку XVII ст. велися активні дискусії щодо розвитку освіти (чи можна брати за прообраз православної школи єзуїтський колегіум, яке місце латинської і польської мов і світських навчальних дисциплін у змісті освіти тощо), то на середину століття стали помітні присутні результати. Усталився реалістичний підхід до освіти, позаяк Україні потрібні були діячі різного фаху й масштабу: не лише козацька старшина і священнослужителі, а й учителі, вчені, архітектори, будівничі, чиновники для різних державних служб, дипломати. Освіта з приватно справи людини стала справою державної ваги.

Відтак іноземців вражав високий рівень освіченості українців. Наприклад, Павло Алепський, котрий 1653 р. мандрував Україною, супроводжуючи свого батька патріарха Макарія, писав: «Люди вчені, кохаються в науках і законах, гарні знавці риторики, логіки і всякої філософії...», по всій козацькій землі «спостерігали ми давній та гарний факт – всі вони, за малим винятком, грамотні, навіть більшість їх женок та дочок уміють читати і знають порядок служб церковних та церковні співи; священники навчають сиріт і не дають їм тинятися по вулицях... А дітей у їх більше, ніж трави, і всі діти вміють читати, навіть сироти».

Справді, майже кожне село на Україні мало свою школу. Приміром, як засвідчує перепис 1740-1748 рр., у семи полках Гетьманщини було 866 шкіл на 1094 оселі; зокрема, в Чернігівському полку було 143 школи на 142 села.

Значну роль у розвитку освіти продовжували відігравати Острозька колегія, Львівська братська школа.

Києво-Могилянська колегія могла б уже від початку свого заснування називатися академією, оскільки її програма (за винятком курсу богослов'я, який забороняла Польща) збігалася з програмою університетів Європи. Однак лише 1701 р. вона одержала грамоту царського уряду Росії, яка формально підтвердила її давні привілеї включати до своїх навчальних закладів курс богослов'я і мати самоврядування, як це було у всіх вищих навчальних закладах Європи.

Зрозуміло, що це не єдиний вищий навчальний заклад тогочасної України. Велику роль у поширенні освіти на західноукраїнських землях продовжував відігравати Львівський університет, заснований у 1661 р. Проте саме Києво-Могилянська академія стала найвпливовішим закладом східнослов'янського православного світу. За 150 років існування Києво-Могилянської академії в ній навчалося близько 25 тисяч студентів. З неї вийшли філософи й державні діячі, історики й поети, композитори й медики, полководці і юристи. Переглядаючи біографії видатних людей XVIII ст., рідко можна зустріти людину, яка б не навчалася в академії. З навчального закладу вийшов, за словами М.Грушевського, той «знаменитий стан військових канцеляристів, який підготував національне українське відродження XIX ст.», тобто та армія урядовців полкових та генеральних канцелярій, серед яких були письменники, вчені, дипломатичні діячі, а головне – національні патроти-автономісти.

Назвіть видатних випускників цього навчального закладу.

До академії приймали молодь усіх станів, щороку тут навчалося від 500 до 2000 студентів, вікових обмежень не було.

Для бідних учнів при академії існувала бурса – гуртожиток. Курс навчання у Києво-Могилянській академії тривав 12 років і поділявся на 8 класів. Тут вивчали граматику, поетику, риторику, філософію та богослов'я; мови – слов'янську, українську літературну, грецьку, латинську, польську; опановували поетичне і риторичне мистецтво; вивчали класичну грецьку і римську, частково – середньовічну літературу, історію, географію. З часом в академії було введено курси російської, французької, німецької і старовірської мов, чисту й мішану математику (тригонометрію, фізику, астрономію, архітектуру).

*Києво-Могилянська академія та її вихованці.
Гравюра XVIII ст.*

Академічна бібліотека налічувала 12 тисяч томів і безліч рукописної літератури та документів, що робило її визначним науковим осередком. Це був європейський центр науки. Тут формувалася філософська думка слов'янського світу загалом. З академією пов'язана діяльність Йосипа Кононовича-Горбацького, Михайла Козачинського, Інокентія Гізеля, Феофана Прокоповича, Григорія Сковороди, Михайла Ломоносова, Якова Козельського. В академії відбувалося становлення української літературної мови, склалися літературна і поетична школа.

У XVIII ст. у Гетьманщині та Слобідській Україні продовжували діяти сотні початкових шкіл, у яких учителювали дяки.

Наприкінці 80-х рр. стали з'являтися більш досконалі навчальні заклади. Це були 4-класні народні училища, в яких вивчали російську граматику, історію, арифметику, механіку, фізику, архітектуру. У 2-класних училищах дітей навчали читання, письма і рахунку. На Правобережжі і західноукраїнських землях початкові школи діяли при братствах. Шляхетські діти навчалися в єзуїтських та василіанських школах.

Виникли нові колегіуми, які були середніми навчальними закладами: Чернігівський (1700), Харківський (1727), Переяславський (1738). Особливо значимим навчальним центром став харківський колегіум, де здобувало освіту 800 учнів. Крім традиційних предметів, вивчалися інженерна справа, артилерія і геодезія. Наприкінці XVIII ст. з'явилися нові типи навчальних закладів – артилерійське і штурманське училище в Миколаєві. На Правобережжі і західноукраїнських землях діяли переважно єзуїтські колегіуми – Луцький, Кам'янецький, Львівський, Перемишльський та ін.

У XVIII ст. наука ще не стала завершеною системою знань. Системні дослідження, як правило, не проводилися, проте в окремих галузях науки простежувався прогрес.

Помітні зрушення спостерігалися у медицині, організації медичних знань і освіти. Для запобігання епідеміям було створено систему карантинів. У 1740 р. у Василькові на Київщині відкрився перший медичний карантинний будинок. Наприкінці XVIII ст. з'явилися морські госпіталі у Херсоні і Севастополі. У 1792 р. відкрився Київський військовий госпіталь. Формувалася мережа аптек, вони діяли у Києві, Глухові, Харкові, Вінниці, Умані, Бродях, Львові та ін. містах.

Засновувалися медичні навчальні заклади. У 1773 р. у Львові виникла Медична колегія, яка у 1784 р. увійшла до складу медичного факультету львівського університету. У 1787 р. відкрився вищий навчальний заклад – Єлисаветградська госпітальна медико-хірургічна школа.

Українські вчені завоювали високий авторитет у тодішній медицині.

Так, *Данило Самойлович (Сушковський)* (1742 – 1805) був основоположником вітчизняної епідеміології, написав працю про боротьбу з чумою, яка вийшла французькою і німецькою мовами. Вченого обрали своїм почесним членом 12 академій світу.

Видатний лікар Д.Самойлович

Нестор Амбодик-Максимович (1744 – 1812) став засновником вітчизняного акушерства і педіатрії. Він написав перший у Російській імперії підручник з акушерства («Искусство повивания, или Наука о бабичьем деле и т. д., на 6 ч. разделенная и многими рисунками снабденная» (СПб, 1784 –1786)), а також був автором ґрунтовних праць з фізіології людини, ботаніки, фізіотерапії. *Як видатний учений пов'язаний з Полтавщиною?*

Першим українським дослідником, який експериментально вивчав мікроорганізми, став уродженець Полтавщини (м.Гадяч) Мартин Тереховський (1740 – 1796).

У XVIII ст. зросла роль математичних знань у практичній діяльності людей. У школах і колегіумах вивчали чотири арифметичні дії з цілими і дробовими числами, добування квадратного і кубічного кореня, а також ряд інших правил.

У другій половині 80-х рр. у Києво-Могилянській академії, крім алгебри, стереометрії, тригонометрії та інших розділів чистої математики, вивчали ще й змішану – механіку, гідравліку, оптику, сферичну тригонометрію, астрономію.

У 1793 р. викладач цієї академії *Іриней Фальковський* (1762, с.Білоцерківці Пирятинської сотні Лубенського полку, тепер Пирятинського району Полтавської області – 1823, м.Київ) видав перший у Російській імперії підручник із змішаної математики. Учений відкрив фізико-математичний кабінет, в якому були земні й небесні глобуси, сфери М.Коперника, повітряний насос, електрична машина, телескоп, астролія, барометр тощо. При Київському Михайлівському Золотоверхому монастирі І.Фальковський створив маленьку обсерваторію. Викладаючи астрономію, дотримувався кеплерівської теорії руху планет, описав видимий рух Сонця та залежні від нього явища, а також рух Місяця і пов'язані з ним затемнення; навів відомості про комети та змінні зорі; розглядав питання, що стосуються обрисів

та розмірів Землі. Короткі відомості про свої спостереження друкував у «Киевских месяцесловах», які виходили під його керівництвом.

Досить успішно вивчалася математика у колегиумах Львова, Харкова та ін.

Значну увагу в Україні цього періоду надавали філософії. Зокрема, на вченні Аристотеля ґрунтувалися такі дисципліни, як логіка, діалектика, фізика, метафізика, етика. Поширювалися твори античних і середньовічних філософів, а також праці Рене Декарта, Френсіса Бекона, картезіанців. Наприклад, Феофан Прокопович послуговувався вченнями Томаса Гоббса, Гроція Гуго, Самуїла Пуфендорфа.

Найяскравішим представником філософії в Україні був

Григорій Сковорода (1722, Чорнухи, Лубенський полк –1794, Іванівка, Харківщина), видатний учений і мислитель. *Згадайте життєвий і творчий шлях видатного полтавця.*

Основою філософської концепції Г.Сковороди був антропологізм, а засобом досягнення мети – самопізнання. Його девіз – «Пізнай самого себе». Філософ вважав, що світ складається з трьох рівнів – мікрокосму (внутрішній світ людини), макрокосму (зовнішній світ, Всесвіт) і світу символів (Біблія), який поєднує ці два світи, а також двох «натур» – матеріалістичної (зримої, малоцінної) і духовної (вищої, цінної). Мета життя людини – у щасті «сродної праці», тобто у діяльності за талантом і покликанням, у тому, щоб «пізнати, знайти самого себе». Ідеалом мислителя виступає «духовна людина» – вільна, зосереджена на вдосконаленні свого внутрішнього світу, незалежна у міркуваннях і поривах до пізнання світу й самої себе, радісна особистість. Джерелом радощів, а звідси – душевного здоров'я, Г.Сковорода називав дружбу з близькими по духу людьми, будучи в цьому близьким до вчення Епікура. Найвідомішими філософськими працями Г.Сковороди є «Вступні двері до християнської добронравності», «Наркісс. Розмова про те: пізнай себе», «Розмова, звана алфавіт, чи буквар світу», «Розмова п'яти

подорожніх про справжнє щастя в житті», «Потоп зміїний», «Вдячний Еродій», «Убогий Жайворонок».

Хмельниччина й Українська держава породили історіографію та ряд історичних праць, які виходять за межі літописних оповідань і набувають рис наукових текстів. З'являються «Хроніка» (1762) Феодосія Софоновича, «Синопис» (1674), який приписується Інокентієві Гізелю, «Літописець» (1699) Леонтія Бобилінського. Ці твори засвідчують неперервність хронографічної традиції і водночас репрезентують собою нові підходи українських книжників XVII ст. до систематизації і коментування історичних відомостей, за якими історія є «коморою красномовства» (Йосиф Кононович-Горбацький), завдяки їй думка окремої людини поєднується з мудрістю людства. У передмові до історіографічної праці «Хроніка» цю думку підтримував Феодосій Софонович: «Адже кожній людині необхідно знати про свою вітчизну і іншим, якщо питають, розповісти. Бо людей, котрі не відають свого роду, за дурнів уважають». Тож історію слід систематизувати і вичати. Так, «Синопис» являє собою стислий підручник історії України, який витримав кілька десятків перевидань.

Наприкінці XVII – на початку XVIII ст. з'явилися так звані «козацькі літописи»: «Самовидця» – імовірно, Романа Ракушки-Романовського, котрий брав участь у визвольній війні і закінчив життя протопопом Стародубським, «Действія небивалой брани Богдана Хмельницког з поляки» гадяцького полковника Григорія Граб'янки, «Сказаніє о войне козацкой...» канцеляриста Генеральної канцелярії Війська Запорозького Самійла Величка. У центрі уваги авторів – історія Хмельниччини.

У XVIII ст. виходять історичні твори, які генетично пов'язують Гетьманщину з Княжою добою. У 1730-х рр. складено «Краткое описание Малороссии», у 1770 р. Стефан Лукомський написав «Собрание историческое».

Важливими історичними джерелами для розуміння ідеології, характеру культури, прагнень української еліти XVIII ст. мають мемуари та щоденники, зокрема написаний французькою мовою «Дневник» (1722 – 1727) сина гетьмана

Данила Апостола Петра, «Дневник» (1735 – 1740) генерального підскарбія Якова Марковича.

Отже, Україна другої половини XVII –XVIII ст. стала центром освіти і науки у Східній Європі, саме український науковий потенціал сприяв поширенню знань у Росії.

Відповідаючи на третє питання, слід встановити культурний контекст розвитку бароко в Україні.

Уже було зазначено, що національний характер формувався під впливом козацького лицарського ідеалу, що зберігався у світогляді українців до кінця XVIII ст. Утвердження ідей національної самобутності та часів козацтва позначилося на світоглядно-естетичній своєрідності стилю українського бароко. Занепад козацької державності призвів і до його занепаду.

Бароко (з італ. химерний, буквально – перлина неправильної форми) – художній стиль, що характеризується декоративністю, пишністю, динамічними складними формами і живописністю. Це культурна епоха, напрям і стиль у літературі і мистецтві кінця XVI – поч. XVIII ст. Світоглядні основи Бароко (як епохи) сформувалися в результаті потрясінь, якими у XVI ст. були Реформація і вчення М.Коперника. Змінилося уявлення про світ, яке утвердилося ще з часів античності, як про розумну і постійну єдність, а також ренесансне тлумачення про людину як найрозумнішу істоту. Світобачення XVII ст. проймалося відчуттям трагічної суперечливості людини і світу, в якому вона посідала зовсім не провідне місце, а була розчиненою в його багатоманітності, підпорядкованою середовищу, суспільству, державі. Людина усвідомлювала себе як щось «середнє між усім і нічим», за твердженням Блезя Паскаля, «тим, хто схоплює лиш видимість явищ, але не здатний зрозуміти ні їх початок, ні їх кінець». Тож дійсність викликає і захоплення, і велику печаль. Звідси характерні риси барокового світовідчуття: неспокій, поривання, почуття потужності і ніби недовершеності, намагання поєднати протилежності, навіть суперечності. Звідси почуття розгубленості перед життям, пошуки захисту у Богові, який розумно створив світ, але пояснити його законів людина не годна пояснити: все ілюзія й тимчасовість. З одного боку, європейська людина прагне спасіння і вічного життя, з другого – насолоди і розваг.

Як і Ренесанс, на зміну якому він прийшов, стиль бароко зародився в Італії, яка у XVI ст. втратила свою державну могутність і намагалася утвердитися культурою: еліта і церква прагнули, щоб їх силу і заможність побачили всі, але оскільки коштів на побудову палаццо не було, знать звернулася до мистецтва, щоб створити ілюзію могутності і багатства. Тож первісно для барокового світогляду характерний погляд на людину і світ як величезний театр – бурхливий і суперечливий, патетичний і драматичний, сповнений динаміки і дисонансів. У католицьких країнах відбувається реставрація впливу релігії на мистецтво, пишність, декоративність та експресія якого протиставляється стриманим і суворим протестантським обрядам. Ефектні й експресивні архітектурно-скульптурні комплекси майстрів римського бароко Франческо Борроміні та Джованні Лоренцо Берніні, де панують контрасти об'ємів, перебільшена пластика фасадів, ефекти світлотіні та кольору. Тож архітектура тяжіє до ансамблю, до організації простору: міські площі, палаці, сходи, фонтани, паркові тераси, басейни, міські та замські резиденції побудовані на синтезі архітектури і скульптури.

Церква Сант Аньєзе ін Агоне, арх. Ф. Борроміні Площа св. Петра у Римі, арх. Д. Л. Берніні

Скульптура відзначається декоративно-театральними композиціями, тонкою розробкою колориту і ефектів освітлення, ускладненою пластикою, парадністю.

Мікеланджело. П'єта

Д.Л.Берніні. Аполлон і Дафна

Зосередження на напружених протиріччях епохи, відсутність ренесансної впевненості у силі людського розуму та діянь, мотив трагічної приреченості боротьби проти зла, зображення страждань і жахів, а також динамічність форм, нерівність та розірваність ліній, тяжіння до вияву внутрішнього руху та драматизму, широке застосування декоративних оздоблень, символічні та алегоричні образи характерні для живопису цієї епохи. У релігійних сюжетах виявляється інтерес до чудес, мучеництва, де яскраво могли себе виявити гіперболічність і патетика. Згадаймо полотна італійця Мікеланджело Мерізі да Караваджо, Пітера Пауля Рубенса, Антоніса ван Дейка, Рембрандта Харменса ван Рейна, Дієго Веласкеса, Яна Вермеєра (які характеризуються динамізмом композицій, «плоскістю» і пишністю форм, аристократичністю і непересічністю сюжетів).

Караваджо. Взяття Ісуса під варту

Рембрант. Повернення блудного сина

Ван Дейк. Святе сімейство

Веласкес. Інфанта
Австрійська

Рубенс. Венера й Адоніс

Вермеєр. Дівчина з
перловою сережкою

У музиці простежується поява опери, розвиток вільного поліфонічного стилю (зокрема у творчості Йоганна Себастьяна Баха, Антоніо Вівальді, Георга Фрідріха Генделя).

У літературі бароко представлене іменами Петро Кальдерона де ля Барки з його відомою п'єсою, яка виразно характеризує світогляд свого часу, – «Життя – це сон», сатиричними творами Франциско де Кеведо, філософськими і любовними віршами Джона Донна:

*Мізерна смерте, хай тебе назвуть
Могутньою – не смій гонорувати.
Не зникли люди ті, що їх взяла ти.
І я переживу тебе, мабуть.
Мир, супокій – ось вияв твій і суть.
З твоєї праці маєм зиск багатий:
Найліпших з нас ти квапишся прибрати,
Найшвидше горній дух вони спасуть.
Служниці влади, випадку, недолі –
З тобою вкупі злочин, мор, війна.
Проте приспить і маківка дрібна,
Як твій удар. Пишатися доволі.
На мить заснемо й, знехтувавши тлінь,
Прокинемось навіки. Смерте, згинь!*

Українське бароко поєднало традиції вітчизняного народного мистецтва з характерними ознаками європейського бароко (частково Ренесансу і Просвітництва) і як виразник нових художньо-світоглядних настанов мало специфічні художні вияви.

Як і в європейському бароко, в українському співіснують прагнення неможливого й песимізм, пафос боротьби і перемоги та примирення з думкою, що зло сильніше за добро, а смерть сильніша за життя, звеличення слави і сум, образа за людей, охоплених марнославством, марнотою марнот.

Якщо європейське бароко зорієнтоване на придворно-аристократичне мистецтво, то українському притаманні демократичні засади, які ґрунтувалися на ідеї православних братств, патріотичного руху всіх верств загалом. Тому, на відміну від часом надмірної віртуозності і чуттєвих крайнощів італійського бароко, трагічного драматизму і помпезності іспанського, містицизму німецького, рафінованої декоративності французького, в Україні цей стиль був прийнятий пафосом героїки й урочистого утвердження ідеалу світла як основи світобудови. Це виявилось у золотих перелинах церковних бань і мереживі різьблених іконостасів, високій духовності музичних гімнів і хорових концертів.

Бароко стало першим універсальним художнім напрямом, що поширився у всіх видах мистецтва – поетичному, образотворчому, музичному, театральному. Подальше зміцнення культурних контактів із сусідніми країнами, подолання відносної ізольованості, характерної для середньовіччя, досягнення науки, освіти, мистецтва сприяли утвердженню українства на міжнародній арені. Не випадково, наприклад, постать Івана Мазепи приваблювала увагу не тільки його сучасників, але й митців наступного часу – Вольтера, Джорджа Гордона Байрона, Юліуша Словацького, Олександра Пушкіна, Ференца Ліста. А популярність української пісні «Їхав козак за Дунай», авторство якої приписується Семену Климовському, перетнула кордони батьківщини, привернувши увагу композиторів – Людвіга ван Бетховена, Карла Марії Вебера, Олександра Аляб'єва, котрі створили на її мелодію інструментальні варіації.

Американська письменниця і перекладачка Тереза Тальві зазначала: «Велична, самобутня поезія козаків вразила літературний світ... У степах України створено силу балад, і здається, що кожна галузка дерева має свого поета і кожна стеблина відлунюється піснею».

Отже, бароко – загальноєвропейське художнє явище, в якому Україна виступила рівноправним партнером. Стилізоване відтворення вітчизняної історії надихнуло митців на новаторські поривання, зумовило яскравий спалах української культури після Київської Русі.

Характеризуючи четверте питання, треба вказати на специфіку національного варіанту бароко у літературі, театрі, музиці.

Особливо активно у другій половині XVII – XVIII ст. розвивалася поезія, яка творилася під впливом як шкільних піітик (підручників поетики – теорії літератури), так і усної народної творчості. Народна пісня стає джерелом замилювання і предметом вивчення. Так, до другої половини XVI ст. належить найраніший відомий досі запис української народної пісні. Мовиться про чеську граматику Яна Благослава, де було вміщено пісню про Стефана воєводу («Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш?»). У 1625 р. у польській брошурі надрукована пісня про козака і Кулину («Гой козачейку, пане ж мій...»). Вплив шкільних піітик на пісенну творчість невідомих народних авторів і використання властивих народній пісні образів, символів і формальних прийомів у книжній поезії простежується досить виразно у ряді творів середини XVII ст. Барокова пишна декоративність, алегоризм, пафосність вислову характерні історичним пісням про Хмельниччину – «Про Жовтоводську битву...» («Висипався Хміль з міха...»), «Полонення Потоцьких» тощо. Водночас ряд відомих авторів освоює поетику народної пісні («пісні свіцької») з властивими їй зверненнями до почуттєвої сфери людського життя, психологічного паралелізму, сталих образів-символів.

З-поміж таких – ім'я напівлегендарної поетеси *Марії (Марусі) Годіївни Чурай*, котрій приписуються ряд пісень, з-поміж яких «Засвістали козаченьки...», «В кінці греблі шумлять верби...», «Посіяла огірочки...», «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці...». До сьогодні точаться суперечки навколо автентичності постаті дівчини, оскільки

жодних документальних свідчень про її існування не збереглося. На культурний кін цей образ вивів відомий російський прозаїк, драматург і театральний діяч Олександр Шаховської. У повісті «Маруся – малороссийская Сафо», він, покликаючись на зібрані в Україні перекази, подає трагічну біографію піснетворки. Власне, овіяна таїною постать мисткині була напередвизначена світоглядно-стильовими тенденціями молодого романтизму, проте вона симптоматична для часу, в контекст якого вона вписана, – середину і другу половину XVII ст., коли поет відігравав значну роль у духовному житті Козацької держави.

Відомо, що тоді у школах вищого типу зокрема і в Київській академії передусім викладався курс піітики, який полягав у навчанні писати й аналізувати поезію різних стилів і жанрів. Відтак ті, хто здобув освіту, не могли не вміти писати вірші. Більше того, віршування було виявом належності до інтелектуальної еліти. Поетичні тексти включалися в проповіді, літописи, житія, драми були віршованими. Етикетною нормою було підносити вірші з урочистого чи скорботного випадку.

Так, у жанрових межах етикетної традиції слід розглядати панегірик Івана Величковського на честь Івана Самойловича («Змишляют поетове»), піднесений під час перебування гетьмана у Полтаві 1687 р. Зводячи складні барокові образно-метафоричні і синтаксичні конструкції, автор нагадує українському очільникові про Дедала, який зробив собі крила «із різних матерій» і таким чином визволився з неволі. Так само для того, щоб Україна стала сильною, вільною і щасливою, її лідерів пропонується шість крил: з одного боку – віра, надія, любов, а з другого – смирення, чистота й убогість. Ідеальний керівник має захищати віру і Церкві, проганяти з рідної землі супостатів, стверджувати мир на землі, об'єднувати країну, мурувати й оздоблювати храми, підтримувати вчених і поетів. Тільки з таким гетьманом зросте «Вітчизні слава».

У Полтаві написані або впорядковані у рукописні «Книжиці» збірки духовної поезії Івана Величковського, які за формою належать до курйозної поезії, – «Зегар з полузегарком» (1690) та «Млеко от овци пастиру належное» (1691). Це вірші релігійного спрямування, на славу Господу і Богородиці, філософські розмисли про сенс людського буття, про те, що

людина має пам'ятати, що живе у часі, а Бог у Вічності, тож у земному своєму житті має готуватися, виконуючи заповіді Господні, плекаючи багатства у своїй душі, а не в скрині, бо на той світ нічого не забереш. Твори поета мають примхливу й вигадливу форму: це вірші у вигляді хреста, вази, яйця, голуба, ромба тощо, акровірші, «раки» (паліндроми) – вірші, які можна читати зліва направо і справа наліво, епіграми тощо.

У передмові до чительника «Млека...» поет, обгрунтовуючи потребу створення національних варіантів формальних вправ у віршуванні, відкриття й освоєння нових поетичних жанрів, стверджував, що приступав до такої роботи, «як справжній син Малоросійської вітчизни нашої», бо прагнув, щоб його батьківщина належала до числа народів, «виповнених науками»; хотів написати вірші «природною мовою», тобто книжною українською, та ще й такі, які іншими мовами створити не можна. «...не для якогось, крий Боже, марнославства, але цілком для хвали Бога і славної володарки нашої і Пріснодіви Марії, і на оздобу Вітчизни нашої і на втіху малоросійським синам її, особливо до читання охочим і любомудрим».

Подібну патріотичну настанову мав і вправний бароковий поет – гетьман Іван Степанович Мазепа-Колядинський, перу якого належить «Дума» («Всі покою щиро прагнуть...») та пісня «Ой горе, горе чайці-небозі...». У його віршах простежується згадане вище поєднання фольклорних і книжних рис – дотепність і жвавність викладу, паралелізми і пісенна символіка (батьківщина – знедолена мати, чайка-небога, українці – діти сироти, бита дорога – межове становище країни тощо) і традиційна для барокової поетики метафора країни-корабля на чолі з її лідером – стерничим, підтексти і натяки на історичні події («Нема ж любові, нема ж згоди/ Од Жовтої взявши Води...»), виразне моралізаторство і сатирична спрямованість на виправлення недоліків національного буття.

Чимало авторів були духовними особами, що позначилося на тематиці їх творів. Так, у духовних віршах вони прославляли Ісуса Христа, Богоматір, різних святих. Видатними поетами свого часу були Дмитро Туптало, Стефан Яворський, Лазар Баранович, Феофан Прокопович, Семен Дівович. Активне

зацікавлення українським життям, повчальність, сатиричний струмінь властивий віршам Климентія Зіновієва. Вершиною барокової поезії є «Сад божественних пісень» Григорія Сковороди.

«Мандрівні дяки» («пиворізи», «бакаляри», «миркачі», «волочашіїся ченці») – недовчені студенти, нерукоположені священники, репрезентують собою психологічний, мистецький та суспільний феномен низового бароко, що полягає в демократичному, народно-побутовому трактуванні світоглядних і художніх принципів високого («гетьманського», книжного) бароко. По суті, їхня творчість – це своєрідний симбіоз власне барокових філософських і мистецьких схем, заснованих на християнській ціннісній системі, та стихії народної культури, яка посилила свій вплив у вказаний період. Тематика школярсько-дяківських віршів прямо чи опосередковано концентрована на Різдві й Великодні та пов'язаних із ними сюжетними й символічними схемами:

*Христос родився –
 Мир звеселився.
 Сьогоднішніми часи
 Од сих родин
 Всяк християнин
 Уминає ковбаси
 «Різдвяна вірша»*

За жанром їх твори – пародії на відомі класичні твори (античні тексти і Біблію) і жанри (канти, псалми, орації), трагедії, бурлеск.

Заслугою «мандрівних дяків» є використання народної мови у літературних текстах, змалювання картин народного (елементи ментальної свідомості, ціннісної системи, побутові сюжети) буття. Усе це становило собою підґрунтя для появи «Енеїди» Івана Котляревського.

У кінці XVIII ст. з'явилися сатирично-гумористичні твори на злободенні теми. Зокрема, у віршах «Доказательства Хама Данилея Кукси потомственні», «Плач дворянина», «Сатира на слобожан» висміяно намагання частини козацької старшини і заможного селянства одержати дворянські грамоти. Донині дійшли кілька сатирично-гумористичних віршів про

духовенство («Плач київських монахів»), панство («Сатирична коляда»). Автором відомих сатирично-гумористичних віршів є священник Іван Некрашевич, у спадщині якого поєдналися філософські теми і побутові сценки, серйозна повчальність і весела розважальність. Справжніми образками із народного життя є віршовані діалоги «Ярмарок», «Сповідь», «Замисел на попа».

Широко в цей період представлена житійна література. Збірку таких оповідань видав Петро Могила. 1665 р. Йоаникій Галятовський видав книгу «Небо нове». Великою популярністю користувалися Печерський патерик, перевиданий у 1661, 1678, 1702 рр., та монументальна збірка «Книга життя святих» (1689 – 1705) Дмитра Туптала.

Активно розвивався жанр проповіді. Теоретиками і практиками духовного красномовства були ректор Київської колегії Йоаникій Галятовський («Ключ розуміння», «Наука albo способ зложеня казання», «Небо нове», «Скарбниця потребная»), Антоній Радивиловський («Огородок Марії Богородиці», «Вінець Христов»), Лазар Баранович («Меч духовний», «Труби словес проповідних»).

До прозових зразків цього часу належать козацькі літописи – історико-літературні твори, які виникли у козацькому середовищі і виражали його ідеологію, бачення історичних подій. Це поняття виводиться з історіографічного твору Самійла Величка, котрий у передмові до свого літопису критикує авторів стислих історичних нотаток (щоденників, родинних і козацьких хронік, діаріушів, автобіографій), які не полишили по собі ґрунтовних праць: «... наші козацькі літописці, наслідуючи давніх ледачих письменників, через недбальство не описали славні й великі діла своїх вождів». Для умовної жанрової кваліфікації історико-мемуарних творів XVIII ст., авторами яких були учасники війн і походів, ознайомлені з історичними документами, приватними записами, іноземними історичними джерелами, його вперше вжив Пантелеймон Куліш.

Козацькі літописи, за словами І.Франка, – це «грандіозна конструкція Хмельниччини», оскільки лівова частка історіографічного матеріалу в

них належить оповідам про визвольну війну середини XVII ст. Поруч з ретельними і деталізованими описами реальних історичних подій і характеристиками персоналій у цих творах простежуються власне художні прийоми образотворення: пейзажі, діалоги, просторі публіцистичні чи філософські міркування, портрети і розлогі характеристики персонажів, авантурні сюжети, що дає підстави побачити у такій історико-мемуарній прозі початки української белетристики.

Автори козацьких літописів часто суб'єктивні у тлумаченні передумов і перебігу певних історичних подій, зокрема Хмельниччини. Це пояснюється передусім станом приналежності автора. Так, Самовидець розглядає причини «початку війни Хмельницького» з точки зору представника козацької старшини (ймовірним автором літопису є підскарбій Війська Запорозького Роман Ракушка-Романовський): «Початок и причина войны Хмельницького ест єдино на православіє гоненіє и козаком отягощеніє». Тобто йдеться про національні релігійні і соціальні передумови національно-визвольної війни. Григорій Граб'янка пояснює виступ Хмельницького, апелюючи до середньовічного лицарського ідеалу, за яким справжній воїн вступається за особисту і родову честь. Ідеалізована постать народного, Богом даного вождя твориться з допомогою структурованого у полемічній публіцистиці, крайовому літописанні, бароковій поезії складного образу «козацької Матері» – й України, і Богородиці, і Січі («Жив бог и козацкая не умираєла мати! Не все еще Чаплинский у мене побрал, корда шаблю в руках маю»). Самійлові Величку та авторів «Історії русів» осмислення причин «постання Хмельницького» потрібне для проведення аналогій з сучасністю, зокрема для підсилення автономістських домагань української станової еліти XVIII ст.

Історико-документальний матеріал козацьких літописів набуває виразних барокових ознак. Їх автори мистецьки поєднують риторичну пишномовність і спокійну ощадливість і простому оповіді, апелюють до різноманітних літературних джерел, зокрема вітчизняних і зарубіжних документів, творів красного письменства, структуруючи широкий контекст національної минувшини, досягаючи ефекту багатоголосся і різних точок зору на проблему. Козацькі літописці вдаються до

історичних містифікацій, властивої бароко гри зі словом, багатозначного зображення подій і персоналій, орієнтуються на елітарного, інтелектуально підготовленого читача, який уміє розшифровувати затаєні підтексти, пропонують розгорнуті паралелі явищ національної історії зі світовою, знаходять повчальні приклади у Священному Писанні і попередній літературній традиції. Прикметно, що літописи Григорія Граб'янки і Самійла Величка створені на Полтавщині.

Улюбленим видом літератури кінця XVII – першої половини XVIII ст. була драма. Вона зародилася у вітчизняних школах під впливом польських традицій, зокрема релігійних містерій на різдвяну та великодню тему. Поширеними були міраклі (драми про життя святих), мораліте (алегоричні дії повчального змісту), власне драми на історичні теми, а також трагедії, комедії і трагедокомедії (синтетичний жанр, у якому співіснували елементи трагедії і комедії). Драматичні твори писали зазвичай учителі піітики, а грали в них спудеї.

Шкільна драма («серйозна») мала алегоричний характер, бо дійовими особами у них були переважно не персонажі-люди, а символічні образи, які уособлювали певну духовну якість (чесноту) – Віра, Надія, Любов, Натура людська, Божий промисел, Совість, Мудрість, Блаженство тощо. Їх монологи й діалоги, написані урочистою книжною мовою, відзначалися філософською заглибленістю, сюжетною складністю і багатозначністю, метафоричністю. До таких п'єс належать «Царство натури людської», «Олексій – чоловік Божий». Водночас деякі драми, як-от «Владимир» Феофана Прокоповича, «Милость Божія» невідомого автора, «Воскресеніє мертвих» Георгія Кониського, «Йосип-патріарха» Лаврентія Горки, порушували актуальні проблеми, оспівували національно-визвольну боротьбу українського народу, розкривали соціальні суперечності доби. Важливими пам'ятками драматургії XVII – XVIII ст. є інтермедії – написані народною мовою невеликі гумористичні сценки з народного життя, які ставилися у перервах між актами основної драми для розваги і відпочинку глядачів. Проте слід згодитися з відомим культурологом І.Бондаревською, яка слушно зауважила, що жартівливі, приземлені сюжети інтермедій доповнюють

філософський контекст серйозної драми, завершуючи таким чином картину буття-театру. Найдавнішими інтермедіями є дві сценки з польської п'єси Якуба Гаватовича про Іоанна Хрестителя – «Продав kota в мішку» і «Найкращий сон».

Костюми і сценічне обладнання у шкільній драмі були зумовлені текстом. Алегоричні фігури або реалістичні персонажі вдягалися відповідно до уявлень про міфологічні, біблійні чи історичні постаті. Кожна дійова особа мала в руці характерні атрибути, що символізували конкретний образ. Під час вистав використовували завісу, різні сценічні і світлові ефекти, що імітували польоти, палаючий вогонь, звуки грому, море з кораблем, що потопає серед хвиль.

Українська музична культура другої половини XVII – XVIII ст. активно розвивала традиції попередніх епох. Слід згадати творчість кобзарів, бандуристів і лірників, які склали думи та пісні, користувалися авторитетом як серед народу, так і серед еліти. Наприклад, бандурист Григорій Любисток був придворним бандуристом Єлизавети Петрівни і одержав чин полковника. З українців, які вирізнялися своїми голосами, набирали співаків у придворні хори; 1742 р. до петербурзької капели потрапив Григорій Сковорода. Для підготовки придворних хористів за царським наказом 1738 р. у Глухові було організовано співацьку школу, яка стала одним із центрів музичного мистецтва. Прекрасний хор і оркестр мав Київський колегіум. В Україні існували співацькі братства і цехи. Провідне місце у творчості українських композиторів другої половини XVII – першої половини XVIII ст. посідали вокальні концерти, найчастіше на 4, 8 і навіть 12 голосів.

Український композитор і педагог Микола Дилецький був визначним теоретиком музики. У трактаті «Грамматика пінія мусикійського» (1677) він високо ставив музичне виховання людини, обстоював нотну (замість застарілої крукатої) систему запису музики, пропагував багатоголосий партесний спів, радив використовувати у церковній музиці світські мотиви і народні мелодії. Автор наголошував на емоційно-естетичній ролі музики в житті людини: «Что есть музыка? – Музыка то есть, которая співанням албо ли іграннем своїм сердца людскіє албо до веселости, албо до смутку і жалю побуждаєт». Трактат

М.Дилецького – перший підручник музики у слов'янському світі.

Друга половина XVIII ст. – це «золотий вік» української музики. У цей період класичних вершин досягає духовна хорова творчість блискучого тріо українських композиторів – Максима Березовського, Артемія Веделя і Дмитра Бортнянського. Водночас було здійснено важливий прорив у галузі світських музичних жанрів – опери, симфонії, концерту, сонати, пісні-романсу.

За доби козацтва в Україні набув поширення позацерковний духовний спів. Духовні пісні створювали відомі культурні діячі, богослови й письменники Памво Беринда, Дмитро Гуптало (Ростовський), Кирило Транквіліон-Ставровецький, Феофан Прокопович. Хоча музичний професіоналізм того часу розвивався переважно у надрах церковної музики, поступово у музичному побуті зароджувалися і світські вокальні жанри – канти і псалми. Розвиток пісні-романсу пов'язаний з творчістю багатьох композиторів, з-поміж яких слід назвати Григорія Сковороду, який був обдарованим музикантом, грав на кількох музичних інструментах. З музичної спадщини філософа залишилися канти «Пастирі милі» та «Ангели, знижайтеся», а окремі вірші «Саду божественних пісень», зокрема, «Ой ти, птичко жовтобоко», «Стоїть явір над водою», «Всякому городу нрав і права» стали народними піснями. *Пригадайте, які письменники і композитори творчо опрацювали цю поезію?*

Своєрідним підсумком духовно-пісенної творчості українського народу впродовж двох століть став Почаївський «Богогласник» (1790 – 1791) – перша в Україні збірка духовних пісень, яка включає в себе 248 віршів з нотами.

У цей період відбувається становлення барокового партесного концерту. Концертність стала способом вияву контрастів, динамізму боротьби різних стихій. Театральність, патетична риторика, притаманні стилю бароко, позначилися на прийомах музичної композиції – зіставленні емоційно-динамічних планів, чергуванні хорових, ансамблевих і сольних епізодів.

Отже, література, театральне і музичне мистецтво другої половини XVII – XVIII ст. розвивалися у контексті європейської барокової культури з опертям на національні традиції.

З'ясовуючи п'яте питання, необхідно усвідомити, що в Україні стиль бароко чи не найяскравіше виявився в архітектурі. Його характерні ознаки: багатство і пластичність форм, світлі потиньковані стіни, застосування декоративних деталей, ліпних орнаментів, церковних бань кулястої та грушоподібної форми.

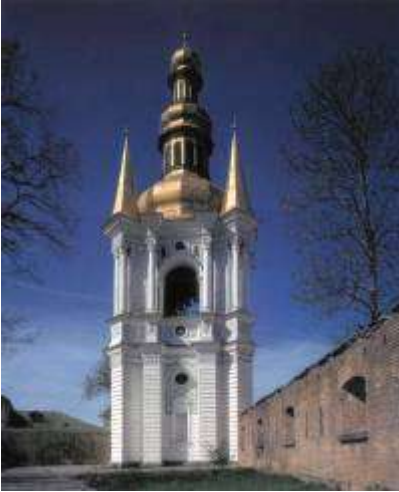
Активне будівництво розгорнулося не лише в Києві, а й по всій Центральній Україні та на Лівобережжі. Було зведено багато нових церков, соборів, монастирів, а також споруд світського призначення: навчальних закладів, житлових будинків козацької старшини. Ці споруди допомагають зрозуміти спосіб життя людей того часу. Наприклад, будинки Лизогубів у Чернігові і Седневі свідчать, що життя елітного прошарку українського суспільства було близьким до народу. Планування будинків нагадує українську «хату на дві половини». В оформленні зовнішніх стін майстерно використано засоби архітектурної пластики, що створюють мінливу гру світла й тіні.

*Будинок Я.Лизогуба (полкова канцелярія)
у Чернігові*

Садиба Лизогубів у Седневі

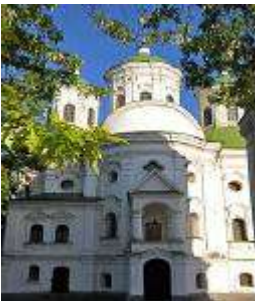

Україна мала своїх видатних архітекторів. Увійшли в історію імена Степана Ковніра (1695 – 1786) – творця так званого Ковнівського корпусу, Кловського палацу у Києві, Троїцької церкви у Китаївській пустині поблизу Києва, церкви Антонія і Феодосія у Василькові.

Так, Степану Ковнірові приписується авторство дзвіниці на *Дальніх печерах*, яка є надбрамною спорудою з

арочним проїздом у першому ярусі. У плані вона являє собою квадрат з масивними пілонами на кутах, що створюють основу для колон другого ярусу. Завершується 41-метрова споруда триярусною банею та шестигранними пірамідками на кутах. Декоративно-пластичне вирішення виявляє тектонічний лад основного об'єму: низ рустовано, верх оздоблено ліпленням з рослинними мотивами. Дзвіниця є одним з кращих архітектурних творінь доби бароко.

Відомим вітчизняним архітектором є й Іван Григорович-Барський (1713 – 1785), за проектом якого створені *Покровська церква (див.фото)* та церква Миколи Набережного у Києві, будинки полкової канцелярії та собор Різдва Богородиці у Козельці, Спасо-Преображенський собор Красногирського монастиря у Золотоноші. Стислий перелік архітектурної

спадщини зодчого міститься у начерку його епітафії:»Трудившийся в разных строениях, воду привел в различные места в города сем от различных источников с-под гор, а потом строил каменные церкви, колокольни и покои. Первую церковь зделав у Кирилловском монастыре, з зводницею и брамою, и погребями,

церковь Покровскую и Набережно-Никольскую; у Козельце церковь штукатурнею украшал и тынковал, и колокольню вновь построил, у Золотоношском Красногорском монастыре церковь, колокольню у Петропавловськом монастыре, у Соборно-Успенском соборе с церквою. Ещё магазин городской и гостинной дом, жилые покои Греческому монастырю и Юрию Дранчеву...».

Залишили слід в Україні й іноземні зодчі. Глибоко розумів суть українського бароко німець Йоганн-Готфрід Шедель (1680 – 1752) – автор одних із найкращих споруд цього стилю: Староакадемічного корпусу Києво-Могилянської академії, Великої дзвіниці Успенського собору Києво-Печерської лаври та дзвіниці Софійського собору, брами Заборовського. Архітектурне вирішення двох останніх споруд вражає надзвичайною пишнотою ліпного орнаменту, що свідчить про вплив на творчість автора народного мистецтва.

Дзвіниця Софійського собору

Фрагмент її ліплення

Брама Заборовського

Своєрідні та неповторні споруди славетного італійського архітектора Бартоломео Растреллі (1700 – 1771). У Києві за його проектами збудовано Андріївську церкву та Маріїнський палац – унікальні споруди, які вдало вписалися у природний ландшафт міста.

Прикметно, що Маріїнський палац відбиває барокову тенденцію до зведення архітектурних і садово-паркових ансамблів.

Андріївська церква

Маріїнський палац

Донині дійшли і барокові дерев'яні церкви – високі багаточисленні будівлі зі складними і динамічними формами.

Яскравим прикладом таких храмів є *Троїцький собор у Новомосковську*

Дніпропетровської області, зведений без жодного цвяха. Це складна пірамідальна композиція, виконана з надзвичайно високою майстерністю, створює враження стрімкого руху,

спрямованого вгору, до неба. *Пригадайте, у якому романі українського письменника другої половини ХХ ст. цей собор виступає центром сюжету й ідеї?*

На західноукраїнських землях монументальна архітектура цього періоду розвивалася під впливом традицій католицької культури і польського бароко. Найбільша кількість пам'яток барокової архітектури західноєвропейського зразка збереглася у Львові. Серед них – Домініканський костел, збудований архітектором Яном де Вітте та Мартином Урбаніком. Яскравим представником стилю бароко був Бернард Меретин – автор такої перлини Львова, як собор Святого Юра, а також ратуші у місті Бучач на Тернопільщині. До визначних пам'яток культури належить величний ансамбль Почаївської лари – одного з найбільших осередків України.

Даючи відповідь на шосте питання, маємо визнати, що живопис доби бароко – особлива сторінка української культури. Він розвивався під впливом європейського і народного мистецтва, які сформували неповторне обличчя вітчизняної школи живопису, яка досягла довершеності у XVIII ст.

Як і в попередні епохи, в Україні розвивався монументальний і станковий живопис. Монументальний живопис пов'язаний із розписами культових споруд. Донині дійшло мало його пам'яток, а ті, що збереглися, зокрема фрагменти фресок Троїцького собору Густинського монастиря поблизу Прилук, свідчать про значні зміни в цьому виді мистецтва. Українські художники вирішували нові творчі завдання: опановували засоби реалістичного мистецтва, долали традиційну площинність, прагнули створити ілюзію відкритого простору і руху.

У Києві у першій половині XVIII ст. великі монументально-живописні роботи здійснювалися в Успенському соборі та Троїцькій надбрамній церкві Києво-Печерської лаври, в Софійському та Михайлівському Золотоверхому соборах, церкві Миколи Набережного та ін. Над живописом стін та іконостасів Києво-Печерської лаври працювали майстри лаврської школи, з-поміж яких особливо уславився Алімпій Галик.

Згадайте, спираючись на матеріал попередньої теми, про настінні розписи дерев'яних церков. Які особливості народної художньої манери вони відбивають?

Настінні розписи в дерев'яних церквах – самобутнє явище, що не має аналогів у мистецтві жодного іншого народу.

У станковому живописі провідну роль відіграє іконопис. Це ще одна особлива сторінка в історії української культури. Видатними іконописцями свого часу були західноукраїнські художники Іван Руткович та Йов Кондзелевич. Їхні життя і творчість пов'язані з містом Жовква, яке було значним культурним осередком.

Іван Руткович (рік народження невідомий – 1708 наприкінці XVII ст. створив величні іконостаси у Волиці-Деревлянській, Волі-Висоцькій, Скваляві Новій. Відчутний вплив на його творчість справило західноєвропейське

мистецтво, адже художник, створюючи свої композиції, використав гравюри німецьких та голландських митців. Деякі ікони майстра – «Христос і Магдалина», «Втеча до Єгипту», «Дорога в Еммаус», «Христос у Марії і Марфи» – більше нагадують світські жанрові картини. На них зображено реальних людей у реальному оточенні, на тлі реальних пейзажів або інтер'єрів, у повсякденних заняттях. Барви на іконах яскраві, насичені, лики Христа, Марії і святих привітні, ласкаві, радісні. Художник зумів поєднати у своїх творах любов до життя земного з любов'ю до Бога.

*Іван Руткович. Дорога в Еммаус
Жовківський іконостас*

Архангел Михаїл

*Моління.
З іконостасу у Потелічі*

Йов Кондзелевич (1667 – 1740) автор славнозвісного Богородчанського іконостасу в селі Манява Івано-Франківської області. Образи художника вражають високодуховною красою, сповнені глибокої внутрішньої зосередженості і величі. Митець створив урочисті багатофігурні композиції, зобразив пишні інтер'єри з архітектурним оздобленням у стилі бароко. Загальному настрою ікон відповідає їх колорит. Він стриманий, тонко зармонізований та вишуканий.

Йов Кондзелевич. Ікони з Богородчанського іконостасу

У XVIII ст. розвиток українського іконостасу досяг свого апогею. Він став невід'ємним явищем українського бароко, органічним компонентом синтезу мистецтв в українській церкві. В іконостасі представлено різні види мистецтва: живопис, декоративну скульптуру та архітектуру. Характерна його ознака – поєднання яскравого живопису із вишуканим різьбленням, динамічним рухом архітектурних деталей. Визначною пам'яткою мистецтва є величний іконостас Свято-Преображенської церкви у Великих Сорочинцях – резиденції гетьмана Данила Апостола. У цьому іконостасі яскраво втілено дух українського бароко з його динамікою, емоційністю, стрімкістю руху. У колориті ікон переважають різні відтінки жовтого кольору, що створює ефект сяйва, світлоносності. Фігури також динамічні, у них відтворено різноманітні моменти руху людського тіла. Суто земна краса образів поєднана зі щирим духовним прагненням.

Перегляньте фільми з циклу «З одвічністю на «ти». Барокова архітектура на Полтавщині», присвячені Свято-Преображенській церкві. З'ясуйте, як ікони цієї пам'ятки репрезентують світогляд і мистецькі настанови доби.

Богородиця Одигітрія

Свята Уляна

Фрагменти іконостасу Свято-Преображенської церкви у Великих Сорочинцях

Отже, в українському живописі зміцнюється світський напрям, дедалі поширюють засоби реалістичного відтворення дійсності.

Про це красномовно свідчать дві ікони з Конотопа. На них зображено великомучениць Варвару й Катерину та Анастасію й Уляну в образах молодих жінок у пишному барвистому вбранні. Їх автори втілили український ідеал земної жіночої вроди, що водночас не суперечило глибокому духовному змісту творів. Особливо шанованими в Україні цього періоду були ікони Покрова Пресвятої Матері. Шанувало цей образ козацтво як захисницю війська й України. Часто на цих іконах зображали велику кількість персонажів, тож художники вирішували складне творче завдання: компоували багато фігур і груп людей. Під покровом Богоматері збиралися персонажі далекої історії (наприклад, візантійський імператор) і сучасники (зазвичай представники духовництва і козацтва). Так, на одній з «козацьких Покров» із села Дашки на Київщині зображено Богдана Хмельницького. Такі ікони сприяли розвитку портретного жанру в Україні.

*Святі великомучениці Варвара і Катерина
Ікона з Конотопа*

*«Покрова» із зображенням Богдана
Хмельницького. Ікона з Дашок*

Ікони українського бароко сповнені святкового, піднесеного настрою. Їх автори використовували яскраві кольори, барвисті квіткові візерунки. Золоте орнаментоване тло поєднувалося із зображеннями архітектурних споруд і природи. Богоматір, святих та інших персонажів часто малювали у пишному одязі, з привітними, ласкавими обличчями, втілюючи в них народні уявлення про красу. Порівняно з епохою

середньовіччя це було нове емоційне переживання християнської віри як джерела радості, втіхи і надії.

З другої половини XVII ст. портретний живопис, що вже мав значні досягнення на Західній Україні, поширюється на Придніпров'ї і Лівобережжі. За словами сирійського мандрівника Павла Алеппського, українські художники були «вельми спритні в зображенні людських облич з цілковитою подібністю та мають велику вигадливість у відтворенні людей такими, якими вони є».

На знак ушанування особливих чеснот видатних осіб їхніми портретами прикрашали стіни церков і соборів. Наприклад, на стінах київської церкви Спаса на Берестові було написано портрет Петра Могили, в соборі Густинського монастиря – портрет гетьмана Івана Самойловича, в Успенському соборі Києво-Печерської лаври – цілу галерею образів князів, гетьманів і царів.

Улюбленим персонажем портретистів другої половини XVII – XVIII ст. був Богдан Хмельницький. Взірцем для них слугувала гравюра гданського художника Вільгельма Гондіуса, створена за життя гетьмана у 1651 р. У свою чергу, Гондіус скористався малюнком голландського митця Авраама ван Вестфельда, який було виконано з натури. Один із кращих портретів гетьмана зберігається у Національному художньому музеї України. Невідомому художникові вдалося втілити узагальнений образ народного героя, якому властиві гідність, розум, простота.

Розгляньте портрет Богдана Хмельницького роботи В.Гондіуса

Упродовж XVIII ст. великої популярності набув так званий парадний портрет. Його функція – показати певну особу в її красі і значущості. Зазвичай українські портретисти зображували людей ідеалізованими, тобто кращими, ніж вони є насправді. Приклад такого твору – *портрет отамана війська донського Данила Єфремова*, написаний одним із майстрів Києво-Печерської лаври. Пишне вбрання, поважна поза, промовистий жест рук, родовий герб, парадне вбрання – ось ознаки, типові для таких портретів.

Водночас художник майстерно відтворив індивідуальні риси свого героя.

Ці та інші риси є свідченням того, що українські митці зберігали вірність народним традиціям і смакам. Завдяки особливому художньому вирішенню, монументальному звучанню, декоративній барвистості український портретний живопис став самобутнім явищем культури. До визначних творів цього жанру XVIII ст. належать портрети знатного товариша Війська Запорозького Василя Гамалії, переяславського полковника Семена Сулими та його дружини, князя Дмитра Долгорукого.

Портрет Парасковії Сулими

Портрет переяславського полковника Семена Сулими

Портрет Василя Гамалії

У Полтавському художньому музеї імені Миколи Ярошенка зберігається *портрет («парсуна») Василя Васильовича та Марфи Андріївни Кочубеїв*, який виразно засвідчує вплив іконопису на світські живописні жанри. *Опишіть картину. Зробіть висновки про художню специфіку цієї пам'ятки*

У зазначений період в Україні набув поширення жанр народної картини, героєм якої був Козак Мамай (козак-бандурист). Перші такі картини з'явилися у XVII ст. У XVIII ст. та першій половині XIX ст. Козак Мамай став найпопулярнішим образом народного живопису, який можна було бачити і в багатих маєтках, і в бідних хатах. Малювали його не лише на полотнах, але і на скринях, дверях, віконницях, стінах і навіть вуликах.

Композиція більшості картин побудована за однією схемою: козак сидить під деревом (найчастіше – дубом) «потурецьки» підібгавши ноги, і грає на бандурі чи кобзі. Поруч його вірний товариш – кінь, довкола – шабля, рушниця або пістоль, люлька. Часто такі картини супроводжувалися написами, сумними чи веселими, гумористичними. На картинах іншого типу Козак Мамай виступає як герой різних сюжетних сцен у взаємодії з іншими персонажами: паном, корчмарем, дівчатами та ін. Автори цих карти невідомі. В колоритних образах козака-бандуриста втілювався ідеал народного героя – вродливого і дужого, безстрашного і винахідливого, байдужого до смерті, мудрого й іронічного.

Козак Мамай

Козак Мамай з двома дівчатами

Отже, друга половина XVII ст. – це золотий вік української культури. У цей період під впливом західноєвропейського бароко зароджується українське козацьке бароко. Кульмінаційним часом розвитку цього стилю – пишного, урочистого – стала доба Івана Мазепи – великого мецената і фундатора низки пишних храмів. Натомість пізніший період, пов'язаний з інкорпорацією українських земель до складу Російської імперії та політикою русифікації, засвідчує появу класицистичних тенденцій.

2. План семінарського заняття

1. Особливості характеру культурного життя України другої половини XVII – XVIII ст.
2. Зміст вищої освіти (Києво-Могилянська академія, українські колеґіуми).
3. Бароко як культурно-стильова епоха, стиль і напрямок у культурі і мистецтві.
4. Барокова література другої половини XVII – XVIII ст.
5. Шкільний театр і барокова драматургія: жанри, ідеї, культурне значення.
6. Специфіка барокової архітектури другої половини XVII – XVIII ст.
7. Сакральний і світський живопис в Україні.

Теми для написання рефератів:

1. Український іконостас другої половини XVII – XVIII ст.
2. Жанрова різноманітність української драматургії другої половини XVII – XVIII ст..

3. Українська професійна музика другої половини XVII – XVIII ст.
4. Українські архітектори: великі зодчі Бароко.
5. Йоганн Готфрід Шедель: перлини барокової архітектури в Україні.
6. Пилип Орлик та його «Пакти й Конституції прав і вольностей Війська Запорізького».
7. Бурлескно-травестійна і пародійна творчість «мандрівних дяків».
8. Барокова таїна Сорочинської церкви.
9. Митці епохи Бароко на Полтавщині.
10. Українська пісенна лірика другої половини XVII – XVIII ст.

3. Термінологічний словник

Акафіст – гімн на честь Ісуса Христа, Богородиці чи святого, який виконували стоячи. Складався із зачину (кукулія), 12-ти більших строф (ікосів) і 12-ти менших строф (кондаків), які чергувалися під час виконання.

Акрівірш (грец. акрос – крайній і грец. атіχος – віршований рядок) – вірш, в якому перші літери кожного рядка, прочитувані згори вниз, утворюють слово або речення, найчастіше – ім'я того, кому присвячується акрівірш.

Алегорія (інакомовлення) – художній спосіб двопланового зображення. Часто застосовувався у давніх творах (проповіді, притчі, послання, драми тощо).

Архетип – прообраз, первісний образ, ідея, давній вірець колективної підсвідомості, який існує в пам'яті поколінь і може бути втілений в усній та писемній формі у вигляді символів.

Аскеза – спосіб життя, який полягає у надзвичайній стриманості, помірності, відмові від життєвих благ і насолод заради здобуття містичних знань і надприродної магічної сили.

Афоризм – короткий вислів, узагальнене судження, виражене у лаконічній, влучній формі.

Антропологізм – це філософська концепція, яка розглядає всі явища природи, суспільства й мислення залежно від властивостей і потреб людини.

Бурлеск – стиль сатиричної літератури, в основі якого навмисна невідповідність між темою твору та мовними засобами, що створює комічний ефект, наприклад «Енеїда» І.Котляревського на тему однойменної героїчної поеми Вергілія.

Василіани (чин святого Василя Великого, Василянський Чин святого Йосафата) – один з основних чернечих орденів Української греко-католицької церкви.

Вертеп (зі старослов'янської – печера) – мандрівний театр маріонеток, поширений головню в Україні, в барокову добу (XVII – XVIII ст.). Мав форму двоповерхового дерев'яного ящика. На другому поверсі показували різдвяну драму; на першому – механічно прив'язану до неї сатирично-побутову інтермедію. Перша, різдвяна, частина вертепу, яку називали «свята», мала більш-менш стабільну композицію, натомість, друга змінювалася залежно від місцевих умов, здібності й дотепності вертепника. До сьогодні зберігся переважно на західноукраїнських землях у вигляді різдвяних вистав на релігійну тематику.

Гротеск – тип художньої образності, заснований на парадоксі, карикатурному перебільшенні зображуваних рис людини або певних явищ.

Декламація – проміжний між поезією, шкільною драмою і віршованим діалогом жанр віршових творів, що виконувалися під час різдвяних та великодніх свят.

Діаріуш (лат. *diario* – щоденний, пол. *dziariusz* – щоденник, сімейна хроніка) – записи, зроблені певною особою про події свого зовнішнього та внутрішнього життя. Характерною особливістю цих записів є їх хронологічність, дотримання плинності подій (часом з перервами, обумовленими певними обставинами чи станом автора щоденника), а також суб'єктивність (мова – від першої особи, а тема – залежно від особистих інтересів автора). Щоденник, навіть якщо він написаний людиною далекою від літератури і мистецтва, може відбивати стиль епохи («Діаріуш» Пилипа Орлика, «Щоденні записи» Якова Маркевича та інші).

Драма – родовий різновид літератури, який художньо моделює життєві колізії за відсутності авторських характеристик дійових осіб.

Емблема – художній прийом у бароковому мистецтві, принцип барокового метафоризму, що полягає в унаочненні абстрактних понять, їх специфічній символізації (емблеми чеснот, правосуддя, релігійних цінностей тощо).

Епіграма – жанр сатиричної поезії дотепного, дошкульного змісту з несподіваною, градаційно завершеною кінцівкою (пуантом). В еллінську добу епіграма вживалася як напис на вівтарях, сприймалася як епічна форма, втілена в елегійний двовірш, пізніше поети вдавалися до ямбічних та інших розмірів, розширювали її тематичні межі. До епіграми зверталися Платон, Сапфо, Анакреонт, Симонід Кеоський, Мелеагр Гадарський, а в римські часи – Марціал, Ювенал, Валерій Едітуї та інші, де епіграма набуває чітких ознак сатиричного твору. Мала епіграма велику популярність у європейській поезії, починаючи від Ренесансу, а відтак і в українській (Г. Смотрицький, А. Римша, Т. Земка та інші), де вона розмежовувалася на жанрові різновиди – геральдичну, дедикаційну, епітафійну і т.п.

Епістола віршована – ліричний жанр, послання або лист у віршованій формі.

Епітафія – надмогильний напис, переважно у віршованій формі; літературний твір, написаний у зв'язку зі смертю чи втратою кого-небудь; промова, виголошена на похороні.

Єнітимія – церковне покарання, що полягає в суворому дотримуванні посту, довгих молитвах, посиленних поклонах і т. ін.

Інтермедія – невеличкий розважальний драматичний твір, який виконують між актами вистави. В європейському театрі пережила кілька видозмін – від коментувань Дияволом і Богом попередньої дії, інтерпретації античних сюжетів до музичних і танцювальних номерів інтерлюдій. В українській драматургії XVII – XVIII ст., де в основному експлуатувалися старо- та новозавітні сюжети, які не давали можливості адекватно й оперативно реагувати на тодішні суспільно-політичні події, інтермедія віддзеркалювала дійсність: у них зафіксовано міжнаціональні стосунки, конфесійні проблеми тощо. Збереглося понад 50 інтермедій, зокрема Митрофана

Довгалевського та Георгія Кониського. Інтермедії лягли в основу української побутової драми, комедії. Вплив інтермедії відчутний у творчості І.Котляревського, Г.Квітки-Основ'яненка, М.Гоголя, М.Старицького та інших.

Іронія – насмішка у прихованій, удаваній формі.

Канонічний текст – текст, обов'язковий для користування у незмінному варіанті (наприклад, біблійний канонічний текст).

Кант – жанр української побутової пісні XVII – XVIII ст. духовної і світської тематики.

Карантин – адміністративні та медико-санітарні заходи на обмеження контактів інфікованої або підозрілої на інфікування особи (осіб), тварини, вантажу, товару, транспортного засобу, населеного пункту, що застосовуються для запобігання поширенню особливо небезпечних інфекційних хвороб. Первісно слово «карантин» означало «час, що складається з сорока днів» («карантин» – італійською і французькою – «сорок»). І лише в кінці XVIII ст. з'явилося інше значення цього слова – «власне будинок, в якому приїжджі із заразливих місць мають перебування своє». Карантин, найчастіше при багатьох інфекційних хворобах, передусім віспі і чумі, тривав сорок днів. Тож карантин – також споруда для ізоляції хворих чи потенційно хворих, зокрема частина порту для прибулих суден.

Класицизм – напрям і стиль у мистецтві XVII ст. Виник поряд зі стилем бароко, який виразив неспокій та сумнів доби, екзальтоване світосприймання нащадків ренесансу, був суголосний раціоналізмові доби. Класицизм зародився у Франції на гребені піднесення французької нації, яка в другій половині століття стала наймогутнішою абсолютистською монархією Європи. В освічених колах суспільства сформувався погляд, що, не зрікаючись католицької побожності, людина повинна плекати свою внутрішню свободу на основі раціоналізму. Класицизм – це мистецтво героїчної громадянськості. Прекрасне виступає в ньому як чітке, розумне, логічне, без суперечностей, притаманних реальному життю. Мистецтво класицизму тяжіє до ідеалізованих абстрактних образів, зображує облагороджену реальність, базуючись на позачасовій красі творів античності.

Комедія – драматичний твір, у якому засобами гумору та сатири викриваються негативні суспільні та побутові явища, розкривається смішне в навколишній дійсності чи людині.

Компіляція – неоригінальна, несамостійна літературна праця, поширена у давні часи, зокрема у літописанні, різноманітних белетристичних і дидактичних збірниках.

Курйозна поезія («epigramma artificiosum» («мистецька епіграма»)) – це вірші, слова в яких записані у вигляді яйця, хреста, голуба, лабіринту, кола, ромба, вази, півмісяця тощо. В основі курйозної поезії лежить синтез літератури й мистецтв: шрифту, графіки, музики, а також наук – арифметики, граматики, астрономії, риторики, які й створюють художню специфіку її жанрів.

Літургія – найголовніше християнське богослужіння.

Маріонетка (через посередництво французької мови фр. marionnette запозичено з італійської італ. marionnette, яке утворене від пестливої форми Marion до імені Maria – спочатку назва невеликих фігур євангельської Діви Марії в середньовічній ляльковій містерії (виставі)) – у ляльковому театрі лялька, яку приводить у рух за допомогою ниток, шнурів актор-ляльковод, схований від глядача. Інша назва такої ляльки – фантоші.

Мемуари – жанр, близький до історичної прози, наукової біографії, документальних історичних нарисів, нотатки про події минулого, свідком чи учасником яких був автор.

Міраклъ – жанр середньовічної віршованої драми про життє святого та чудеса, пов'язані з ним.

Містерія – середньовічна європейська драма XIV – XVI ст. на біблійний сюжет, яку розігрували у святковий день (Різдво, Великдень).

Мораліте – твір повчального характеру з алегоричними дійовими особами на морально-етичну тематику.

Паланка (від італ. palanca) – адміністративно-територіальна одиниця (округ) у Запорозькій Січі.

Паломник (прочанин) – мандрівник до святих місць, який за традицією приносив із собою гілочку пальми.

Панегірик – поетичний жанр, найхарактернішою ознакою якого є захоплена похвала та уславлення визначної

події чи подвигів видатної людини. У стародавній Греції та Римі панегірики використовувалися як надгробну промову, яка прославляла подвиги померлого. В Україні в першій половині XVII ст. став популярним видом поезії. З часом став одним з літературних жанрів, прикладом ораторського мистецтва – використання різних словесних форм для возвеличення окремих осіб та подій.

Паралелізм – аналогія, уподібнення, спільність характерних рис або чину (паралельне зображення двох явищ із різних сфер життя).

Пародія – комічне або сатиричне наслідування іншого художнього твору.

Пілон – масивний стовп, який підтримує склепіння або пласкі перекриття; може бути елементом оформлення порталу будівлі, в'їзду в парк, місто тощо.

Пісня-романс – одноголоса сольна пісня з інструментальним супроводом.

Поетика – навчальна дисципліна в давніх школах, що передбачала викладання правил віршування, написання драматичних творів та використання у літературі різноманітних художніх прийомів.

Послання – жанр дидактичної ораторсько-повчальної прози, який порушує важливі питання християнської моралі.

Псалма – побутова духовна пісня моралізаторського змісту.

Риторика – наука красномовства. У давніх школах була обов'язковою навчальною дисципліною.

Рококо – стильовий різновид у європейському мистецтві та літературі XVIII ст., якому властиві вишуканість, примхлива декоративність, уникання антитези; стиль розвинувся під впливом модифікації бароко.

Романс – невеликий за обсягом вірш любовного змісту, призначений для сольного співу з інструментальним акомпанементом.

Сакральний – священний, пов'язаний із священним обрядом, таїнством, завітний; той, що має магічний зміст, який звучить як заклинання.

Сатира віршована – ліро-епічний жанр, що передбачає викривальне засудження сміхом суспільних явищ або моральних якостей людини.

Свята Земля – місця, пов'язані з народженням, життям, стражданням, смертю і воскресінням Ісуса Христа.

Секуляризація – вивільнення художньої свідомості від релігійного світогляду, прагнення до світської тематики у змалюванні змісту.

Травестія – один із різновидів бурлескної, гумористичної поезії, в якому твір серйозного або й героїчного змісту та відповідної форми переробляється, «перелицьовується» на твір комічного характеру з використанням панібратських, жаргонних зворотів. Першим явищем травестії вважається «Батрахоміомахія» – травестія на «Іліаду» Гомера, здійснена в античну добу Пігретом.

Трагедія – драматичний твір, який ґрунтується на гострому, непримиренному конфлікті особистості, що прагне максимально втілити свої творчі потенції, з об'єктивною неможливістю їх реалізації.

Фарс – вид народного театру і літератури, в якому гостра комедійність органічно поєднувалась із життєвими реаліями.

Херувимська – урочисті пісне співи православної церкви, що входять до літургії; назва походить від початкових слів «Іже херувими».

Чембало – те саме, що й клавесин; стародавній клавішний інструмент – попередник фортепіано.

4. Навчальні завдання

та методичні рекомендації до їх виконання

Підготовка рефератів:

1. Козацтво як явище історії й культури.
2. Діяльність Івана Мазепи у царині української культури.
3. Осередки освіти на Запоріжжі.
4. Творчість барокових композиторів – Максима Березовського, Артемія Веделя, Дмитра Бортнянського.
5. Феофан Прокопович – трагічна постать української культури.

Методичні поради:

Відповідаючи на перше питання, слід підкреслити, що характер культури України другої половини XVII – XVIII ст. визначала діяльність та авторитет козацтва як провідної суспільної верстви, яка формує нове світовідчуття і новий тип людини – вільнолюбця, авантюриста, мужнього лицаря. «*Vita maxima et heroika!*» – так називає авантюрно-козацький стиль дослідник О.Кульчицький, протиставляючи йому «*Vita minima*» – стиль притаєного існування, звуження сфери життєвих контактів, відступу в себе, що було теж властиве для частини українців.

Історики називають Запорозьку Січ республікою, яка сформувала національне військо і національну ідею – захист рідної землі і рідної (православної) церкви, тобто охорона віри і прав, самобутності української культури. *Зверніть увагу на особливості світогляду, суспільні і культурні пріоритети, побут козацтва.*

Протягом півтора століть відіграло не тільки визначну політичну роль захисника волі і прав українського народу, а й сили, яка яскраво виявила себе у культурній розбудові держави. З козацького середовища вийшла нова провідна верства, нова національна аристократія, нова інтелігенція, яка взяла на себе й утвердження власної державності, і розвиток освіти, спорудження та реконструкцію храмів, будівництво громадських споруд, опікування мистецтвом. Козацтво було носієм нового художнього смаку; виступало в ролі основного замовника; мало власне творче середовище; творило художні цінності. *Назвіть видатних представників козацтва, які належать до когорти видатних культурних діячів.*

Необхідно дійти до висновку, що з огляду на історію і культуру XVII – XVIII ст. є всі підстави гадати, що саме з козацькою ідеологією свободи, розкутості сил, волі, суто козацького виклику різним силам пов'язаний процес перегляду духовних цінностей і життєвих орієнтирів, що тривав у цей час, вся копітка і грандіозна за масштабом зробленою діяльність видатних людей і, врешті-решт, усього українського народу.

При розгляді другого питання слід узагальнити відомості про життя і діяльність Івана Степановича Мазепи-

Колядинського, акцентувати увагу на його активній розбудові вітчизняної культури, зокрема на його підтримці освіти, науки і книгодрукування.

Треба пам'ятати, що кульмінаційним часом розвитку бароко в Україні була доба Івана Мазепи, великого мецената і фундатора пишних храмів.

Гетьман фундував будівництво великих храмів у Києві: Братського та Миколаївського монастирів, церкви Всіх Святих у Лаврі, над Економічною брамою Лаври. В.Січинський налічив збудованих у 1690-1705 рр. Іваном Мазепою та закінчених після його смерті 12 храмів, а також відреставрованих – 20: Софійський собор, Михайлівський Золотоверхий монастир, Успенський собор і Троїцька церква над Святою брамою Києво-Печерської лаври, церкви у Переяславі, Глухові, Чернігові, Батурині, Межигір'ї, Мгарський монастир поблизу Лубен.

Навіть вороги визнавали заслуги Івана Мазепи у справі церковного будівництва: Петро I казав, що гетьман «великий стройтель святым церквам», а старшина в Бендерах після смерті Мазепи не могла підрахувати всього, що той «розкидав і видав ...щедрою рукою в побожному намірі на побудову церков і монастирів».

Велика кількість храмів, фонованих гетьманом, свідчить про грандіозне будівництво, що стояло на дуже високому технічному і мистецькому рівні. Тоді було створено особливий, оригінальний тип будов, своєрідні технічні засоби, самобутні архітектурні форми, деталі і прикраси, що цінують національний стиль. Тому навіть у світовій літературі мистецтво цієї доби дістало назву українського чи козацького бароко.

Назвіть архітектурні особливості Микільського собору на Печерську, Братської церкви на Подолі і церкви Всіх Святих над Економічною брамою Києво-Печерської лаври. Чи збережені ці пам'ятки донині?

Микільський собор Богоявленська Братська церква Всіхсвятська надбрамна церква

З будов, які лише завершувалися коштом Івана Мазепи, треба згадати соборну церкву Мгарського монастиря неподалік Лубен, церкви Спаса Лубенського Мінського монастиря. Він допоміг запорожцям збудувати нову церкву на Січі: дав потрібні матеріали і кошти, замовив іконостас. З ініціативи гетьмана були зведені світські будівлі Києві, зокрема дім Петра I на Подолі, приміщення друкарні Києво-Печерської лаври, мазепинський будинок Києво-Могилянської академії та ін.

Загадайте твори Мазепи-письменника, зверніть увагу на образну систему його віршів («Ой біди, біда чайці-небозі...»), «Всі покою щиро прагнуть...») та ліризм листів до Мотрі Кочубей. Поясніть, чому український гетьман став персонажем європейського мистецтва.

При опрацюванні третього питання зверніть увагу на те, що осередки освіти існували безпосередньо на запорозьких землях-паланках, а також на Запорозькій Січі. На початку XVII ст. виникла школа при Самарському Пустинно-Микільському монастирі (нині поблизу Новомосковська Дніпропетровської області). Тут навчали дітей письма, церковного читання, співу, музики. Такі школи існували при всіх 44 церквах на Січі. Біля церкви з одного боку будовався «шпиталь», тобто лікарня для поранених та хворих козаків, а з іншого – школа. У запорозьких школах навчалися козацькі діти з паланочних населених пунктів, а також джури – підлітки, що бралися для виховання досвідченими козаками та військовою старшиною з України. У той час посада вчителя була невід’ємною від посади священника

або ієромонаха. Формування світогляду дитини та її морально-етичних рис відбувалося на релігійному ґрунті. Практику з читання або співів школярі проходили в церкві під час служби, а також під час проведення інших релігійних служб (похорони, різні посвяти тощо). Учителю-наставнику піклувався не тільки про знання, виховання школяра, а й про його здоров'я. Як повідомляє історик Д.Яворницький, на Січі існувала школа музичної грамоти та церковного співу. Він також пише, що загальноосвітня січова школа мала самоврядування, подібне до адміністративного устрою Січі. Школярі мали двох отаманів, яких обирали поміж себе, спільні кошти. Училися в ній як малі діти, так і дорослі юнаки. Найбільш здібні продовжували навчання в Києво-Могилянській академії та закордонних університетах.

З'ясовуючи четверте питання, зверніться до традиції народної і професійної музики епохи бароко. Слід також розглянути біографії і творчий доробок найбільш репрезентативних композиторів епохи, які зробили значний внесок у світове музичне мистецтво.

Треба пам'ятати, що основоположником жанру духовного хорового концерту циклічної структури в українській музиці був *Максим Березовський* (1745 – 1777) – композитор і співак, митець яскравої творчої індивідуальності. Він також створив оперу «Демофонт» і сонату для скрипки і чембало у трьох частинах, які стали першими зразками музично-театрального і камерно-інструментального жанрів в інструментальній музиці. Хорова спадщина композитора охоплює концерти, літургії та ін. Його твори вирізняються високою емоційністю, вишуканістю композиторського письма, художньою досконалістю, красою і виразністю. Четверта частина з літургії М.Березовського «Вірую» стала одним із найвідоміших церковних творів.

Справжньою перлиною духовної музики є драматично-трагедійний концерт «Не отверзи мене во время старости». Новаторство цього твору полягає в зіставленні чотирьох частин

циклу, ансамблевому і хоровому виконанні. У такий спосіб композитор втілює ідею конфліктності різних музично-образних сфер: скорботи, туги, безнадії, схвильованості, обурення, протесту. Глибокий за змістом текст, який розповідає про життя і смерть, цінності людського буття, ніби перегукується зі сповненою трагізму біографією митця. Творчість М.Березовського, що органічно поєднала традиції західноєвропейської (італійської) музики з елементами мелодики українських пісень, мала непересічне значення для подальшого становлення вітчизняного професійного музичного мистецтва.

Артемій Ведель (1767 – 1808) – композитор, хоровий диригент, співак (тенор), скрипаль, педагог – увійшов в історію музичної культури як митець, який писав виключно сакральну хорову музику. Він розвивав багатовікові традиції української хорової культури, народної творчості. Відомо близько 30 хорових концертів, серед них – «Доколе, Господи...», а також частина з «Літургії», «Всенощна», «Покаянне трію».

Діапазон концертів А.Веделя – від скорботних до урочисто-величальних. Його музика відрізняється експресивністю мелодики. Особливо запам'ятовуються виразні тенорові соло – драматичні декламації імпровізаційного характеру, споріднені з українськими думами.

Неабиякий вплив на формування стилю митця мала українська побутова пісенно-романсова лірика. Наприклад, мелодика його прекрасної «Херувимської» схожа на народні пісні. Простота і виразність, співучість і щирість зумовили популярність цієї музики.

Дмитро Бортнянський (1751 – 1825) – класик хорової музики XVIII ст. У його творчості поєдналися найновіші на той час досягнення світової композиторської техніки, зокрема італійської школи, з вітчизняними музичними традиціями.

В історію світової культури Д.Бортнянський увійшов як реформатор церковного співу. Він створив понад 100 хорових творів – святково-урочистих, ліричних, скорботно-елегійних тощо. Серед них – дві літургії, хоріві концерти для одного та двох хорів (чотириголосні і восьмиголосні). Стилеві майстра притаманні інтонаційне багатство, оригінальність прийомів поліфонічного письма, стрункність форми.

Французький композитор *Гектор Берліоз* (див.

малюнок), вражений високим професіоналізмом Д.Бортнянського, так писав про його концерти у виконанні Петербурзької придворної капели: «Ті 80 співаків розпочали один із найбільших двоходових (на вісім голосів) концерт Бортнянського. В тій гармонічній тканині вирізнялися подекуди складні фігури поодиноких голосів, на око

майже неможливі для виконання; зітхання, невиразний шепіт, який лише уві сні не раз учувається, дивні акценти, що своєю силою подібні до крику або голосіння, несподівано розривають серце, піднімають груди, затамовують, спирають подих... Твори його свідчать про рідкісний досвід і вправність у групуванні й ускладненні вокальних мас, чудове розуміння, нюансування..., вирізняються повнозвучною гармонією. Найбільше дивує неймовірна свобода в укладанні голосів та нехтування на той час «високоповажними» правилами як його попередників, так і тогочасними, а саме – від італійців, хоч і сам Бортнянський був їх учнем». *Прокоментуйте вислів великого композитора.*

Крім хорової музики Д.Бортнянський написав кілька опер, «Концерт для чембало з оркестром», «Концертну симфонію», сонату для клавесину, квінтет, тобто започаткував в українській музиці низку камерно-інструментальних жанрів. Створені на італійські лібрето опери «Креонт», «Алкід», «Квінт Фабій» ставилися в театрах Венеції.

Значний вплив справила творчість Д.Бортнянського на західноукраїнських композиторів ХІХ ст. Його музика і досі звучить у багатьох країнах світу.

Як ушановують пам'ять Д.Бортнянського у світі?

Послухайте твори видатних українських композиторів.. Знайдіть барокові ознаки в них. Напишіть свої враження про почуте.

При висвітленні н'ятого питання опрацюйте матеріал про життя і творчість Феофана Прокоповича у контексті історії другої половини XVII – XVIII ст.

Зокрема, пам'ятайте, що як особистість він формувався під впливом київських освітніх традицій і барокового пориву до знань, відкриття і підкорення нового, незвіданого. На світогляді майбутнього письменника і церковного та культурного діяча безпосередньо позначилося виховання дядька – ректора Києво-Могилянської колегії Феофана Прокоповича (першого), у пам'ять про якого Єлезар Керейський (так назвали хлопця при хрещенні) узяв таке ж чернече ім'я. Як, на вашу думку, позначилося на характері та інтелектуальних пріоритетах Феофана Прокоповича навчання у прославленій колегії, європейських університетах (Лейпциг, Халл, Йена), єзуїтській колегії для молодих уніатів св. Афанасія у Римі?

У Римі Єлисей (таке ім'я він узяв 1698 р. після постригу в ченці) користувався ватиканською бібліотекою, крім богословських наук вивчав твори древніх латинських та грецьких філософів, істориків, пам'ятки старого й нового Риму, засади католицької віри та організації папської церкви, знайомився з творами Томмазо Кампанелли, Галілео Галілея, Джордано Бруно, Миколая Коперника. Відомо, що молодий чернець мав прекрасні здібності до математики.

1704 р. повертається в Україну, спершу в Почаївський монастир, потім у Київ, зрікається католицької віри, проходить епітимію і постригається у православні ченці, прийнявши ім'я Феофана. З 1705 р. викладав риторику, піітику та філософію у Києво-Могилянському колегіумі, уклав курс піітики та риторики, для чого створи відомі підручники латинською мовою – «Мистецтво поетичне» і «Мистецтво риторичне», написав трагедокомедію «Володимир», присвятивши її гетьману Івану Мазепі, а також чимало духовних і філософських віршів. *Про які*

події з української історії йдеться у трагедокомедії «Владимир»? Як він розуміє поняття суспільного прогресу?

Водночас написав й виголосив богословсько-філософські проповіді, завдяки яким був помічений київським генерал-губернатором Д.Голіциним та О.Меншиковим.

1707 р. Феофан Прокопович став префектом Києво-Могилянської академії. 1711 р. його взяли у складі почту царя Петра I в Прутський похід, під час якого в Яссах виголосив з нагоди річниці Полтавської битви проповідь, яка сподобалася цареві. Після повернення до Києва Феофана Прокоповича призначено ректором Києво-Могилянської академії і професором богослов'я. Водночас він став ігуменом Братського монастиря. 1716 р. за бажанням Петра I Прокопович переїхав до Петербурга. 1718 р. був призначений єпископом псковським і нарвським, став наближеним до царського двору. Писав на замовлення царя книги «Апостольська географія», «Коротка книга для навчання отроків», «Духовний регламент» 1720. 1721 р. був призначений віце-президентом найсвятішого синоду, головою якого був виходець з України Стефан Яворський. 1724 р. Феофан за наказом царя написав указ про устрій чернецтва, який упорядковував і регламентував монастирське життя за взірцем давніх монастирських статутів, спрямовував чернече життя на користь суспільству, брав активну участь у здійсненні реформ у Росії. Після смерті Петра I сприяв сходженню на трон Катерини I на трон.

1725 р. Прокоповича було призначено архієпископом новгородським і першим членом синоду, фактичним главою Російської православної церкви. Він брав участь в організації Російської Академії наук, очолював так звану «учену дружину» діячів культури, до якої належали Татищев, Кантемир та ін. Останнє десятиріччя життя майже полишив діяльність ученого, зазнавав переслідувань з боку противників петровської політики, які плели навколо Прокоповича інтриги, слали в синод доноси, намагаючись позбавити його високого становища в церковній ієрархії. 19 вересня 1736 р. він помер у Новгороді, похований у новгородському Софійському соборі.

Феофан Прокопович був високоосвіченою і прогресивною людиною свого часу, сформував ідею освіченого

абсолютизму, доклав значних зусиль на прирощення авторитету Петра I і зміцнення Російської імперії, що негативно позначилося на духовному і політичному житті України. Тож ця постать нашої культури неоднозначні, суперечлива і трагічна.

5. Завдання для самоперевірки знань:

Завдання 1.

Політичною і духовною столицею України, центром науки, її «Афінами» у другій половині XVII ст. було місто:

- а) Київ;
- б) Львів;
- в) Чернігів;
- г) Полтава.

Завдання 2.

Який гетьман України у 1763 р. звернувся до царського уряду із проханням перетворити Києво-Могилянську академію на університет, відкрити університет у Батурині, а також заснувати університетські друкарні?

- а) Кирило Розумовський;
- б) Іван Мазепа;
- в) Богдан Хмельницький;
- г) Іван Самойлович.

Завдання 3.

Хто із видатних мандрівників сказав про Україну: «Люди вчені, кохаються в науках і законах, гарні знавці риторики, логіки і всякої філософії...»,

- а) Павло Алепський;
- б) Василь Григорович-Барський;
- в) Микола Миклухо-Маклай;
- г) Даниїл, руської землі ігумен

Завдання 4.

Основоположником вітчизняної епідеміології був:

- а) Данило Самойлович;
- б) Іриней Фальківський;
- в) Феофан Прокопович;
- г) Нестор Амбодик-Максимович.

Завдання 5.

До козацьких літописів належить:

- а) Повість минулих літ;
- б) Галицько-Волинський літопис;

- в) Літопис Григорія Граб'янки;
- г) Київський літопис.

Завдання 6.

Художній стиль, що характеризується декоративністю, пишністю, динамічними складними формами і живописністю; культурна епоха, напрям і стиль у літературі і мистецтві кінця XVI – поч. XVIII ст.:

- а) бароко;
- б) класицизм;
- в) ренесанс;
- г) романтизм.

Завдання 7.

Збірки «Зегар з полузегарком» (1690) та «Млеко от овци пастиру належное» (1691) належать перу поета:

- а) Івана Величковського;
- б) Лазаря Барановича;
- в) Дмитра Туптала;
- г) Григорія Сковороди.

Завдання 8.

Яку архітектурну пам'ятку зображено на фото?

- а) Дзвіниця Софійського собору;
- б) Дзвіниця у Дальніх печерах;
- в) Дзвіниця у Близьких печерах;
- г) Дзвіниця Успенського собору у Полтаві.

Завдання 9.

За проектом архітектора Бартоломео Растреллі збудовано:

- а) Андріївську церкву у Києві;
- б) садибу Лизогубів у Седневі;
- в) дзвіницю у Близьких печерах Києво-Печерської лаври;
- г) браму Заборовського у Києві.

Завдання 10.

Фрагмент якої пам'ятки образотворчого мистецтва стилю бароко ви бачите перед собою?

- а) Іконостас Свято-Преображенської церкви у Великих Сорочинцях;
- б) Богородчанський іконостас у селі Манява Івано-Франківської області;
- в) Жовківський іконостас;
- г) Іконостас із села Дашки на Київщині

6. Питання для дискусії:

- ✓ Чим, на вашу думку, відрізняються пам'ятки західноукраїнської архітектури XVII – XVIII ст. від українського бароко, поширеного на Придніпров'ї та Лівобережній Україні?
- ✓ «Vita maxima et heroica!» Чи згодні ви з таким означенням стилю життя і мислення козацтва? Як такі настанови відбилися в культурі козацького бароко?
- ✓ Як ви гадаєте, чому твори відомих українських композиторів XVIII ст. користуються популярністю і в наш час?
- ✓ Чому, на вашу думку, образ Козака Мамаю набув великої популярності серед українського народу?
- ✓ У чому виявляється трагічність постаті Івана Мазепи?
- ✓ Чим українське бароко відрізняється від загальноєвропейського? Обґрунтуйте свою думку.

7. Завдання для поточного контролю знань:

1. Назвіть найважливіші риси української культури другої половини XVII – XVIII ст.
2. Що ви знаєте про створення й організацію навчального процесу в Києво-Могилянській колегії?
3. Які літературні твори другої половини XVII – XVIII ст. вам відомі? Коротко проаналізуйте один із них.
4. Схарактеризуйте внесок Григорія Сковороди в українську культуру.

5. Проаналізуйте основні тенденції розвитку української архітектури XVIII ст.
6. Назвіть основні жанри образотворчого мистецтва епохи бароко.
7. Розкрийте специфіку барокового іконопису.
8. Що таке «парадний портрет»? Чим приваблюють вас твори цього жанру другої половини XVII – XVIII ст.

Питання для самостійного вивчення:

1. Барокова скульптура.
2. Український вертеп.
3. Класицизм в українській культурі другої половини XVIII ст.

Методичні поради до вивчення:

Відповідаючи на перше питання, слід пам'ятати, що у мистецтві стилю бароко важливу роль відігравала скульптура. Її широко використовували в оздобленні фасадів та інтер'єрів архітектурних споруд. Розквіт скульптури в Україні припадає на XVIII ст.

Йоанн Пінзель. Жертвоприношення Авраама

У Західній Україні цей вид образотворчого мистецтва традиційно був більш розвинений, ніж у Східній. Видатний його представник – львівський скульптор Йоанн Пінзель, статуї якого прикрашають собор Святого Юра у Львові, ратушу в Бучачі. З-поміж створених ним образів, окрім міфологічних та біблійних героїв, привертає увагу козак, сповнений високої людської гідності. У доробку майстра багато високохудожніх витворів з дерева. Фігури ніби перебувають у динамічному русі, найнесподіваніших ракурсах. У позах, жестах, виразах облич передано бурхливі почуття. У своїх творах майстрові вдалося найвищою мірою втілити дух бароко: динаміку, мінливість, експресію. Творча манера Пінзеля вплинула на розвиток скульптури в Галичині та за її межами.

На Придніпров'ї та Лівобережжі декоративна скульптура перебувала під впливом народного мистецтва. До самобутніх

творів свого часу належали мідні фігури архангела Михаїла – покровителя Києва і богині правосуддя Феміди, встановлені на будівлі київської ратуші.

Скульптура була тісно пов'язана з мистецтвом різьблення по дереву, яке у XVIII ст. досягло своєї вершини. Яскравий приклад цього – декоративні оформлення іконостасів багатьох українських церков та соборів, що вражають майстерністю виконання, складністю композицій, пишнотою й розмаїттям елементів і форм.

Перегляньте фільм «З одвічністю на «ти». Барокова архітектура на Полтавщині. Спасо-Преображенський собор у Сорочинцях». Занотуйте в робочих зошитах висновки про різьблену скульптуру іконостасу. Зробіть висновки про бароковий стиль цієї пам'ятки.

При висвітленні другого питання зверніть увагу на зв'язок вертепу із різдвяною шкільною драмою. Запам'ятаймо, що перші згадки про пересувний ляльковий театр, що діяв в Україні у XVII – XIX ст., датований приблизно серединою XVII ст. Він виник спочатку на західноукраїнських землях, звідки вертеп поширився по всій країні. Іван Франко традиції і джерела вертепної драми вбачав у ляльковій грі скоморохів (Київська Русь) і західноєвропейському театрі маріонеток.

Вертеп становив собою переносний невеликий будиночок або скриньку, зроблену з дерева і картону. Керував ляльками за

допомогою дротиків схований за будиночком вертепник, який озвучував дійових осіб. Для виготовлення ляльок використовували дерево, ганчір'я, овочі.

Вертепна скринька поділялася на два яруси. У підлозі сцени обох ярусів прорізувалися щілини, крізь які один чи два актори водили ляльок, закріплених на дротах. Така конструкція скрині не випадкова: вона відповідала особливостям сюжету, що розгортався за двома сюжетними лініями – релігійною і народною. На верхньому, «небесному», поверсі розігрувалася християнська драма-містерія про народження Христа Дівою Марією, співалися

янгольські хори, канти, колядки. *Проаналізуйте сюжет цієї частини вертепної драми.* Колорит цієї частини вистави визначали введення соціально гострих сцен у вигляді персонажів: цар Ірод зовні нагадував поміщика, Рахіль була у плахті і запасці, Йосип у свиті та чоботях. Прийом травестії (перероблення серйозного, часто героїчного або біблійного сюжету на смішний лад) надавав виставі національного колориту.

На нижньому, «земному», діяли Смерть, Чорт, Дід, Баба, Циган, Шляхтич, Москаль, Бакаляр та інші персонажі. У другій інтермедійній дії розігрувалися комічні сценки та діалоги з українського життя, виконувалися народні пісні і танці, грали «троїсті музики». Наприкінці з'являвся головний герой – Запорожець. Цю ляльку робили вищою за всі інші й одягали в яскравий український костюм. Запорожець усіх перемагав і співав епічну пісню «Та не буде лучче, та не буде краще, як у нас на Україні». Поляки танцювали краков'як, російський солдат («Москаль») – камаринську, українці Дід і Баба співали «Ой під вишнею, під черешнею» і танцювали козачок. У такий спосіб музика емоційно підсилювала національну своєрідність образів. *Відишуйте засоби комізму у вертепній драмі. Як вплинув цей драматичний жанр на творчість українських письменників ХІХ ст.?*

На Галичині, Буковині, Закарпатті набув популярності так званий живий вертеп, у якому замість людей грали люди-актори. Загалом вертепна драма стала улюбленим видовищем широких кіл народу, предтечею демократичного театру.

Опановуючи третє питання, треба окреслити поняття класицизму, його ознаки, навести приклади пам'яток класицистичного мистецтва.

Отже, класицизм – це напрям у європейській літературі і мистецтві ХVІІ – початку ХІХ ст. Характерні його риси: орієнтація на художню творчість стародавніх Греції і Риму, яка проголошувалася ідеальною, класичною (зразковою), гідною наслідування; раціоналізм, прагнення побудувати мистецтво на началах розуму; сувора регламентація, бажання встановити для літератури і мистецтва непорушні закони і правила, обов'язкові для всіх часів нормативність, встановлення вічних та

непорушних правил і законів (для драматургії – це закон «трьох єдностей» (дії, часу й місця); обов'язкове дотримання канонічних правил написання творів (зображення героя тільки при виконанні державного обов'язку, різкий поділ дійових осіб на позитивних та негативних, суворе дотримання пропорційності всіх частин твору, стрункість композиції тощо); встановлення ієрархії жанрів, серед яких найважливішими вважалися античні; поділ жанрів на «серйозні», «високі» (трагедія, епопея, роман, елегія, ідилія) та «низькі», «розважальні» (трагестійна поема, комедія, байка, епіграма); орієнтування на вимоги, смаки вищої суспільної верстви; прагнення до аристократизму, до того, щоб підняти художню творчість над буденністю. У галузі мови класицизм ставив вимоги ясності та чистоти, ідеалом була мова афористична, понятійна, яка відповідала б засадам теорії трьох стилів.

В Україні тенденції класицизму поширилися у другій половині XVII – XVIII ст. у шкільних поетиках, орієнтованих на спадщину Античності і Ренесансу, відбилися у шкільній драмі.

Україні класицизм не зміг у силу несприятливих історичних обставин розвинутися як цілісна структурована система, переважно орієнтувався на низькі жанри (очевидно, під впливом низового бароко). Деякі тенденції класицизму знайшли свій вияв у трагедокомедії «Володимир» Феофана Прокоповича, поезії Івана Некрашевича, російськомовних поезіях Василя Капніста та Івана Максимовича, поемі «Енеїда» Івана Котляревського.

Найстаршою з класицистичних будівель України була *палата гетьмана Кирила Розумовського в Почепі*. Будував її український будівничий Яновський на основі планів французького архітектора Вален де ля Мота, що перший перещепив гілку французького класицизму на ґрунт Петербурга. Почепська резиденція, задумана як складний ансамбль головного будинку, об'єднаного овальними крилами з рештою житлових і

господарських будинків, обіймала площу біля шести тисяч квадратних метрів і під тим оглядом була справжньою революцією на українському ґрунті. Сама центральна палата, на яку архітектор поклав самозрозумілий натиск як на поанту всього архітектонічного комплексу, була одноповерхова, симетрично скомпонована, а її центральний ризаліт із портиком на шести колонах і класичним фронтоном був її виразом і характеристикою. Ясність конструкції, гармонія мас і вираз спокою й поваги – це ті нові елементи, що їх вносила почепська резиденція у вихривату атмосферу бароко й рококо.

Собор гетьмана Розумовського у Почепі

Палац Розумовського в Батурині

Серед значних і найкращих споруд кінця XVIII ст. виділяється п'ятибанний *Спасо-Преображенський собор* у *Новгороді-Сіверському*, закладений за планом петербурзького архітектора Дж. Кваренчі. Собор розміщено у центрі забудови монастиря. Квадратна у плані будова з чотирьох боків має виступи. На виступу головного фасаду створено портик-лоджію з чотирьма колонами, затиснутими між двома антами. Бокові виступи підкреслено чотирьма півколонами з яких середні напівкруглі, а дві крайні – квадратні. Бокові входи оригінально розміщено в нішах. Апсида східного фасаду має вигляд півротонди з причетвертими колонами.

В образотворчому мистецтві класицизм яскраво виявляється у творчості російських художників – вихідців з України Дмитра Левицького і Володимира Боровиковського.

Так, Дмитро Левицький (близько 1735 р., можливо Київ, – 4 квітня (16 квітня) 1822 р., Петербург) – російський і

український живописець-портретист. Від 1770 р. академік Петербурзької академії мистецтв. Син відомого маляра і гравера Григорія Левицького-Носа – священника з с.Маячка на Полтавщині, одного з видатних граверів українського бароко, відомого автора ілюстрацій до «Апостола» та «Євангелія» (1737), котрий був першим учителем майбутнього художника. Ще будучи студентом Київської академії, молодий Дмитро запопадливо малював, не раз допомагаючи батькові при його графічних працях для лаврських видань. У 1752-1755 рр. він навчався у художника Олексія Антропова, котрий приїхав тоді до Києва. У 1758 р. Д.Левицький дістався до Петербурга, де продовжив навчатися в майстерні Антропова, а відтак у робітнях Карла Легрена й Джузеппе Валеріані (1708 – 1761 рр.). Уже 1763 р. Левицький був модним портретистом аристократичних сфер Петербурга, дарма що тоді ж у столиці працювала ціла низка європейських знаменитостей. Цикл портретів вихованок Смольного інституту – це справжній шедевр тогочасного портретного малярства. З 1764 р. почав самостійну художню практику в Москві. Був керівником портретного класу Академії мистецтв у Петербурзі. У Женевському музеї зберігається мальований Левицьким портрет Д.Дідро – єдиний із портретів, що його великий французький енциклопедист визнав добрим. Загалом Левицький портретував ледве не всіх помітних представників свого часу. У 1822 рік художник помер у Петербурзі, де і похований.

*Д.Левицький. Алімова, випускниця
Смольного інституту*

Портрет К.Нелідової

Згадайте, що Володимир Боровиковський народився 4 серпня 1757 р. у Миргороді у сім'ї козака Луки Боровиковського (Боровика). Спеціальності, як і брати Василь, Іван, Петро і Дем'ян, навчився у батька – іконописця. У рідному Миргороді В.Боровиковський жив і працював понад 30 років, з 1774 р. служив у Миргородському козакому полку – за полковою ієрархією був значковим товаришем. Переїхавши до Петербурга (кінець 1780-х рр.), очевидно, працював під керівництвом Д.Г.Левицького. З 1795 р. – академік, з 1802 – радник Академії мистецтв.

Рання творчість Боровиковський пов'язана з традиціями українського живопису XVIII ст. Великим успіхом користувались його мініатюри й портрети, особливо жіночі (портрети М.І.Лопухіної, 1797 р.; В.І. Арсенєвої). У цих портретах, сповнених елегійного настрою, самотня постать жінки зображується у стані мрійного замислення на фоні «сільського пейзажу». У великих парадних портретах О.Б. Куракіна і Павла І поєднується живописна майстерність з яскравою та переконливою характеристикою особи. Катерину II (1795 р.) В.Боровиковський намалював звичайною старою жінкою в хатньому одязі на прогулянці в парку.

Портрет М.І.Лопухіної

Лізонька і Дашенька

Алегорія зими

Художник нерідко звертався до образів простих людей – подвійний портрет служниць архітектора Львова «Лізонька і Дашенька», портрет торжківської селянки Христини, портрет селянина, названий «Алегорія зими».

В останній період творчості під впливом патріотичного піднесення, викликаного Вітчизняною війною 1812 р.,

В.Боровиковський у портретах М.І.Долгорукої, А.Л.Сталь, І.А.Безбородька (брата засновника Ніжинського ліцею О.А.Безбородька) та ін. прагнув передати благородство, людську гідність, героїчність. Більш строгою стає композиція портретів В.Боровиковського, чіткішим пластичне моделювання персонажів. До золотого мистецького фонду належать ікони роботи Боровиковського для головного іконостасу Казанського собору, Троїцького собору Олександро-Невської Лаври в Петербурзі, Покровської церкви на Чернігівщині тощо. Загалом Володимир Боровиковський створив близько 200 портретів своїх сучасників, написав чимало ікон. Його твори зберігаються в багатьох музеях Росії та України.

Поміркуйте, які риси класицизму можна виокремити у творчості Д.Левицького та В.Боровиковського. Як на їх манеру вплинула традиція українського барокового портрету?

8. Інформаційні джерела:

3. – С.163-257; 15. – С. 49-63; 16. – С.104-15; 19. – С.181-230; 20. – С. 134-161;; 22. – С. 94-143; 24. – С.345-377; 28. – С.415-45; 37. – 280 с.; 38. – С.208-289; 52. – С. 49-58.

Тема 6: Українська культура XIX – початку XX ст. Національно-культурне відродження

Кількість годин: аудиторні заняття – 4, сам. робота – 2

1.1. Методичні поради до вивчення теми:

У дослідженнях з проблем духовної культури розвиток української культури кінця XVIII – початку XX ст. вчені визначають як «національне відродження». Під цим поняття розуміють етап у розвитку етносу, коли останній усвідомлює себе нацією, що має право на вільний розвиток. *Принагідно дайте визначення поняттям «нація», «відродження» ?*

Сучасні дослідники вважають, що національне відродження розпочалося у Східній Україні в останній чверті XVIII ст. На думку історика Д.Дорошенка, джерела українського відродження потрібно шукати у пробудженні української народності та збереженні традиції. Ця традиція збереглася передусім на Гетьманщині та у Слобідській Україні. Саме тут відроджувалась національна культура, зокрема література. *Як Ви вважаєте, чому саме на цих територіях розпочався процес відродження ?*

Одним із ключових завдань теми полягає в тому, щоб з'ясувати нові підходи до проблеми періодизації розвитку української культури у XIX – на початку XX ст. Відомий представник новітньої української історіографії Іван Лисяк-Рудницький (1919-1984) розробив систему періодизації українського національно-культурного відродження. Перший період – шляхетський або дворянський (1780-1840 рр.), другий період – народницький (1846-1880 рр.), третій період – модерний (1890-1914 рр.).

І.Лисяк-Рудницький

Для розуміння змісту теми необхідно розібратися в *наступних питаннях*:

1. Соціально-політичні та історичні обставини розвитку української культури.
2. Характерні риси дворянського періоду національно-культурного відродження в Україні.
3. Особливості народницького періоду національно-культурного відродження.
4. Модерний період національно-культурного відродження в Україні та його характеристики.

Розглядаючи перше питання, слід зазначити, що наприкінці XVIII ст., коли почався процес національного відродження, українська територія перебувала в межах двох багатонаціональних імперій – Російської та Австрійської. Національна політика в обох імперіях, незважаючи на окремі особливості, загалом мала великодержавний характер. Духовна культура українського народу розвивалася в умовах постійних утисків.

У XIX ст. почалися суттєві соціально-економічні зрушення. По-перше, слід згадати перехід від феодально-кріпосницької системи (поміщицького землеволодіння, особистої залежності селян від поміщика) до буржуазної капіталістичної соціальної системи. По-друге, відбувся технічний переворот у промисловості, мануфактурне виробництво переросло у фабрично-заводське виробництво. Цей промислово-технічний переворот завершився у 90-х рр. XIX ст., але розпочався ще у 30-х рр., загострюючи суперечності між відсталою кріпосницькою системою і більш прогресивним буржуазним способом виробництва. *Визначте особливості економічного розвитку Правобережної, Лівобережної і Південної України.*

В Україні зростав суспільний поділ праці, розвивались товарно-грошові відносини, що було основою прогресивного економічного розвитку. Це вело до урбанізації, збільшення питомої ваги міського населення і зростання промислового люду.

У більшій кількості на внутрішній і зовнішній ринки почав надходити товарний хліб, основна маса якого перебувала в руках поміщиків – панівної верстви в Російській імперії. На початку 60-х рр. XIX ст. в Україні поміщики володіли 5,4 млн. селян-кріпаків.

На Правобережжі, де здавна існувало кріпосне право і панувала польська шляхта, кріпосне селянство становило 58 % від загальної кількості населення. На Лівобережжі, де кріпосне право було оформлене наприкінці XVIII ст., кількість селян-кріпаків становила 35 %. На Півдні, де 1783 р. було ліквідовано Кримське ханство – вогнище постійних агресивних нападів татар на Україну, кількість кріпаків становила лише 25 % від населення Півдня. Це були кріпаки, що їх російські й українські поміщики вивозили у свої маєтки з інших частин України та центральних районів Росії.

В Україні існувала і численна категорія державних селян, переважно з колишніх козаків. У 1833 р. чисельність державних селян досягала 3,3 млн., у 1858 р. вони становили 53 % селянського населення Лівобережжя. Державні селяни одержували земельний наділ, але не мали права залишати землю без дозволу властей.

У відповідь на кріпосницький гніт в Україні зростав селянський рух. Чим далі, тим більше розхитував він основи кріпосницького ладу. Досить було найменшого натяку на можливість дістати свободу – й українські селяни виступали на боротьбу за своє визволення. Селянський рух проявлявся у таких формах, як втечі, вбивства поміщиків, стихійні виступи. *Назвіть і проаналізуйте найбільш масові селянські виступи.*

Селянський рух в Україні мав визвольний характер і велике національне значення. Він підготував ґрунт для усвідомлення необхідності ліквідації кріпосного ладу, прийняття ідей західноєвропейського просвітництва, формування опозиційної суспільної, а згодом і політичної думки.

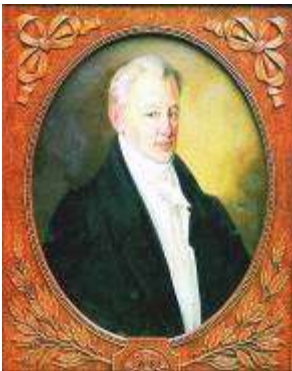
Різко вплинуло на політичне становище в імперії та формування українського суспільно-політичного руху польське повстання 1830 р. проти Росії. *Проаналізуйте, чому українське*

правобережне селянство не підтримувало польські озброєні заgonи ?

Борючись проти польського національного руху на Правобережжі, царський уряд одночасно проводив свою імперську політику щодо України. Будь-який прояв української свідомості трактувався Петербургом як «зрада» інтересів імперії, прагнення навіть до автономії України характеризувалося як вияв українського «сепаратизму». За правління Миколи I посилилась русифікаційна політика. Збільшувалася кількість військ, розташованих в Україні, особливо на Правобережжі. У 1831 р. було скасовано Магдебурзьке право, в 1839 р. – унію, в 1840 р. – Литовський статут.

На політичне становище в Україні, процес національного відродження істотно вплинули політичні події в Європі – Велика французька революція 1789-1794 рр., війна з Наполеоном 1812 р. Демократичні гасла Французької революції (*пригадайте які саме*) поширювались по всій Європі.

Сподіваючись «відродити козаччину», українці охоче пішли у військо. Влітку 1812 р. з колишніх лівобережних козаків було сформовано 15 полків. Тоді ж на Правобережжі було зібрано 4 козацьких полки. У формуванні одного з них брав активну участь видатний український письменник І.Котляревський. *Розкрийте діяльність полтавця І.Котляревського у цій сфері.* Тоді ж багато молодих офіцерів під час воєн з Наполеоном брало участь у закордонних походах, бачили країни, де вже не було кріпосного права. Все це сприяло виробленню ідеології декабристів.

І.П.Котляревський

З-за кордону прийшло на Україну масонство. Таємні масонські товариства (ложі) організовувалися в Києві, Полтаві, Житомирі, Крем'янці тощо. Хоч членами масонських лож були здебільшого поляки і росіяни, то все ж таки в деяких випадках вони ставали українськими, додаючи до загальної ідеології елементи української національної свідомості. У 1820-х рр. з'являються нові таємні політичні товариства в Україні – «Малоросійське товариство» і «Товариство визволення України», які прагнули до відновлення політичної автономії України. До них належали В.Лукашевич, С.Кочубей, В.Тарновський, П.Капніст, І.Котляревський. Цей рух приєднався до революційних декабристів.

Проаналізуйте діяльність декабристських організацій в Україні, визначте їх цілі та назвіть програмні документи. Зверніть особливу увагу на «Товариство об'єднаних слов'ян», яке виникло в 1823 р. Його засновниками були офіцери – брати А. і П.Борисови. Програма товариства ставила за мету не лише знищення самодержавства і кріпацтва, а й утворення федерації слов'янських демократичних республік. Висунута ними ідея федеративної слов'янської держави знайшла своє продовження у політичних програмах наступних діячів національно-визвольного руху, зокрема в Кирило-Мефодіївському братстві.

19 лютого 1861 р. цар Олександр II підписав маніфест про селянську реформу, яка надавала селянам і дворовим людям права «вільних сільських обивателів, як особисті, так і майнові». Одночасно з маніфестом було затверджено низку положень і додаткових правил.

Серйозні зміни в економічному житті викликали необхідність перетворень в усій державній системі. Тому протягом 60-70-х рр. XIX ст. було проведено низку реформ, що охопили основні сторони життя країни: земську, судову, військову, освітню, міську, цензурну та ін. *Ознайомтесь з основними положеннями реформ.*

У період становлення промислового капіталізму Україна, як і царська Росія, потребувала кадрів, яких конче не вистачало на заводах та фабриках, що відкривалися в Україні. Поряд із професійною започатковується народна освіта, яка набула особливого розвитку з призначенням М.Пирогова попечителем

Київського й Одеського учбових округів (1856–1861). У цей час у Києві, Харкові, Полтаві, Катеринославі, Чернігові, Одесі, Житомирі та в інших містах і селах відкрилися недільні школи, для яких були видані букварі та підручники українською мовою. Ці школи викликали переполох у царського уряду і в 1862 р. були закриті.

Україна почала ставати капіталістичною державою, її економічний розвиток зумовлював настійну потребу реформування шкільної системи, адже на кінець 90-х рр. XIX ст. тут налічувалося близько 17 тисяч початкових шкіл, які забезпечували освіту близько 30 % дітей шкільного віку. Згідно з переписом 1897 р., письменним було вже 24% населення у віці від 9 до 49 років.

На вимогу часу створювалися двокласні школи з п'ятирічним терміном навчання, повітові училища реорганізувалися в шестирічні, відкривалися реальні (середні) навчальні заклади, восьмикласні комерційні училища. У відомстві Синоду перебували церковнопарафіяльні школи та школи грамоти.

Українські університети – Харківський (1805 р.), Київський (1834 р.), Одеський (Новоросійський, 1865 р.) та інститути — Ніжинський історико-філологічний (1875), Харківський технологічний (1885), Київський політехнічний (1898) стали центрами наукової думки, підготовки вчених, учителів, лікарів та інших спеціалістів для підприємств України. Здебільшого навчання у вищих навчальних закладах було недоступне для дітей робітників і селян, оскільки було платним, і плата ця була досить високою.

Вид на Імператорський Львівський університет, Фотомонтаж XX ст.
Текст — університетський бібліотекар.

Імператорський Львівський університет. Фотографія. БІТІФІС.
Сторона, біля Св. Флоріана та Євдокії. 1881.

Одича. Пам'ятник Івану Миколу. Експозиція.

Розкрийте діяльність Львівського і Чернівецького університетів та з'ясуйте їх внесок у формування національної самосвідомості.

Капіталістичні перетворення, які стимулювали суспільний розподіл праці і загальний прогрес цивілізації, породили і попит на кваліфіковану розумову працю. Це і стало основним підґрунтям виокремлення інтелігенції в окрему соціальну групу. Передові представники освіченого дворянства вели інтенсивну роботу в галузі розвитку культури і національної самосвідомості, що в результаті хоч і не перетворило їх в окремий елемент структури суспільства, все ж дало їм можливість відіграти самостійну роль як натхненників національного відродження.

У зв'язку з активізацією українського національно-визвольного руху в липні 1863 р. міністр внутрішніх справ П.Валуєв видав таємний циркуляр про заборону українських наукових релігійних і особливо педагогічних публікацій. Навчання українською мовою визначалося ним як політична пропаганда.

Пізніше імператор Олександр II підписав Емський указ, який забороняв використання української мови. З рішучим протестом проти ганебної антиукраїнської політики виступив з трибуни Всесвітнього літературного конгресу, що відбувся в Парижі 1878 р. М.Драгоманов.

Отже, найважливішими передумовами національно-культурного відродження в Україні можна вважати наступні:

- зміст і основні результати соціально-економічних зрушень, які характерні для переходу від феодалізму до капіталізму;
- процес формування нації, національної самосвідомості, національної культури;
- зміст і реальні результати національно-визвольної боротьби, спрямованої на обстоювання політичної незалежності.

Розгляд другого питання слід розпочати з того, що за дворянського періоду, що тривав до середини XIX ст., суспільний провід належав дворянству козацького походження на Лівобережжі та Слобожанщині та греко-католицькому духовенству у Галичині.

Народництво найсильніше проявилось на українських землях на схід від Дніпра. У Галичині носіями першої хвилі

народницьких прямивань були народовці 1860-1870-хх, а другої хвилі – радикали 1880-1890-хх рр. Модерний період національного руху охоплює період 1890-1914 рр.

Український національний рух мав необхідні передумови для свого формування і зростання. По-перше, незважаючи на ліквідацію Запорізької Січі, царський уряд у своїх діях змушений був зважати на вплив і вагу козацької старшини. Існування козацтва, військовий досвід козацької старшини наклали вагомий відбиток на політичну ситуацію, національний рух, розвиток державницької думки в Україні.

По-друге, хоча розчинення значної частини української старшини, дворянства в російському суспільстві позбавило український народ керівництва у вигляді традиційної військово-політичної еліти, спадщина цієї старшини, дворянства здійснила істотний вплив на розвиток української національної свідомості.

По-третє, дедалі більше зростала в складі українського народу питома вага інтелігенції, консолідує значення якої також невпинно збільшувалося.

У дворянський період національне відродження мало переважно літературно-просвітницький характер, стосувалося насамперед історичних, фольклорних, філологічних пошуків, але воно підготувало ґрунт для створення національних організацій, що перемістили центр уваги з публіцистичних на політичні питання. Українське культурне відродження знайшло свій перший важливий центр на Слобожанщині. Харкову судилося стати 1805 р. місцем заснування першого університету на Наддніпрянщині. Саме тут утворився перший український літературний гурток, перша «школа романтиків». До неї входили П. Гулак-Артемівський, Г.Квітка-Основ'яненко, А.Метлинський, М.Костомаров, М.Цертелев, І.Срезневський та ін. *З'ясуйте роль В.Н.Каразіна в заснуванні та діяльності Харківського університету.*

В Україні наприкінці XVIII – на початку XIX ст. з'явилися «Енеїда» І.Котляревського, збірник старовинних «малоросійських пісень» М.Цертелева, праці з української етнографії М.Максимовича. Ці твори засвідчили початок українського літературного руху. *Назвіть етнографічні і фольклорні збірки, які опублікував М.Максимович.*

З кіл українського дворянства вийшла анонімна «Історія русів», що стала відома в 20-х рр. XIX ст. у рукописі (надрукована в Москві 1846 р.). Основна ідея цього твору, що Київська-Русь – це Україна, пізніше була розвинута в фундаментальній праці М.Грушевського. «Історія русів» являла собою політичну декларацію тієї частини українського дворянства, яка прагнула відновити Гетьманщину. *Проаналізуйте проблему авторства «Історії русів».*

Вища суспільна верства України у науковий спосіб шукала свої козацькі традиції й у своїх козацьких предках дошукувалася аристократичної крові. В 1822 р. була опублікована «Історія Малої Росії» Д.Бантиш-Каменського. Її ідеї відбилися також у п'ятитомній «Історії Малоросії» М.Маркевича, що вийшла у світ в 1842-1843 рр. Тож на початку XIX ст. формується українська історіографія.

Істотною ознакою становлення слов'янських європейських літератур, в тому числі української, став романтизм. Євген Гребінка (1812 – 1848) розвинув народні сатиричні традиції. Він організував гурток українофілів у Петербурзі, брав участь у виступі Т.Шевченка з кріпацтвом і допоміг йому видати у 1840 р. «Кобзар». Г.Квітка-Основ'яненко став основоположником художньої прози в новій українській літературі, започаткованій 1798 р. І.Котляревським.

З романтизмом 20-40 рр. XIX ст. пов'язана поетична творчість А.Метлинського, Л.Боровиковського та В.Забіли, на слова якого великий композитор М.Глінка написав пісні. Літератори демонстрували своє українофільство з приводу утворення козацьких українських полків проти французів у 1812 р. і проти поляків у 1831 р.

До цього періоду належить також поява «Граматики малорусского наречия» (1818) Олексія Павловського. Вона започаткувала дослідження у сфері українського мовознавства і стала, по суті, першою друкованою граматикою живої української мови.

У добу дворянського українського відродження на початку XIX ст. помітно зросло зацікавлення німецькою класичною філософією. Одним із перших українських вчених, які познайомилися з творами І.Канта, був П.Лодій

(1764-1829) із Закарпаття. Філософськими проблемами захоплювався також М.Полетика (1768-1824). Він написав цікаву працю «Філософські проблеми про людину і її відношення та призначення». життєвості української мови стала якість і різноманітність літератури, що створювалась нею. Національне відродження в літературі пов'язане з творчістю І.Котляревського, автором поеми «Енеїда» – першого твору нової української літератури, написаного живою розмовною мовою.

М.Щепкін

Новий тип українського театру пов'язаний з діяльністю так званого кріпацького театру, що був своєрідною ланкою на шляху переходу від шкільного до світського театру. Підвалини українського професійного театру були закладені в Харкові та Полтаві – важливих на той час центрах театрального життя України. У 1808 р. після тривалої перерви відновилася робота Харківського театру, директором, режисером і актором якого 1812 р. став Г.Квітка-Основ'яненко. До складу професійної трупи театру входили такі талановиті актори, як М.Щепкін, Т.Пряженковська. Полтавський театр очолив І.Котляревський, з ініціативи якого був викуплений з кріпацької неволі видатний актор М.Щепкін.

Паростки національно-культурного відродження у дворянський період з'явилися також на ниві архітектури, образотворчого мистецтва і музичної культури. З-поміж

видатних українських архітекторів того часу вирізнялися А.Меленський, П.Ярославський. Українська скульптура кінця XVIII – першої половини XIX ст. розвивалась під впливом класицизму. Найталановитіші скульптори, що вийшли з українського середовища, прославились на ниві російського мистецтва. З-поміж них І.Мартос (1754-1835), який став професором, а згодом ректором Петербурзької академії мистецтв.

Усе це засвідчує, що ідеї національного відродження проникали в усі сфери духовної культури українського народу.

Аналіз третього – народницького періоду національно-культурного відродження (1840 – 1880) слід почати з того, що саме у цей час у середовищі передової демократично налаштованої інтелігенції викристалізувалася концепція про Україну як «етнічну національність». Характерні риси періоду: 1) керівництво національним рухом переходить до нової інтелігенції; 2) центрами українського національного відродження стають Харківський і Київський університети, а також Кирило-Мефодіївське братство; 3) провідна роль у процесі відродження в Україні належить Т.Шевченкові.

Народницька доба українського відродження надзвичайно важлива на шляху подальшого національно-культурного зростання України. Її можна поділити на два періоди: романтичний – діяльність членів Кирило-Мефодіївського братства (50-ті рр. XIX ст.); позитивістський – культурно-просвітницька діяльність членів «Старої громади» (60 – 80-ті рр. XIX ст.).

На противагу дворянському періодові національного відродження, головним гаслом якого було «стати лицем до козаччини», народницький період національно-культурного відродження висунув гасло «повернутися лицем до народу». У середовищі провідних діячів української культури почала домінувати народницька ідеологія як характерна ознака українського менталітету. Наголосимо, що саме народництво відкрило мовну й етнічну єдність усіх українських земель. Це слугувало передумовою культурного, а згодом і політичного об'єднання українства.

Народницький період національно-культурного відродження, незважаючи на утиски і цензурні переслідування російського царизму, мав певні здобутки. До них належить насамперед заснування Південно-західного відділу Російського географічного товариства у Києві (1873), що дало змогу розгорнути наукові дослідження в галузі української мови, історії, етнографії, фольклору. Тоді ж налагодилися контакти з Галичиною та російськими опозиційними колами, був створений спільний фронт виступів проти царського самодержавства.

У 30 – 50-х рр. XIX ст. у багатьох країнах Європи (Франція, Німеччина, Швейцарія, Польща, Австро-Угорщина) почалася нова хвиля революційного піднесення. Серед інтелігентських кіл постійно зростав інтерес до історії свого народу, вийшли у світ етнографічні праці та збірки народних пісень.

Революційні події у країнах Європи знайшли широкий відгук у східних та західних землях України. Після придушення польського повстання 1830-1831 рр. на Правобережжі та поширення на ці землі українського національно-культурного руху з Лівобережжя центром українського романтизму і визвольного антикріпацького руху став Київ. Важливу роль на шляху відродження та поширення ідей українського націоналізму відіграло Кирило-Мефодіївське братство (1846-1847). Воно було першою спробою української інтелігенції перейти від культурницького до політичного етапу національного розвитку). *Проаналізуйте суть теорії панславізму, яку обстоювали члени Кирило-Мефодіївського товариства, та визначте причини, через які воно було ліквідоване.*

Із заборонаю діяльності братства центр українського національно-культурного руху на певний час перемістився в Петербург. У столиці Російської імперії, де режим був дещо м'якший, ніж у провінції, після заслання проживали кирило-мефодіївці Т.Шевченко, М.Костомаров, П.Куліш, В.Білозерський. Тут на кошти поміщиків В.Гарновського та Г.Галагана була відкрита українська друкарня і розпочалося систематичне видання творів найвидатніших українських

письменників – І.Котляревського, Г.Квітки-Основ'яненка, Т.Шевченка, П.Куліша, Марка Вовчка та ін.

У Петербурзі 1861-1862 рр. видавався українською мовою щомісячний журнал «Основа», що став головним друкованим органом національно-культурного руху. Редактором його був В.Білозерський. *З'ясуйте роль «Основи» як першого українського суспільно-політичного і літературно-мистецького журналу.*

У середовищі народних мас першими будителями національної самосвідомості виступили студенти Київського університету (В.Антонович, П.Житецький, П.Чубинський, Б.Познанський, Т.Рильський, А.Свидницький та ін.). Наприкінці 50-х рр. XIX ст. вони створили таємний гурток «хлопоманів». Ідеологом «хлопоманства» став В.Антонович (1834-1908).

Наприкінці 50-х – початку 60-х рр. в Україні почала формуватися народницька ідеологія, що поширилась у середовищі освіченої молоді. Молода українська різночинська інтелігенція, перебуваючи під впливом цих ідей, створювала товариства – так звані громади, головним завданням яких стало поширення освіти. Перша «Українська громада» виникла в Києві, очолена молодим істориком В.Антоновичем. До її складу входили відомі українські культурні та громадські діячі М.Зібер, М.Драгоманов, П.Житецький, Ф.Вовк, П.Чубинський, М.Старицький, Т.Рильський, І.Касіяненко, М.Лисенко, О.Кониський та ін. Усіх членів громади об'єднувала спільна національна українська ідея, яка розвивалась на демократичному ґрунті: віра в можливість досягнення національного самовизначення, любов до України, повага до українського народу, гордість за надбання його духовної культури, що робить гідний внесок до світової культурної спадщини.

Громадівські організації створювали в Україні мережу недільних шкіл з українською мовою навчання, видавали підручники української мови, збирали та публікували кращі зразки народної творчості. Вони вели українознавчі дослідження, вивчали та пропагували історію й етнографію України, склали українсько-російський словник. Культурно-

освітня діяльність громад викликала глибоке занепокоєння урядових кіл царської Росії, оскільки видання книжок і викладання українською мовою в недільних школах означало зміцнення національних основ духовного життя в Україні. Російське самодержавство боялося не лише відокремлення української мови від російської, а й демократичних тенденцій, які поширювали громадівці. Почався відкритий наступ царизму на національні права українського народу. В 1862 р. недільні школи були закриті. Згодом царський уряд заборонив друкування науково-популярних і релігійних книжок українською мовою, що засвідчив циркуляр міністра внутрішніх справ П.Валуєва, виданий 1863 р. Переслідувань царизму зазнали й громадівські організації, які або самоліквідувались, або були заборонені.

У 70-х рр. XIX ст. відбулося відродження громадівського руху в Україні, отже, і піднесення національно-визвольної боротьби. Відбулася радикалізація громадівського руху. Провідна роль у цій різноманітній діяльності належала радикальним представникам демократично налаштованої інтелігенції (С.Подолинський, О.Терлецький, М.Зібер, М.Павлик, І.Франко, М.Драгоманов).

У пробудженні національної самосвідомості українців важливе значення мали наукові публікації, що висвітлювали питання історії та етнографії України, фольклористику, мовознавство. Серед наукових видань на особливу увагу заслуговують історичні праці: «История Малороссии» М.Маркевича у п'яти томах, дослідження М.Костомарова («Богдан Хмельницький», «Руїна», «Мазепа и мазеповцы»), П.Куліша («Записки о Южной Руси», «История України від найдавніших часів»).

У 1873 р. з ініціативи П.Чубинського (1839 – 1884) у Києві було відкрито Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, що стало першою легальною організацією в справах українознавства. Навколо товариства згуртувалась передова інтелігенція (М.Драгоманов, О.Кістяковський, М.Лисенко та ін.), яка розгорнула широку науково-пошукову роботу.

Наполеглива фольклорно-етнографічна діяльність колективу вчених-професіоналів і аматорів увінчалась семитомною працею «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край» (1782 – 1879), що вийшла за редакцією П.Чубинського. Праця не втратила цінності як важливе джерело вивчення духовної культури та побуту українців і в наш час. Одночасно П.Чубинський був і автором вірша «Ще не вмерла Україна», вперше опублікованого 1863 р. з нотами українського композитора М.Вербицького (1815 – 1870) Цей твір із проголошенням Української Народної Республіки в листопаді 1917 р. став українським національним гімном. Вірш-гімн став могутнім чинником утвердження національної свідомості в масах, становлення української нації. Аналогічну роль виконали музичні обробки поезій Т.Шевченка «Заповіт», І.Франка «Не пора», О.Духновича «Я русин был, есть и буду», які здійснили українські композитори М.Лисенко, М.Аркас і Д.Січинський. Патріотичні мотиви тісно перепліталися з гуманістичними ідеями у «Молитві за Україну» М.Лисенка – «Боже великий, єдиний, нам Україну храни», яка утверджувала ідеали волі, любові до рідного краю.

Цементуючою основою єдності української національної культури, що відроджувалась у ХІХ ст., об'єктивно виступала українська літературна мова. Важливим чинником її розвитку стали численні наукові та мовознавчі праці, навчальні посібники з історії, граматики української мови, авторами яких були О.Потебня, П.Житецький, А.Кримський.

З'ясуйте сутність національної ідеї у творчості Т.Шевченка та М.Драгоманова.

Важливим чинником формування світоглядних позицій української інтелігенції в той час стала філософія. Найвідомішим з-поміж філософів був С.Гогоцький (1813-1889) – професор Київської духовної академії та Київського університету. Його праці присвячені аналізу філософських систем І.Канта та Г.В.Ф.Гегеля.

Філософські концепції, проповідовані українськими мислителями ХІХ ст., з-поміж яких – А.Спір, К.Ганкевич,

І.Федорович, позначились і на інших сферах духовної культури українського народу – літературі, театрі, мистецтві.

Важливим фактором прогресу української культури став театр. Він протидіяв русифікації, прищеплював любов до української мови, глибоку пошану до здобутків національної культури. У 60-х рр. XIX ст. «Артистичне товариство» в Єлисаветграді вперше в Україні поставило спектакль за п'єсою Т.Шевченка «Назар Стодоля», а в 70-х рр. — оперу С.Гулака-Артемовського «Запорожець за Дунаєм». У Києві діяв аматорський театр, де починали творчість композитор М.Лисенко (1842-1912) і драматург М.Старицький (1840-1904). *Проаналізуйте діяльність театру в Полтаві.*

М.В.Лисенко, 1865 р.

У 1882 р. в Єлисаветграді за активної участі М.Кропивницького (1840-1910) був створений професійний театр. До провідної трупи ввійшли відомі зірки української сцени М.Садовський, П.Саксаганський, М.Заньковецька, О.Вірина.

Театр з великим успіхом виступав у Києві, Чернігові, Полтаві, Харкові, інших містах України. Слухачів кращих оперних сцен Європи й Америки вражали талантом співачки сестри Ганна і Соломія Крушельницькі.

Серед архітектурних споруд цього періоду виділяються мистецькою цінністю оперні театри в Одесі (арх. Ф.Фельнер

і Г.Гельмер, 1884-1887), Києві (архітектор В.Шребер, 1897-1901) та Львові (архітектор З.Горголевський, 1897 – 1900), будинок Нової біржі в Одесі (архітектор О.Бернардацці, 1894 – 1899), Львівський політехнічний інститут (архітектор Ю.Захаревич, 1873 – 1877) тощо.

Оперний театр у Одесі

Оперний театр у Києві

Оперний театр у Львові

Основоположниками національної реалістичної школи в скульптурі були Л.Позен (1849-1921) і П.Забіла (1830-1917). Перший з великим успіхом працював у жанрі скульптури малих форм («Кобзар», «Шинкар», «Переселенці», «Оранка на Україні»), другий – у жанрі скульптурного портрета (мармуровий портрет Т.Шевченка, пам'ятник М.Гоголю в Ніжині). Серед монументальних творів – відомий пам'ятник Б.Хмельницькому в Києві (скульптор М.Микешин, 1879-1888).

В образотворчому мистецтві України утверджується реалістичний напрям, що найяскравіше виявилось у жанрі

пейзажу. З-поміж українських пейзажистів вирізняються В.Орловський, С.Світославський, П.Левченко. Найвідомішим був художник С.Васильківський (1854 – 1917), якому вдалося майстерно поєднати здобутки реалізму з українською національною традицією і на цій основі передати неповторну красу природи рідного краю. Його пейзажі «Козача левада», «Дніпровські плавні», «По Донцю» – справжні шедеври мистецтва.

І.Васильківський. Сторожа запорозьких вольностей

С. Васильківський. Козацький двір

Ідеєю національного відродження прийнята і музика тієї доби, що розвивалася в руслі народної пісенної творчості. Була створена перша за змістом українська національна опера «Запорожець за Дунаєм» (1862). Музику до неї написав композитор С.Гулак-Артемовський (1813 – 1873). Великий внесок у розвиток національної музики, популяризацію української народної пісні зробили композитори: П.Сокальський (1832 – 1887) – опери «Мазепа», «Майська ніч», «Облога Дубна»; П.Ніщинський «(1832 – 1896) – музична картина «Вечорниці» до драми Т.Шевченка «Назар Стодоля»; М.Аркас (1852 – 1909) – опера «Катерина»; О.Нижанківський (1863 – 1919) – музичні твори на слова Т.Шевченка.

Світову славу українській музичній культурі приніс талановитий композитор, піаніст, диригент, педагог і громадський діяч М.Лисенко (1842 – 1912), творець національного напрямку в українській музиці. Широко відомими стали його опери «Наталка Полтавка», «Різдвяна ніч», «Утоплена», «Тарас Бульба», вокальні твори під загальною назвою «Музика до «Кобзаря» Т.Шевченка», романси на слова І.Франка, Лесі Українки, М.Старицького. Теоретичні праці композитора заклали основи української музичної фольклористики.

Талановитими продовжувачами творчих заповітів М.Лисенка були композитори К.Стеценко, М.Леонтович, Я.Степовий, С.Людкевич.

Четверте питання слід почати з того, що третій, модерний етап національно-культурного відродження в Україні охоплює період 1890 – 1914 рр. Цей 25-річний період в історії духовної культури України ознаменувався вагомими досягненнями на шляху формування нової української людини та її самостійницьких прагнень, започаткував нову добу в історії модерного українства – добу національно-визвольних змагань за незалежну Українську державу.

Характерними рисами модерністського періоду національно-культурного відродження були:

1. Виникнення політичних партій на Заході та Сході України, які стали провідниками національного відродження.

У програмах вони проголошували політичні гасла — створення незалежної Української держави.

2. Проникнення ідей відродження в широкі народні маси і формування на цій основі нового типу українського інтелігента — патріота України.

3. На суспільно-політичній арені України у цей період з'являється плеяда видатних політичних і культурних діячів України, провідне місце серед яких посідають І.Франко, М.Грушевський, Ю.Бачинський, М.Міхновський та ін. їхня творчість і суспільно-політична діяльність пронизана українською національною ідеєю.

Модерний період національно-культурного відродження характерний плідним розвитком науки, літератури, драматургії, преси і публіцистики на землях Західної України, а на Сході України — копіткою і наполегливою виховною працею українського театру, який став виразником національних настроїв і почуттів народу України. *З'ясуйте походження терміну «модерн» та визначте його найхарактерніші риси європейській культурі.*

Ідеї національного відродження у модерністський період його розвитку проникали в усі сфери духовної культури. Плідно розвивалися наукові знання.

Серед відомих учених — професор О.Ляпунов, який упродовж 17 років очолював кафедру механіки Харківського університету. Він сформулював (створив) загальну теорію сталості руху, написав низку праць з теорії імовірності. Засновником сучасної фізичної хімії став завідувач кафедри хімії Харківського університету професор М.Бекетов. Його праці стали основою нової наукової галузі — металометрії.

Феноменальним явищем у розвитку точних наук стала наукова творчість однієї з перших жінок-математиків Софії Ковалевської — авторки відомих праць у галузі математичного аналізу (диференціальні рівняння й аналітичні функції), механіки (обертання твердого тіла навколо нерухомої точки) та астрономії (про форму кілець Сатурна).

Суттєвий внесок у розвиток біологічної науки мали наукові праці І.Мечнікова (1845-1916 рр.). Обіймаючи посаду професора Одеського університету, він створив першу в

Україні й другу у світі бактеріологічну станцію, став одним із основоположників мікробіології і вчення про імунітет. Засновником вітчизняної фізіологічної школи був професор Одеського університету І.Сеченов (1829-1905 рр.).

Видатним мовознавцем світу і щирим патріотом України був професор Харківського університету О.Потебня (1835 – 1891).

Чільне місце в Україні у другій половині XIX ст. посідала художня література, яка визначила розвиток усіх інших видів духовності українського народу. У цей період відбулося зростання видатних письменницьких індивідуальностей, збагачувалася тематика літературних творів, розширювалося жанрове коло, зростав зв'язок зі світовим досвідом через переклад і художній синтез.

Романтизм як художній стиль у літературі поступово занепадав. Під впливом філософських ідей гегельянства і позитивізму, а також внаслідок посилення соціальної проблематики в житті тогочасного суспільства письменники звернулися до нового літературного напрямку — реалізму.

Одним із перших українських письменників-реалістів був Іван Нечуй-Левицький (1838 – 1918), який створив новаторські форми прози, змалював широку панораму соціального буття, подав розгорнуті характеристики персонажів, багатобарвні пейзажі чудової української землі. Увагу митця привертала волелюбна вдача народу, його непримиренність до неправди і зла, здатність постояти за себе. Ці ідеї надзвичайно виразно прозвучали у таких творах письменника, як «Микола Джеря», «Бурлачка», «Кайдашева сім'я» та ін. У романі «Хмари», повісті «Над Чорним морем» письменник звертався до розкриття проблем тогочасної української інтелігенції, вперше вивівши на митсецький кін образ «нової людини». Ідеї реалізму органічно поєднувалися з тонкою поетичністю і ліризмом, публіцистичністю і філософським узагальненням. *Пригадайте із шкільного курсу української літератури, які болючі теми з повсякденного життя порушують у них митці.*

На відміну від Нечуя-Левицького, письменник Панас Мирний не обмежився аналізом соціальної нерівності, а

досліджував психологічний вплив на людину соціальної несправедливості («Хіба ревуть воли, як ясла повні?», «П'яниця», «Лихі люди»«).

На ниві національно-культурного відродження плідно працював професійний український театр, основоположником якого вважають Марка Кропивницького – талановитого драматурга, режисера й актора. Він дотримувався переважно традицій «етнографічної драми» («Дай серцю волю, заведе в неволю», «Доки сонце зійде, роса очі виїсть», «Дві сім'ї», «Олеся», «Титарівна»). Поряд з Марком Кропивницьким працював Михайло Старицький, автор драматичних творів, пройнятих національним колоритом («Циганка Аза», «Ой не ходи, Грицю», «Не судилося», «За двома зайцями»«).

На новий шлях вивів українську драматургію Іван Карпенко-Карий (Гобілевич) – автор драматичних творів, присвячених аналізу соціальної, історичної та інтелектуально-філософської проблематики («Сто тисяч», «Безталанна», «Суєта», «Мартин Боруля», «Сава Чалий»«). У драматичному мистецтві працювали й інші письменники: Панас Мирний, Б.Грінченко, І.Франко, Леся Українка. До самобутнього національного українського театру належала ціла плеяда талановитих акторів: Г.Затиркевич, М.Садовський, К.Саксаганський, М.Кропивницький, І.Гобілевич, М.Заньковецька, Л.Ліницька, Г.Борисоглібська та ін.

Формувати національну самосвідомість українців допомагало образотворче мистецтво, провідне місце в якому належить українській національній школі пейзажного живопису. Творці пейзажного жанру представляли всі райони України, змальовуючи у тісному єднанні з природою людину та її трудові будні («Жнива» В.Орловського, «Село взимку» П.Левченка. «Козача левада» С.Васильківського).

У реалістичному напрямі розвивалося на початку ХХ ст. музичне мистецтво. Для активізації музичного життя в Україні важливе значення мало відкриття у Києві 1904 р. музично-драматичної школи, яку очолив М.Лисенко. У цей час плідно працювали українські композитори К.Стеценко (1882-1922), М.Леонтович (1877-1921), С.Людкевич (1879-1979).

Світову славу здобула видатна українська співачка С.Крушельницька (1873-1952).

*С.І.Васильківський.
Козача левада.*

*В.Д.Орловський.
Жнива.*

П.Левченко. Село взимку.

В архітектурі на початку ХХ ст. поширився стиль модерн (із фран. *Moderne* – новітній, сучасний). Одна з кращих споруд, збудованих у цьому стилі, Бессарабський критий ранок у Києві (1910, архітектор Г.Гай).

*Бессарабський критий ранок у Києві (1910,
архітектор Г.Гай)*

У стилі українського модерну споруджено будинок Полтавського земства (архітектор В.Кричевський, 1904-1908 рр., сучасний краєзнавчий музей). *Визначте риси українського модерну у споруді Полтавського краєзнавчого музею.* Помітний слід в українській архітектурі початку ХХ ст. залишив В.Городецький («Будинок із химерами» 1902-1903 рр. – будинок сучасного українського мистецтва).

*Будинок Полтавського земства (1904-1908)
(архітектор В.Кричевський)*

*«Будинок із химерами, 1902-1903 рр., м. Київ
(архітектор В.Городецький)»*

Виразних національних рис набуло образотворче мистецтво. Продовжував плідно працювати С.Васильківський, О.Мурашко, І.Труш, О.Новаківський, брати Федір і Василь Кричевські. У 1905 р. була організована Всеукраїнська мистецька виставка, що продемонструвала духовну єдність західноукраїнських і наддніпрянських митців.

Початок ХХ ст. представлений видатними художниками, які плідно працювали в галузі модерністського живопису та скульптури — Казимир Малевич, футуристи брати Бурлюки. Експресіоністичний напрям у галузі живопису розвивали талановиті українські художники світового рівня Олександр Богомазов (малюнок «Львівська вулиця у Києві», 1914 р.), Георгій Нарбут («Алегорія на зруйнування Рейнського собору», 1914 р.).

*К. Малевич
Автопортрет 1933 р.*

*Д.Д.Бурлюк
Фото. 1914 р.*

*О.К.Богомазов
Автопортрет 1911 р.*

*Г.Нарбут
Фото.*

Творчість діячів духовної культури України модерного періоду національно-культурного відродження доходила до української громадськості зі значним запізненням або не доходила зовсім внаслідок несприятливих суспільних умов. Двадцяте століття почалося надзвичайно бурхливо, продовжуючи переважно вороже ставлення владних структур до української національної культури. На протигагу грандіозним соціально-історичним потрясінням, які принесло ХХ ст., подальший культурний поступ був продовжений.

Отже, внутрішня сутність національно-культурного відродження в Україні на різних етапах його еволюції визначалася змістом української національної ідеї, сформульованої представниками національної еліти, що вийшла із середовища українського дворянства, письменників, діячів науки і культури, суспільно-політичних діячів України. У ній відображені віковічні прагнення українського народу до свободи, національної незалежності, державного суверенітету.

Наведену періодизацію національно-культурного відродження, на думку І.Лисяка-Рудницького, можна пристосувати і до Галичини. Першому періодові тут відповідає доба гегемонії греко-католицького духовенства як виразника національних інтересів українців (1780-1840). На другому етапі національно-культурного відродження виникло типове галицьке народництво, репрезентоване діяльністю «Руської трійці» та виходом у світ альманаху «Русалка Дністровая» (1837). Третій період національно-культурного відродження у Галичині характерний започаткуванням національно-визвольних змагань напередодні та під час Першої світової війни. *Проаналізуйте особливості національного відродження в Галичині.*

Отже, паралелізм історичних процесів на ниві національно-культурного відродження у Східній та Західній Україні засвідчує внутрішню єдність українців ХІХ ст., їх прагнення здобути національну незалежність.

2. План семінарського заняття

1. Українська культура в контексті суспільно-історичних реалій ХІХ – поч. ХХ століття.
2. Національні культурні організації і рухи українців в умовах реакційної урядової політики. Культурні аспекти діяльності Кирило-Мефодіївського братства.
3. Розвиток освіти та науки в Україні в ХІХ – на поч. ХХ ст. Діяльність Наукового товариства ім. Т.Шевченка. Культурно-просвітницька діяльність громад. Виникнення «Просвіти».
4. Особливості українського літературного процесу. Розвиток театрального і музичного мистецтва. Образотворче мистецтво.

5. Розвиток музично-драматичного мистецтва. М. Лисенко – засновник української класичної музики.
6. Формування національного стилю в архітектурі та образотворчому мистецтві.

Теми для написання рефератів:

1. Кобзарство як соціально-культурне явище.
2. Реалістичні традиції у творчості Т. Шевченка художника.
3. Жанрові особливості українського театру ХІХ ст.
4. Внесок М.І. Костомарова у вивчення та популяризацію української культури.
5. І.Я.Франко як митець і дослідник української культури.
6. Створення і функціонування Полтавського учительського інституту.
7. Класицизм в архітектурі Полтави.

3. Термінологічний словник

Авангардизм – загальна назва різних напрямків у мистецтві ХХ ст., для яких характерні розрив із традиціями реалізму, пошуки нових засобів вираження і формальної структури твору.

Валуєвський циркуляр 18 липня 1863 року – таємне розпорядження міністра внутрішніх справ Російської імперії Петра Валусєва до територіальних цензурних комітетів, в якому наказувалося призупинити видання значної частини книг, написаних українською мовою. Згідно з указом заборонялась публікація релігійних, учбових і освітніх книг, однак дозволялась публікація художньої літератури.

Гравюра – вид графічного мистецтва, створення тиражованих зображень шляхом контрастного друку з рельєфних поверхонь або через трафарет.

Графіка – вид образотворчого мистецтва, для якого характерна перевага ліній і штрихів, використання контрастів білого і чорного, та менше ніж у живопису, використання кольору.

Громади – національно-культурні осередки української інтелігенції виникли в Києві та Петербурзі у 50-х роках ХІХ

століття. Їх засновниками і першими членами стали відомі діячі української культури М.Костомаров, П.Куліш, П.Чубинський, В.Антонович, М.Драгоманов, М.Лисенко, М.Старицький, Т.Шевченко та ін.

Еклектизм – механічне поєднання в одному вченні різнорідних, органічно несумісних елементів, які запозичуються з протилежних концепцій.

Елегія – один із жанрів лірики медитативного, меланхолійного, журливого змісту.

Емський указ 18 травня 1876 р. – розпорядження російського імператора Олександра II, спрямоване на витіснення української мови з культурної сфери і обмеження її побутовим вжитком. Указ забороняв ввозити на територію Російської імперії з-за кордону книги, написані українською мовою, видавати нею оригінальні твори і робити переклади з іноземних мов, тексти для нот, театральні вистави і публічні читання. Дозволялося видавати українською історичні літературні пам'ятники та художні твори, але лише за умови їх написання згідно з загальноросійською орфографією та отримання попереднього дозволу на публікацію від Головного управління у справах друку. Місцевій адміністрації наказувалося посилювати нагляд, щоб у початкових школах не велося викладання українською мовою, та щоб з бібліотек були вилучені книги українською мовою, що не відповідають зазначеним вимогам.

Імпресіонізм – художній напрям, який виник в 1860-х роках та остаточно сформувався у другій половині XIX ст. у Франції, що заснований на принципі безпосередньої фіксації вражень, спостережень, співпереживань. Імпресіоністи намагаються у своїх творах відтворити шляхетні, витончені особисті враження та спостереження мінливих миттєвих відчуттів та переживань, природу, схопити мінливі ефекти світла.

Історіографія – історія історичної науки вцілому, а також сукупність досліджень, присвячених певній темі або історичній епосі

Ірраціональний – філософські течії, що проголошують верховенство почуттєвого начала і роблять його основною характеристикою як самого світу, так і світосприйняття.

Класицизм – напрям в європейському мистецтві, який уперше заявив про себе в італійській культурі XVI ст. Найбільшого розквіту досягає у Франції (XVII ст.). Певною мірою притаманний мистецтву усіх країн Європи, у деяких зберігав свої позиції аж до першої чверті XIX ст. Для класицизму характерна орієнтація на античну літературу, яка проголошувалася ідеальною, класичною, гідною наслідування.

Мелодрама – різновидність європейської драми XIX ст., характерними рисами якої були: відверта морально-дидактична тенденція, гіперболізоване зображення пристрастей, прямолінійний поділ героїв на «добрих» і «злих».

Меценатство – добровільна безкорислива діяльність фізичних осіб у матеріальній, фінансовій та іншій підтримці набувачів благодійної допомоги.

Модерн – стильовий напрям у європейському та американському мистецтві (переважно в архітектурі, образотворчому й декоративно-ужитковому мистецтві) кінця XIX – початку XX ст.

Народництво – ідеологія і громадсько-політичний рух, що охопив вихідців із дворянства та різночинної інтелігенції Російської імперії у 60-80-х рр. XIX ст. Представники цього напрямку виражали інтереси селянської демократії, поєднуючи радикально-буржуазно-демократичну і антифеодальну програму з ідеалами утопічного соціалізму.

Національно-культурне відродження – процес становлення і розвитку культурно-освітнього та громадсько-політичного життя України протягом кінця XVIII – початку XX ст.

Нова українська література – період в історії української літератури, що охоплює XIX століття і характеризується становленням нової, ближчої і зрозумілішої для народу літератури.

Офорт – різновид гравюри на металі, котрий дозволяє отримувати відтиски з друкарських форм, які попередньо оброблені кислотами.

«Просвіти» – українські громадські організації культурно-освітнянського спрямування.

Реалізм – стиль і метод у мистецтві й літературі, що виражається у найдокладнішому описі спостережених явищ, без ідеалізації.

Романтизм – ідейний рух у літературі, науці й мистецтві, що виник наприкінці XVIII ст. Характерними ознаками романтизму є заперечення раціоналізму, відмова від суворої нормативності в художній творчості, культ почуттів людини.

Символізм – літературно-мистецький напрям кінця XIX – початку XX ст., основоположники якого проголосили основою мистецької творчості символ – таємну ідею, приховану у глибині всіх навколишніх, а також і потойбічних явищ, що її можна розкрити, збагнути й відобразити тільки з допомогою мистецтва, зокрема музики й поезії.

Соціалізм – соціально-економічні ідеї, «вчення» та ідеології, чиїм основним гаслом є «соціальна справедливість»

Феєрія – використання фантастично-казкових сюжетів для розкриття повноти сюжету твору.

Хуторянство – інтелектуальна течія в Україні XIX – XX ст. в центрі якої критика урбаністичної цивілізації.

4. Навчальні завдання

та методичні рекомендації до їх виконання

Підготовка рефератів:

1. Суспільно-політичні, духовно-ідеологічні процеси в Україні у XIX – початку XX ст.
2. Розвиток освіти та науки в Україні у другій половині XIX – поч. XX ст. Процес становлення національної свідомості. Журнал «Основа».
3. Особливості українського літературного процесу. Розвиток музично-драматичного мистецтва. М.Лисенко – засновник української класичної музики.
4. Стилї в архітектурі та образотворчому мистецтві.
5. Модерн в архітектурі Полтави.

Методичні поради: *Розглядаючи перше питання*, слід наголосити на тому, що характерною особливістю української культури було те, що вона розвивалась в умовах колоніальних утисків Російської та Австро-Угорської імперій, куди входили

українські землі. На цьому тлі розпочинається новий етап національно-культурного відродження, зародки якого простежуються в останній чверті XVIII ст. у середовищі українського дворянства, у якого пробуджується інтерес до історичного минулого свого народу, його побуту, звичаїв, обрядів. Посилення уваги до рідної мови сприяло її піднесенню, спростувало усталений погляд на українську мову як на діалект російської.

Скасування кріпацтва 1861 р., реформи в багатьох галузях суспільного життя. В Україні утворюються громади – товариства української інтелігенції, завданням яких було поширення освіти серед народу. Водночас будь-які спроби національної активності жорстоко придушувались. Саме в цей час було введено сумнозвісний циркуляр міністра внутрішніх справ Росії Петра Валуєва, відповідно до якого уряд заборонив друкування науково-популярних та релігійних книжок українською мовою. У 70-х рр. XIX ст. відбулось відродження громадянського руху на Україні, що свідчить про нове піднесення національно-визвольної боротьби.

Розгляд другого питання неможливий без усвідомлення того факту, що освіта на Наддніпрянській Україні розвивалася у межах загальнодержавної російської політики. Значно розширюється мережа навчальних закладів, але вони могли охопити навчання лише незначної кількості населення. До того ж заклади освіти були важливим засобом русифікації та денационалізації українського народу. Інша ситуація була на західноукраїнських землях, де центром культури залишався Львів. У 1849 р. у Львівському університеті було вперше засновано кафедру української мови, яку очолив Я.Головацький.

Друга половина XIX ст. була часом активного розвитку науки в Україні, чому сприяли численні наукові школи. Особливе значення для розвитку української культури та відродження української нації мали тогочасні дослідження в галузі українознавства: у сфері історії та етнографії плідно працювали М.Костомаров, В.Антонович, М.Драгоманов, О.Єфименко, Д.Багалій та ін. Ф.Вовк; фольклористику розвивали П.Чубинський, М.Сумцов та ін. Важливим чинником розвитку української культури стали мовознавчі праці

О.Потебні, П.Житецького, А.Кримського. Значну роль у розвитку національної свідомості відіграло культурно-освітнє товариство «Просвіта», засноване 1892 р. у Львові. Пізніше «Просвіти» виникли й у Східній Україні. У 1892 р. у Львові було створено наукове товариство ім. Тараса Шевченка (НТШ), яке мало за мету об'єднати наукові сили на усіх українських землях. Згодом воно стало відігравати роль Української академії наук. Понад 15 років НТШ очолював М. Грушевський – видатна постать в українській духовній культурі, що є автором понад двох тисяч наукових праць, серед яких 11-томна «Історія України-Руси» та 5-томна «Історія української літератури».

Величезне значення для розвитку української культури мала поява періодичних видань. У 1861 р. за редакцією В. Білозерського у Петербурзі почав виходити перший український суспільно-політичний, літературно-мистецький та науково-літературний журнал «Основа», активними авторами якого стали П.Куліш, М.Костомаров, Т.Шевченко та ін. Журнал спонукав до праці на народній ниві за складних умов політичних переслідувань усього українського.

Готуючись до третього питання, слід урахувати, що вирішальним показником життєвості української мови стала якість і різноманітність літератури, що створювалась нею. Національне відродження в літературі пов'язане з творчістю І.Котляревського, автором поеми «Енеїда» – першого твору нової української літератури, написаного живою розмовною мовою. Основоположником художньої прози нової української літератури був Г.Квітка-Основ'яненко. Українські поетиромантики зуміли утвердити в літературі живу українську мову, збагативши літературу новими жанрами – баладою, історичною поемою, драмою. Головним рушієм національного відродження стало те, що ідеї духовного і національного пробудження були закладені українською інтелігенцією наприкінці XVIII – на поч. XIX ст. і знайшли найяскравіше втілення та продовження у спадщині та діяльності Т.Шевченка.

Важливу роль у національно-культурному відродженні відіграв професійний театр, який виник у Харкові, а потім у Полтаві. Становлення українського театру пов'язане з творчістю Г.Квітки-Основ'яненка та І.Котляревського, які були

організаторами театрального життя, драматургами, а також режисерами та акторами.

Музика цієї доби була пронизана ідеєю національного відродження. Одночасно з народною і церковною складалась світська професійна музична культура. Була створена перша за змістом українська національна опера «Запорожець за Дунаєм» (1862), музику до якої написав С.Гулак-Артемівський – небіж письменника П.Гулака-Артемівського.

Цілу епоху у музичному житті України становить творчість Миколи Лисенка – великого українського композитора, що став основоположником української класичної музики. Широко відомими стали його опери «Наталка Полтавка», «Різдвяна ніч», «Утоплена», «Тарас Бульба». Відомими композиторами були М.Аркас, П.Сокольський, М.Леонтович, К.Стеценко, О.Кошиць та ін. На Західній Україні традиції української церковної музики розвивав М. Вербицький, який особисто відомий як автор музики до вірша «Ще не вмерла Україна» П. Чубинського, якому судилося стати національним гімном.

На першу половину XIX ст. припадає й становлення національної музики. Виходять у світ перші збірки народних пісень «Українські мелодії» М.Маркевича (1831), «Голоси українських пісень», зібрані й видані М.Максимовичем (1834). У першій половині XIX ст. в українському живописі розвиваються портретний, батальний, пейзажний та побутовий жанри. Вагомий внесок у розвиток живопису зробив Т.Шевченко та його учні Л.Жемчужников, К.Трутовський.

Готуючи четверте питання, слід відзначити, що в архітектурі другої половини XIX ст. стильова єдність класицизму руйнується. Складна епоха утвердження капіталізму відбилася і в архітектурі: з'являються нові матеріали, нові замовники. Складається напрям, який отримав назву «еклектика» (змішування). У київських фасадах того часу можна побачити і готику, і ренесанс, і романський стиль, багато будівель у «цегельному стилі» (головна прикраса — нештукатурена цегельна кладка). Пошук все більшої різноманітності викликав інтерес і до візантійсько-російських традицій. Вони чітко простежуються у будові найбільшого у

Києві кафедрального Володимирського собору, який споруджувався понад 20 років (1862—1886) за проектами І.Штрома, П.Спарро, О.Беретті. Участь у розписах собору В.Васнецова, М.Врубеля зробило собор видатним явищем у монументальному образотворчому мистецтві. Першим проектом у власне українському стилі вважають прийнятий в 1903 р. проект будівлі Полтавського земства архітектора В.Кричевського. Розписи цієї будівлі виконав художник С.Васильківський. Майстерність і талант українського народу виявилися у створенні палацово-паркових ансамблів. Їх автори, як правило, нам невідомі. Народні майстри створили видатні шедеври архітектурного зодчества: палац Розумовського у Батурині в живописній місцевості над Сеймом, палац Галагана в Сокирницях на Чернігівщині, до якого прилягає лісопарк площею 600 десятин, парк «Олександрія» на березі Росі в Білій Церкві, знаменита «Софіївка» в Умані, де руками кріпаків, без використання якої-небудь техніки були насипані гори, викопані ставки.

5. Завдання для самоперевірки знань:

Завдання 1.

Хто є автором опер «Різдяна ніч», «Утоплена», «Наталка-Полтавка»:

- а) С.С. Гулак-Артемівський; в) М.Д. Леонтович;
 б) М.В. Лисенко; г) К.Г. Стеценко.

Завдання 2.

Одним із засновників Харківського університету став відомий громадський діяч, просвітитель:

- а) В.Н. Каразін; в) Г.С. Сковорода;
 б) І.П. Котляревський; г) М.Ф. Сумцов.

Завдання 3.

Київський університет був створений у:

- а) 1834 р.; в) 1840 р.;
 б) 1836 р.; г) 1841 р.

Завдання 4.

Організаторами Кирило-Мефодіївського братства були:

- а) Т.Г. Шевченко; б) В.М. Білозерський; д) П.О. Куліш;
 в) М.І. Гулак; г) М.І. Костомаров; е) Д.П. Пильчиков.

Завдання 5. У 1816 році в Перемишлі священник Іван Могильницький заснував релігійне товариство:

а) «Товариство галицьких греко-католицьких трійця» б) «Руська трійця»

священиків для поширення письмами просвіти і культури серед вірних»;

в) Головна Галицька Рада; г) Головна Визвольна Рада

Завдання 6: Основою розвитку української літератури XIX ст. був напрям

а) романтизм; в) реалізм;
б) класицизм; г) неоромантизм.

Завдання 7.

Відому картину «Запорожці пишуть листа до турецького султана», яка підкреслює волелюбний характер українського народу, його природний оптимізм, написав:

а) І.Ю. Репін; в) В.О. Сєров;
б) В.А. Тропінін; г) М.М. Ге.

Завдання 8.

В історії української архітектури початку XX ст. особливе місце посідає творчість архітектора, який є автором проекту будинку Полтавського губернського земства (нині – краєзнавчий музей), що вважається одним із шедеврів сучасної української архітектури – це:

а) Ф.Г. Кричевський; в) Г. Гай;
б) В.В. Городецький; г) В.М. Ніколаєв.

Завдання 9.

Як називався альманах товариства «Руська трійця» в Галичині:

а) «Ластівка»; в) «Русалка Дністрова»;
б) «Основа»; г) «Статут».

Завдання 10.

Хто є зачинателем нової української літератури й української літературної мови:

а) І.П.Котляревський; в) Г.Квітка-Основ'яненко;
б) Т.Г.Шевченко; г) Марко Вовчок.

6. Питання для дискусії:

- ✓ Чи є підстави стверджувати, що в 1840-1880 рр. розпочався народницький період національно-культурного відродження в Україні?
- ✓ Чому, на ваш погляд, справа заснування університету в Києві затягнулася на декілька десятиліть ?
- ✓ Чи можна погодитися з думкою дослідника І. Лисяка-Рудницького про те, що потрібно розрізняти дві різні речі: історію національного руху та історію країни й народу. Обґрунтуйте свою думку.
- ✓ Доведіть, що наші земляки внесли великий вклад у розвиток російської культури. Чи була їхня праця на чужому культурному полі зрадою Батьківщині ?

7. Питання для поточного контролю знань:

1. Яким було національне відродження та які його особливості в першій половині XIX ст.
2. В чому історичне і культуротворче значення Т.Г. Шевченка як камертону української культури ?
3. У чому полягають особливості містичного реалізму у творчості М.В. Гоголя ?
4. Кого вважають засновником української класичної музики ?
5. У чому полягає світоглядне значення творчості І. Франка у формуванні української національної культури у вимірі світової цивілізації ?
6. Проаналізуйте розвиток українського театру на перехресті XX – XXI ст.
7. Визначте провідні тенденції розвитку української літератури XIX ст.
8. Охарактеризуйте основні положення концепції Кирило-Мефодіївського товариства щодо культурно-історичних процесів в Україні.
9. Назвіть і проаналізуйте відкриття видатних учених України XIX ст.
10. Розкрийте особливості модерну в архітектурі.
11. Доведіть, що наші країни відіграли велику роль у становленні новітньої української культури.
12. Підготуйте розповідь про одного з полтавців – діяча національної культури XIX ст.

Питання для самостійного вивчення:

1. Умови і причини виникнення процесу національно-культурного відродження у Східній Україні.
2. Університети України в національно-культурному відродженні.
3. І.Я. Франко – видатний митець і науковець.

Методичні поради:

Вивчаючи перше питання, зверніть увагу на те, що характерною особливістю української культури було те, що вона розвивалась в умовах колоніальних утисків Російської та Австро-Угорської імперій, куди входили українські землі. Поняття «українське національно-культурне відродження» відображає процес становлення і розвитку культурно-освітнього та громадсько-політичного життя України протягом XIX – початку XX ст. Українське національне відродження розпочалося на східноукраїнських землях в кінці XVIII ст. Воно стимулювалося, з одного боку, природними процесами загальнокультурного розвитку, з другого – необхідністю протидії колоніальній політиці російського царизму. Тяжке політичне, соціально-економічне становище, культурний занепад викликали «захисну реакцію», що проявилася у цілому комплексі подій і явищ, які свідчили про засвоєння частиною інтелігенції і значне поширення в масах національної свідомості, активізацію українського національного руху в усіх його формах, як спочатку культурницько-просвітніх, так згодом і політичних, про розвиток усіх галузей культурного життя українців. Втративши будь-яку надію на державне оперття і підтримку в процесах культурного розвитку, діячі української культури були поставлені в умови постійного доведення чинності національної культури в її суто етнічному розумінні. Етнографізм за цих обставин мусив стати і став визначальною рисою формування нової української культури. Пізніше це мало свої негативні наслідки у галузі виховання національної еліти і в справі політичної реалізації національних прав українців, однак прийнятної альтернативи етнографізму протягом довгого часу просто не було.

Національне відродження як поняття окреслює процес набуття етносом таких якісних рис, які дозволяють йому усвідомити себе нацією, дійовою особою історії й сучасного світу. Воно було характерним для тих етнічних спільнот, які в попередні часи втратили власну державність і самостійне національне життя взагалі. За власне відродження, починаючи з межі XVIII-XIX ст., так чи інакше боролись усі слов'янські народи, за винятком хіба що росіян. Об'єктивна мета процесу національного відродження полягала в оздоровленні і консолідації української нації та відтворенні української державності.

Розкриваючи друге питання, слід зазначити, що для культурного розвитку України першої половини XIX ст. характерним є створення і діяльність вищих навчальних закладів, у яких формувалася українська інтелігенція. У січні 1805 р. з ініціативи В.Н.Каразіна (1773-1842), громадського діяча, економіста, просвітителя, було створено Харківський університет. У 1820 р. в Ніжині засновано гімназію вищих наук; у 1834 р. на базі Кременецького ліцею відкрито Київський університет Св. Володимира.

Навчальні заклади створювалися з метою поширення «общерусской» культури, але з часом вони ставали вогнищами культури на українських землях. Харківський університет до середини XIX ст. підготував три тисячі спеціалістів з різних галузей знань.

Формувалася українська національна інтелігенція, яка по-різному ставилася до імперської ідеологічної доктрини. У середовищі української інтелігенції вчені виділяють три основні суспільні течії, які по-своєму пояснювали імперську тріаду в цілому та кожну з її частин зокрема. Представники першої течії (М. Гоголь, М. Гнедич, В. Капніст, В.Наріжний) названу тріаду сприймали беззастережно, поділяли й пропагували. Українці за походженням, вони, за збігом обставин, працювали на ниві російської культури.

До другої течії належить когорта освічених людей, які не поділяли офіційної думки про народність як ознаку «єдино неподільності» (Г.Квітка-Основ'яненко, Є.Гребінка, Л.Боровиковський, А.Метлинський, з певних питань –

М.Костомаров та ін.). Представники цієї групи не заперечували самодержавства, поділяли погляди на православ'я, а щодо народності, то її важливими ознаками вважали рідну мову, народні звичаї, фольклор.

До представників третьої течії належали члени Кирило-Мефодіївського братства. Виступаючи проти імперської тріади, не заперечуючи лише православ'я, братчики закликали до повалення самодержавства, скасування кріпацтва і станових привілеїв. Майбутнє української мови вони вбачали в рівноправності з іншими мовами – російською, польською, чеською, болгарською і сербо-хорватською, а України – в єдиній федеративній слов'янській державі, побудованій на демократичних засадах.

Отже, в умовах посилення асиміляторських дій проти України частина її інтелігенції спрямовувала свою діяльність на українське національно-культурне відродження, під яким розуміла усвідомлення національної ідентичності, а народ – як діяльну особу історії та сучасного світу. Українське національне відродження виникло як антитеза тяжкому політичному і соціально-економічному становищу та культурному занепаду, в яких опинився тоді український народ на всьому просторі заселеної ним землі.

Розгляд третього питання слід почати з того, що полем багатогранної діяльності видатної постаті в історії української культури І.Я.Франка (1856-1916) були – політика й поезія, публіцистика й новелістика, літературна критика й повість, драма й комедія, література перекладів і редагування часописів, філософія й історія, етнографія й соціологія. Проаналізуйте внесок вченого в кожній зазначеній галузі культури, науки і мистецтва.

І.Я.Франко ввійшов в історію української і світової літератури як геніальний письменник і визначний діяч визвольного руху. Своєю творчістю і багатогранною літературною і громадською діяльністю він створив цілу епоху в історії української культури і літератури. Франко був не тільки письменником, а великим ученим і публіцистом.

На його художній творчості і громадсько-політичній діяльності позначився вплив ідей марксизму, робітничого руху в

Галичині та російського визвольного руху. Значення творчості і суспільно-політичної діяльності Івана Франка виходить за межі України і Росії.

І. Франко був не тільки поетом, белетристом і драматургом, а й критиком, літературознавцем, фольклористом, істориком, економістом, публіцистом і громадським діячем. Важко взагалі вказати ділянку, в якій би не виявилась творча енергія цього невтомного просвітителя, що жадібно вбирав у себе знання і намагався передати їх своєму народові.

Визначаючи місце І.Франка у літературному процесі, слід, у першу чергу, вказати на те, що після Т.Шевченка він був найвидатнішою постаттю в українській літературі. Франко демократично виступав на захист творчості революційно-демократичних письменників, продовжував і розвивав традиції Т.Г.Шевченка і Марка Вовчка. Разом з Панасом Мирним, Лесею Українкою, М.Коцюбинським, П.Грабовським і іншими передовими українськими письменниками І.Франко боровся проти реакційних тенденцій в українській літературі, за утвердження матеріалістичної естетики: ідейності, народності і реалізму.

7. Інформаційні джерела:

15. – С. 64-92; 20. – С. 162-185; 22 . – С. 141-215.; 23. – С. 325-382; 24. – С. 378-44; 26. – С. 177-187; 29.- С.473-516; 36. – С. 6-86; 39. – 35 с.; 48. – С. 314-335; 50. – С. 91-102; 52 – С. 59-73.

Тема 7: Українська культура в міжвоєнний період

Кількість годин: аудиторні заняття – 4, самостійна робота –

2

1.1. Методичні поради до вивчення теми:

Приступаючи до вивчення теми, доцільно з'ясувати, що проблеми державотворення в Україні у 1917-1920 рр. були пов'язані з функціонуванням трьох українських урядів: Центральної Ради, гетьманщини, Директорії, а також створенням і діяльністю на західноукраїнських землях Західноукраїнської Народної Республіки. При вивченні теми доцільно розглянути ***наступні питання:***

1. Культура і духовне життя в Україні у 1917-1920 рр.
2. Політика українізації і культурне піднесення 20-х рр.
3. Становище української культури у 1930-ті рр. «Розстріляне відродження».
4. Стан культури в західноукраїнських землях.

Стан української культури почав змінюватися після Лютневої революції 1917 р. Це було обумовлено демократичними перетвореннями 1917 р., українською революцією 1917-1920 рр. Попри часті зміни влади (Центральна Рада, Гетьманат П.Скоропадського, Директорія УНР), глибокі соціально-економічні зрушення, культурне життя продовжувало розвиватись. *Пригадайте із курсу історії України, як позначилося на становищі культури часті зміни влад.*

Центральна Рада відразу ж проголосила головним завданням освітянської політики відродження рідної мови і школи. Велику підтримку і допомогу надавали їй українські громадські організації: товариство шкільної освіти, учительські організації, товариство «Просвіта». Перші українські школи відкрилися виключно на громадські й народні кошти. У червні 1917 р. було створено Генеральний секретаріат (міністерство) народної освіти, який узгоджував роботу громадських організацій.

Значну увагу Генеральний секретаріат народної освіти приділяв проблемам вищої школи. Реорганізація вищих навчальних закладів могла здійснюватися двома шляхами:

- українізація існуючих університетів та інститутів через відкриття паралельних курсів українською мовою;
- заснування нових українських вищих закладів освіти.

5 жовтня 1917 р. відбулося урочисте відкриття першого Українського народного університету в Києві. 7 листопада 1917 р. було створено Педагогічну академію в Києві. 22 листопада 1917 р. почала діяти Академія мистецтв – перша вища Художня школа в Україні. 21 квітня 1918 р. у Полтаві відбулося відкриття другого Українського Національного університету. *Пригадайте, коли і за яких обставин в Україні було відкрито перший університет.*

У добу діяльності УЦР було організовано роботу Київського географічного інституту, Київського юридичного інституту, Херсонського педагогічного інституту та деяких інших вищих навчальних закладів. У жовтні 1917 р. було вирішено створити Кам'янець-Подільський український народний університет. Але подальші події склалися так, що університет почав діяти лише за часів гетьманату.

5 грудня рішенням УЦР у Києві було засновано Українську Академію мистецтв, яка давала вищу художню освіту спеціалістам малярства, різьбярства, будівництва, гравюри, художніх промислів, а також мала сприяти заснуванню і підтриманню художніх шкіл в Україні. Вищий мистецький курс могли освоювати чоловіки і жінки, незалежно від національності, віри і віку. Особи, що закінчили середні мистецькі школи, зараховувалися у дійсні студенти без іспитів. У цю категорію могли потрапити і випускники вищих спеціальних шкіл за фахом «будівництво», але після складання іспитів з малювання і з історії та теорії мистецтва. Незаможним студентам призначалися стипендії.

Першим ректором Академії став видатний український живописець Ф.Кричевський, який на той час викладав у Київському художньому училищі. Серед професорів Академії були такі відомі митці, як М.Бойчук, М.Жук, В.Кричевський, О.Мурашко, Г.Нарбут, Л.Крамаренко та ін.

Багато з числа перших студентів (Т.Бойчук, І.Падалка, В.Седляр, О.Павленко) стали в подальшому відомими майстрами. *Пригадайте, яку роль у культурному житті Полтави відіграли брати Кричевські).*

*Українська академія мистецтва
(нині—Національна академія
образотворчого
мистецтва і архітектури.
м. Київ*

*Фундатори
української академії
під час її відкриття
у грудні 1917 року*

*Федір Кричевський
перший ректор
(1917 – 1918)
(1920 – 1922)*

Розвивалися українізаційні процеси і в галузі науки. Вже в березні 1917 р. М.Грушевський на засіданні Українського наукового товариства (УНТ) порушив питання про створення Академії наук України. 29 березня було створено комісію з

розробки її статуту, саме ж наукове товариство ставало неформальною, а реальною Академією наук республіки. УНТ як дітище голови Центральної Ради вважало своїм головним завданням українізацію науки. Тут за доби УНТ виникли історична, філологічна, природничо-технічна, медична, статистико-економічна й етнографічна комісії. В УНТ активно співпрацювали Д.Багалій, М.Біленківський, М.Возняк, О.Єфименко, В.Іконніков, М.Команін, О.Левицький, С.Маслов, В.Перетц та інші видатні українські науковці.

Наприкінці квітня 1917 р. міністерство внутрішніх справ звернулося до всіх губернських, повітових, народних і міських управ України з повідомленням про заснування Української національної бібліотеки та Українського архіву із закликом надіслати для них по 5 примірників всіх книг, брошур, відозв, оголошень, плакатів тощо. Ініціатором створення цих закладів було Міністерство освіти, зокрема його бібліотечно-архівний відділ.

За час існування УЦР в Україні були видані твори П.Гулака-Артемовського, приказки Є.Гребінки, праці Б.Грінченка, Г.Коваленка, А.Кащенко, І.Франка, І.Нечуя-Левицького, переклади українською мовою творів М.Гоголя, І.Тургенєва тощо. *Пригадайте з курсу української і зарубіжної літератури, авторами яких творів є зазначені корифеї.*

У складі міністерства освіти було організовано театральний відділ, музичний відділ, відділ охорони пам'яток старовини і мистецтва, архівно-бібліотечний відділ. Останній дуже ретельно збирав брошури, газети, плакати, афіші, інші друковані матеріали та документи. Театральний відділ у середині січня в Києві відкрив режисерські курси для народних театрів. За ініціативою відділу охорони пам'яток старовини і мистецтва уряд УНР відразу після видання III Універсалу закликав усіх губернських і повітових комісарів ужити рішучих заходів до припинення вандалізму.

Волосним управам та сільським комітетам було доручено взяти під свою опіку всі пам'ятки старовини і мистецтва, які проголошувалися власністю українського народу. Місцева влада мала переслати або перевезти такі пам'ятки з маєтків, де вони

підлягали загрозі винищення, до великих міст, що б забезпечувало їх охорону.

Міністерство надавало посильну допомогу Житомирському, Кам'янець-Подільському, Єлисаветградському, Катеринославському, Одеському, Полтавському та іншим краєзнавчим та історичним музеям. Свіжий подих у театральне життя за доби Центральної ради вносили як досвідчені колективи (театр «Соловцов», театр М.Садовського, театр «Студіо», Одеська, Київська, Харківська опери, Харківський міський, Маріупольський драматичний та ін. театри), так і Молодий театр у Києві. Він виник за ініціативи актора театру М.Садовського Леся Курбаса. У квітні 1917 р. з метою підвищення художнього рівня українського театру цей колектив разом із театром М.Садовського створив товариство «Національний театр», до якого ввійшли П.Саксаганський, М.Садовський, М.Старицька, Л.Курбас, І.Мар'яненко, С.Васильченко, О.Олесь, В.Кричевський, М.Жук та ін.

Справу Центральної Ради щодо розвитку української освіти продовжив уряд Української Держави гетьмана П.Скоропадського. Було відкрито 54 українські гімназії не тільки в містах, але й по деяких селах, а наприкінці гетьманської доби в Україні їх налічувалося близько 150. *Потрібно зазначити, що у гімназіях із російською мовою навчання було впроваджено як обов'язкові предмети українську мову, історію й географію України та історію української літератури.*

Предметом особливої уваги М.Василенка як міністра освіти була вища школа. 6 жовтня 1918 р. відбулося урочисте відкриття Державного Українського Університету в його власному помешканні. Як зазначає український історик Д.Дорошенко, це відкриття мало характер великого національного свята. З 300 студентів університету 99% становили українці.

22 жовтня 1918 р. було відкрито другий Державний Український Університет у Кам'янці-Подільському. Першим ректором став І.І.Огієнко. У цей же період засновано: Державний український архів, Національну галерею мистецтв, Український історичний музей, Українську

національну бібліотеку, фонд якої в кінці 1918 р. складав понад 1 млн. книг. Вона могла конкурувати з кращими бібліотеками Європи.

24 листопада 1918 р. було засновано Українську академію наук, яка мала три відділи: історико-філологічний, фізико-математичний та соціально-економічний. Першим президентом запропонували бути М.Грушевському, але він відмовився. Тому першим Президентом академії став В.І.Вернадський. *Визначте роль М.Грушевського у громадсько-політичному житті України та спробуйте дати відповідь, чому він відмовився від посади ректора.*

Приміщення Президії НАН України на вулиці Володимирській № 54 у Києві

В.І.Вернадський (1863-1945), перший ректор УАН

А.Ю.Кримський (1871-1942), вчений секретар УАН

Створюючи Всеукраїнську Академію Наук (ВУАН), В.І.Вернадський і його соратники Д.І.Багалій, А.Є.Кримський, В.І.Липський визначали для неї наступні цілі:

- національне відродження України, піднесення її науки й культури;

- розвиток економіки та продуктивних сил;

- забезпечення українському народові гідного місця в культурному та науковому житті всього людства;

- інтенсивний обмін науковими досягненнями між Російською й Українською Академіями наук, піднесення культурної єдності українського й російського народів, зміцнення союзу України й Росії в межах єдиної держави.

Отже, протягом 1917-1920 рр. органи влади, громадські, культурні організації здійснили радикальні перетворення на шляху створення національної системи освіти та науки, ліквідації неписьменності, формування видавничої справи, театрального й образотворчого мистецтва.

Розгляд другого питання слід почати з того, що перемога у кривавій громадянській війні дозволила радянській владі перейти до відтворення порушених господарських та громадянських структур, до розбудови культурної сфери.

9 березня 1919 р. тимчасовий робітничо-селянський уряд України прийняв постанову «Про обов'язкове студювання у школах місцевої мови, а також історії та географії України», яка не була виконана з огляду на об'єктивні умови. Майже через рік (21 лютого 1920 р.) ВУЦВК ухвалив постанову «Про вживання в усіх установах української мови нарівні з великоруською», яка теж не була реалізована на практиці. Нарешті, в серпні 1921 р. було прийнято декрет РНК УСРР «Про запровадження української мови у школах та радянських установах», що з великими складнощами втілювався у життя.

У жовтні 1922 р. пленум ЦК КП(б)У ухвалив директиву з національного питання, в якій повторювалися постанови конференції РКП(б) 1919 р. щодо української культури і мови. Директива стала проголошенням офіційного курсу на розвиток двомовності в республіці і вільний розвиток української мови і культури, але вільний у розумінні класовому.

Надрукована в 1920 р. стаття М.Скрипника «Донбас і Україна» поклала початок широкомасштабному здійсненню українізації. Автор доводив, що російський та зросійщений пролетаріат України може побудувати нове життя, лише повернувши в соціальному відношенні на свій бік решту українського народу (передусім, селянство), і зробити це він зможе тільки тоді, як стане на бік селянства у відношенні національному. *Як Ви думаєте, чому М.Скрипник орієнтувався саме на селянство як опору радянської влади.*

Для практичного втілення в життя українізації місцевих органів влади, державного і господарського апарату, розвитку національної преси та мистецтва в республіці було створено спеціальну комісію на чолі з секретарем ЦК(б)У В.Затонським.

Дискусії тривали, а все йшло своїм шляхом. Українська інтелігенція розвивала національну культуру. З'являлися наукові видання українською мовою; попри перешкоди, діяли «Просвіти», у школах викладалася українська мова. Неофіційна українізація розпочалася значно раніше, ніж офіційна. Рішучий крок до здійснення політики українізації було зроблено на XII з'їзді РКП(б) (1923 р.). Саме після цього з'їзду вона стала офіційно проголошеним курсом, обов'язковим для всіх членів партії. *Визначте різницю між поняттями коренізація й українізація.*

У червні 1923 р. Раднарком УРСР ухвалив постанову «Про заходи в справі українізації шкільно-виховуючих та культурно-освітніх установ», а у вересні того ж року було видано декрет ВУЦВК та РНК, УСРР «Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови». Передбачалися остаточне переведення шкіл, дитячих будинків та ін. на українську мову (крім установ нацменшостей) протягом двох років і поступова українізація всіх установ професійної освіти. Українська мова й українознавство пропонувалися для неукраїнських шкіл як обов'язкові дисципліни. Українізовувалися і деякі військові навчальні заклади. Цей факт загалом був із задоволенням сприйнятий українською інтелігенцією, прагнення якої на культурній ниві таким чином збігалися з офіційною політикою.

У партійно-державній діяльності виявилися два важливих аспекти українізації: по-перше, підготовка, виховання і висування українських національних кадрів, урахування національного складу республіки при формуванні кадрового корпусу, організація навчальних закладів українською мовою викладання, закладів культури, національної преси, книговидавництва, сприяння українському мистецтву. По-друге, важливим напрямом вважалося створення умов для вільного культурного та духовного розвитку національних меншостей.

Політика українізації давала позитивні наслідки. Існували національна преса, книговидавництво. Тільки в Києві протягом 20-х рр. було відкрито інститути єврейської культури, польської, Польський педагогічний інститут, технікум. На середину 20-х рр. українці в педагогічних ВНЗ становили більше половини всіх студентів. Але з великими складнощами відбувалася українізація державних установ. Скрізь спостерігався опір українізації з боку спеціалістів, що служили в державних установах, їхнє небажання відвідувати курси української мови. Такі ж настрої панували і в апараті ЦК КП(б)У, в нижчих ланках партапарату. *Як Ви думаєте, чим був викликаний опір українізації в апараті ЦК КП(б)У.*

Деякі з перешкод поступово відпадали: з'являлася розроблена співробітниками ВУАН наукова і ділова термінологія, продовжувалися терміни українізації, кількість видань спеціальної україномовної літератури зростала. Залишалася основна і найскладніша – небажання службовців, фахівців, викладачів та ін. вивчати українську мову і здійснювати українізацію. Вона сприймалася як кампанія, як тимчасовий захід, маневр.

Таке ставлення побутувало і в партійному керівництві. Офіційна адміністративно-апаратна українізація прискорилася з приїздом на Україну Л.Кагановича, який був «обраний» на посаду генерального секретаря ЦК КП(б)У. Людина енергійна і жорстка, схильна до адміністрування, Л.Каганович зумів швидко перевести українізацію на рейки адміністративного тиску. При Раднаркомі УРСР була утворена Центральна Всеукраїнська комісія з українізації (голова – В.Чубар, члени –

М.Скрипник, О.Шумський, В.Пайко, Д.Лебідь, І.Булат та ін.), на місцях формувалися відповідні губернські та округові комісії.

У липні 1925 р. Раднарком УРСР прийняв постанову «Про практичні заходи по українізації радянського апарату». Згідно з нею проводились облік службовців та їх атестація на знання української мови. Вони ділилися на три категорії: перша – ті, що знали мову добре, друга – з посередніми знаннями, третя – ті, що не знали взагалі. Залежно від категорії працівники зобов'язувалися відвідувати курси української мови. Працівники, які саботували українізацію, звільнялися з роботи. Відповідні заходи здійснювалися в інших установах – культурних, освітніх та ін. Скрізь вони жорстко контролювалися.

Українізація, запропонована офіційними владними структурами, була придатна для апарату управління. Безпосереднього впливу на загальне національно-культурне відродження України вона не справляла, але давала свободу дій партійцям, зацікавленим у піднесенні національної культури (О.Шумський, М.Скрипник, Ю.Озерський та ін.), а також інтелігенції, яка і без офіційної політики працювала на ниві української культури. Українізація, що відбувалася під контролем партійних структур, ставала частиною загального процесу розвитку української культури.

Явища, які не піддавалися контролю держави і партії або протягом національно-культурного відродження виходили з-під контролю, ставали об'єктами репресивної політики. Ця репресивна політика спрямовувалася не лише проти старої інтелігенції, над якою майорів прапор націоналізму, а й проти її нової генерації. Уже почалася боротьба проти «ідеології Хвильового», вже розгорався конфлікт щодо шляхів і темпів українізації між О.Шумським і Л.Кагановичем.

Почалися спекуляції на українізації, у складнощах проведення українізації були звинувачені «шовіністично настроєні спеціалісти і службовці державного апарату», з одного боку, й «українські націоналістично інтелігентські кола», – з другого.

Під час літературної дискусії 1925-1928 рр. із надр агітпропвідділу ЦК КП(б)У, очолюваного А.Хвилею, виринув

так званий «хвильовізм». Полемічні вислови і думки М.Хвильового щодо шляхів розвитку української літератури були зведені в систему й отримали назву «ідеології хвильовізму», що характеризувалася як прояв впливу української буржуазної культури на пролетарську. Літературна дискусія стала гострою суперечкою в середовищі української творчої інтелігенції про шляхи розвитку літератури і мистецтва в умовах НЕПу. Будучи виявом плюралізму поглядів, який ще допускався радянською владою у 20-х рр., дискусія відбила широкий спектр підходів до розуміння національної специфіки мистецтва, практики культурного будівництва на Україні, проблем українізації. Оскільки в її фокусі опинилося питання про те, якій орієнтації віддати перевагу – на власні народні, російські чи європейські традиції, вона не могла не перерости літературні рамки і стала подією політичного значення.

Микола Скрипник
(1872-1933)

Микола Хвильовий

Микола Хвильовий
(1893 — 1933)

Олександр Шумський
(1890-1946)

У 1923 р. було створено «Гарт» – спілку українських пролетарських письменників на чолі з В.Елланом-Блакитним. До неї ввійшли відомі на той час письменники: І.Кулик, В.Сосюра, В.Поліщук, М.Йогансен, П.Тичина. О.Довженко, М.Хвильовий та інші. Метою організації, як зазначалося у статуті, було об'єднання українських пролетарських

письменників та прагнення до створення єдиної інтернаціональної комуністичної культури.

*Василь Еллан-Блакитний
(1894-1925)*

*Члени спілки пролетарських
письменників «Гарт»:
В.Сосюра, В.Еллан-Блакитний,
В.Поліщук, М.Йогансен,
МХвильовий, В.Коряк, В.Радиш
м. Харків, 1923 р.*

Після смерті В.Еллана в 1925 р. «Гарт» розпався. Однак багато його членів, зокрема драматург М.Куліш, поети П.Тичина, М.Бажан, прозаїки П.Панч і Ю.Яновський, створили нову літературну організацію – ВАПЛІТЕ (Вільна академія пролетарської літератури). Її очолив М. Хвильовий (Фітільов), талановитий поет, новеліст і публіцист.

Члени ВАПЛІТЕ різко критикували педагогічно-просвітницький напрям діяльності «Плуга», вважаючи, що така «масовість» лише підживлює український провінціалізм. Ставлячи питання про необхідність виходу української літератури на високий рівень літературної майстерності, його колеги закликали орієнтуватися не на Москву, а на цивілізовану Європу.

*Спілка селянських письменників «Плуг»,
м. Харків, 1924 р. Стоять. Копиленко, Панч,
Кожницький, Степовий, Грудина, Никифорчук,
Шевченко. Сидять. Вражливий, Божко,
Пилипенко, Сосюра.
Сидять унизу: Капустянський, Шостак,
Романоська, Бедзик.*

Члени ВАПЛІТЕ в м. Харкові, 1926 р.

Одночасно в партії почалася боротьба з «націонал-ухильництвом», яке нібито очолював нарком освіти О.Шумський. У 1927 р. його було усунуто з посади наркома освіти, а в другій половині 1927 р. у КП(б)У спалахнула боротьба з «шумськізмом».

Отже, на тлі боротьби з націоналізмом і націонал-ухильництвом відбувалося поступове усунення сил, які вбачали в українізації шлях до національно культурного відродження України. Тільки завдяки особистій позиції М.Скрипника та його тактичним здібностям політика українізації тривала далі і була перенесена саме в галузь освіти, науки і культури. Це дало можливість зробити процес відтворення національних кадрів інтелігенції неминучим, хоча в наступні роки, коли українізацію було згорнуто, почалася русифікація.

Українізація мала неоціненне значення для розвитку національної культури. Оскільки завдяки їй уперше після століть колоніального та напівколоніального існування українська культура дістала державну підтримку, набула можливості виходити на вищий рівень не лише завдяки подвижницьким пориванням іноді більшого, іноді меншого прошарку інтелігенції, але й загальнонародним зусиллям. Одночасно процес українізації ніс на собі відбиток притаманної пореволюційній епосі політизації та ідеологізації культурної сфери, применшення значення самостійності, автономії духовного життя.

Широкомасштабне втручання партійного керівництва та державних органів у процеси культурного розвитку призводило до підкорення культурної творчості короткочасним, політичним гаслам, до приниження суспільної ролі інтелігенції. Авторитарність тверджень, вульгарна соціологізація естетичних оцінок об'єктивно заперечували елементарні митецькі свободи.

У лютому 1927 р. О.Шумського було звільнено з посади, звинувачено в «націоналістичному ухилі», а пізніше – репресовано.

Важливим чинником поступової демократизації культури стала ліквідація неписьменності (лікнеп). Протягом 1921-1923 рр. у республіці було навчено грамоті близько 1 млн. чоловік.

20-ті рр. відзначалися поживанням національного релігійного життя. На шляху його, однак, постійно виникали все міцніші політичні перешкоди. Передумовою діяльності релігійних організацій став декрет уряду радянської України «Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви» (1919 р.), в основу якого було покладено ленінський декрет 1918 р. Держава офіційно надавала рівні можливості для діяльності різних релігійних напрямів. Користуючись цим, прихильники незалежності української православної церкви від російської на Всеукраїнському православному церковному соборі в Києві (жовтень 1921) проголосили створення Української автокефальної (тобто самоврядної) православної церкви (УАПЦ). *Як Ви вважаєте, чому радянська влада дозволила існування Української церкви.*

Ще до початку радянської українізації з'явилися нові, оригінальні явища в літературі (неокласици, М.Хвильовий), театрі (Л.Курбас), мистецтві (М.Бойчук, Г.Нарбут та ін.). Українізація як офіційна політика багато в чому створила сприятливі умови для більш-менш вільного розвитку цих явищ. Вона ж сприяла деяким зрушенням у складі творчої інтелігенції на користь корінної національності. В еволюції мистецтва змагалися й суперечливо поєднувалися традиції дожовтневої пори та досвід свіжих культурних сил, покликаних до життя революційними зрушеннями. Про бурхливі процеси мистецької еволюції свідчило утворення різноманітних творчих угруповань – гуртків, студій, об'єднань.

Історичні обставини пожовтневої України склалися так, що молодим письменникам, здебільшого учасникам революції та громадянської війни, довелося закладати підвалини нової української літератури. Багатьох майстрів пера не стало ще до 1917 р., деякі емігрували (В.Винниченко, О.Олесь, В.Самійленко та ін.).

У літературі 20-х рр. сформувалася яскрава революційно-романтична течія, представниками якої були П.Тичина, В.Блакитний (Еллан), В.Чумак, В.Сосюра. У 1921 р. у Києві

утворилося об'єднання неокласиків (М.Зеров, М.Драй-Хмара, М.Рильський, П.Филипович, О.Бургардт), які прагнули засвоїти досвід світового письменства, тяжіли до гармонійності й прозорості поетичної форми. Інші творчі засади обстоювали представники авангардових течій – українські імажиністи, футуристи та ін. Значний внесок у розвиток письменства доби національно-культурного відродження зробили памфлети М.Хвильового, новели Г.Косинки, сатира й гумор О.Вишні, драматургія й проза М.Куліша, М.Ірчана. А.Головка, І.Микитенка, Ю.Яновського.

Значну роль у розбудові української культури відіграло театральне мистецтво. У новому українському театрі продовжували працювати корифеї сцени – П.Саксаганський і М.Старицький. На зміну їм ішла плеяда майстрів середнього та молодшого поколінь – О.Сердюк, Н.Ужвій, А.Бучма та ін., оперні співаки М.Литвиненко-Вольгельмут, Г.Паторжинський, О.Петрусенко.

Найвизначнішим діячем, справжнім реформатором театру був Олександр (Лесь) Курбас. У 1922 р. він заснував у Києві унікальний колектив «Березіль» (з 1926 р. у Харкові) – експериментальний театр, метою якого було формування засад нового сценічного мистецтва. Л. Курбас полемізував як із прихильниками дореволюційних «малоросійських» смаків, так і з ультраревольюційними експериментаторами, що руйнували театр як такий. Через свою непокірливість Л.Курбас, як і М.Хвильовий, як і його друг і співавтор, драматург М.Куліш, був приречений на загибель – спочатку політичну, а згодом і фізичну. Представником принципово іншого підходу до театального жанру був один із засновників і незмінний керівник Київського драматичного театру ім. І. Франка Гнат Юра.

Леся Курбас, 1933 р.

*Режисерська лабораторія театру
«Березиль», 1925 р.*

*Сидять (зліва направо): Я.Бортник,
В.Василько, Б.Тягно, З.Пігулович,*

Л.Курбас, Ф.Лопатинський, Ю.Лішанський.

Стоять: Павло Береза-Кудрицький, І.Крига, А.Ірій.

Добу бурхливого розвитку переживала у 20-ті рр. українська музика. У 1922 р. виникло перше на Україні музично-творче об'єднання – Товариство ім. М.Леонтовича, ядро якого склали композитори М.Вериківський, Г.Верьовка, Л.Ревуцький, фольклористи П.Демуцький, К.Квітка, музикознавець М.Грінченко. У 1923 р. у Харкові відкрито перший Державний симфонічний оркестр, а в 1925 р. – Державний оперний театр. У цей час з'являються яскраві симфонічні твори: поема-кантата «Хустина» Л.Ревуцького на слова Т.Шевченка, ораторія «Дума про дівку-бранку Марусю Богуславку» М.Вериківського, Перша симфонія Б.Лятошинського. Масовою стає концертна діяльність, у ній беруть участь як професійні, так і самодіяльні колективи.

Серед художніх угруповань в образотворчому мистецтві виділялися Товариство художників ім. К.Костанді в Одесі, Асоціація революційного мистецтва (АРМУ), Асоціація художників Червоної України (АХЧУ). До складу останньої входили І.Іжакевич, К.Грохименко, Ф.Кричевський та ін. Плідно працювали в цей час М.Бойчук та його школа, М.Самокиш, О.Петрицький. Традиції книжкової графіки, закладені творцем

оригінального художнього стилю 20-х рр. Г.Нарбутом, яскраво продовжували його послідовники: Л.Лозівський, М.Кирнарський, А.Серета та ін.

Так, у 20-ті рр. завдяки політиці українізації, поштовх якій дала ще національно-визвольна боротьба попереднього часу, культура в УРСР зробила важливий крок на шляху подолання провінційності та комплексу «малоросійства», органічно включалася у світовий художній процес, витворювала значні художні цінності. Але нова культура, яка опиралася на комуністичні ідеали, утверджувала себе як єдино можлива, заперечувала інші духовні цінності, і це призводило до трагічних явищ у культурному житті.

Переходячи до *розгляду третього питання*, слід зазначити, що наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. Й.Сталін і його оточення здійснили політичний переворот, який усунув від керівництва партійним та державним життям «опортуністів», започаткував масові політичні репресії. Розпочалася цілеспрямована боротьба проти української інтелігенції. «Шахтинська справа», викриття так званого «національного ухилу» в КП(б)У, міфічних «Спілки визволення України», «Українського національного центру», «Блоку українських націоналістичних партій», «Всеукраїнського боротьбистського центру», «Троцькістсько-націоналістичного блоку» – це далеко не повний перелік злочинів сталінщини. Так, «Справою СБУ» скористалися для того, щоб викоренити автокефальну церкву. Проголошена однією з ланок націоналістичного підпілля, УАПЦ змушена була самоліквідуватися в 1930 р.; її нечисленні уламки перейшли на нелегальне становище. Російську православну церкву також не врятувала її догідлива політика 30-х рр.: храми руйнували, священників переслідували, вербували, а нескорених ув'язнювали та винищували. *Проаналізуйте, чому радянська влада спочатку дозволила існувати церкві, а потім винищила її.*

Аналізуючи загальну суспільно-культурну ситуацію 30-х рр. в Україні, можна умовно виділити такі етапи її розвитку:

1. 1930-32 рр. – маховик штучно загостреної «класової боротьби» вже розкручується, але в національно-культурному житті зберігається позитивна інерція 20-х рр. Поки ще триває робота на ниві українізації преси, школи, культурно-

пропагандистської діяльності, діловодства. Зберігаються залишки лібералізму в культурній політиці. Усе це існує переважно завдяки принциповій позиції М. Скрипника – теоретика національного питання, відомого державного діяча нової України.

2. 1933-35 рр. – Постанови ЦК ВКП(б) піддають нещадній критиці «помилки КП(б)У у запровадженні колективізації та національному питанні». Для «зміцнення» керівництва в Україну направлені П.Постишев та його помічники. Розпочинається масовий терор і спровокований голодомор. Усунений зі своєї посади М.Скрипник кінчає життя самогубством. З арештом у травні 1933 р. письменника М.Ялового почалися репресії проти діячів культури м. Харкова. Глибоко вражений арештом товариша, зацькований політичними звинуваченнями, застрелився М.Хвильовий. Були заарештовані та відправлені у табори О.Вишня, Л.Курбас, якого звинуватили у націоналізмі, вигнали з театру, ув'язнили, згодом він загинув у таборі. Жертвами репресій стали художник М.Бойчук та його послідовники, драматург М.Куліш, письменники-члени Всеукраїнської асоціації пролетарської літератури (ВАПЛІТЕ), майстерні революційного слова «МАРС», неокласики, футуристи та ін. Відразу після вбивства С.Кірова в грудні 1934 р. заарештовані і розстріляні Г.Косинка, Д.Фальківський та ін. Тільки письменників за цей час було репресовано близько 500. Саме про цих людей можна сказати, що вони уособлюють «розстріляне відродження» української культури. Підпали під розгром ВУАН і Всеукраїнська асоціація марксистсько-ленінських інститутів, було ліквідовано значну кількість НДІ, насамперед гуманітарного профілю.

3. 1936-38 рр. – хвиля репресій спадає, стабілізується економічне становище. Репресовані майже всі керівні партійні, державні, військові та ін. кадри на всіх рівнях – зокрема ті, руками яких здійснювався терор 1933-35 рр. Тільки наприкінці 1938 р. масовий терор припиняється, зусилля концентруються на вирішенні практичних завдань, бо виникли великі складнощі, викликані кадровими спустошеннями і погіршенням міжнародної ситуації.

Звузилася тематика і проблематика мистецтва, збідніла його поетика; із засудженням «формалізму» припинилися стильові пошуки. На перший план виходить декретоване державою оспівування героїки соціалістичного будівництва, мистецтво намагаються перетворити (і не без успіху) на величезну пропагандистську установу, на виробництво естетизованих ідеологічних стереотипів. Одночасно держава продовжувала централізовану політику навчання грамоті. У 1930 р. була прийнята постанова про остаточну ліквідацію неписьменності серед населення віком від 7 до 35 протягом навчального року. За офіційними даними в роки першої п'ятирічки навчилися грамоті понад 5 млн. осіб.

Результати цього процесу були важливими, але, застосовані підчас лікнепу адміністративно-командні методи зменшували культурну вартість урядової політики. У багатьох випадках грамотність сільського населення, здобута кавалерійським наскоком, була поверховою, не спиралася на традиції національної культури і народної мудрості. Все це створювало ґрунт для поширення в Україні сталінської соціальної міфології, давало можливість маніпулювати масами, використовувати їх в антинародних, антигуманних і, по-суті, антикультурних цілях.

Радянська влада намагалася охопити всіх дітей шкільним навчанням. У 1930 р. Україна включилася у похід за «всеобуч». Протягом другої п'ятирічки в основному завершено перехід до обов'язкового початкового навчання на селі, а в містах — до загального семирічного навчання. Відбулися зміни в організації шкільництва: протягом 1932-34 рр. запроваджено загальносоюзну систему народної освіти з уніфікованими програмами та підручниками. Українська школа втрачала своє національне обличчя, стиралися місцеві особливості, звужувалися можливості проведення педагогічних експериментів.

В УРСР діяли видатні наукові колективи, такі, як математична школа Д.Граве, колектив фізиків Українського фізико-технічного інституту (Харків), де працювали І.Курчатов та Д.Ландау. Продовжували творити історики Д.Багалій,

Д.Яворницький, М.Яворський. *Пригадайте, якою була сфера основних наукових інтересів Д.Яворницького.*

Наприкінці 20-х рр. розпочався погром у науці, який тривав протягом усього наступного десятиріччя. У галузі мистецтва сталінізм поклав край навіть тим формам творчого змагання, які існували у 20-ті рр. Спеціальними постановами ЦК ВКП(б) були ліквідовані всі літературні, художні об'єднання, замість них створено централізовані структури – Спілку письменників Радянського Союзу, Спілку композиторів, Спілку художників; вони мали свої відділення – республіканські організації. Концертна діяльність була монополізована Українською державною філармонією.

Українська музика 30-х рр. зберігала значний творчий потенціал: яскраві музичні образи створили Л.Ревуцький, Б.Лятошинський, М.Вериківський, В.Косенко, К.Данькевич та ін. Довершувалися у творчій майстерності виконавські колективи – капела «Думка», Державна зразкова капела бандуристів, жіночий театралізований хоровий ансамбль В.Верховинця. Функціонували консерваторії у Києві, Харкові, Одесі.

Долаючи перешкоди, намагався зберегти свої творчі здобутки український театр. Помітних успіхів досягла молода радянська драматургія. Теми соціалістичного будівництва, героїки революції були основними у творчості театральних колективів. У репертуар українських театрів знову ввійшли твори зарубіжної та вітчизняної класики. На основі традицій українського реалістичного театру і принципів системи Станіславського у провідних театрах України високого рівня досягла акторська майстерність А.Бучми, Г.Юри, Н.Ужвій, Ю.Шумського, Д.Милютенка, І.Мар'яненка, О.Сердюка та ін.

Творчість радянських архітекторів була спрямована на вирішення завдань, пов'язаних з масовим комплексним будівництвом, яке мало задовольнити нові вимоги життя. Масштабне будівництво промислових підприємств зумовило швидке зростання чисельності населення у старих містах, виникнення нових міст і селищ. Розроблялися типові проекти житлових будинків для забудови робітничих селищ, виникали нові за соціальним призначенням типи громадських будов. В

архітектури цього періоду розрізняють три основних стилістичних напрями. Першому притаманні пошуки, спрямовані на використання форм і прийомів народної дерев'яної архітектури й українського бароко, для другого напрямку характерне використання форм класицизму, а третім архітектурним стилістичним напрямом був конструктивізм, ідеї якого пропагувала творча молодь, що об'єдналася в ТСАУ (Товариство сучасних архітекторів України). Останньому напрямку притаманні пошуки раціональних конструктивних і планувальних рішень з використанням найновіших для того часу будівельних матеріалів. Зразками таких споруд можуть слугувати студентський гуртожиток «Гігант» (1928-1929 рр., арх. О.Г.Молокін) та Палац культури залізничників (1929-1932 рр., арх. А.І.Дмитрієв) – обидві у Харкові.

Значним архітектурним ансамблем того часу є площа Свободи (того часу – площа Держинського) у Харкові зі спорудами, які були об'єднані єдиним композиційним задумом: будівлі Держпрому (1925-1929 рр., арх. С.С.Серафимов, М.Д.Фельгер, С.М.Кравець).

Площа Свободи у Харкові

*Держпром, м. Харків.
1 травня 1930 р.*

Розроблялися генеральні плани забудови нових і реконструкції старих міст. В основу створення генпланів були покладені наукові економічні розробки, передбачалося створення промислових зон, житлових районів з необхідною

кількістю установ культурно-побутового призначення, вирішувалися проблеми розвитку транспорту й інженерних комунікацій. У 1936 р. колективом архітекторів під керівництвом проф. П.П.Хаустова був розроблений перший генеральний план Києва. Генплани були також розроблені для Донецька, Харкова, Миколаєва, Чернігова, Дніпропетровська та інших міст.

Розвиток звукового кіно зумовив будівництво кінотеатрів нового типу, зокрема багатозальних. Подальші тенденції у професійному мистецтві та художній самодіяльності визначили розмах і масштаби спорудження будов культурного призначення.

Загальні процеси суспільного життя визначали шляхи розвитку образотворчого мистецтва. У 30-х рр. почався процес об'єднання художників на основі принципів партійності і народності. Тематика творів образотворчого мистецтва була пов'язана з новою соціальною реальністю: відображення сцен з колгоспного життя, виробнича тематика. У жанрі портрета українські художники все частіше зверталися до образу робітника. Реконструкція міст і сіл у країні зумовила подальший розвиток монументальної і монументально-декоративної скульптури. Важливою подією культурного життя України стало відкриття пам'ятника Т.Шевченку в Харкові (скульптор М.Манізер, 1935 р.).

Розвиток монументального мистецтва відбувався згідно з ленінським планом монументальної пропаганди. У складних умовах розвивався кінематограф. З появою на початку 30-х рр. звукового кіно почався принципово новий період його еволюції, який супроводжувався розвитком кінодраматургії, внесенням значних змін у режисуру, акторську майстерність, композицію кадру, монтаж. У 1930 р. на Київській кінофабриці режисер Дзига Вертов здійснив постановку першого радянського звукового документального фільму «Симфонія Донбасу» про героїчну працю робітничого класу України. Радянське кіномистецтво збагачувалося творами О.Довженка, Л.Лукова, О.Рома, І.Кавалерідзе, І.Савченка. Увага кінематографістів зосереджується на історичній, історико-революційній тематиці, створюються фільми-екранізації творів української і російської

класики. У 1939-1940 рр. на Київській кіностудії були поставлені перші в Україні кольорові фільми: «Сорочинський ярмарок» (реж. М.Екк) і «Майська ніч» (реж. М.Садкович) за творами М.Гоголя. В українському кінематографі працювали композитори Б.Лятошинський, К. Данькевич, П. Козицький, М. Вериковський, Ю.Мейтус, Д.Кабалевський. Розвивалося документальне, науково-популярне і мультиплікаційне кіно. У 1934 р. при «Українфільмі» був організований відділ художньої мультиплікації. Але й на розвитку радянського кінематографу не могла не позначитися задушлива атмосфера сталінщини.

Сталінська концепція соціалістичної культури – «пролетарської за змістом, національної за формою» – набула фатального значення для розвитку національної культури. Оригінальний зміст витворів мистецтва, який спирався на національні традиції, оголошувався «націоналістичним», переслідувався і формальний пошук. Натомість книжкові сторінки, театральний кін, концертні сцени тощо заповнювали псевдофольклорні підробки, відроджувався малоросійський гопаковий імідж, з яким передові діячі українства боролися ще в ХІХ – на поч. ХХ ст., або заохочувалося безглузде наслідування, копіювання канонізованих античних, ренесансних, передвижницьких та ін. традицій.

Ця «імітаткультура» пропагувалася і під час декад та тижнів українського мистецтва, що з величезною помпою проходили в Москві і які так полюбляв «батько народів». Непростими, але по-своєму яскравими були шляхи розвитку української культури за межами УРСР.

Розглядаючи вплив політики українізації на розвиток культури, на стан інтелігенції, її свідомість, самосвідомість та соціально-психологічні настрої, треба звернути увагу на такі моменти. По-перше, офіційна українізація відбувалася паралельно з процесом національно-культурного відродження, розпочатого національною інтелігенцією. Вона створила сприятливі умови для цього національно-культурного відродження. У практичних діях партійних органів щодо українізації спостерігалися два паралельних напрями: один – офіційна українізація в суворо окреслених рамках; другий –

придушення або обмеження невідконтрольних прагнень національної інтелігенції до вільного національно-культурного самовизначення (цей напрям був пов'язаний з поширенням «класового підходу» до культури).

По-друге, українізація, перекинувшись на освіту, науку і культуру, викликала серйозний підйом національної самосвідомості української інтелігенції, який згодом у тоталітарній державі довелося гасити жорстокими репресіями.

По-третє, саме завдяки українізації в освіті вдалося закласти основу для змін у складі інтелігенції на користь корінної національності. Незважаючи на репресії 30-х рр., знищення старої інтелігенції, її відтворення по всіх каналах відбулося з перевагою саме українців.

Нарешті, збігаючись у часі і просторі з процесами національного самовідродження, українізація багато в чому сприяла формуванню самобутньої літературно-художньої культури нової генерації, яка на повний голос заявила про себе у 20-ті рр. і майже цілком була знищена в 30-ті. Українізація і супутні їй явища залишили помітний слід в історії України.

Аналіз **четвертого питання** слід розпочати з того, що з 1919 по 1939 рр. Західна Україна була окупована Польщею. Північна Буковина перебувала під владою Румунії, а Закарпаття опинилося у складі Чехословаччини. Іноземні володарі у ставленні до місцевого населення проводили відкрито колоніальну політику. *Пригадайте політику іноземних держав щодо України у XIX ст.*

Шовіністичні політичні кола Польщі придушували українську культуру. Для цього їй вигадані були «наукові» докази про те, що культура західноукраїнських трудящих начебто є «ані українською, ані польською» і, отже, заслуговує на знищення. Особливо злісні дискримінаційні заходи вживались у галузі освіти. Уряд Польщі практикував масове переселення вчителів-українців углиб Польщі і насаджував у школах Західної України польських учителів-шовіністів.

Під час тоталітаризації режиму посилювався наступ на українську культуру. Польська мова стала офіційною урядовою мовою на окупованих землях, в усіх установах та навчальних закладах. У школах з українською мовою навчання

документацію дозволялося вести тільки польською мовою. Український селянин чи робітник не мав права звернутися рідною мовою в суд або будь-який інший державний заклад.

31 липня 1924 р. польський уряд прийняв ганебний «кресовий» шкільний закон («кресами», тобто прикордонними смугами, польська шовіністична інтелігенція називала територію Західної України та Білорусії). Згідно з цим законом вживання української мови в школах практично заборонялося. Дітей українців у полонізованих школах шляхом морального, а то й фізичного примусу змушували називати себе поляками, що живуть на польській землі. Дітям українських трудящих доступ до навчання у ВНЗ був закритий через великі кошти на навчання та те, що українці взагалі не допускалися до навчання.

Але водночас не припинялися намагання розвивати національну освіту. В 1921 р. представники демократичної громадськості створили у Львові таємний Український університет і Вищу технічну школу. Ректором університету був літературознавець і поет В.Щурат. Після державного перевороту в 1926 р. ці заклади були розігнані, а майно конфісковане.

Антиукраїнські тенденції особливо посилювалися після державного перевороту Пілсудського в 1926 р. Протягом 20-х рр. польський уряд поступово ліквідував усі відділення культурно-національного товариства «Січ». Але на той час в Україні вже існували нелегально сили різної політичної орієнтації, які проголошували гасла захисту інтересів українського народу: в лютому 1919 р. створено Комуністичну партію Східної Галичини (пізніше – КПЗУ), а в 1920 р. виникла Українська військова організація, яка в 1929 р. перетворилася на Організацію українських націоналістів (ОУН). Крім того, на Західній Україні існували інші політичні організації національної орієнтації – Українське національно-демократичне об'єднання «Львів» (з 1925 р.), Український католицький союз (з 1931 р.), Українська національна партія (Північна Буковина, з 1927 р.), Руська національно-автономна партія (Закарпаття). Відомий з дореволюційних часів діяч національного руху Д.Донцов продовжував видавати у Львові «Літературно-науковий вісник» з додатком для молоді «Напередодні», на сторінках якого давав власну інтерпретацію подіям українського

політичного та культурного життя. *Зверніть увагу на теорію «інтегрального націоналізму» і проаналізуйте її.*

Дмитро Донцов(1883-1973) «Літературно-науковий вісник»

КПЗУ орієтувалася передусім на політичну організацію мас, цій меті вона підпорядковувала і свою культурницьку діяльність. 16-17 травня 1936 р. за ініціативою КПЗУ у Львові було проведено антифашистський конгрес діячів культури, в якому взяли участь письменники С.Тудор, П.Козланюк, О.Гаврилюк, Я.Галан та ін. Натомість ОУН вирішила боротися з ворогами української культури терористичними методами: так, у 1930 р. у Львові було вбито ідеолога колонізації освіти, шкільного куратора С.Собінського, а в 1931 р. – голову українських колабораціоністів Т.Головка, який закликав українців «мирно зливатися з великим польським народом».

Важливу роль у культурному житті відігравала преса. За даними американського дослідника проф. Ю.Шевельова, в міжвоєнний період у Галичині виходили 143 періодичних видання, зокрема 44 політичних, 15 юнацьких, 9 літературних тощо (сукупні дані за 20 років). Літературним центром національного табору був «Вісник» Д.Донцова, до нього примикав уніатський часопис «Дзвони». Лівий табір репрезентували журнали «Нова культура» (1923-1924 рр.),

«Культура» (1924-1934 рр.), газета «Світло» та ін. Продовжувалося українське книговидання.

У ті часи разом з піднесенням національно-визвольної боротьби лідери національної ідеї висували теорію про «єдиний потік» у розвитку української культури. Виступаючи за національну культуру, українські національні організації утворили видавництва та періодичні видання, де пропагували свої ідеї в галузі культурного життя.

Претендувала на визначальну роль в історико-культурному процесі греко-католицька церква. Релігія, на думку її теоретиків, – це важливий атрибут культури, бо вона обстоює вищі, духовні, неземні цінності. Тільки віра може виховати в людині справжню культуру почуттів.

У працях богословів доводилася важлива роль католицької церкви у розвитку національно-самобутньої культури в Західній Україні. Церква продовжувала сприяти збереженню української мови, культури, народних звичаїв. У 1922 р. керівництво греко-католицької церкви підписало звернення «До всього культурного світу», в якому засуджувалася антиукраїнська політика польського уряду. На початку 30-х рр. православні та протестанти висунули ідею нового перекладу Біблії літературною українською мовою, який і здійснив Ієрарх української православної церкви професор І.Огієнко. Справа нового перекладу об'єднувала віруючих українців, гуртувала їх довкола ідей духовного та культурного відродження.

Релігійним концепціям національної культури протистояли сили лівої орієнтації, серед яких чільне місце посідали представники творчої інтелігенції, що знаходилися під впливом КПЗУ. Місцеві організації останньої піклувалися про пропаганду «досягнень народу Радянської України на ниві соціалістичного, економічного та культурного будівництва». ЦК КПЗУ ставив питання розгорнути «систематичну боротьбу проти буржуазно-націоналістичних фальсифікацій проблем культури».

У періодичних виданнях, що виходили під впливом КПЗУ – «Нова культура», «Культура», «Світло», «Вікна», «Освіта», «Нові шляхи», «Наша правда» та ін., з позицій марксистської

ідеології зображувалися перспективи культурного відродження західноукраїнського краю. Прихильники комуністичної орієнтації виступали з гострим осудом тверджень про елітарний характер західноукраїнської культури. Вони намагалися підкреслити класовий характер духовного життя на Західній Україні в 20-30ті рр. ХХ ст.

Ліворадикальні видання твердили про «контрреволюційний зміст» націоналістичних та клерикальних концепцій культури. У статтях, опублікованих у «Вікнах», «Освіті», «Світлі», доводилося, що вже відразу після Першої світової війни уніатська церква відкрито взяла на себе функції ідеологічної опори боротьби з проникненням соціалістичних ідей в західноукраїнський край. На шпальтах згаданих видань систематично публікувалися твори П.Тичини, В.Сосюри, Василя (Еллана) Блакитного, Остапа Вишні, а також знаходили місце райдужні нариси і статті про мистецтво, літературу, театр у радянській Україні.

Гостру атаку проти націонал-радикальних та клерикальних концепцій розвитку української культури очолювали письменники Я.Галан, С.Тудор, П.Козланюк, О.Гаврилюк, В.Бобинський та ін. Для цієї верстви західноукраїнської творчої інтелігенції соціалістичний лад був суспільним ідеалом, а жовтнева революція усвідомлювалась як утвердження нової культури, розкутого людського творення, щастя й радості.

Ярослав Галан (1902-1949)

Комуністичну ідею про класовий характер культури в антагоністичному суспільстві активно пропагував і застосовував Я.Галан. Він зазначав, що західноукраїнська культура складається «з таборів». Основою такого поділу є соціально-

економічний уклад суспільства. Я. Галан писав, що необхідно звернути увагу на те, що класове розмежування на західних землях настільки пекуче, що немає середніх шляхів. З одного боку, згуртований фашистський табір, а з іншого, – табір боротьби за соціальне визволення.

Таким чином, українські землі на заході підпали під важкий політичний, економічний, військовий прес. Але чим агресивніші методи, тим сильніший опір. Політична конфронтація досягла високої напруги, часом набираючи характеру громадянської війни.

Культура, розвиваючись властивими їй шляхами, також ставала зброєю боротьби галичан за національне самоутвердження.

На Заході України у 20-30 рр. були сконцентровані значні мистецькі сили. У Львові працювали художники П.Холодний, О.Архипенко, К.Мацкевич, графіки М.Бутович, Р.Лісовський, П.Ковжун. Останній був не тільки видатним митцем, який створив власний стиль книжкової графіки, а й теоретиком мистецтва, організатором художнього життя, видавцем. У Львові існували власні українські мистецькі об'єднання: Гурток діячів українського мистецтва (ГДУМ), Союз українських митців (СУМ), Асоціація незалежних українських митців (АНУМ). Працювали у Львові й визначні музиканти, композитори – С.Людкевич, В.Барвінський; розвивалася театральна справа.

Досягнення західноукраїнського мистецтва 20-30-х рр. закладали підґрунтя для тієї принципово важливої ролі, яку йому судилося відіграти в західноукраїнському культурному житті наступних десятиріч. Але мріям мешканців Західної України про соціальне і національне визволення, сподіванням на духовне відродження та справжню українізацію всіх ланок суспільного життя не судилося здійснитися у вересні 1939 р. Об'єднання західноукраїнських земель у складі СРСР, де українізація як соціально-культурний процес була вже придушена, не сприяло розвитку справді вільної, самобутньої культури, здатної до багатогранного діалогу з культурними цінностями минулого і сьогодення у світовому масштабі.

2. План семінарського заняття

1. Культурні процеси в Україні 1917-1920 рр.
2. Політика українізації. Тенденції в розвитку освіти, науки і літератури у 20-х рр.
3. Стан театрального, образотворчому мистецтва та архітектури у 20-х рр.
4. Становище української культури у 1930-ті рр. Доба «Розстріляного відродження».
5. Особливості розвитку культури в Західній Україні у 20-30-ті рр.

Теми для написання рефератів:

1. Українська Центральна Рада і становлення системи освіти.
2. П.Скоропадський і українська культура.
3. Боротьба навколо українізації. Репресії проти О.Шумського і М.Скрипника.
4. Українська інтелігенція й уряди УСРР.
5. Погляди М.Хвильового про шляхи розвитку української культури.
6. Репресії 30-х рр. проти української інтелігенції.

3. Термінологічний словник

ВАПЛІТЕ (Вільна Академія Пролетарської Літератури) – літературне об'єднання в Україні. Виникла у Харкові, існувала з січня 1926 р. до 28 січня 1928 р.. Організація стояла на засадах творення нової української літератури шляхом засвоєння найкращих здобутків західноєвропейської культури. Фактичним лідером ВАПЛІТЕ був Микола Хвильовий.

Гарт – літературна організація, союз українських пролетарських письменників, організований в 1923 р. Василем Елланом-Блакитним, до якого ввійшли відомі на той час письменники В.Еллан-Блакитний, І.Кулик, В.Сосюра, В.Поліщук, М.Йогансен, П.Тичина, О.Довженко, М.Хвильовий та інші. Метою організації, як зазначалося у статуті, було об'єднання українських пролетарських письменників та

прагнення до створення єдиної інтернаціональної комуністичної культури.

Ідеологізація культури – прагнення поставити культуру на службу певним соціальним групам, класам та іншим спільностям.

Конструктивізм – авангардистський метод (стиль, напрямок) в образотворчому мистецтві, архітектурі, художньому конструюванні, літературі, фотографії, оформлювальні на декоративно-прикладному мистецтві, що отримав розвиток у 1920 – початку 1930 рр. Характеризується суворістю, геометризмом, лаконічністю форм і монолітністю зовнішнього вигляду.

Кубізм – революційна течія в образотворчому мистецтві початку ХХ ст., яка передувала абстрактному мистецтву. Кубізм мав бути мистецтвом, котре, за словами Пабло Пікассо, відтворює світ не таким, яким його бачить митець, а таким, яким він його мислить. Шляхом розкладання всіх предметів і форм на прості геометричні фігури та їх перекомбінування відповідно до задуму митця кубісти сподівалися прийти до створення інтелектуального й аналітичного живопису, здатного розкривати структуру речей і їхню внутрішню сутність, виражати «константи буття», підніматися до рівня вимог сучасності, входити в неї і сприяти її перебудові.

Коренізація – політика залучення представників корінного населення радянських республік та автономій до місцевого керівництва та надання офіційного статусу їхнім національним мовам. Проводилася у СРСР протягом 1920-х рр. Політика започаткована XII з'їздом РКП(б) у квітні 1923 р. у Москві. Прикладами коренізації стала українізація.

Ліквідація неписьменності (лікнеп) – культурно-освітня кампанія, здійснювана більшовицькою партією у 20–30-ті рр. ХХ ст., спрямована на подолання неписьменності серед широких верств населення, в першу чергу сільського.

Націоналізм – ідеологія і напрямок політики, базовим принципом яких є теза про цінність нації як вищої форми суспільної єдності і її первинності в державотворчому процесі.

Національна свідомість – усвідомлення народом своєї спільноти, національної своєрідності.

Плуг – спілка селянських письменників в Україні. З 1931 р. – Спілка пролетарсько-колгоспних письменників. Ліквідована після постанови ЦК ВКП(б) від 23 квітня 1932 р.

Пролеткульт – (Пролетарські культурно-просвітницькі організації) – масова культурно-просвітницька і літературно-художня організація пролетарської самодіяльності при Наркоматі освіти. Існувала з 1917 по 1932 р.

Розстріляне відродження – літературно-мистецьке покоління 20-х – початку 30-х рр. в Україні, яке дало високохудожні твори у галузі літератури, живопису, музики, театру і яке було знищене тоталітарним сталінським режимом. Термін «розстріляне Відродження» вперше запропонував діаспорний літературознавець Юрій Лавріненко, вживши його як назву збірника найкращих текстів поезії та прози 1920-30-х рр.

Соціалістичний реалізм – термін, що закріпився у радянському мистецтвознавстві на окреслення художнього методу літератури і мистецтва. Соціалістичний реалізм був єдиним офіційно дозволеним в СРСР «творчим методом» літератури і мистецтва. Термін «соціалістичний реалізм» у радянській пресі вперше з'явився в 1932 р. і було закріплено на 1-му Всесоюзному з'їзді радянських письменників (1934 р.).

Українізація – політика державно-партійних органів УРСР у 20-ті і на початку 30-х рр. ХХ ст., спрямована на більш органічне впровадження радянсько-комуністичної ідеології в Україні силами національних кадрів і в доступній для місцевого населення формі.

Український буржуазний націоналізм – ідеологічне тавро, яке використовувалося за часів радянської влади для визначення прояву патріотизму серед широких верств населення України.

Художній метод – це сукупність принципів ідейно-художнього пізнання та образного відтворення світу, спосіб досягнення дійсності засобами мистецтва. В історії літератури виділяють такі художні методи: бароко, класицизм, сентименталізм, романтизм, реалізм, натуралізм, модернізм. Кожний художній метод (за винятком модернізму) має відповідний літературний напрям. Напрямок користується певним методом, заснованим на ньому.

Шовінізм – пропагування національної переваги на чужих етнічних територіях (на територіях іншої етнічної спільноти одним народом (нацією).

Футуризм – авангардний напрям у літературі й мистецтві, що розвинувся на початку ХХ ст. здебільшого в Італії й Росії. Творцем його вважають італійського письменника Філіппо Марінетті, який 1909 р. опублікував у французькій газеті «Ле Фігаро» «Маніфест футуризму». Головне завдання нового напрямку Марінетті бачив у нищенні панівних у ХІХ ст. мистецьких форм, особливо реалізму і класики, та в безконтрольному індивідуалізмі, який у малярстві виявився фантастичними формами й кольорами, а в літературі, особливо в поезії, т. зв. «заумною мовою» – творенням нових звуків-слів, часто без жодного глузду.

Імажинізм – літературна течія, що з'явилася в Росії в перші роки після Жовтневого перевороту. Імажиністи проголосили художній образ як самоціль поезії, затверджували примат самоцільного образу і формотворчості над сенсом, ідеєю; висловлювали переважно богемні настрої.

4. Навчальні завдання

та методичні рекомендації до їх виконання

Підготовка рефератів:

1. Реалізм як провідний метод української радянської культури.
2. Основні напрями модернізму в українській художній культурі.
3. О.Довженко – корифей українського кінематографу.
4. Ліквідація безпритульності на Полтавщині у 1920-ті рр.

Методичні поради: *Готуючи перший реферат*, слід мати на увазі, що після завершення громадянської війни і приходу до влади комуністичної партії, зі створенням Радянського Союзу змінилися умови розвитку культури загалом в СРСР, а також в Україні. Культурний розвиток України у 20-і рр. – один з

разючих феноменів української історії. Країна, що пережила найважчу війну, вимушена відновлювати абсолютно зруйновану економіку, яка втратила багатьох видатних вчених, письменників (загибель, еміграція), переживає справжній культурний злет.

Мистецтво радянського періоду умовно рахують з часів більшовицького перевороту 1917–1918 рр. до року розпаду СРСР. Особливо значними були відмінності у офіційному мистецтві держави, що займала ворожі, альтернативні позиції щодо мистецтва доби царату. Мистецтво СРСР мало також агресивний, пропагандистський характер з могутнім впливом цензури і заборони на використання як цілих галузей попереднього мистецького періоду (іконопис, монументальне сакральне мистецтво, сакральна архітектура), так і заборону на формальні пошуки, заборону на стилістику модерних форм, декларованих як шкідливих ідеологічно, антирадянських і чужинських. До них були віднесені кубізм, абстракціонізм, футуризм, сюрреалізм тощо.

Від початку створення СРСР радянська влада приділяла значну увагу контролю за ідейно-політичним змістом художньої літератури, творів мистецтва, матеріалів радіопередач. Ще в 1922 р. у СРСР з'явилися спецфонди бібліотек, призначені для зберігання «ворожих» і «шкідливих» видань. Утвердження соціалістичного реалізму в літературі й мистецтві супроводжувалося репресіями, у висліді яких фізично ліквідовано або вилучено з літератури іншими заходами близько 300 письменників: ліквідовано найвизначніших українських митців (М. Бойчук, С. Налепинська-Бойчук, В. Седляр, І. Падалка і багато ін.), а їх твори знищено, як знищено багато творів і тих, хто перетривав репресії (наприклад, велику серію портретів А. Петрицького).

Такої самої руїни під гаслами утвердження соціалістичного реалізму зазнав театр: фактична ліквідація «Березоля» і фізичне знищення його творця Л. Курбаса, як і головного драматурга цього театру М. Куліша, заслання кращих акторів (Й. Гірняк).

За періоду соціалістичного реалізму у прозі й образотворчому мистецтві можливості мистецтва були звужені

до виробничого жанру: ілюстрування індустріалізації й колективізації (в образотворчому мистецтві ще портрети й пам'ятники, переважно Й.Сталіна), у поезії до прославлення партії й вождів («Партія веде» П. Тичини, «Пісня про Сталіна» М. Рильського); у музиці величальні на честь партії пісні й кантати.

Готуючи *другий реферат*, слід з'ясувати те, що модернізм – художньо-естетична система, що склалася, починаючи від 20-х рр. ХХ ст., як характерне відображення кризи буржуазного суспільства, протиріч буржуазної масової та індивідуалістичної свідомості. Модернізм поєднує різноманітність відносно самостійних ідейно-художніх напрямів і течій (експресіонізм, кубізм, футуризм, конструктивізм, імажинізм, сюрреалізм, абстракціонізм, поп-арт, тощо), кожен із яких має власну ідейно-естетичну і художньо-стильову специфіку, але разом із тим містить принципову філософсько-світоглядну і соціокультурну спільність з іншими.

Формування модернізму, як закінченої художньо-естетичної системи і відповідного типу світогляду було підготовлено такими його стадіями, як декадентство і авангардизм. Названі стадії і форми модернізму були своєрідним протестом, з одного боку, стосовно певних деструктивних тенденцій в буржуазному суспільстві, його духовному житті, а з другого боку – протестом відносно таких характерних для художньої культури пізнього капіталізму явищ, як епігонське повторювання канонізованих форм і стилів, вироблених реалізмом і романтизмом ХІХ ст.; пасивне, поверхневе копіювання дійсності, заявлене натуралізмом; відмічений печаттю змістової й формальної руйнації академізм. Протестуючи проти таких тенденцій модернізм, однак, виявляє намагання не до подолання їх, а до трагічно-хворобливої естетизації. Відчуваючи дисгармонію світу, відчуженість особистості, несвободу і нестабільність становища художника в світі капіталу, модернізм заперечує при цьому можливість попередніх (інших) культурних традицій не тільки протистояти силам руйнації, але й виражати своє відношення до них, навіть адекватно їх мистецьки відображати. Звідси різкий, а подекуди і войовничий антитрадиціоналізм модернізму, підкреслений

естетичний антинормативізм, що нерідко набуває бунтарсько-епатауючого і екстравагантно-декларативного характеру. Стильове новаторство стає самоціллю.

Готуючи *третє питання*, слід відразу відзначити, що О.Довженко – геніальний режисер-новатор, самобутній прозаїк і драматург, полум'яний публіцист, художник, невтомний громадський діяч, один із фундаторів радянської і світової кінематографії. Мистецтвознавці, письменники наголошують на винятковій ролі О.Довженка в кінодраматургії – новому різновиді художньої літератури.

О.Довженко написав дванадцять кіноповістей, створив тринадцять кінофільмів; його перу належить до двох десятків оповідань, дві оригінальні п'єси, велика кількість публіцистичних статей, творчих виступів, лекцій. Дебютував як кінорежисер і кінодраматург комедіями «Вася-реформатор», «Ягідка кохання», пригодницьким фільмом «Сумка дипкур'єра».

Молодий режисер виробляє свій стиль праці: ставити фільм самому, за власним сценарієм і лише односерійний. 1927 р., втілюючи ці принципи, О.Довженко знімає «Звенигору». Фільм відзначається майстерним застосуванням монтажу, поєднанням символіки і побуту. Картина обійшла екрани Голландії, Бельгії, Аргентини, Мексики, Канади та інших країн і була сприйнята як велике досягнення української кінематографії. У наступному фільмі «Арсенал» О. Довженко торкається болючої сторінки історії України – періоду Центральної Ради.

1930 р. з'явилася «Земля», яка впевнено вивела українське мистецтво на широкі міжнародні обшири й принесла О.Довженкові світову славу. На Брюссельському кінофестивалі «Земля» ввійшла до 12 найкращих фільмів усіх часів і народів. У картині перед глядачами постали глибокі і складні процеси в українському селі: колективізація, розорювання меж. Кінокритики і кіномитці відзначали масштабні, романтично узагальнені образи героїв фільму, незвичайні ракурси, монументальність композиції багатьох кадрів, особливий, плавний ритм монтажу. Із червня до жовтня 1930 р. О. Довженко разом із дружиною перебував за кордоном,

демонструючи в Берліні, Гамбурзі, Празі, Парижі, Лондоні «Землю», «Звенигору», «Арсенал». Він зустрічався і спілкувався з Анрі Барбюсом, Роменом Ролланом, Гербертом Веллсом, Альбертом Ейнштейном.

1932 р. О. Довженко на Київській кіностудії створив першу звукову картину «Іван», присвячену будівництву Дніпрогесу. На адресу режисера лунали звинувачення і несправедливі докори. Невдовзі він залишив Київ і почав працювати на «Мосфільмі». У 1933 р. режисер подорожував Далеким Сходом, збираючи матеріал для створення сценарію фільму «Аероград», кінорозповіді про нове місто на березі океану, про тайгу, нове життя чукчів, про сучасне і майбутнє.

О. Довженко визначив жанр своїх фільмів «Аероград» і «Звенигора» як кіноепопеї. Кіноепопеєю став і його ушлявлений фільм про «українського» Чапаєва – «Щорс», який вийшов на екрани 1939 р. і був удостоєний Державної премії СРСР 1941 р. На початку Великої Вітчизняної війни О. Довженко, як і інші діячі української культури, був евакуйований в Уфу. Він знімав документальні фільми, писав кіносценарії, оповідання і статті, постійно виступав на радіо. У роки війни О. Довженко написав кіноповіді «Україна в огні», «Повість полум'яних літ», оповідання «Ніч перед боєм», «Відступник», «Стий, смерть, зупинись!», «На колючому дроті», «Мати», «Воля до життя».

Уся воєнна проза митця – оповідання і кіноповіді, публіцистика і щоденникові записи – відзначається величезною напруженою почуттів, глибиною роздумів про війну і людину на цій війні. О. Довженко вмів звертатися до всього народу, говорити від його імені, володів талантом створювати образи, в яких ніби матеріалізувався весь народ, його дух.

Серед творів про війну особливе місце посідає кіносценарій «Україна в огні». В усіх творах О. Довженка відчувається активна присутність авторської особистості. У численних ліричних відступах він коментує події, дає їм оцінку, славить героїв духу, викриває нікчемність, боягузтво.

У повоєнний час митець активно і творчо працював, створюючи художньо-документальний фільм про Вірменію «Країна рідна», розпочав роботу над романом «Золоті ворота», написав п'єси «Молода кров», «Міра життя», «Потомки

запорожців», зняв фільми «Життя в цвіту», «Мічурін», створив кіноповість «Зачарована Десна».

У 50-х рр. розпочалося будівництво Каховської ГЕС і письменник, задумавши фільм про цю подію, їздив до Каховки, спостерігав за ходом робіт, спілкувався з інженерами, вченими, збирав матеріал. У 1956 р. була опублікована «Зачарована Десна», завершена «Поема про море» і розпочалися зйомки цього кінофільму. 25 листопада О. Довженко раптово помер. О.Довженко належить усьому світові, він є одним із найвизначніших митців планети.

Готуючи реферат *четвертого питання* про ліквідацію безпритульності на Полтавщині у 1920-ті р., слід мати на увазі, що до початку ХХ ст. система дитячого піклування, пройшовши багатовікову історію, включила в себе чотири основних інститутів: держава (в особі його відомств), церква, громадські благодійні установи та індивідуальні благодійники.

Ліквідація безпритульності на Полтавщині пов'язана з іменем всесвітньо відомого педагога А.С.Макаренка. У 1920 р. під Полтавою була відкрита колонія «для малолітніх правопорушників» ім. А.М.Горького, яку очолив А.С.Макаренко, який вважав, що організація нормального життя дітей є суттю виховної роботи, при цьому він робив ставку на виховний колектив.

А.С.Макаренко приділяв багато уваги проблемам, пов'язаним із становищем молодого покоління в суспільстві, вважаючи їх основоположними у педагогіці. Це значно розширювало уявлення про сферу виховання і внесло певний внесок у розвиток соціальної педагогіки. Розвиваючи тезу «Життя утворює (виховує)», А.С.Макаренко зазначав, що виховує спосіб життя, який ведуть молоді люди, і дуже важливо зробити нею педагогічно доцільним і відкритим для впливу відбуваються в суспільстві прогресивних змін.

Суть макаренківської «педагогіки паралельної дії» – в суперечливій єдності виховання та інших соціальних явищ життя дітей і дорослих, суспільно-колективного та особистого. Він доводив, що індивідуальний розвиток особистості не може бути абстраговано від мети залучення до культури, життя даного суспільства і перспектив соціального розвитку.

Самостійність і природна індивідуальність людини розвиваються лише в соціумі. Однак, вважав А.С.Макаренко, зв'язок особистості, яка формується, із суспільством здійснюється не безпосередньо і прямолінійно, а через спеціальну сполучну ланку – виховний колектив, функції якого – оберігати дітей від мінливостей життя, долучати до основ життєдіяльності в суспільстві. За А.С. Макаренко, виховний колектив – це єдиний трудовий колектив вихованців і педагогів, працівників освітньо-виховного закладу. Лише в такій якості виховний колектив виступає як повноцінне явище суспільного життя з високим соціальним статусом. Саме у виховному колективі, вважав він, діє цілісний комплекс всіх основних типів соціальних відносин, які втілюються в освітній, господарсько-трудовій, морально-психологічній та інших сферах життєдіяльності.

Про те, що педагогічні цілі невіддільні від суспільного ідеалу, А.С.Макаренко впевнено заявив на початку 20-х рр. Головним напрямком його педагогічної роботи в колонії ім. А.М Горького став «шлях трудової громади, яка безумовно прогресує в різних сферах життя». І якщо до революції 1917 р., за словами А.С. Макаренка, у його віданні перебувало «дуже обмежене соціальне поле», то у 20-і рр. він уже використав поняття «соціальне поле» як сукупність факторів, що обмежують або розширюють сферу діяльності вихователя.

У середині 20-х рр. А.С. Макаренко визначено намагався довести, що «виховує не сам вихователь, а середовище», тобто комплекс діяльності вихованців та вихователів у певних соціальних умовах. Організація виховання з привабливими громадськими та особистими перспективами відіграла в його системі важливу роль.

Для того щоб подолати ізоляцію виховання від трудової життя, від середовища, А.С.Макаренко прагнув всіляко посилювати роль соціально-економічного чинника у виховному процесі. Саме тому система виховання будувалася ним на основі загального самокерованого господарства та виробництва, пов'язаного з «економічним прогресом всієї країни». Тому йому вдавалося використовувати соціальну енергію всього виховного колективу.

Варто ґрунтовно проаналізувати педагогічну концепцію А.С.Макаренка та методи його виховання.

5. Завдання для самоперевірки знань:

Завдання 1.

Ректором Української Академії мистецтв був:

- а) Г.Нарбут;
- б) М.Бойчук;
- в) О.Мурашко;
- г) В.Вернадський.

Завдання 2.

Ученим секретарем Української Академії Наук був:

- а) А.Кримський;
- б) М.Грушевський;
- в) В.Вернадський;
- г) М.Сумцов.

Завдання 3.

Яку співачку назвав корифей українського театру П.Саксаганський «українським соловейком» ?:

- а) О.Петрусенко;
- б) С.Крушельницьку;
- в) М.Литвиненко-Вольгемут;
- г) З.Гайдай.

Завдання 4.

Правильно розташуйте дати:

- а) заснування Державного заслуженого академічного українського народного хору ім. Г.Верьовки;
- б) вихід на екрани фільму О.Довженка «Земля»;
- в) відкриття у Києві пам'ятника Т.Шевченку;
- г) заснування Української Академії наук;
- д) заснування театру «Березіль» Л.Курбасом.

Завдання 5. Що найбільше ускладнювало розвиток освіти в Україні на початку Української національної революції (березень 1917 р.):

- а) багатотиповість навчальних закладів;
- б) зневага місцевого чиновництва до учительства;
- в) неможливість охопити дітей шкільного віку і неписьменних дорослих у зв'язку з невеликою кількістю наявних закладів освіти;
- г) українізація.

Завдання 6: Яка найвизначніша подія відбулася у часи гетьманату П.Скоропадського у сфері науки:

- а) відкрито Український університет у Кам'янці-Подільському;

- б) засновано Архівне управління України;
- в) утворено Українську Академію Наук;
- г) створено 150 українських гімназій.

Завдання 7.

У які роки керівництво КП(б)У офіційно проводило політку українізації:

- а) 1920-1932 рр.;
- б) 1921-1941 рр.;
- в) 1917-1941 рр.;
- г) 1923-1932 рр.

Завдання 8.

Кого слід вважати щирими борцями за українізацію:

- а) О.Шумського, Г.Гринька, М.Хвильового, М.Скрипника;
- б) В.Затонського, С.Косіора, Г.Петровського;
- в) Л.Кагановича, Д.Лебеда, П.Постишева;
- г) Х.Раковського, Д.Лебеда, П.Постишева.

Завдання 9.

Коли було засновано ВАПЛІТЕ:

- а) 1920 рр.;
- б) 1928 рр.;
- в) 1922 рр.;
- г) 1926 рр.

Завдання 10.

Художній метод літератури і мистецтва, що являє собою естетичне вираження соціалістично усвідомленої концепції світу й людини, зумовленою епохою боротьби за встановлення й творення соціалістичного суспільства:

- а) неоромантизм;
- б) соцреалізм;
- в) футуризм;
- г) експресіонізм.

6. Питання для дискусії:

- ✓ Чи можна вважати «соціалістичний реалізм» справді творчим методом ?
- ✓ Чи можна стверджувати, що після 1917 р. для України було втрачено великий інтелектуальний потенціал ?
- ✓ Чому українізація найважче проходила у середовищі партапарату, покликаного відповідати за цей процес ?
- ✓ Чому 1920-ті рр. вважають «золотим часом» у розвитку краєзнавства на Полтавщині ?

7. Питання для поточного контролю знань:

1. Розкрийте зміст національно-культурної політики Центральної Рад та П.Скоропадського.
2. Визначте роль І.Огієнка у розвитку вищої освіти в Україні.
3. У чому полягають особливості діяльності Молодого театру в Києві ?
4. У чому полягає історичне значення Української Академії Наук ?
5. Що означає поняття «Розстріляне відродження»?
6. З'ясуйте роль О.Довженка у розвитку світового кінематографу .
7. Як Ви розумієте поняття «міфологія радянського тоталітаризму»?
8. Розкрийте сутність «теорії боротьби двох культур».
9. Проаналізуйте діяльність ВАПЛІТЕ.
10. Проаналізуйте суспільно-культурну діяльність М.Хвильового.

Питання для самостійного вивчення:

1. Культурне будівництво у радянській Україні в 20-30-хх рр. ХХ ст.
2. М.Бойчук і «бойчукісти».

Методичні поради:

Підготовку до *першого питання* слід почати з політики радянського керівництва в галузі культури – офіційно вона була названа «культурною революцією». У культурному процесі 20-30-х рр. в Україні чітко простежується боротьба двох протилежних тенденцій оновлення: гуманістичної, пошукової, творчої і державно орієнтованої, централізованої, регламентованої.

На початку 20-х рр. переважає перша, наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. – домінує друга. Культурна революція розпочалась ліквідацією неписьменності. До середини 30-х рр. закінчилося формування радянської системи народної освіти. Було впроваджено обов'язкові державні програми навчання, підручники, жорсткий розпорядок навчального процесу. Школа стала поділятися на початкову, середню, спеціальну, вищу. Складні й неоднозначні процеси відбувалися в українській

літературі та мистецтві. 20-ті рр. вважають українським культурним ренесансом. Відбувається заснування ВУАН. Значні відкриття зроблені у вивченні нелінійної механіки, теорії космічних польотів, автоматичному зварюванні металу, генетики і селекції рослин.

Це роки небувалого піднесення образотворчого, театального та музичного мистецтва, зародження українського радянського кінематографу. Українська музична культура 20-30-х рр. сформувалася у взаємодії традиційних канонів народного фольклору, спадщини музичної школи М.Лисенка та новітніх ідей європейських музикантів. У галузі музичної культури працюють М.Вериківський, П.Козицький, Г.Верьовка, Л.Ревуцький. Домінуючим стилем в архітектурі у 20-30-ті рр. стає конструктивізм, суть якого полягала в граничному прагматизмі, він характеризується доцільністю, економічністю, функціональністю, лаконізмом у засобах.

З'являється нова генерація українських письменників: прозаїки М.Хвильовий, Ю.Яновський, А.Головко, Ю.Шпол, О.Влизько, В.Підмогильний; поети П.Тичина, В.Сосюра, М.Семенко, Є.Плужник, М.Зеров; драматурги М.Куліш, І.Кочерга, І.Дніпровський, Я.Мамонтов. Своєю творчістю вони доводили наявність і необхідність національної, специфічної української літератури, орієнтованої на Європу, а не на Росію.

Підготовка другого питання слід почати з того, що М.Бойчук – визначна постать в історії українського національного мистецтва. Його життя – це драматична, але сповнена силою духу книга, осягнути зміст якої досить непросто. Видатний художник, основоположник українського монументального мистецтва, він до того ж мав талант педагога. Завдяки такому поєднанню М. Бойчук став фундатором вищої художньої освіти в Україні. Його послідовники – їх ще називають «бойчукістами» – відомі у всьому світі. Саме завдяки їм Україна у 20–30-х рр. вийшла на арену світової культури. І навіть після поразки національно-визвольного руху та входження України до Радянського Союзу в нашій культурі ще певний час тривало піднесення, яке по праву можна вважати періодом культурного відродження.

М. Бойчук прагнув створити новий монументальний стиль, в якому б органічно поєднувалися орнаментальна площинність, притаманна фресковому візантійському живопису, і строга врівноважена гармонія народного іконопису, української народної картини. Простота рисунка, вишукане тло, граційна ритмічність композицій, досконале відображення площини і кольору – саме цього домагався Бойчук як у власній творчості, так і у творчості своїх учнів. Використовуючи стиль давньоукраїнського живопису, М.Бойчук прагнув творчо інтерпретувати його ідеї в умовах нових завдань, дати їм нове життя. Головним принципом заснованого М.Бойчуком мистецького напрямку стало відновлення високого духовного начала в мистецтві, відхід як від натурального відтворення світу, так і від надмірної абстракції.

Однією з головних засад бойчукізму є поєднання в одній особі художника і майстра-виконавця. Це знайшло відображення в педагогічній діяльності Михайла Львовича. Скеровані на монументальність, на монументальне малярство, майбутні митці виховувалися як художники-універсали, що вміють працювати в різних видах мистецтва і здійснювати їхній синтез на основі національного образотворчого фольклору.

Відроджуючи українське мистецтво, М.Бойчук прагнув насамперед відродити його моральні критерії, духовно-емоційну атмосферу. Учні М. Бойчука згадують, що його помешкання було для них творчою лабораторією, де їх оточували зразки народного мистецтва, відбувалися диспути з приводу ювілейних загальних виставок. Співаючи українські пісні, послідовники великого митця опановували всі етапи мистецького процесу від виготовлення фарб до спільної роботи над композиціями.

Але концепція розвитку українського мистецтва М. Бойчука на той час ішла врозрід з офіційною сталінською концепцією «соціалістичної культури». З початком 1930-х рр. М.Бойчук та його послідовники були репресовані. Самого художника-педагога після тривалих допитів у катівнях НКВД у Києві розстріляли як ворога народу.

Десятиліття інтелектуального геноциду викреслили ім'я М. Бойчука та його учнів із мистецької пам'яті, що завдало непоправної шкоди всій культурі, пригальмувало гармонійний

розвиток українського малярства. В особі українського митця, його школи людство втратило талановитих митців – піонерів, метою творчості яких була організація життєвого середовища людини, чітка концепція створення національного мистецтва, оскільки мистецтва позанаціонального взагалі не існує. Адже окремі струмки національних шкіл, об'єднуючись, створюють могутній духовний океан, що є джерелом духовного вдосконалення людини.

Бойчукісти стояли біля витоків створення українського дизайну, що відповідав би європейським вимогам та водночас зберігав національну специфіку. Саме орієнтація на традиції, їх відбір та синтез у поєднанні з найновішими можливостями художньої форми, якими збагатилося тогочасне європейське мистецтво, стали основою неповторного національного стилю школи М. Бойчука.

8. Інформаційні джерела:

15. – С. 93-103; 20. – С. 186-225 ; 22. – С. 215-255; 23. – С. 383-415; 24. – С. 444-480; 29. – С.516-548; 35. – 160 с.; 48. – С. 336-350; 50. – С. 104-114; 52. – С. 74-210.

Тема 8: Українська культура в роки Другої світової війни

Кількість годин: аудиторні заняття – 4, самостійна робота –

2

1.1. Методичні поради до вивчення теми:

Справжнім випробуванням для української культури стали буремні роки Другої світової війни (1939-1945 рр.). Незважаючи на окупацію України німецько-фашистським загарбниками, культурний розвиток не припинявся. Він продовжувався в часи окупації, тилу, евакуації. Друга світова війна завдала непоправних втрат багатьом культурним скарбам України. Розглядаючи тему, слід акцентувати увагу на **наступних питаннях:**

1. Історичні умови розвитку української культури.
2. Стан освіти і науки у період війни.
3. Література, преса, кіно і мистецтво у воєнні часи.
4. Доля український культурних цінностей під час війни.

У першому питанні слід згадати, що чорною хмарою прокотилося фашистське лихоліття через Україну. Колонізатори масово знищували цивільне населення, примусово вивозили на каторжні роботи сотні тисяч людей. Було зруйновано 17 тис. промислових підприємств, майже всі колгоспи й радгоспи. Колосальних втрат зазнали наукові, культурно-освітні, медичні установи, вузи, школи. Гітлерівці знищили в Україні 714 міст і містечок, понад 28 тис. сіл, позбавили оселі близько 10 млн. людей.

За умов окупації України її урядові установи, культурні та наукові заклади було евакуйовано, вони функціонували на території інших республік. *Спробуйте визначити напрямки і методи евакуації.*

Надзвичайно жорстоке ставлення до жителів міст і сіл викликало масовий опір окупантам; населення піднялося на боротьбу з ворогом. Із перших днів війни десятки тисяч

студентів, викладачів, письменників, представників творчої і наукової інтелігенції стали захисниками Батьківщини. У зв'язку з окупацією ворогом території України на Схід було евакуйовано наукові установи, вищі та середні навчальні заклади, культурно-освітні установи. Розмістившись на Уралі, у Сибіру, середній Азії, вони, долаючи труднощі, продовжували напружено працювати для зміцнення фронту, наближення перемоги.

*Олена Теліга
(1906-1942)*

На окупованій території фашисти пильно контролювали національне життя. Наприкінці 1941 р. вони заборонили публічні зібрання, створення товариств. На початку 1942 р. у Галичині було заборонено всі українські організації, встановлено ретельний контроль за діяльністю засобів масової інформації, нагляд за діячами літератури і мистецтва. Школи закривались, дозволялося працювати лише початковим класам. Почалися масові розстріли інтелігенції. Так, у Києві були розстріляні поетеса Олена Теліга, поет І.Ірлявський, редактор газети «Українська дійсність» І.Рогач та ін. *Як нині в Україні увічнена пам'ять цих відомих митців*

Величезних масштабів набуло пограбування окупантами мистецьких та історичних цінностей українського народу, відчутних втрат зазнали історичні та краєзнавчі музеї, бібліотеки, картинні галереї. Лише зі Львова німці вивезли понад 5 тис. рукописів і понад 3 тис. стародруків, 300 інкунабул, близько 40 тис. томів різної літератури. Усього з України вороги вивезли понад 330 тис. цінних музейних експонатів.

У другому питанні слід наголосити, що великих збитків українській школі нанесли німецькі окупанти. За період окупації фашисти знищили на території України 8 тис. шкіл і зруйнували

10 тис. шкільних приміщень. *Пригадайте освітню політику радянської влади напередодні війни і проаналізуйте основні типи шкіл.* Метою їхньої шкільної політики на загарбаних територіях було онімечення населення та виховання покірності німецькому рейху. А.Гітлер вважав, що освіта для завойованих східних народів може згубно впливати на інтереси Німеччини. *Прокоментуйте слова А.Гітлера:* «Не можна, щоб вони (слов'янські народи) знали більше, ніж значення дорожніх знаків, а географію можна обмежити фразою: столиця рейху – Берлін».

Для реалізації своїх освітніх планів на Україні фашисти намагалися створити так звані «народні школи», для яких достатньо 4 класи. Метою навчання у таких школах мали бути лише лічба, вміння розписатися та виховання покірності німцям. Уміння читати вважалося зайвим. Окупанти повністю заперечували існування на загарбаних територіях середніх та вищих шкіл.

В окупованому Києві німцями було створено «Український науково-методичний інститут шкільної освіти», видавався педагогічний журнал «Українська школа», відкрито кілька учительських семінарій для підготовки вірнопідданих вермахту педагогічних кадрів.

Щодо розвитку радянського шкільництва в Україні за роки війни, то тут можна умовно виділити два періоди: перший (1941-1942 рр.), спрямований на збереження школи і перебудову її роботи відповідно до умов воєнного часу; другий (1943-1944 рр.) – передбачав зміцнення школи на звільнених територіях і підвищення якості її роботи.

Уже на початку війни Народним комісаріатом освіти було створено групу працівників, які займалися евакуацією дітей, учителів, дитячих будинків, педагогічних навчальних закладів у східні райони країни. Тому у вересні 1941 р. заняття почалися лише в окремих школах, що не евакуювалися, в Донбасі, Одесі, Севастополі. Деякі школи працювали на територіях Сумської і Чернігівської областей, що контролювалися партизанами. Багато шкіл евакуювалися на Схід і почали новий навчальний рік в інших республіках – Росії, Казахстані, Туркменії, Грузії і ін.

У роки війни мали місце «лісові школи», які відкривалися партизанами. Здебільшого вони були початковими і діяли у складних умовах. Для занять не було пристосованих приміщень, здебільшого вони проводилися у селянських хатах, у лісових сторожках, на відкритому повітрі. Часто доводилося змінювати місця розташування таких шкіл, не вистачало паперу, шкільного приладдя, вчителі працювали за самостійно розробленими навчальними планами.

У міру визволення України від окупантів почалася відбудова шкіл. У лютому 1943 р. було видано постанову українського уряду «Про поновлення роботи шкіл в районах Української РСР, звільнених від фашистських окупантів». На вересень 1944 р. на переважній більшості територій України відновилась робота шкіл, хоч і проходила вона у складних умовах розрухи, зростання кількості безпритульних дітей тощо.

Постановою уряду від 8 вересня 1943 р. прийом дітей до школи почав здійснюватися з 7-річного віку, вводилося роздільне навчання хлопчиків і дівчаток у загальноосвітніх школах (до 1954 р.). За роки війни з'явилися нові навчально-виховні заклади (школи робітничої і селянської молоді, суворовські і нахімовські військові училища), широкого розповсюдження набули дитячі будинки для дітей-сиріт.

1944 р. було видано ряд постанов, за якими впроваджувалися скасована раніше 5-бальна система оцінювання успішності; обов'язкові випускні екзамени, нагородження золотою і срібною медалями учнів-відмінників, які закінчували школу.

У тилу працювали школи й класи з українською мовою навчання, зокрема в Саратовській області – 30 українських шкіл і класів, у Свердловській – 18, у Новосибірській – 11. Там же розміщувались евакуйовані дитячі будинки, ремісничі училища та інші освітні заклади.

У роки війни понад 30 українських вишів працювали в евакуації. У лютому 1942 р. поновив роботу у Кзил-Орді (Казахстан) університет, що утворився з об'єднаних в один Київського та Харківського університетів, Одеський перебував у Байрам-Алі (Туркменія), Харківський хіміко-технологічний – у Чугчику (Узбекистан), Київський індустріальний – у Ташкенті,

Миколаївський суднобудівний – у Пржевальську. Окремі вищі навчальні заклади влились як факультети до місцевих навчальних закладів.

Над науковим вирішенням найважливіших проблем воєнного часу працювало понад 70 ВНЗ, евакуйованих з України до Казахстану, Туркменії, Узбекистану, Киргизії. Науково-дослідні роботи проводила Академія наук УРСР. Фахівці фізико-технічного інституту АН УРСР реалізовували оборонну програму: вони розробили прилади для військової авіації, радіолокації, пеленгації, що дозволило поліпшити міцність та якість бойових машин.

З початком війни відбулось об'єднання кількох інститутів Академії наук України, які були евакуйовані на Схід. Переважна їх більшість, а також Президія АН України працювали в Уфі. На базі промислових підприємств продовжували працювати Інститут електрозварювання у Нижньому Тагілі, Інститут енергетики – у Копейську (Челябінська обл.), Інститут чорної металургії – у Свердловську, фізико-технічний інститут – в Алма-Аті. Усі вони мали тісні виробничі зв'язки щонайменше з 300 промисловими підприємствами Російської Федерації, Казахстану.

Інститут електрозварювання АН УРСР, очолюваний відомим вченим, академіком Є.Патоном, досяг вагомих результатів у зварюванні корпусів танків Т-34, упроваджував цю технологію безпосередньо на 10 танкових заводах і 6 заводах, що виготовляли авіабомби. *Пригадайте, про що Вам говорить прізвище Патон нині.*

Євген Патон (1870-1953)

У роки Великої Вітчизняної війни М.Стражеско – консультант евакуаційних госпіталів, керував дослідженнями в Центральному госпіталі Радянської армії, вивчав проблему сепсису ран, розробляв нові засоби боротьби з ним.

Микола Стражеско (1876-1951)

Усі свої знання і досвід віддавав лікуванню поранених воїнів хірург-офтальмолог В.Філатов, який очолював Український інститут очних хвороб, що перебував у Ташкенті.

*Олександр Богомолець
(1881-1946)*

*Олександр Палладін
(1885-1972)*

Українські вчені розробили нові ефективні методи лікування поранених. Інститут клінічної фізіології на чолі з академіком О.Богомольцем створив препарати для лікування ран та переломів кісток. Співробітники Харківського інституту переливання крові організували пункти заготівлі та консервування крові, підготували спеціалістів для роботи в них та відправили пораненим бійцям кілька тонн консервованої крові. Інститут біохімії АН УРСР на чолі з академіком О.Палладіним створив препарат, що прискорював згортання крові.

Відомий хірург-офтальмолог, академік АН УРСР В.Філатов удосконалив методи лікування хвороб ока та розробив ефективну пересадку рогівки пораненим.

Визначте внесок українських учених у розвиток науки та у прискорення переможного закінчення війни.

Інститути історії, економіки, археології, мовознавства і літературознавства були об'єднані в Інститут суспільних наук. Історики видали праці «Боротьба українського народу проти німецьких загарбників», серію брошур про народних героїв України. Ці видання, авторами яких були відомі історики України М.Петровський, К.Гуслистий, М.Супруненко та інші, мали важливе значення в ідеологічній боротьбі з ворогом.

Важливі завдання постали перед українською історичною наукою, яка була покликана роз'яснювати високі цілі визвольної війни, розкривати перед широкими масами героїчне минуле народу, його самовіддану боротьбу проти загарбників у різні періоди історії. За час евакуації було видано перший том чотири томного підручника «Історія України» для ВНЗ, що охоплював період з найдавніших часів до 1654 р., науково-популярний «Нарис історії України», перший том «Наукових записок» Інституту історії і археології України АН УРСР.

Третє питання слід почати з того, що великим був внесок літераторів у мобілізацію людей на боротьбу з фашизмом. Близько 80 письменників, майже третина членів Спілки письменників України, пішли в діючу армію. Серед них М.Бажан, С.Голованівський, І.Гончаренко, Л.Дмитерко, А.Малишко, І.Муратов, І.Нехода, Л.Первомайський, М.Рудь, М.Стельмах, М.Упеник, П.Усенко та ін. Смертю хоробрих загинули 25 письменників, серед них О.Десняк, Я.Качура,

К.Герасименко, М.Трублаїні, Д.Каневський, М.Шпак, Ю.Черкаський та ін.

Від побіжних зарисовок і нарисів перших днів війни літератори перейшли до широкого висвітлення подій, поглибленого показу героїки війни. Зокрема, П.Тичина правдиво відобразив будні війни в поемі «Похорон друга». Визначною подією в літературному житті стала публікація поеми М.Бажана «Данило Галицький». У 1942-1943 рр. М.Рильський видав збірки патріотичних віршів «Слово про рідну матір», «Світова зоря», поему «Жага». В.Сосюра написав збірки «В годину гніву» та «Під гул кривавий», видані в 1942-1943 рр. Публікували свої твори митці С.Олійник, І.Нехода, М.Шпак, М.Нагнибіда, С.Воскрекасенко, В.Бичко та багато інших.

Як і всі жанри літератури, набирає силу сатира, яка шукає свій тон, свої образи, що успішно слугували викриттю ворога. Поезія антифашистського спрямування стає покликом до боротьби з ворогом.

Прозових творів було менше, лише окремі з них досягли рівня узагальнення. До таких належать збірка оповідань та нарисів Ю.Яновського «Земля батьків», твори Івана Ле «Люба», «Тут були німці», «Шевченко» та ін. Героїчний опір українського селянства фашистам знайшов втілення в повісті «Райдуга» В.Василевської. Тему героїзму воїнів на фронті розкривають у своїх творах А.Головко, Н.Рибак, Ю.Смолич, О.Довженко, С.Скляренко, О.Ільченко, А.Шиян, О.Копиленко та ін.

Важливу роль у мобілізації народу на боротьбу з фашистськими загарбниками відігравали засоби масової інформації, що вже наприкінці 1941 р. були евакуйовані у східні райони Росії. Українські видавництва об'єдналися в одне – Українське державне видавництво, яке працювало спочатку в Саратові, а пізніше в Москві. Воно випускало українську політичну і художню літературу, листівки, газети і журнали для бійців. Ним видано понад 850 назв книг, брошур, журналів, плакатів тиражем понад 15 млн. примірників.

Багато літературних творів було надруковано у громадсько-політичних журналах «Українська література»,

«Україна» та «Перець». Лише у 38 номерах журналу «Українська література» у ці роки було опубліковано 4 романи, 13 драматичних творів, 140 новел, нарисів і оповідань, 7 поем, 70 віршів та ін.

У тилу ворога розповсюджувалися газети «Радянська Україна», «Література і мистецтво». Крім центральних свої газети видавали підпільні організації, партизанські об'єднання і загони. Зокрема, у Вінницькій області виходила газета «Партизанська правда», у Київській – «Народний месник», а в партизанському загоні ім. Боженка – «Вільна Україна».

Визначте внесок друкованих видань у підняття морального духу воїнів.

Особливого значення в умовах окупації набуло радіомовлення. Уже в листопаді 1941 р. розпочали роботу українські радіостанції ім. Т.Шевченка в Саратові та «Радянська Україна» у Москві. У них працювали редакції останніх вістей, агітації і пропаганди, літературна, музична та ін. Щоденний обсяг мовлення становив 10 годин 5 хвилин, з урахуванням транслявання у різних програмах мовлення становило 12 годин 35 хвилин.

Десятки українських театральних колективів, ансамблів, артистичних бригад несли своє мистецтво фронтовикам, надихаючи їх на боротьбу за свободу і незалежність Батьківщини. Київський театр опери та балету ім. Т.Шевченка послав на фронт 22 бригади, які дали 920 концертів, Запорізький ім. М.Заньковецької – три бригади, які показали 214 вистав і концертів, Київський драмтеатр ім. І.Франка продемонстрував на фронті 206 вистав і концертів.

Усього театри України послали на фронт 108 концертних бригад, які несли воїнам українську пісню, танці, музику, їхні виступи бачили і слухали сотні тисяч бійців.

Глибокого патріотизму було сповнене українське кіномистецтво. Вже наприкінці 1941 р. відновили свою роботу студії художніх фільмів: Київська (в Ашхабаді) та Одеська (в Ташкенті). Українська студія хронікальних фільмів працювала в Москві та Куйбишеві на базі центральної студії кінохроніки. У Ташкенті розгорнула діяльність студія «Київтехфільм».

Українськими кіномитцями в цей період було створено кілька високопатріотичних художніх фільмів, бойових кінозбірників. Зокрема Київська кіностудія поставила фільми «Олександр Пархоменко» Л.Лукова, «Як гартувалася сталь» М.Донського, «Партизани в степах України» І.Савченка. Вищим досягненням в умовах війни став фільм «Райдуга» М.Донського за сценарієм В.Василевської. Ця картина одержала багато призів і серед них «Оскар» – премію Академії кіномистецтва США. Цей фільм у 1946 р. удостоївся Державної (Сталінської) премії.

Працівники хронікально-документального кіно створювали своєрідний літопис боротьби з окупантами. При штабах фронтів діяли спеціальні кіногрупи. Вони брали участь у створенні 500 номерів кіножурналів та близько сотні воєнних фільмів, зокрема «День війни», «Народні месники», «Чорноморці», «Битва за Кавказ» та ін.

Особливої ваги набувала кінодокументалістика. У вересні 1941 р. Українська студія хронікального фільму випустила перший кінорепортаж «З фронтів Вітчизняної війни». Спеціальні групи кінооператорів готували кінозбірники про бойові події. Фронтіві кінооператори зафіксували на плівці всі великі бойові операції. Кінооператор киянин В.Орлянкін пройшов з кінокамерою від Волги до гирла Дунаю.

Кінооператори України у 1943 р. паралельно з роботою для Центральної студії кінохроніки почали створювати власні кіножурнали. У квітні на екрани вийшов перший номер кіножурналу «Радянська Україна» та кілька спеціальних кіновипусків. Важливою подією став документальний фільм «Битва за нашу Радянську Україну» (1943), створений О.Довженком. Він супроводжується хвилюючим і пристрасним дикторським текстом, а також глибоко емоційною музикою, яку написали А.Штогаренко і Д.Клебанов.

Провідними темами у творчості композиторів періоду війни були патріотизм, віра в перемогу над ворогом. Найбільшу увагу вони приділяли створенню масової бойової пісні. Лише за два перших місяці війни київські композитори створили понад 40 пісень і кілька похідних маршів. За роки війни було написано близько 350 музичних творів різних жанрів, зокрема 4 симфонії, 6 опер, 11 квартетів, квінтетів і тріо, 9 камерних творів, 7 творів

для фортепіано, 6 маршів, 7 кантат і великих вокальних творів, понад 130 пісень, романсів та ін.

Назвіть найвідоміші музичні твори-шедеври, які були написані в роки війни.

Культурно-освітні установи республіки з початком війни тимчасово припинили свою діяльність. Зупинилося друкування книжок, випуск газет, журналів. Згодом евакуйовані з України видавництва об'єдналися в Українське державне видавництво, що знаходилося в Саратові, а потім у Москві, де видавало політичну та художню літературу, журнали, листівки, газети.

Твори патріотичної тематики друкувалися в журналах «Українська література», «Україна». Твори українських літераторів були сповнені ненавистю до ворога та глибокої переконаністю у перемозі над ним.

У листопаді 1941 р. розпочали роботу українські радіостанції ім. Т.Шевченка (Саратов) та «Радянська Україна» (Москва). Активно діяла фронтова редакція радіостанції Південно-Західного фронту в районі Броварів. Диктори читали фронтові нариси, оперативні повідомлення з місць бойових дій.

Зоя Гайдай
(1902-1965)

Іван Патержинський
(1896-1969)

Михайло Гришко
(1901-1973)

З України було евакуйовано понад 50 театрів, яким доводилося готувати вистави на незвичних, іноді зовсім непридатних сценах. Головна увага приділялася виступам у

військових частинах, шпиталях. У фронтових концертах брали участь майстри театрального мистецтва З.Гайдай, І.Паторжинський, М.Гришко та інші.

Війна не припинила розвиток українського образотворчого мистецтва. Захист Вітчизни став головною темою праць українських художників. Створені ними плакати, листівки розповсюджувалися з перших днів війни, закликаючи до боротьби із загарбниками. Плідно працювали у воєнні роки українські скульптори. Так, К.Діденко створив серію скульптурних портретів С.Ковпака, О.Федорова, С.Руднева.

Умови воєнного часу вимагали перебудови всього художнього життя, підвищеної уваги до агітаційно-масових форм. Бригади художників виїжджали на фронт, заводи, у колгоспи, вели активну художню пропаганду і збирали матеріали для майбутніх творів. Кореспондентами фронтових газет, авторами бойових листків були О.Будников, М.Огнівцев, П.Пархет. Багато художників працювали безпосередньо у військових частинах, у редакціях фронтових газет, зі зброєю в руках боролися проти ворога. Нелегкими шляхами війни пройшли відомі українські художники І.Макогон, С.Григор'єв, С.Єржиковський, О.Любимський та майбутні майстри українського образотворчого мистецтва В.Бородай, В.Задорожний, І.Гуторов та ін. Смертю хоробрих полягли в боях за батьківщину скульптори Б.Іванов та Г.Пивоваров, живописці Ф.Кличко, П.Сударик, графіки В.Нерубенко, Л.Вербицький. З усіх жанрів образотворчого мистецтва в цей період найінтенсивніше розвивається графіка. Тут перше місце посідають агітаційні види – плакат і сатиричний малюнок. У сатиричних жанрах працювали художники К.Агніт-Скледзевський, В.Гливенко, О.Козюренко, В.Литвиненко. їхні сатиричні плакати не лише викликали сміх, а й утверджували впевненість у розгромі фашизму.

Друга світова війна була серйозним екзаменом для української культури. Ніколи до того перед наукою, освітою, літературою, мистецтвом, культосвітніми закладами, пресою, радіо не стояли такі складні й відповідальні завдання. Ніколи ще діячам культури і науки не доводилося працювати в таких тяжких і несприятливих умовах, у які поставила їх війна. І слід

вказати, що українська культура і її творці виявилися на висоті свого покликання: вони все підпорядкували завданням розгрому ворога. У складних умовах війни культура стала могутнім зряддям у боротьбі проти фашизму та його людиноненависницької ідеології.

Четверте питання варто почати з того, що Друга світова війна завдала непоправних втрат багатьом культурним скарбам України. Винищення і вивезення нацистами культурних цінностей здійснювалося цілим рядом різних, навіть конкуруючих відомств. Значна кількість найбільш викривальних документальних свідчень нацистських злодіянь була оголошена на Нюрнберзькому процесі.

Фашистську політику в галузі культури та ідеології в Україні слід розглядати в широкому контексті загальноімперської політики на окупованих територіях Східної Європи. Восени 1941 – на початку 1942 рр. декілька фашистських окупаційних відомств готували детальні огляди бібліотек, архівів, музеїв, нерідко з ретельними реєстрами або звітами про матеріали, які були евакуйовані радянськими органами чи загинули під час бомбардувань, а також про архіви, що були, вірогідно, свідомо знищені під час відступу радянських військ.

Руїни Полтавського обласного архіву

У Полтаві будівля, де містився партійний архів, була дощенту зруйнована вибухом, так що німці не знайшли жодного документа: вони були або евакуйовані, або спалені. Німецький архівіст, доктор Георг Вінтер (головна фігура фашистської політики в Україні у питаннях культурних цінностей) шкодував, що прибув до Полтави надто пізно і йому не вдалося врятувати архів ЗАГС: під час вивезення німецькими військами документів архіву з напівзруйнованої будівлі їх вантажили на відкриту машину під дощем, внаслідок чого більшість матеріалів загинула.

У Харкові, як встановили фашисти, партійний архів був вивезений на один із заводів і спалений, будівля ЗАГС також була спалена. Щодо Центрального державного архіву революції, то більшість його фондів теж встигли евакуювати або спалити. Є свідчення, що будинок, який примикав до архіву, під час відступу радянських військ був навмисне підпалений, а ті з місцевих жителів, хто кинувся гасити вогонь і рятувати архів, – розстріляні на місці.

У Києві фашистські загарбники надавали виняткового значення архівним і музейним скарбам Києво-Печерської лаври. Г.Вінтер з тривогою доповідав про знищення під час відступу радянських військ Успенського кафедрального собору та пошкодження прилеглих будівель, і радив негайно розпочати рятувальні роботи.

Навесні і влітку 1943 р., коли в ході війни відбувся корінний перелом, фашистське командування прийняло рішення про евакуацію на Захід найважливіших культурних цінностей. Серед архівних документів перевага надавалася документам німецьких громад в Україні й актовим книгам місцевих магістратів, які функціонували в системі середньовічного Магдебургського права і, відповідно, демонстрували, давній німецький вплив на долю України.

Пограбування радянських бібліотек під час окупації проходило кількома етапами. Радянська адміністрація Центральної бібліотеки Академії наук евакуювала до Уфи 1200 скринь книг з деякими матеріалами Бібліотеки Київського педагогічного інституту; 30 скринь відправлено до Харкова. Частина цього транспорту була втрачена в дорозі або

пограбована. Близько 100 000 томів із секретного фонду академічної бібліотеки було спалено з огляду на те, що вони могли потрапити до рук фашистів. Фашисти вивезли безцінні першодруки та інші рідкісні книги, зокрема 50 скринь із колекції Бібікова. *Подумайте, чи можемо ми стверджувати, що радянська влада, охороняючи культурні надбання, віддавала перевагу не культурним, а ідеологічним цілям ?*

У складних умовах проходила евакуація музейних скарбів. До початку Великої Вітчизняної війни Харків був одним із найактивніших центрів музейного будівництва. Після низки реорганізацій місцем, де зберігались колекції художніх витворів мистецтва Університету ім. Каразіна, Харківського міського художньо-промислового музею, Харківського церковно-археологічного музею, а також приватні зібрання Філонова, Харитоненко, Кенінга, стала Українська державна картинна галерея. Фонди її налічували 75 000 післяреволюційних предметів. Проте цей надзвичайно багатий музей навіть не був включений до плану евакуації.

Тим не менш, завдяки відданій праці співробітників музею 1 жовтня були вивезені деякі цінності Картинної галереї, а саме 4500 предметів у 28 ящиках та 2 тюках. Згідно зі Звітом, складеним окупаційною владою, з Харківської картинної галереї було вивезено на Схід близько 306 картин, 1 ковдра, 15 килимів.

Авторство евакуйованих картин з відділів європейського, російського та українського малярства належало таким відомим художникам, як Патінір, Скорель, Бахюйзен, Доменікіно, Гвідо Рені, Дюрер, Кранах та іншим. До евакуйованих матеріалів Картинної галереї була включена також 41 інвентарна книга. Інші матеріали з архіву Галереї у зв'язку з неможливістю евакуації були спалені наприкінці вересня – початку жовтня 1941 р.

На музеї як заклади культури, діяльність яких спрямована на виховання людини, громадянина, в тому числі на виховання патріотичних почуттів у населення, радянські партійні органи покладали в роки війни певні завдання та надії. У зверненні НКО СРСР до музейних працівників від 15 липня 1941 р. вказувалося на необхідність «свою роботу спрямувати на виховання громадян нашої Батьківщини в дусі радянського

патріотизму, відданої більшовицькій партії». Для цього в музеях створювались стаціонарні та пересувні виставки, що відображали героїчне минуле країни. Пересувні виставки, присвячені боротьбі Червоної Армії з німцями у 1918 р., були організовані Полтавським красзнавчим музеєм та Сталінським музеєм Революції. У результаті питання збереженості музейних фондів, підготовка їх до евакуації відсувалась на другий план.

Відповідно до офіційної версії музейні фонди Сталінського обласного музею революції та Сталінського художнього музею не евакуювалися, і всі музейні предмети під час окупації області німцями (жовтень 1941 – вересень 1943 рр.) були втрачені. Але за спогадами колишніх працівників Сталінського обласного музею революції частина фондів колекцій була евакуйована: це експонати з довоєнних колекцій – спогади та фотографії учасників революційних подій. Через нестачу часу відбирання та пакування музейних предметів не завжди відповідало вимогам техніки безпеки музейних цінностей. Цьому також сприяла паніка та халатність деяких працівників музеїв.

Крім Харківської картинної галереї збитків зазнали й інші харківські музеї. Розграбованими виявились Історичний та Красназнавчий музеї, Центральний музей революції. З Державного історичного музею, за вказівками штабу Розенберга, були вивезені до Німеччини всі стародавні ікони, художні картини, зброя XVI – XVII ст, дуже цінні килими та історичні документи, після чого музей був підпалений разом з усіма предметами, що там залишились. Центральний музей революції зазнав збитків внаслідок дій представників того ж штабу. З його фондів до Німеччини були відправлені картини та інші коштовності, а також документи, що зберігались у вигляді фотонегативів, кількістю 120 тисяч одиниць.

Одним з найпотужніших музеїв природознавчого характеру в Україні напередодні війни був Музей дарвінізму, створений на базі Харківського імператорського університету ще в 1807 р. Цю назву він отримав у 1837 р., до цього ж часу він називався Музей природознавства. Треба зазначити, що напередодні війни університетський музей володів надзвичайно цінною колекцією експонатів, однак до плану евакуації

включений не був. У його будівлі жили дружини професорів університету, й завдяки зусиллям А.В. Писаржевської музей отримав у комендатурі охоронну грамоту. Турботою співробітників біологічного факультету, що залишились у Харкові, вдалося зберегти основну частину колекції музею. Хоча й були втрати, зокрема, з надзвичайно цінних черепашок, колекція яких збиралась понад 100 років, зникли перли.

У знищеному німцями Харківському археологічному музеї загинули прапори війська Запорозького, печатки козацької старшини, оригінали грамот та універсалів українських гетьманів, наказів російських царів, старовинні книги, серед яких був «Апостол» Івана Федорова 1580 р. видання, колекція російської зброї, починаючи з XII ст. Значних збитків було завдано Музею анатомії людини Харківського університету. Точні розміри втрат виявити не можливо через втрату інвентарних списків.

Ворошиловградський краєзнавчий музей, створений у 1920 р., не був евакуйований радянською владою на Схід. З приходом німців у місто неодноразово висловлювалась думка про поновлення діяльності музею. Зокрема, у вересні 1942 р. у газеті «Нове життя» повідомлялося: «За ухвалою міської управи у нашому місті буде відкрито історичний музей. На попередні витрати по організації та відкриттю передбачено фонд в сумі від 5 до 6 тис. карбованців». За існуючими даними, цінності, заховані в старому музейному приміщенні, якимось чином потрапили до приміщення, що було визначене окупантами для музею. Під час визволення міста від німців музей залишився без охорони, у результаті чого багато цінностей було пограбовано.

Напередодні війни у Сталіно діяло два музеї – Сталінський обласний музей революції і Сталінський художній музей. У Сталінський обласний музей революції потрапила бомба, і не евакуйована частина музейних предметів згоріла. Що стосується експонатів художнього музею, то з усього довоєнного багатства збереглося лише 11 витворів. Згідно з повідомленням від 9 червня 1945 р. Комітет у справах мистецтва при Раді Народних Комісарів УРСР доручив представнику вказаного Комітету прийняти від донецького художника Є.Є. Грейліха збережені ним під час окупації картини.

Напередодні війни одним з найбагатших музеїв Сталінської області був Маріупольський краєзнавчий музей. Через дев'ять місяців після захоплення міста в Маріуполь прибула зондеркоманда для з'ясування наявності культурних цінностей у музеї, архіві та бібліотеках. Керівник групи Ганс Рейн зазначив у звіті, що «багато матеріалів втрачено внаслідок мародерства...». Також указувалося, що перед наступом німецьких військових частин більшовиками було знищено багато коштовностей, в основному виготовлених із дорогоцінних металів. Розміщена у трьох великих залах більшовицька виставка-пропаганда «Соціалістичне будівництво» та неповний відділ «Революція» також були знищені.

На момент прибуття дослідницької групи Г.Рейна по виявленню культурних цінностей в експозиції музею налічувалося приблизно 30 тисяч експонатів. На другому поверсі містилися доісторичні зібрання, колекції з природознавства, два могильники, три панорами заповідників, які належали музею і розташовувалися за межами міста. Тут також були представлені експонати тварин, фауна Маріупольських степів та Азовського моря. На верхньому поверсі розміщувалися відділи історії та мистецтва. Кількість картин з періоду нового часу була незначною, до того ж тут переважали копії. На той час у музеї не збереглося жодної оригінальної картини Куїнджі. 10 картин було передано на тимчасове користування офіцерському санаторію. В історичному відділі містилися знахідки з Ольвії, грецькі та римські монети, глечики і таке інше. Експонувалися деякі прикраси та списи скіфських часів, які не являли собою цінності, бо цінні знахідки передавалися до Москви та Ленінграда. Також було представлено багато знахідок татарських часів, національний одяг греків, предмети їх побуту.

На першому поверсі розташовувалася музейна бібліотека. Вона налічувала 17362 томи і являла собою наукову цінність. Тут зберігалося 2500 екземплярів періодичної літератури (газети від 1917-1921 рр. «Мариупольская жизнь», «Слово», «Известия», «Вести», «Пролетарская жизнь» тощо), довідники - 610 екземплярів, соціально-економічна дореволюційна

література – 1022, марксистсько-ленінська література – 1050, природознавча та сільськогосподарська література – 3732, українська статистика – 300, а також дані по Маріупольському краю – 510, загальні дані – 200, матеріали Катеринославського виробництва – 460, матеріали про Донецький басейн – 520, художня література – 590, археологічна, історична та географічна література – 5400 екземплярів.

Є свідчення, що при відступі німців у 1943 р. частина музейних фондів була відправлена до Берліна, у сховище Верховного командуючого Вермахту, але що саме і в якому обсязі – невідомо.

Самостійно проаналізуйте культурні втрати цінностей під час війни в інших регіонах України. Зверніть увагу на рідний регіон і вкажіть, яких руйнацій він зазнав у роки війни.

Таким чином, загальні втрати музейного фонду України були величезними. Німецький окупаційний режим завдав неабияких збитків нашому культурному надбанню, справжні масштаби яких і досі не встановлені і, мабуть, не будуть встановлені ніколи, бо архівних документів, які б засвідчували точну кількість музейних фондів напередодні війни, кількість евакуйованого, кількість вивезеного окупантами та кількість знищеного, не існує. Їх або знищили радянські війська, або німці, а деяких взагалі ніколи не існувало. Вивчаючи архівні матеріали про долю музейних цінностей у роки Великої Вітчизняної війни, доходимо до висновків про те, що відповідальність за втрати, які понесли українські музеї, має бути розподілена між радянським керівництвом, яке не змогло забезпечити належної евакуації музейних предметів, як це зробили в Західній Європі, та нацистським окупантами, які вилучали потрібні їм витвори мистецтва, а інші знищували як непотріб.

Дотепер складною залишається проблема пошуку та ідентифікації переміщених культурних цінностей, обґрунтування реституційних претензій, наявності досить повної та загальнодоступної документальної бази даних. Досі не проведено комплексного дослідження долі культурних цінностей України часів Другої світової війни та, відповідно, не встановлено приблизного розміру заподіяних

збитків. Однією з найскладніших проблем у цьому питанні лишається пошук і систематизація достовірної інформації. Недостатньо вивчено напрями їх переміщення

2. Термінологічний словник

Космополітизм – ідеологія світового громадянства, яка надає пріоритетне значення загальнолюдським цінностям і другорядне – національним проблемам.

Культурні цінності – об'єкти матеріальної та духовної культури, що мають художнє, історичне, етнографічне та наукове значення і підлягають збереженню, відтворенню та охороні відповідно до законодавства.

Мартиролог – перелік жертв, які були піддані гонінням, переслідуванням.

Менталітет (ментальність) – система переконань, уявлень і поглядів індивідуума або суспільної групи, відтворення сукупного досвіду попередніх поколінь.

Радянізація західноукраїнських земель – насильницьке насаджування на певній території (в даному разі – у Західній Україні) норм економічного, суспільно-політичного, культурного життя, що було характерним для тоталітарного Радянського Союзу.

Реституція – повернення або відновлення матеріальних цінностей, поновлення порушених майнових прав, приведення їх до стану, що існував на момент вчинення дії, якою заподіяно шкоди.

Соціокультурна ситуація – це сукупність тенденцій, які визначають стан культури суспільства.

3. Завдання для самоперевірки знань:

Завдання 1.

Радянізація західноукраїнських земель розпочалася у:

а) 1939 р.;	в) 1940 р.;
б) 1938 р.;	г) 1941 р.

Завдання 2.

г) А.Штогаренко, Д.Клебанов.

Завдання 9.

Хто є автором слів до кантати-симфонії «Україно моя», написаної в 1943 р.:

- а) А.Малишко;
- б) М.Рильський;
- в) В.Сосюра;
- г) П.Тичина.

Завдання 10.

Хто з відомих українських письменників був розстріляний фашистами в Бабиному Яру в Києві:

- а) М.Зеров;
- б) О.Теліга;
- в) М.Хвильовий;
- г) Олег Ольжич.

4. Питання для дискусії:

- ✓ Які зміни сталися в культурному житті західноукраїнських земель після включення їх до складу радянської України ?
- ✓ У чому полягає внесок діячів української науки у перемогу над фашизмом ?
- ✓ Як відбувався процес відновлення системи установ освіти у ході звільнення України від загарбників ?
- ✓ Які основні напрямки розвитку української літератури у роки війни ?

5. Запитання для поточного контролю знань:

1. Проаналізуйте становище української освіти в роки війни.
2. Схарактеризуйте розвиток науки в роки війни.
3. Розкрийте долю українських культурних цінностей у роки війни.
4. Чим була викликана політика знищення радянською владою культурних надбань у роки окупації ?
5. Розкрийте роль українського кінематографу у воєнні часи. Чим визначалася тематика фільмів ?
6. З'ясуйте внесок Б.Лятошинського у розвиток української музики.

7. Чому «Щоденник» О.Довженка можна назвати літописом Другої світової війни?
8. Визначте роль преси та радіо на фронтах війни.
9. Проаналізуйте географію евакуації культурних установ, цінностей у роки окупації.

Питання для самостійного вивчення:

1. Процес радянзації і розвиток культури західноукраїнських земель.
2. Українська інтелігенція в роки Другої світової війни.

Методичні поради:

Підготовку до *першого питання* слід почати з того, що у період 1939-1940 рр. на західноукраїнських землях радянський режим ще не встиг зміцнитися. Тому партійні і державні керівники СРСР намагались встановити у Західній Україні такий порядок, який діяв на інших територіях Союзу. Цей процес дістав назву «радянзація». Радянзація включала в себе колективізацію, індустріалізацію, культурну революцію і масові репресії проти невдоволених новою владою.

Уже з осені 1939 р. на західноукраїнських землях були скасовані обмеження на використання української мови з одночасним скороченням польської, що, в першу чергу, стосувалося шкіл та інших закладів освіти. Почалася реорганізація вищих і середніх спеціальних навчальних закладів. Усі вони перейшли на державний бюджет, студенти забезпечувались державною стипендією. У 1940-41 н.р. відкрились 15 вишів, у тому числі Львівський і Чернівецький державні університети.

З 1940 р. у Львові було організовано філії установ Академії наук України, зокрема інститутів української літератури, мовознавства, фольклору, історії України, археології, економіки, а також філіал Бібліотеки АН УРСР.

До початку 1940 р. було здійснено переведення преси і видавничої справи на українську мову. Широко розпочалось пропагування українського фольклору різноманітним хорowymi, драматичними, хореографічними ансамблями і студіями. У

вересні 1940 р. велика група західноукраїнських письменників була прийнята до Спілки письменників України. Такі відомі майстри слова, як С.Тудор, П.Козланюк, Я.Галан, О.Кобилянська, О.Гаврилук постійно друкувалися в журналах, співробітничали в газетах.

Водночас утвердження українських радянських духовних цінностей відбувалося на тлі руйнації культурницьких осередків і громадських центрів, місцевих традицій, з якими змушена була рахуватися навіть польська адміністрація. Радянська влада ліквідувала Наукове товариство ім. Т.Шевченка, почалось переслідування Української греко-католицької церкви, яка мала у народі довіру й авторитет.

Зміни відбулися і в розвитку мистецтва Західної України. Вперше за всю історію краю були створені державні театри, їм виділялися кращі приміщення, асигнувалися великі кошти. В обласних центрах було створено будинки народної творчості, що об'єднали драматичні, музичні, хорові, танцювальні самодіяльні колективи.

Отже, незважаючи на особливості періоду, культурне життя західноукраїнських земель після вересня 1939 р. отримало нові імпульси. Значна частина населення не сприймала воєнно-комуністичної моделі суспільства, яку нав'язували органи радянської влади.

Готуючи друге питання, треба зазначити, що в розвитку суспільства надзвичайно важливу роль відіграє діяльність інтелігенції – найбільш прогресивної його частини, здатної продукувати культурні досягнення, які визначають місце країни у світі. Особливо роль інтелігенції зростає в період докорінних соціальних перетворень і насамперед складних умов розвитку суспільства, з якими пов'язані трагічні події Великої Вітчизняної війни.

Спочатку слід з'ясувати місце, яке радянські історики відводили інтелігенції в соціальній структурі радянського суспільства. За визначенням радянських учених, інтелігенцією називався соціальний стан суспільства, який професійно займається розумовою працею. У суспільстві інтелігенції відводилася роль міжкласового прошарку, який співпрацює з робітничим класом (як домінуючим) та колгоспним селянством.

Також одним із напрямків діяльності інтелігенції радянські дослідники визначали згуртування її навколо Комуністичної партії з метою пропагування радянського способу життя, комуністичного виховання молоді. Отже, саме з таких позицій розглядали інтелігенцію історики радянської доби.

Потім слід детально проаналізувати діяльність науково-педагогічної, медичної, технічної, мистецької, військової інтелігенції.

Підсумовуючи, можемо зазначити, що українська інтелігенція відіграла велику роль на фронті, у партизанських загонах, партійному і комсомольському підпіллі; тилу тощо. Представники розумової праці здебільшого сприймалися як об'єкт партійного впливу, а не самодостатній суб'єкт історичного процесу. Суттєвою рисою всіх наукових розробок радянського періоду була апологетика ролі Комуністичної партії в культурному будівництві на території України.

6. Інформаційні джерела:

13. – 119 с.; 15. – С. 103-105; 20. – С. 226-248; 22. – С. 256-266; 23. – С. 383-415; 24. – С. 441-482; 48. – С. 348-350; 52. – С. 211-216.

Тема 9: Культура Радянської України у другій половині 40-х – 1980-ті рр.

Кількість годин: аудиторні заняття – 4, сам. робота – 2

1.1. Методичні поради до вивчення теми:

Українська культура вийшла із важких воєнних випробувань знекровленою і зруйнованою. Подолавши роз'єднаність земель, Україна здобула можливість відродити науку, освіту, мистецтво. Однак сталінізм не давав змоги повною мірою розгорнути широкомасштабні відроджувальні процеси. Спроби пробудження національної самосвідомості відразу придушувались.

При вивченні теми доцільно розглянути **наступні питання:**

1. Культурне життя України в другій половині 1940-х – на початку 1950-х рр.
2. Культура і духовне життя в Україні середини 50-х – середини 60-х рр.
3. Культурні надбання української діаспори.
4. Становище культури України у період середини 60-х – кінця 80-х рр.

Перше питання слід почати з констатації того, що після завершення Другої світової війни Радянський Союз постав перед проблемою відбудови значною мірою зруйнованої економіки. Особливо постраждала Україна: було зруйновано 714 міст і селищ міського типу, понад 28 тис. сіл, з яких 250 були спалені дощенту. Демографічні втрати становили майже чверть загальної чисельності населення. Близько 10 млн. осіб залишилися без житла. В Україні неушкодженими були лише 19 % довоєнної промисловості.

Відбудова зруйнованого війною народного господарства України розпочалася відразу ж після звільнення її території від фашистських загарбників (1943–1944 рр.). Широкомасштабні відбудовчі заходи розгорнулися лише з прийняттям четвертого п'ятирічного плану відбудови й розвитку народного

господарства (1946–1950 рр.). Ставилося завдання довести валовий продукт промисловості в 1950 р. порівняно з 1940 р. до 113 %. Як і в період індустріалізації, основна увага концентрувалася на відбудові базових галузей (відновленні роботи шахт, металургії, електростанцій, машинобудівних заводів і залізничного транспорту). На потреби важкої промисловості спрямовувалося близько 80% капіталовкладень. *Як Ви вважаєте, чому в повоєнні роки пріоритетне значення щодо відбудови надавалося галузям важкої промисловості ?*

Проте це негативно відбивалося на розвитку інших галузей, передусім сільського господарства, яке переживало особливо значні труднощі. У цю сферу спрямовувалося всього близько 7 % капітальних витрат.

Ситуація в 1946–1947 рр. ще більше погіршилася у зв'язку з посухою і неврожаєм та голодом. Значно скоротилося поголів'я худоби. Незважаючи на це, обов'язкові поставки сільгосппродукції державі майже не знизилися. Зате СРСР надавав широку підтримку країнам Східної Європи, котрі стали на шлях «соціалістичного будівництва».

Ціною величезного напруження сил до 1950 р. були в основному загоєні рани війни. Стали до ладу шахти Донбасу, підприємства важкої індустрії. Більше, ніж до війни, добувалося залізної руди, вироблялося продукції машинобудування, електроенергії, цементу тощо. Позитивні зрушення сталися в галузях освіти, науки, культури.

Поряд із цим у повоєнному розвитку України існувало чимало проблем. Зокрема, дедалі очевиднішою ставала односторонність, незбалансованість економіки, яка головним чином спрямовувалася на потреби військово-промислового комплексу. Процес відбудови у західних областях України проходив значно складніше, адже, поряд з відбудовою, компартійне керівництво ставило завдання привести західних українців у відповідність з радянською системою, яка діяла у їх співвітчизників на сході УРСР. *Пригадайте політику радянізації західноукраїнських земель, перервану початком війни.*

А тому на західноукраїнських землях «штурмом» здійснювалися індустріалізація, колективізація, культурна революція, утвердження радянської системи влади. Уже в роки

(четвертої) першої повоєнної п'ятирічки було багато зроблено щодо реконструкції і розвитку традиційних для Західної України галузей промисловості (нафтовидобувна, газова, деревообробна та ін.) і нових (машинобудівна, приладобудівна, металообробна та ін.).

Особливо швидкими темпами зростала мережа шкіл, вищих і середніх спеціальних навчальних закладів. За 5 повоєнних років кількість середніх шкіл зросла у 7 разів порівняно з 1940 р., а кількість студентів збільшилась за цей час майже в 10 разів. Разом з тим значно посилювався процес русифікації (у Львівському університеті із 295 викладачів українською мовою навчали лише 49) та шалений наступ на релігію, традиції і звичаї західних українців. Особливо активну боротьбу повела радянська влада проти української греко-католицької церкви, яка була одним із важливих чинників суспільно-політичного життя, особливо в Галичині (під тиском влади було прийнято рішення про возз'єднання української церкви з руською православною). *Проаналізуйте діяльність митрополитів А.Шептицького і Й.Сліпого.*

Ще серйознішою проблемою для влади стала колективізація в селах Західної України, котра викликала масовий спротив місцевого населення. Тут вона була завершена лише на початку 50-х рр. Основними засобами слугували примус, «розкуркулення», депортації. У східні райони СРСР було депортовано 203 тис. учасників ОУН-УПА.

Трагічною подією в післявоєнному житті західних українців стала так звана операція «Вісла». У такий спосіб польський прокомуністичний уряд намагався розв'язати проблему національних меншин у своїй країні. Ішлося, зокрема, про «добровільне» переселення українців Закерзоння (назва походить від «лінії Керзона», за якою знаходилися землі Лемківщини, Надсяння, Холмщини та Підляшшя) до радянської України. На 1 січня 1945 р. виїхало лише до 40 тис. осіб. Це були переважно члени КПЗУ, «москвофіли», а також ті, хто вимушений був жити у знищених війною селах. Що ж стосується більшості українців Закерзоння, то вони не мали такого наміру. Тоді польська влада, підтримана Москвою,

почала «переконувати» українців виїхати з Польщі. У хід пішло все – від пропаганди й погроз до підпалів, грабунку та вбивств.

На початок серпня 1946 р., коли було офіційно оголошено про закінчення «добровільної репатріації», на територію УРСР було переселено понад 480 тис. осіб. Активну участь у спротиві насильницькій депортації брали формування Української повстанської армії. Бої в польських Карпатах практично не вщухали і в повоєнні роки.

У післявоєнний період було чимало зроблено для розвитку мережі закладів освіти і культури, особливо в західних областях України, проте якісних позитивних зрушень у духовній сфері не відбулося. Навпаки, посилилась її заідеологізованість, боротьба проти т. зв. «українського буржуазного націоналізму».

Завдання посилення ідеологічного контролю над суспільством Й.Сталін поклав на одного зі своїх поплічників – А.Жданова. Протягом 1946–1949 рр. «ждановщина» знищила практично всі попередні здобутки української культури. У серпні 1946 р. постановою пленуму ЦК української компартії про небезпеку українського націоналізму засуджує «Нарис історії української літератури». Змінюється склад редакційних колегій журналів «Вітчизна» та «Перець». З'являються погромні рецензії на твори Ю.Яновського, А.Малишка, О.Довженка. Було також засуджено «Історію України», видану у 1943 р., відновлено широкомасштабну кампанію проти «українських буржуазно-націоналістичних істориків». Оперу К.Данькевича «Богдан Хмельницький» критикували за те, що росіянам у ній відведено не досить помітне місце. Українські енциклопедичні видання звинувачувалися у зосередженості на вузьконаціональних темах. Репресії та переслідування у сфері культури торкнулися також і інших національностей, які проживали в Україні.

Особливої жорсткості морально-політичний тиск на творчу інтелігенцію набув у 1947 р. під час короткого перебування на посаді першого секретаря ЦК КП(б) України найближчого прибічника Й.Сталіна Л.Кагановича. 7 жовтня 1947 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову «Про

перевірку виконання Спілкою письменників України постанови ЦК ВКП(б) про журнали «Звезда» і «Ленинград».

Лінія на створення атмосфери «націоналістичної загрози» продовжувалась і в наступні роки. 2 липня 1951 р., невдовзі після декади української літератури й мистецтва в Москві, в газеті «Правда» з'явилась редакційна стаття «Проти ідеологічних перекирвань у літературі», яка піддавала нищівній критиці написаний у 1944 р. глибоко патріотичний вірш В.Сосюри «Любіть Україну».

Наприкінці 1948 р. у республіці було розгорнуто боротьбу з так званими «космополітами». Відомі в Україні літературні та театральні критики І.Стебун (Кацнельсон), Я.Санов (Смульсон), Є.Адельгейм та інші були звинувачені в антипатріотизмі, у схилянні перед культурою Заходу, в замовчуванні зв'язків культури українського народу з культурою російського народу. Статті проти них рясніли такими словами, як «безродні космополіти», «естетствуючі нікчеми», «низькопоклонники». У березні 1949 р. відбувся пленум правління Спілки радянських письменників України з порядком денним «До кінця розгромити космополітів-антипатріотів». *Принагідно слід проаналізувати т. зв. «Справу лікарів».*

В Україні також поширилися репресії проти єврейської інтелігенції, проводилися арешти діячів культури, які хоч якоюсь мірою виявляли причетність до єврейства та інтерес до його проблем.

Не припинявся тиск партійного керівництва щодо суспільних наук. У 1947 р. було ухвалено постанову ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР». У ній ця наукова установа, праці її співробітників піддавалися грубій, необ'єктивній критиці. «Серйозні помилки і перекирвання буржуазно-націоналістичного характеру» вбачали у працях професора М.Н.Петровського «Возз'єднання українського народу в єдиній Українській радянській державі» (1944) і «Незламний дух великого українського народу» (1943).

Як спроби «відродити буржуазно-націоналістичні погляди на питання історії України в тій або іншій мірі» кваліфікувалися праці Інституту історії України «Короткий курс історії України»

(вийшов у 1941 р. за редакцією С.Белоусова, К.Гуслистого, М.Петровського, М.Супруненко, Ф.Ястребова), «Нарис історії України» (вийшов у 1942 р. в Уфі за редакцією К.Гуслистого, М.Славіна, Ф.Ястребова) та 1-й том «Історії України» (вийшов у 1943 р. за редакцією М.Н.Петровського).

Малоосвічений шарлатан від науки Т. Лисенко, який вважав генетику «буржуазною псевдонаукою», оголосив ген міфічною частинкою. Досягнення радянської та української генетики було перекреслено. У результаті на тривалий час розвиток вітчизняної генетики припинився. Почалися переслідування і розправи. Жертвами «лисенківщини» стало чимало відомих учених-генетиків, які стояли на наукових позиціях. Хто не підтримував Т.Лисенка, того звільняли з роботи. На їх місце призначалися люди, які мали нижчу кваліфікацію, але вели активну боротьбу з «вейсманізмом-морганізмом». Це на багато років загальмувало розвиток перспективних напрямів біологічної науки і зумовило відставання в цій галузі від світового рівня. Розгром генетики став однією з ганебних сторінок в історії біологічної науки. *Як Ви вважаєте, чому наука генетика тривалий час не визнавалася в СРСР.*

Разом з тим у повоєнні роки українські вчені збагатили науку багатьма фундаментальними розробками, винаходами й відкриттями. Зокрема, чимало зробили вони для розвитку ракетної техніки, космонавтики, використання атомної енергії у військових та мирних цілях. У 1956 р. генеральним конструктором будівництва космічних кораблів у СРСР став виходець із Житомира Сергій Корольов. Попередниками і сучасниками С.Корольова у космонавтиці були українці Олександр Засядько, Микола Кибальчич, Костянтин Ціолковський, Юрій Кондратюк, Михайло Янгель, Валентин Глушко, Володимир Челомей, Михайло Яримович.

З України почалася дорога у велику науку для одного з творців першої американської атомної бомби Георгія (Джорджа) Кістяківського. Українська земля виплекала і талант того, хто створив оригінальну конструкцію такої ж радянської зброї – тричі Героя Соціалістичної Праці, лауреата Ленінської та п'яти Державних премій СРСР, генерал-лейтенанта Миколи Духова.

Проаналізуйте життєвий шлях цього вихідця з Полтавщини. Широке визнання здобули послідовники всесвітньо відомого авіаконструктора Ігоря Сікорського: Архип Люлька, Дмитро Григорович, Олександр Івченко. В Україні розквітнув талант росіянина Олега Антонова.

Україна залишалася центром розвитку науки в галузі електрозварювання. В Інституті електрозварювання АН УРСР, який утворився в 1934 р. під керівництвом Євгена Патона і якому в 1945 р. було присвоєно ім'я його організатора, успішно досліджувалися і впроваджувалися у виробництво нові технології зварювання металів. Значним у цьому напрямку технічним досягненням була побудова в 1953 р. тоді найбільшого у світі суцільнозварного моста через Дніпро у Києві довжиною понад 1,5 км. Міст ім. Є.О.Патона й досі є головною транспортною артерією розташованої вже на обох берегах Дніпра столиці України.

Нові методи квантової теорії поля і статичної фізики було розроблено академіком Миколою Боголюбовим, який ще в 30-ті рр. разом з Миколою Криловим заклав основи нового напрямку в математиці – нелінійної механіки.

Друге питання треба розпочати з того, що 5 березня 1953 р. сталася подія, яка здатна була справити неабиякий вплив не тільки на внутріполітичне життя в СРСР, а й на міжнародну ситуацію загалом: помер Й. Сталін. Здавалося, що створюються умови для змін на краще. Однак почалося, як завжди, з боротьби за владу. Група партійних керівників на чолі з М.Хрущовим усунула Л.Берію і прийшла в липні 1953 р. до влади. Суспільство, яке перебувало в сталінських лабетах протягом майже 30 років, чекало на зміни. Україна, де тривалий час працював М.Хрущов, сподівалася на посилення своїх позицій. Особливо ці надії зміцніли після ХХ з'їзду компартії, де М.Хрущов частково викрив злочинну діяльність Й.Сталіна.

Спочатку у напрямку оздоровлення суспільства були зроблені деякі конкретні кроки. Розпочалася реабілітація безневинно засуджених сталінським режимом. З концентраційних таборів звільнено тисячі репресованих, у тому числі з України. Здійснювалися реформи, що сприяли розвитку економіки, освіти, науки. Нові явища відбувалися у сфері

культури. Певною мірою розширювалися права національних республік.

Хрущовська «відлига» сприяла національно-духовному пробудженню і культурному розвитку України. Це виявилось насамперед у виступах окремих представників інтелігенції з критикою національної політики Й.Сталіна, на захист української мови, проти русифікації та ідеологічного контролю Москви. Розширилася сфера вживання української мови, збільшилося видання українських книжок. Розпочалось видання фундаментальних наукових праць, що піднімало престиж української науки і культури: «Українська Радянська Енциклопедія», «Історія української літератури», багатотомний словник української мови. Дещо було зроблено для публікації раніше закритих архівних документів, що дало поштовх до відтворення правдивої історії українського народу. Було започатковано підготовку багатотомної історії України, «Історії міст і сіл Української РСР». З 1957 р. почав видаватися «Український історичний журнал». *Як Ви думаєте, чим було викликана така тимчасова увага до української мови і культури ?*

Проте ці заходи були непослідовними. У 1958 р. був прийнятий закон про зв'язок школи з життям, за яким, зокрема, батьки не мали права відмовитись від вивчення їхніми дітьми російської, англійської чи німецької мов, однак могли відмовитись від української. У результаті українська мова ставала в Україні предметом неprestижним, непотрібним для життя.

Культурне життя УРСР у зазначений період загалом було складним і суперечливим, оскільки віддзеркалювало те, що відбувалося в тогочасному суспільстві. З грудня 1949 р. М.Хрущова на посаді першого секретаря ЦК Компартії України змінив Л.Мельников. Він ще більше посилив боротьбу з українством, ігноруючи національні традиції українського народу, його історію та культуру. Переслідувалися відомі діячі української культури, освіти, науки.

Ідеологічна і політична практика сталінізму набирала відкрито великоруських шовіністичних рис. Це завдало значної

шкоди не лише розвитку його національної культури, а й всьому українському суспільству.

Лібералізація політичного режиму зробила «залізну завісу» між радянським і західним світами менш щільною. В Україну почала проникати західна культура. З'явилися раніше недоступні книги А. де Сент-Екзюпері, А.Камю, Ф.Кафки, Е.М.Ремарка, Е.Хемінгуея та інших талановитих письменників. З 1958 р. відновилося видання журналу «Всесвіт», який друкував найкращі зразки сучасної західної літератури українською мовою. Західна культура суттєво впливала на формування світогляду молоді, утвердження в її свідомості загальнолюдських цінностей.

Проаналізуйте, чому десталінізація і «хрущовська відлига» носили поверховий характер і не зачіпали основ командно-адміністративної системи (залишилися монополія КПРС на владу і недоторканою марксистсько-ленінська ідеологія, зберігалися основні функції КДБ).

«Відлига», десталінізація суспільства після XX з'їзду КПРС створили сприятливі умови для літературно-художньої творчості, демократизуючи і гуманізуючи її. Здійснюючи давні задуми, В.Сосюра написав щиру автобіографічну повість «Третя рота», поеми «Розстріляне безсмертя» і «Мазепа». Тоді опублікувати їх не вдалося. Нові грані давно визнаного таланту показали інші метри поетичного слова – П.Тичина, М.Бажан, М.Рильський.

Зусиллями талановитих митців України розвиваються театральне, музичне, образотворче мистецтво та кіно. У театрах України працювали талановиті актори М.Литвиненко-Вольгемут, З.Гайдай, М.Гришко, І.Паторжинський, Г.Юра, Б.Гмиря, К.Хохлов, Ю.Лавров, М.Романов, А.Бучма, С.Пономаренко, Ю.Шумський.

Якщо театр був мистецтвом елітарним, то в кінотеатри ходили всі. Аудиторія кіноглядачів у республіці у 1958 р. становила 656 млн. чоловік – у півсотні разів більше, ніж театральна. Півтора-два десятки нових фільмів кожного року – такою була сумарна продукція трьох кіностудій: в Одесі, Києві, Ялті. Інтенсивно працювали також Київська студія науково-

документальних фільмів і Українська студія хронікально-документальних фільмів.

Плідно працював М.Стельмах, з-під пера якого вийшли романи: «Кров людська – не водиця», «Правда і кривда», «Хліб і сіль», «Дума про тебе», «Чотири броди». Одним з провісників «відлиги» був відомий письменник О.Гончар, якого М.Шолохов назвав славним і справжнім прозаїком. У 60–80-х рр. він виступив з творами «Тронка», «Циклон», «Берег любові», «Твоя зоря», «Чорний яр». Світове визнання здобув роман О.Гончара «Собор» (1968). Письменник одним із перших у радянській літературі порушив питання про гуманістичне розуміння вітчизняної історії, збереження духовної спадщини народу. У цей час українська література поповнилась романами і повістями «Розгін» і «Диво» П.Загребельного, «Меч Арея» І.Білика, «Лебедина зграя» і «Зелені млини» В.Земляка. У 1962 р. було встановлено Державну премію України ім. Т.Г.Шевченка, якою відзначатися і літературно-мистецькі твори.

Головним наслідком «відлиги» стало формування генерації молодих українських письменників, публіцистів, критиків, художників. Вони ввійшли в історію як «шістдесятники», серед них – І.Драч, Л.Костенко, В.Симоненко, І.Дзюба, І. Світличний, В.Мороз, Є.Сверстюк, Є.Гуцало, А.Горська, брати Горині та багато інших. Вони прагнули відновити втрачену національну традицію, боролися всіма доступними засобами проти тоталітарної системи, чинили їй інтелектуальний опір, виступали за докорінне оновлення на засадах загальнолюдських цінностей всього суспільного життя.

Наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. розквітнув талант одного з найяскравіших українських поетів, «лицаря українського відродження» В.Симоненка. Уродженець Полтавщини, В.Симоненко почав писати вірші, ще навчаючись на факультеті журналістики Київського університету. У 1962 р. побачила світ перша творча ластівка – його поетична збірка віршів «Тиша і грім». Згодом вийшла друком збірка «Земне тяжіння». У 1965 і 1973 рр. у Мюнхені були опубліковані інші твори автора. Однак побачити їх В.Симоненку так і не судилося. У 1963 р. він помер.

Стрімко, буквально блискавкою ввірвалася в українську поезію одна з найбільш обдарованих представниць «шістдесятництва» Л.Костенко. З відзнакою закінчивши Літературний інститут ім. Горького в Москві, поетеса випустила дві одразу ж помічені критикою збірки поезій – «Проміння землі» та «Мандрівне серце». Л.Костенко зверталася до вічних проблем духовності українського народу, історичного минулого держави. Вірші поетеси вирізняла неординарність, просторовість роздумів, критичні оцінки багатьох подій. Справжнім шедевром став надрукований у 1980 р. віршований роман Л.Костенко «Маруся Чурай». Він здобув одностайну прихильність у читачів і був відзначений найвищою нагородою України – Шевченківською премією.

Пік «відлиги» для України припав на кінець 50-х – початок 60-х рр. Це видно особливо виразно на результатах книговидавничої справи. Саме в цей період книжки українською мовою склали найбільший відсоток від усіх книг, опублікованих в Україні, порівняно з іншими роками повоєнної історії.

Однак ще за правління М.Хрущова хвиля «відлиги» почала спадати. Так, уже в 1958 р. було прийнято постанову ЦК КПРС «Про зміцнення зв'язку школи із життям», яка відкрила найширші можливості для посилення русифікації. У 1959 р. Верховна Рада УРСР ухвалила новий шкільний закон, який надавав право батькам вибирати своїм дітям мову навчання. Було зрозуміло, що батьки з метою полегшення дітям майбутньої кар'єри обиратимуть у школах великих міст російську мову навчання. Це призвело до того, що в 60-х рр. в обласних центрах і Києві українські школи становили 28 відсотків, а російські – 72 відсотки.

Загалом по Україні кількість шкіл з російською мовою викладання збільшилася з 4192 у 1959–1960 рр. до 4703 у 1965–1966 рр. Кількість українських шкіл за цей період скоротилася з 25308 до 23574. Причому переважна більшість українських шкіл були невеликими. У середньому на одну українську школу припадало 190 учнів, а на кожну російську – 524. Але все-таки в українських школах продовжувала навчатися основна частина учнівського контингенту. Значно зменшилася питома вага

україномовних газет. У 1963 р. із загальної кількості газет в Україні (2366) українською мовою виходило лише 765.

Аналіз *третього питання* слід почати з того, що в інших умовах розвивалася українська культура поза межами радянської України. Представники другої хвилі української еміграції після поразки національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. осідали у Відні, Парижі, Берліні, Белграді, Софії. *Пригадайте першу хвилю еміграції*. Однак найсприятливіші умови для них було створено в Чехословаччині. Центрами української еміграції стали Прага та курортне містечко Подебради. Завдяки щедрій підтримці уряду Чехословаччини українська інтелектуальна еміграція заснувала тут ряд українських вищих навчальних закладів: Український вільний університет у Празі й Господарську академію в Подебрадах (1922), яка з 1932 р. стала Технічно-господарським інститутом. У 1922–1933 рр. у Празі діяв Український педагогічний інститут ім. М.Драгоманова, де здійснювалася підготовка вчителів початкових класів та дошкільних установ.

Український вільний університет – перший ВНЗ і друга наукова установа (поряд з науковим товариством ім. Т.Г.Шевченка) української еміграції за кордоном. Це взагалі перший в історії європейської культури вищий навчальний заклад на еміграції. Спочатку, 17 січня 1921 р., він був заснований у Відні, але восени (5 жовтня) того ж таки року його перенесли у Прагу.

У Празі в 1923 р. засновано Українське історично-філологічне товариство. До його складу входили українські вчені: Д.Антонович, Д.Дорошенко, О.Колесса, В.Щербаківський та інші. Члени товариства проводили наукові дослідження у галузі українознавства. В Українському науковому інституті в Берліні (заснований у 1926 р.) працювали філософ Д.Чижевський, літературознавець Б.Лепкий та інші. У 1930 р. створено Український науковий інститут у Варшаві, до здобутків якого належить повне 13-томне видання творів Т.Шевченка. Третя хвиля еміграції, а Україну під час Другої світової війни залишили майже 4,5 тисячі вчителів, інженерів, учених, лікарів, акторів, священиків, студентів, сколихнула культурне життя українців за кордоном, влила в нього новий

потужний струмінь. Її зусиллями були відкриті нові навчальні заклади, засновані наукові установи.

У перші повоєнні роки основні культурні центри української еміграції містилися в Німеччині та Австрії. У 1949–1950 рр. вони поступово перемістилися до США та Канади. У Німеччині відновив свою діяльність Український технічно-господарський інститут, засновані нові ВНЗ – Українська висока економічна школа, Українська богословська православна академія та греко-католицька духовна семінарія. Навесні 1947 р. у Мюнхені була відновлена робота Наукового товариства ім. Т.Шевченка. Найбільшим його доробком стало видання «Енциклопедії українознавства» в 10-ти томах. З 1945 р. розгорнула свою діяльність Українська вільна Академія наук.

З осені 1945 р. у Мюнхені вчені-емігранти змогли відновити діяльність Українського вільного університету, який під час Другої світової війни залишався у Празі, де його майно та архів були конфісковані радянськими службами, а адміністрація і частина професорів репресовані. Першим ректором університету став мовознавець та історик літератури Олександр Колесса, відомий львівський філолог, старший брат музикознавця Ф.Колесси. У 1963 р. кардинал Йосип Сліпий створив у Римі Український католицький університет, а згодом і Музей українського мистецтва і книгодрукування.

Значним був доробок українських літераторів-емігрантів, прозаїків У.Самчука, І.Багряного, Ю.Косача, поетів Т.Осьмачки, Юрія Клена, В.Барки, Яра Славутича, Б.Кравціва. Славу одного з видатних українських поетів здобув Олег Ольжич (справжнє прізвище – Кандиба) (1907-1944). У театральному житті українців за кордоном найпомітнішою постаттю став актор Й.Гірняк.

Пристаючи до **розгляду четвертого питання**, потрібно мати на увазі, що після звільнення М.Хрущова в жовтні 1964 р. «відлига» остаточно припинилась. На зміну їй прийшла реакція, почались переслідування діячів культури. У серпні-вересні 1965 р. у декількох містах України були заарештовані близько трьох десятків чоловік з кола шістдесятників, майже всі – представники творчої та наукової інтелігенції. Це викликало опір з боку відомих у республіці людей. Із запитом про долю

заарештованих до першого секретаря ЦК Компартії України П.Ю.Шелеста звернулися авіаконструктор О. Антонов, письменники І.Драч, Л.Костенко, А.Малишко, М.Стельмах, композитори Г. і П. Майбороди, кінорежисер С.Параджанов.

Під час прем'єрного показу фільму С.Параджанова «Тіні забутих предків» у київському кінотеатрі «Україна» Ю.Бадзьо, І.Дзюба, В.Стус і В.Чорновіл повідомили аудиторію, що в Україні розпочалися політичні репресії. Ця подія сталася 4 вересня 1965 р. і була першим громадянським політичним протестом у Радянському Союзі після сталінської доби.

Наприкінці 1965 р. молодий літературний критик І.Дзюба виступив з великою статтею під назвою «Інтернаціоналізм чи русифікація?», у якій було піддано нищівній критиці національну політику влади, спрямовану на русифікацію України. Автор доводив, що русифікація – продовження політики російського шовінізму і колоніалізму.

Негативні наслідки для культурного розвитку мала дискусія 1968 р. щодо роману О.Гончара «Собор», в якому автор виявив занепокоєння потворними явищами в морально-духовній сфері радянського суспільства.

З 1969 р. влада посилила ідеологічний тиск на інтелігенцію. Письменників, митців, учених картали в пресі і на зборах творчих спілок за «аполітичність», «ідейну незрілість», «формалізм», «націоналізм», «відхід від партійної лінії», «ідеалізацію минулого», «смакування національної самобутності». По суті, це була друга «ждановщина». Проти інакодумців знову почалися політичні репресії, які досягли апогею в 1972 р. Процес реабілітації багатьох незаконно засуджених людей, повернення їх чесного імені було припинено.

Починаючи з 1977 р., об'єктом переслідувань і репресій стали члени Української Гельсінської Спілки (УГС), що утворилася в Україні у листопаді 1976 р. Серед них – відомий письменник, автор популярних романів «Вітер в обличчя» й «Остання шабля» Микола Руденко і письменник-фантаст Олесь Бердник. Чотири члени групи – Василь Стус, Олекса Тихий, Юрій Литвин та Валерій Марченко – загинули в таборах. Для них не було розриву: якщо ти митець, ти – громадянин, людина.

Важкими були 60-80-ті рр. у житті Івана Гончара, видатного українського скульптора, живописця, етнографа, заслуженого діяча мистецтв УРСР, лауреата Державної премії УРСР ім. Т.Шевченка. Він автор пам'ятників М.Горькому в Ялті, Т.Шевченку в Яготині, народній художниці Катерині Білокур у селі Богданівці на Київщині. Так і не було відкрито за життя цього талановитого скульптора музей його творчості, хоча І.Гончаром було зібрано колосальний етнографічний матеріал: унікальну в історії людства приватну колекцію рідкісних фотографій, видань, народного вбрання, рушників, килимів, писанок, творів живопису, козацьких обладунків, ікон. *Визначте причини трагедії талановитої художниці-майстрині К.Білокур.*

*Катерина Білокур
(1900-1961)*

*К.Білокур
«Колгоспне поле» (1948-1949)*

К.Білокур «Натюрморт» (1960)

Предметом особливої уваги партії завжди була освіта, яка розглядалась як частина комуністичної ідеологічної системи. З 1966 р. відповідно до рішень XXI її з'їзду КПРС почала впроваджуватись загальнообов'язкова десятирічна освіта. Перехід до неї був, в основному, здійснений до 1976 р. У початковій школі замість чотирирічного навчання було введено трирічне, оскільки відповідна підготовка дітей до школи здійснювалась у мережі дошкільних дитячих закладів. Неухильно розширювалась мережа вузів. У 1964 р. були засновані Донецький університет, у 1972 р. – Сімферопольський, у 1985 р. – Запорізький, а згодом – Прикарпатський та Волинський. У 1960 р. в Житомирі відкрився загальнотехнічний факультет Київського політехнічного інституту. У 1975 р. його було реорганізовано в філіал цього ж інституту.

Основним науковим центром України продовжувала залишатись республіканська Академія наук. У 1985 р. у ній нараховувалося 15,3 тисячі науковців. Деякі дослідження, відкриття та розробки вчених не мали аналогів у світі. Це передусім стосується математичної науки. Головною організацією в СРСР із створення автоматизованих систем проектування електронно-обчислювальних машин став Інститут кібернетики. Вподовж двох десятиріч його очолював академік В.Глушков, а потім – академік В.Михалевич.

Ученими-суспільствознавцями в 60–80-х рр. було видано ряд фундаментальних праць з історії України, держави і права, археології, філософії, літератури і мистецтва, серед них такі багатотомні публікації, як «Історія Української РСР», «Історія міст і сіл Української РСР», «Археологія Української РСР», «Історія українського мистецтва», «Історія української літератури» «Словник української мови», «Українсько-російський словник». Були випущені також Українська Радянська Енциклопедія, Радянська енциклопедія історії України. Неодмінною складовою частиною цих праць, як і праць усього спектра суспільних наук, був так званий «класовий підхід» та критика буржуазно-націоналістичних концепцій.

Розвиток театрального і пісенного мистецтва в Україні тісно пов'язаний з такими видатними майстрами сцени, як

Н.Ужвій, М.Яковченко, В.Дальський, В.Добровольський, О.Кусенко, А.Роговцева, Д.Гнатюк, А.Солов'яненко, А.Мокренко, М.Кондратюк, Є.Мірошніченко. Їх творчість характеризується високим професіоналізмом, новаторством, оригінальністю. Значних творчих успіхів досягли майстри сцени і кіно І.Миколайчук і Б.Брондуков.

*Наталія Ужвій
(1898-1986)*

*Пам'ятник М.Яковченку
(1900-1974)*

*у скверіку біля Національного
академічного драматичного
театру ім. Івана Франка*

*Ада
Роговцева
(1937 р.н.)*

*Володимир Івасюк
(1949-1979)*

Людиною великого таланту був композитор *Володимир Івасюк*, зоря таланту якого зійшла на співучій Буковині. Його життя обірвалося у 1979 р. у віці тридцяти років. До своїх пісень він сам писав слова і музику. Серед них – «Я піду в далекі гори» (1968), «Водограй» (1969), «Червона рута» (1969). Остання дала назву фестивалю української пісні та музики, який з 1989 р. регулярно проводиться в різних містах України. «Червона рута» – єдиний в Україні фестиваль української пісні, тобто обов'язковою умовою участі в ньому є виконання пісень лише українською мовою.

Плідно працювали українські скульптори, особливо монументалісти. До справжніх творів монументального мистецтва цього часу належать пам'ятники Лесі Українці у Києві і Т.Шевченку в Москві. У цей період плідно продовжував працювати відомий скульптор І.Кавалерідзе (Пам'ятники Тарасу Шевченку в Полтаві і Ромнах, пам'ятники Б.Хмельницькому, Г.Сковороді, Я.Мудрому, княгині Ользі та ін.).

Пам'ятник Я.Мудрому,
м. Київ

Пам'ятник Б.Хмельницькому, Пам'ятник княгині Ользі
м. Чернігів

м. Київ

2. План семінарського заняття

1. Культурне життя в Україні у другій половині 40-х – на початку 50-х рр. Боротьба з космополітизмом. «Ждановщина».
2. Становище освіти, науки, мистецтва у період «хрущовської відлиги».
3. Роль шістдесятників у розвитку духовної культури.

4. Культура українського зарубіжжя.
5. Особливості культурного розвитку України 1970-1980-х рр.

Теми для написання рефератів:

1. Стан української культури в другій половині 40-х рр.
2. «Шістдесятники» у літературі та мистецтві.
3. Внесок українства у світову культуру.
4. Дисидентський рух 60-70-х рр.
5. Особливості літературної творчості В.Стуса, І.Дзюби, Л.Костенко, І.Драча.
6. Роман О.Гончара «Собор» і духовні пошуки творчої інтелігенції 60-х рр.
7. Архітектура Радянської України (1945-1991 рр.).
8. Алла Горська – визначна громадська діячка і художниця.

3. Термінологічний словник

«Відлига» – неофіційна назва періоду історії СРСР, що розпочався після смерті Й.Сталіна (друга половина 1950-х рр. – початок 1960-х рр.). Його характерними рисами був певний відхід від жорсткої сталінської тоталітарної системи, спроби її реформування в напрямку лібералізації, відносна демократизація, гуманізація політичного та громадського життя. Вираз «хрущовська відлига» пов'язано з назвою повісті Іллі Еренбурга «Відлига».

Генетика – це наука про гени, спадковість та варіативність організмів.

Генна інженерія – це біотехнологічний прийом, спрямований на конструювання молекул ДНК на основі ДНК, узяті з різних джерел. Генна інженерія ґрунтується на молекулярній біології, яка дає можливість вносити зміни в молекулярну взаємодію основних біологічних молекул у клітині й поза нею.

Дисидентський рух – рух, учасники якого в СРСР виступали за демократизацію суспільства, дотримання прав і свобод людини, в Україні – за вільний розвиток української мови та культури, реалізацію прав українського народу на власну державність.

Діаспора – будь-яке представництво етнічних одиниць за межами материнського етнічного регіону, котрі усвідомлюють свою генетичну або духовну з ним єдність.

Ждановщина – радянська культурна доктрина, запроваджена секретарем ЦК КПРС А.Ждановим у 1946 р.

Космополітизм – ідеологія світового громадянства, яка надає пріоритетне значення загальнолюдським цінностям і другорядне – національним проблемам.

Лисенківщина – політична кампанія з переслідування групи генетиків, заперечення генетики і тимчасова заборона генетичних досліджень у СРСР. Отримала свою назву від імені Т.Д.Лисенка, котрий став символом кампанії.

Шістдесятництво – назва нової генерації (покоління) радянської та української національної інтелігенції, що ввійшла у культуру (мистецтво, літературу тощо) та політику в СРСР у другій половині 1950-х рр. – у період тимчасового послаблення комуністично-більшовицького тоталітаризму та хрущовської «відлиги» (десталінізації та деякої лібералізації) і найповніше себе творчо виявила на початку та в середині 1960-х рр. (звідси й назва).

4. Навчальні завдання

та методичні рекомендації до їх виконання

Підготовка рефератів:

1. Наукові і науково-технічні досягнення українських учених у контексті науково-технічної революції в культурі радянського періоду.
2. Поет-шістдесятник Ліна Костенко.
3. «Українське поетичне кіно» (С.Параджанов, Ю.Ілленко, Л.Осика, І.Миколайчук) – унікальне культурне явище.
4. «Соціалістичний реалізм» в архітектурі Радянської України.

Методичні поради: *Готуючи перший реферат*, слід мати на увазі, що науково-технічна революція є закономірним етапом історії людства і являє собою загальносвітове явище. НТР підготували революційні зрушення у техніці: широке

застосування електрики, радіо, авіації, вирішення проблем розщеплення атомного ядра та застосування кібернетики. Масштабні проекти зі створення атомних реакторів і виготовлення ядерної зброї змусили застосовувати програмно-цільові методи у рамках великих національних науково-технічних проектів. Науково-технічна революція завершує процес перетворення науки у безпосередню продуктивну силу, змінює риси суспільного виробництва, умови, характер і зміст праці, структуру виробничих сил, суспільного поділу праці, галузеву і професійну структуру суспільства.

Радянська українська наука досягла помітних результатів, учені збагатили науку багатьма фундаментальними розробками, винаходами й відкриттями. Зокрема, чимало зробили для розвитку ракетної техніки, космонавтики, використання атомної енергії у військових та мирних цілях. *У цьому контексті потрібно проаналізувати наукові розробки С.Корольова, Г. (Джорджа) Кістяківського.*

Україна залишалася центром розвитку науки в галузі електрозварювання. В Інституті електрозварювання АН УРСР успішно досліджувалися і впроваджувалися у виробництво нові технології зварювання металів. Значним технічним досягненням була побудова в 1953 р. найбільшого тоді у світі суцільнозварного мосту через Дніпро в Києві довжиною понад 1,5 км. *Проаналізуйте науково-технічні досягнення Є.Патона та його послідовників.*

Нові методи квантової теорії поля та статичної фізики розробив академік М.Боголюбов, який був одним із творців нового напрямку в математиці – нелінійної математики. У другій половині 1950-х рр. розпочав свою роботу відомий учений-хірург М. Амосов. *Розкрийте внесок М.Амосова у розвиток медицини.*

Крім того, слід проаналізувати відкриття і досягнення українських науковців у сфері природничих наук.

Готуючи **другий реферат**, необхідно мати на увазі, що Л. Костенко була однією з перших і найпримітніших у плеяді молодих українських поетів, що виступили на межі 1950-1960-х рр. Період так званих «шістдесятників» створив новітні стилі в

українській літературі, змусив творити щось нове, нетипове, авангардне, але, як і завше, безжальне та максимально критичне щодо влади і тодішнього режиму.

Збірки її віршів «Проміння землі» (1957) та «Вітрила» (1958) викликали інтерес читача й критики, а збірка «Мандрівки серця» (1961) не лише закріпила успіх, а й засвідчила справжню творчу зрілість поетеси, поставила її ім'я поміж визначних майстрів української поезії.

На початку 1960-х рр. Л.Костенко брала участь у літературних вечорах київського Клубу творчої молоді. Починаючи з 1961 р., її піддавали критиці за «аполітичність», був знятий з плану знімання фільм за сценарієм Л.Костенко «Дорогою вітрів». 1963 р. зняли з друку книжку віршів мисткині «Зоряний інтеграл», книжку «Княжа гора» зняли з верстки.

У ці роки вірші Л. Костенко публікували журнали в Чехословаччині, газети в Польщі, і лише зрідка – в Україні. Її твори ходили в «самвидаві».

У 1965 р. Л.Костенко підписала лист-протест проти арештів української інтелігенції, була присутня на суді над М. Осадчим і М. Зваричевською у Львові. У 1968 р. написала листи на захист В.Чорновола у відповідь на наклеп на нього в газеті «Літературна Україна». Після цього ім'я Л. Костенко в радянській пресі тривалий час не згадувалося. Вона працювала «в шухляду». *Проаналізуйте тематику поезій Л.Костенко. Поміркуйте, чому вона переслідувалася владою?*

Приступаючи до **третього реферату**, потрібно зауважити, що українське поетичне кіно було представлене плеядою талановитих режисерів, драматургів, операторів, акторів, зокрема, С.Параджановим, Ю.Ілленком, Л.Осикою, І.Миколайчуком. Це унікальне культурне явище допомогло українській інтелігенції об'єднати творчі зусилля.

У 60-х рр. з'явилися стрічки, які поклали початок унікальному феномену «українського поетичного кіно»: «Тіні забутих предків» Сергія Параджанова (1964), який отримав другу премію на 7 Міжнародному кінофестивалі в Аргентині; «Криниця для спраглих» Юрія Ілленка (1965); «Камінний хрест» Леоніда Осики (1968), «Вірність» Петра Тодоровського (1965).

Однак реакційна політика т.зв. «застою» фактично знищила українське поетичне кіно. Режисер С.Параджанов був вилучений з кінематографу і громадянського життя. «Авторський» шедевр Кіри Муратової «Довгі проводи» (1971) опинився під забороною. Драматична доля також спіткала фільми Юрія Іллєнка «Вечір на Івана Купала» (1968) та «Білий птах з чорною ознакою» (1971), який тріумфально отримав Золотий приз Міжнародного Московського фестивалю.

Згодом естетика українського поетичного кіно стимулювала режисерський дебют актора Івана Миколайчука («Вавілон-XX», 1979), а суттєві елементи поетичного кіно проявляються в стрічках Миколи Мащенко «Комісари» (1971) і «Як гартувалася сталь» (1973). *Проаналізуйте основні стрічки «українського поетичного кіно», які теми в них порушували автори і чому ж вони були такими невгодними владі ?*

Готуючи **четвертий реферат**, треба пам'ятати, що у післявоєнний час зусилля архітекторів були спрямовані на відбудову знищеного німецько-фашистськими окупантами. Відразу після визволення Києва було оголошено конкурс на кращий проект відбудови Хрещатика. Архітектори О.Власов, А.Добровольський, В.Слізаров, Б.Приймак, О.Заваров, О.Малиновський, проект яких було втілено в життя, вирішили зробити головну магістраль столиці багатофункціональною, зосередивши з лівого боку різноманітні установи, а з правого – житлову забудову. У забудові Хрещатика переважають елементи класицизму з поєднанням рис народного ужиткового мистецтва (керамічний декор). Великі відбудовні роботи були проведені у Севастополі, Полтаві, Харкові, Дніпропетровську, Тернополі, інших містах і селах України.

У післявоєнний період створюються типові проекти житлових будинків і громадських споруд, запроваджуються нові будівельні матеріали (залізобетонні конструкції, шлако- і гіпсоблоки, бетон, облицьовувальна плитка тощо).

У 50-ті рр. архітектори звертаються до традицій класичної архітектури (річковий вокзал у Києві, 1961 р., архітектор В.Гопкало, В.Ладний, Г.Скуцький; кінотеатр «Київ», 1952 р., архітектор В.Чуприна, О.Тацій та ін.; театр у Полтаві, 1957 р., архітектор О.Малишенко та ін.). Іноді модернізація класики

була невдалою, що призводило до надмірної помпезності споруд.

Київський річковий вокзал

Кінотеатр «Київ»

Полтавський академічний обласний український музично-драматичний театр імені М.В.Гоголя

У 60-х рр. було взято курс на створення домобудівної індустрії, на перехід до індустріальних методів великопанельного будівництва з метою максимального здешевлення будівництва і забезпечення громадян житлом та необхідними побутовими, культурно-освітніми, лікувальними

спорудами. Послідовно зверталася увага на функціональне та естетичне поліпшення житла (шумозахисне планування, будинки з квартирами у двох рівнях, використання монолітного залізобетону). Типові проекти житлових будинків використані при спорудженні житлових масивів Русанівка (1961-1974 рр., архітектор В.Ладний, Г.Кульчицький); Оболонь (1974-1985, архітектор Г.Слуцький та ін.); Троєщина (1980-1985, архітектор В.Гречина, В.Суворов та ін.) у Києві; Сонячний (1970-1980, архітектор О.Хавкін та ін.) у Дніпропетровську; Сріблястий (1974-1980, архітектор З.Підлісний та ін.) у Львові.

При зведенні громадських споруд архітектори шукали нові художньо-функціональні рішення, використовуючи можливості таких будівельних матеріалів, як скло, метал, бетон. По-новаторськи сприймалися у 60-х рр. Палац спорту у Києві (1958-1960, архітектори М.Гречина, О.Заваров), універмаг «Україна» (1960-1966, архітектор І.Гомоляка) з суцільними заксленими фасадами, відсутністю декору, простою композицією.

Великої художньо-образної виразності досягла архітектор Є.Маринченко при спорудженні палацу «Україна» у Києві. Споруда сприймається динамічною завдяки вертикальним пілонам та вигнутій дузі фасаду.

Прикладом умілого поєднання архітектури і скульптури є споруда Будинку художника в Києві (1977, архітектори А.Добровольський, А.Макухіна), оздоблена бронзовими статуями муз (скульптор В.Бородай).

У 70-80-х рр. реконструюються та створюються нові (в сучасних формах, з використанням новітніх будівельних технологій та матеріалів) корпуси вищих навчальних закладів: комплекс Київського національного університету ім. Т.Шевченка (1972-1985, архітектори В.Ладний, Л.Коломієць та ін.; Донецького університету (1973-1978, архітектори В.Бучек, Г.Павлов та ін.); навчальний корпус Львівського політехнічного інституту (1964-1972, архітектори Р.Липка та ін.). У цей час висотні споруди, зокрема, готелі («Либідь» (1971), «Русь» (1976-1979) виконували роль вертикальних домінант.

В останні роки загострюється проблема органічного поєднання старої забудови з новою, яка, на жаль, часто дисонує

Завдання 10.

Хто є автором роману «Сад Гетсиманський»:

а) І.Багряний;	в) Є.Сверстюк;
б) В.Барка;	г) Л.Костенко.

Завдання 11.

Хто очолював Українську Гельсінську Спілку:

а) М.Руденко;	в) Л.Лук'яненко;
б) О.Мешко;	г) В.Чорновіл.

6. Питання для дискусії:

- ✓ Як вплинув культ особи Й.Сталіна на розвиток української культури у повоєнні роки ?
- ✓ Що нового принесли в літературу та мистецтво «шістдесятники» ?
- ✓ У чому виявилось нігілістичне ставлення до національної самобутності українського народу, його культури в 1970-ті – першій половині 1980-х рр. ? Чи мали місце репресії проти діячів української культури ?
- ✓ Які, на Вашу думку, були здобутки та негативні явища в галузі культури в повоєнні роки ?
- ✓ Доведіть, що у 60-70-хх рр. відбувалася справді русифікація населення УРСР ?

7. Запитання для поточного контролю знань:

1. Що таке «ждановщина» і «лисенківщина»?
2. Назвіть відомих Вам «шістдесятників» в українській культурі.
3. Хто такий В.Івасюк ? Чим він нам відомий сьогодні ? Як ушановується його пам'ять в Україні ?
4. Які мистецькі досягнення української діаспори ?
5. Визначте роль І.Миколайчука у розвитку українського кінематографу.
6. Назвіть прізвища та твори відомих Вам художників і скульпторів 50-80-х рр.
7. Визначте особливості архітектурного стилю «сталінський ампір».
8. Чим уславилися С.Параджанов і Ю.Ілленко ?

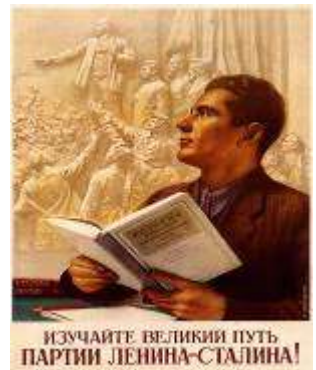
9. Назвіть відомих українських акторів 60-70 рр. Хто з них і нині успішно продовжує зніматися в кіно і грати в театрі ?
10. Назвіть причини знищення культових споруд у УРСР у 50-80-ті рр. Назвіть споруди, які були знищені в період радянської влади у Полтаві і на Полтавщині.

Питання для самостійного вивчення:

1. Мистецтво агітаційного плакату і порцеляни.
2. Лев Семенович Вайнгорт (1912-1994) – видатний полтавський архітектор.
3. Полтавський художник Павло Матвійович Горобець (1905-1974) – видатний майстер пензля.

Методичні поради:

Підготовку до *першого питання* слід почати з того, що серед жанрів, здатних швидко відгукнутись на актуальні події чи швидко донести вимоги уряду до населення, був плакат радянського періоду. На відміну від консервативного живопису, плакат не потребував значного часу на усвідомлення подій, оперував узагальненими образами, мав великі наклади, відносно дешево коштував. Більшовицький уряд відразу почав використовувати плакат з метою пропаганди нових вимог, ознайомлення з політичним курсом московського уряду. Частка творів того періоду мала непересічне мистецьке значення і характерні ознаки доби громадянської війни, кампанії з допомоги голодуючим, залученню добровольців в народне ополчення, на освоєння цілинних земель чи на комуністичні будівництва.

Дещо незвичним явищем нового радянського мистецтва стала агітаційна порцеляна. Посуд прикрасили розписами, близьким до плакатів революційної тематики, з використанням політичних гасел, червоних зірок, сільського реманенту, робітниць у червоних хустках та стилістики супрематизму, агресивного авангарду. Після традиційних орнаментів, квіткових і візерункових мотивів ці теми сприймалися справжньою місцевою екзотикою. Серед творців агітаційної порцеляни 1930-х рр. Петро Васильович Леонов. Архітектор за фахом, він віддав декілька десятиліть розписам порцеляни, працюючи головним художником Дульовського порцелянового заводу. Останні зразки у стилі агітаційної порцеляни створені ним наприкінці 1950-х (декоративне блюдо «Вирок історії», де серп і молот перекреслюють двоголового орла Російської імперії).

Уже через 30 років зразки агітаційної порцеляни стали надбанням приватних колекцій, а згодом і колекцій державних музеїв (Третьяковська галерея, Російський музей, приватні закордонні збірки тощо.)

Формально абсолютно інші позиції займали художники-традиціоналісти. Це були представники спілки «Світ Мистецтва». Аби відновити роботу порцелянового заводу в Петрограді, до розписів порцеляни радянського періоду залучили популярних на той час скульпторів, живописців, графіків. На початковому етапі розписи порцеляни робили: Казимир Малевич (1879-1935); Сергій Чехонін (1878-1936); Георгій Нарбут (1886-1920); Мстислав Добужинський (1875-1957). Два останні, чудові графіки, майстри високої культури, перенесли в розпис порцеляни традиційні графічні риси – красу силуету, знаковість образів, економність виразних засобів. Якщо С.Чехонін робив традиційні багатокольорові квіткові композиції, то Г.Нарбут і М.Добужинський використали білу порцеляну як аркуш білого паперу і зупинились на чорному силуеті. На красу їх сервізів працювали і форми посуду, знайомі за стилем ампір. Ретроспектизм Г.Нарбута в декорі виявився через стилістику шинуазрі (декор сервізу та тему казки Г.Х.Андерсена «Соловейко», 1923 р.), ретроспективізм М.Добужинського мав витоки в бароко і ранньому класицизмі (

тема декору – алегорія «Чотири пори людського життя»), що надало порцеляні філософського забарвлення і ніби прощання з улюбленими образами культури минулого

*Казимир Малевич.
Supremus #56. 1915 р.*

Відповідь на **друге питання** слід почати з того, що знаковою фігурою серед митців Полтави ХХ ст. є постать видатного архітектора Лева Вайнгорта. Спільно зі своїми колегами-однодумцями протягом середини та кінця ХХ ст. він активно працював над формуванням архітектурного середовища Полтави і Полтавщини.

Творча діяльність Л.Вайнгорта була спрямована на відбудову повоєнної Полтави, нове будівництво. Він є автором генеральних планів реконструкції міста, за його участю запроєктовано та побудовано багато ансамблів, громадських будинків і пам'ятників.

Переборюючи спротив вельможних чиновників, архітектор докладав величезних зусиль, аби зберегти історичний центр Полтави. Здавалося, роки не брали Льва Семеновича – своєю працездатністю він навіть в останні роки перевершував багатьох молодих, дивував усіх не лише кипучою енергією, громадською активністю: впродовж 20 років він очолював обласну організацію Спілки архітекторів України, був делегатом багатьох з'їздів архітекторів, полтавці не раз обирали його депутатом міської Ради.

У роки Великої Вітчизняної війни німецько-фашистські загарбники розібрали Альтанку – символ Полтави, влаштувавши на її місці зенітно-артилерійський пункт.

По війні, у 1954 р., ідею відновлення пам'ятки втілив своїм проектом головний архітектор повоєнної Полтави Л.Вайнгорт. Офіційно пам'ятник вважався не відтвореним, а створеним подібним до того, що існував у довоєнний час, а відкрили його на честь «300-річчя возз'єднання України з Росією» (Переяславська рада). Відповідно альтанка отримала нову «радянську назву» – Ротонда Дружби (народів).

Біла альтанка, 1954 р.

Л.Вайнгорт був ініціатором відтворення зруйнованого в роки війни Гоголівського заповідника у с. Гоголевому Шишацького району Полтавської області.

Пізніше він став науковим співробітником Полтавського краєзнавчого музею, очоливши програму комплексної реставрації будинку музею унікальної пам'ятки українського модерну. Саме завдяки наполегливій і активній діяльності

Л.Вайнгорта було відтворено у первісному вигляді великий зал губернських зборів, розпочато реставрацію фасадів, відновлено історичні завершення музею: золочені шпилі башт, різнокольорова полив'яна черепиця дахів, здійснені першочергові роботи з ін'єкційного підсилення фундаментів будинку тощо.

Л. Вайнгорт жодного дня не був на пенсії. Він активно і плідно працював до останнього дня свого буття на цій землі. Масштаб і обсяги його професійної діяльності вражали і продовжують вражати. Його приклад наслідують учні, колеги, послідовники, продовжуючи справи, незавершені Левом Семеновичем, утілюючи у життя нові творчі задуми, які є продовженням творчої, педагогічної та наукової вайнгортівської школи.

Перу Л.Вайнгорта належить чимало науково-дослідницьких, історико-архітектурних праць, путівників про Полтаву та її пам'ятники. Але найбільшим його творчим здобутком є книга спогадів зі скромною назвою «Записки провінціального архітектора» (Полтава, 2001). Це своєрідний архітектурний літопис міста.

Готуючи *третє питання*, слід зазначити, що Павло Матвійович Горобець (1905-1974) увійшов у історію українського образотворчого мистецтва як живописець і графік.

Художнику випало жити в час складних випробувань – зміни соціального устрою та становлення нового державного ладу, пройти нелегкими дорогами Великої Вітчизняної війни, повернутися з фронту до зруйнованої фашистами Полтави, а потім прославити її на всю Україну і світ своїми високо художніми полотнами.

Лишаючись великим майстром пензля, П.Горобець унікав кон'юнктурної тематики, не шукав тимчасових вигод, слави та урядових винагород. Романтик і поет за натурою, митець віддавав перевагу пейзажному живопису, він, як ніхто інший, відчував

найтонші настрої природи, зображуючи милі серцю краєвиди Полтавщини. Секрет популярності його творів простий: вони народжені високою майстерністю і щирим захопленням вічною красою, що неодмінно знаходить відгук у глядача.

П. Горобець став натхненним співцем цієї чудової, рідної серцю природи. Його називали Левітаном Полтавщини. Свій різноманітний мистецький доробок П. Горобець демонстрував у різні роки на персональних виставках у Полтаві. 1926 р. Павло Матвійович став членом Асоціації художників Червоної України. Був членом Спілки художників СРСР. З 20-х рр. брав участь у обласних, республіканських і всесоюзних виставках. Його роботи потрапили до 15 державних музеїв України та Росії. Найбільша колекція належить Полтавському художньому музею, з яким була пов'язана вся творча біографія митця, адже він працював його директором.

Твори П. Горобця виразні, яскраві, сонячні, за колоритом, ліричні за настроєм. Художник любив і зображував не тільки близьку йому природу Полтавщини, а й дніпровські і кримські пейзажі. Створив цілий ряд картин на колгоспну тему. Кращі його роботи післявоєнних років – «Вечір над річкою», «На луках», «Море», «Збирання врожаю», «На рідній землі», «Гречка цвіте», «Тополі над дорогою», «На Ворсклі», «Останнє вбрання», «Вітер віє», «Польові квіти», «Вишня цвіте» та інші відзначаються проникливим сприйняттям краси рідного краю. Поряд з пейзажами художник писав і натюрморти. Коротка характеристика Павла Матвійовича була б неповною, якби ми не згадали про його роботу в жанрі портрету.

Найбільш вдалі графічні портрети довоєнного часу ввійшли в нинішню експозицію Полтавського краєзнавчого музею. П. Горобець є автором дружніх шаржів, театральних зарисовок, він виступав у пресі із статтями з питань образотворчого мистецтва. Як директор Полтавського художнього музею, Павло Матвійович вів велику роботу з самодіяльними художниками.

Твори художника широко відомі у багатьох країнах світу, зберігаються у приватних колекціях. Є вони і в музеях Полтави, Києва, Миколаєва, Харкова, Львова, Москви, Тбілісі, Велико-Тирново. Павло Матвійович через усе своє життя проніс

щирю закоханість у сріблясту ранкову далечінь обрїїв, у широкі розлогі поля і луки, у повіті рясною зеленню береги Ворскли.

У Лондоні в 2000 р. був виданий каталог з іменами видатних митців під назвою «Російські і радянські художники 1900-1980 рр.», і серед численних імен є й ім'я нашого земляка П.Горобця.

Бузок, 1973 р. Натюрморт з білими квітами. 1973 р.

*Село
Гавронці
1962 р.*

8. Інформаційні джерела:

7. – 96 с.; 12. – 105 с.; 10. – 143 с.; 11. – 246 с.; 15. – С. 105-112;
20. – С. 249-297; 23. – С. 416-437; 24. – С. 481-505; 22. – С. 256-
273; 29. – С.516-548; 52. – С. 215-237; 48. – С. 347-354.

Тема 10: Культура незалежної України

Кількість годин: аудиторні заняття – 4, самостійна робота – 2

1.1. Методичні поради до вивчення теми:

Проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.) створило принципово нові, формально цілком сприятливі умови для розвитку культури. При вивченні теми доцільно розглянути **наступні питання:**

1. Культурне життя в Україні в умовах трансформаційних процесів у суспільстві у 90-х рр. XX ст.
2. Постмодерністичні тенденції в сучасній українській культурі.
3. Особливості та характерні риси українського соціокультурного простору сьогодення.
4. Перспективи розвитку української культури у XXI ст.

У першому питанні запропонованого плану слід зазначити, що після початку проведення політики перебудови, гласності і демократизації в Україні відбувається широке національно-демократичне піднесення. З середини 80-х рр. в умовах піднесення національної самосвідомості, становлення демократії багато українських літераторів активно включилися у громадсько-політичне життя. У 1989 р. було засноване Товариство української мови імені Т.Шевченка, метою якого стало утвердження української мови у всіх сферах суспільного життя, її всебічного розвитку, охорона чистоти і самобутності мови. Відбувався справжній газетно-журнальний бум. Народ наново відкривав свою історію: проходили широкі дискусії про гетьмана І. Мазепу, про діяльність Центральної Ради, радянсько-німецький договір 1939 р., уперше публікувалися матеріали про голод 1932-1933 рр. Були надруковані раніше заборонені книги, вийшли на екрани фільми. Встановлені перші контакти з діаспорою. Творча інтелігенція взяла активну участь у створенні

Народного Руху України. *Визначте причини пошвавлення українського національного руху в 90-ті рр.*

Після здобуття Україною незалежності в 1991 р. почався новий етап розвитку українського суспільства. Україна стала суверенною демократичною державою, розгорнулися радикальні реформи. Головною особливістю сучасного періоду можна вважати його перехідний характер. У суспільстві склалася нова соціокультурна ситуація, яка характеризувалася іншими соціально-економічними умовами, формами власності, характером стосунків між людьми, соціальною структурою, системою цінностей. Принципово новий статус у наші дні отримала національна культура. Водночас серйозно впливає на всі сфери суспільного життя економічна криза, яку переживає Україна в кінці ХХ ст.

Одним з найважливіших для розвитку культури є питання про національну мову. *З'ясуйте, чому?* У 1989 р. Верховною Радою був ухвалений «Закон про мови в Українській РСР». Статус української мови як державної закріпила Конституція України. З прийняттям нового законодавства почався процес переходу на українську мову державних органів, засобів масової інформації, установ культури, освіти.

Утім слід зауважити, що донині фінансові проблеми перешкоджають збільшенню тиражів українських книг, комерційна література в основному привозиться з Росії. Тобто очевидно, що для успішного розв'язання проблеми не досить адміністративних заходів, а потрібна культурно-просвітницька робота, державна економічна підтримка. Скорочуються тиражі книг. Оптимальним показником вважається, коли на душу населення друкується 12-14 книг на рік. Якщо в 1991 р. в Україні цей показник становив 3,6, то в кінці 90-х – 0,99. Населення значною мірою позбавлене можливості читати періодику (зараз в Україні тільки близько 8 % сімей передплачують газети або журнали).

У 1999 р. в більш ніж 60 % середніх навчальних закладів викладання здійснювалося державною мовою, за винятком декількох регіонів. У системі середньої освіти зникла одноманітність. З'явилися авторські школи. Особливий розвиток отримали нові види середніх навчальних закладів з

ранньою профілізацією – гімназії, ліцеї. Діє програма державної підтримки обдарованих дітей. У 2000 р. почався перехід на 12-річну середню освіту. Однак соціальне розшарування населення все частіше додавало системі освіти, по суті, становий характер. Державні школи зазнавали фінансових труднощів, учителям нерегулярно виплачували зарплату. Практично зникла система професійного навчання, оскільки промисловість була неспроможна фінансувати ПТУ. Масово закривалися дитячі садки.

Реформувалася система вищої освіти. Для підвищення її рівня була введена система акредитації. Найбільші навчальні заклади отримали статус Національних. Наприклад, Національний Київський університет імені Тараса Шевченка, Національний університет «Києво-Могилянська академія». Крім державних, з'явилася велика кількість комерційних ВНЗ. Внаслідок цього кількість різного роду інститутів, академій, університетів зросла майже вдвічі. *Проаналізуйте Статуту цих навчальних закладів.*

За роки незалежності розширилися культурні контакти з різними країнами. Це сталося завдяки роботі різних міжнародних фондів, можливості поїздок, спільним проектам. Були видані твори письменників, які працювали в еміграції, з'явилася перекладна література провідних закордонних істориків-українознавців (у 1993 р. українознавство викладалося у 28 університетах і коледжах США і в 12 університетах Канади).

Попри фінансові та інші труднощі розвивалася українська наука. Україна брала участь у найбільших міжнародних програмах століття, наприклад, космічних програмах «Морський старт», «Глобалстар», а також у космічних програмах «Спектр», «Марс-96», «Шатл-97», «Океан», «Природа». Уперше запрацювала національна українська станція в Антарктиді. Проте на науковому потенціалі дуже серйозно відбилися економічні проблеми. Реструктуризація управління економікою, перехід одних підприємств у приватну власність, збитковість інших негативно позначилися на галузевих наукових і проектних інститутах. Державне фінансування науки скоротилося в чотири рази. В Україну

широко завозилася електронна техніка, власна її розробка і виробництво не налагоджувалися. Погіршення умов життя і роботи стало головною причиною того, що в 1992-1996 рр. за кордон виїхали тисячі наукових співробітників.

З'явився розподіл культури на елітарну і масову. Україна зіткнулася з таким явищем, як американізація культури, що особливо відчувається в кінематографії (виробництво власних фільмів значно скорочене), популярної музики, літератури. *Наведіть приклади цього явища у повсякденному житті.*

Для багатьох людей відвідування театрів, музеїв, бібліотек, тим паче які-небудь поїздки, стали недоступними. У зв'язку зі значним скороченням життєвого рівня (за рівнем життя Україна займає 95-е місце у світі, а понад половина населення живе за межею бідності), погіршенням медичного обслуговування, зростанням вартості ліків, ускладненням екологічної обстановки спостерігається збільшення захворюваності, смертності, зниження народжуваності.

Друге питання слід розпочати з того, що низький рівень фінансування призвів до того, що наукові установи втратили до 50 % свого складу. Уже протягом цілого десятиліття спостерігається «відплив» частини інтелектуальної еліти у країни з більш сприятливими умовами життя. Взагалі фінансово-матеріальні ускладнення в усіх сферах сучасного життя досить негативно впливають на суспільні настрої широких кіл громадськості та кожного конкретного громадянина, часто породжуючи соціальний песимізм, зневіру в можливість принциповою покращення стану справ у близькому майбутньому, а відтак – і соціальну апатію, яка нерідко виливається у протиправну поведінку. На жаль, досі більшість громадян ще почувають себе «споживачами» тих чи інших благ, не даючи собі ніякого звіту в питанні про їх створення, що є одним з рудиментів «радянського» способу мислення. Живучи за рахунок продажу природних ресурсів за кордон, що мало місце за часів «застою», ми звикли очікувати звідкись певних матеріальних благ. *Визначте перспективи подібної практики у майбутньому.*

Неможливість постійно існувати в такому «режимі» призвела до розвалу Радянського Союзу. Сьогодні ніхто не

допоможе українцям вийти з кризи, крім нас самих. Для цього необхідні усвідомлення спільності нашої біди й об'єднання зусиль для її подолання. Намагання багатьох наших сучасників вирішити свої проблеми виключно самотужки реального вирішення цих проблем не принесуть, усі ми пов'язані спільністю історичної долі. Природна закономірність кризових періодів в історії різноманітних суспільств полягає в тому, що істотне покращення ситуації відбувається тоді, коли це суспільство усвідомлює спільність поставленої часом проблеми і сполучає доти розрізнені зусилля в одному напрямку. Так було в усі часи, в усіх народів.

Сучасне українське суспільство не є винятком з цього правила. Тому кризовий стан об'єктивно відбиває тривання процесів утворення в Україні повнокровної політичної нації після довгого періоду бездержавного існування. Об'єднати населення України у життєспроможну націю може патріотично налаштована, еліта, здатна на самопожертву і безкорисливе служіння суспільним ідеалам. У зв'язку з цим до істотних культурно політичних зрушень у незалежній Україні слід віднести запровадження системи президентських нагород 1995 р. як форму консолідації нової, справді національної еліти. Окрім Почесної відзнаки Президента, затверджено орден Богдана Хмельницького, відзнаку «За мужність», орден Ярослава Мудрого, орден княгині Ольги. Серед нагороджених діячів культури і освіти багато достойних цих почесних відзнак непересічних особистостей, наших сучасників. Незважаючи на економічні проблеми та інші негаразди, значних успіхів за роки незалежності досягли українські спортсмени. Після розпаду СРСР продовжували кращі традиції попередників (з 639 олімпійських медалей, завойованих радянськими спортсменами, на рахунку українських – 444, в тому числі 196 золотих). Успішно виступили українські спортсмени на Олімпійських іграх в Атланті (США, 1996 р.). За підсумками змагань Україна увійшла в десятку кращих спортивних держав світу.

У 90-ті рр. досить успішно розвивалося сучасне українське кіномистецтво. Вийшло багато документальних фільмів, присвячених здебільшого історичному минулому України. Було створено декілька багатосерійних фільмів, серед

них «Сад Гетсиманський» за мотивами творів І.Багряного, «Пастка» (за І.Франком), телесеріал «Роксолана» та ін. На 34 кінофестивалі в Сан-Ремо українському фільму «Ізгой» (за мотивами повісті А.Дімарова, режисер В.Савельєв, продюсер А.Браунер, ФРН) було присуджено Гран-прі. На жаль, більшість талановитих українських кіноакторів займалися іншими видами діяльності (театр, реклама, телебачення або й просто присадибне господарство). Деякі з них знімалися у фільмах іноземних кіностудій. Подією в кіномистецькому житті не тільки Польщі, а й України стала історико-пригодницька картина польського режисера Є.Гофмана «Вогнем, і мечем» за участю кількох українських акторів, включаючи й нині відомого Б.Ступку. Були створені українсько-російські, українсько-французько-російські («Схід-Захід») та інші кінокартини. Відбулися зйомки українсько-китайської кіноверсії повісті М.Островського «Як гартувалася сталь», надзвичайно популярної в Китаї. Цей фільм знімався на українській землі повністю українським акторським складом. У 2000 р. на кіностудії ім. Довженка закінчилися і зйомки суто української масштабної кінострічки, присвяченої гетьманові Мазепі, було екранізовано роман П.Куліша «Чорна рада».

Продовження розвитку сучасного театрального мистецтва в Україні пов'язане передусім з діяльністю таких яскравих режисерів, як Р.Віктюк, Б.Жолдак, С.Данченко, Б.Шарварко.

Роман Віктюк

Богдан Жолдак

*Сергій Данченко
(1937-2001)*

*Борис Шарварко
(1929-2002)*

Позитивним моментом у роботі державного телебачення стала трансляція художніх фільмів і телесеріалів українською мовою. Суттєво змінило зміст своїх програм Українське радіо. Вони стали професійними, національно спрямованими. *Що свідчить про те, що зростає комерціалізація засобів масової інформації – газет, каналів телебачення, радіостанцій, серед яких значна частина орієнтуються на маловибагливого і дезорієнтованого читача, глядача, слухача, поширюючи низькопробну й нерідко просто безвідповідальну інформацію та «сурогатні вироби маскультивського ширпотребу» ?*

Розвиток української популярної музики 90-х – початку 2000-х пов'язаний з іменами І.Білик, П.Зіброва, Т.Повалій, О.Пономарьова, Руслани, А.Кравчука, А. Лорак, В.Павлика, І.Сказіної та низки інших імен. Їх поява і творча еволюція спричинені необхідністю задоволення потреби у своїй національній популярній розважальній музиці як складовій шоу-бізнесу.

Складним є розвиток літературного процесу в Україні. З одного боку, продовжували творити письменники старшого покоління: І.Драч, В.Дрозд, Р.Іванчук, П.Загребельний, Л.Костенко, Ю.Мушкетик, Б.Олійник, Д.Павличко. З другого, література відчувала на собі тиск ринку, тому була змушена

йти за читачем. Ця тенденція сприяла розвитку масової та популярної літератури, переважно російськомовної. Розквітали такі жанри, як фантастика, детектив, любовно-авантюрний роман. Відомими далеко за межами України письменниками-фантастами стали Генрі Лайон Олді (колективний псевдонім Д.Громова та О.Ладиженського), А.Валентинов, М. та С.Дяченки, майстром любовно-авантюрного жанру вважається Симона Вілар (Н.Гавриленко).

Поки що можна констатувати слушність думки визначного українського консерватора початку ХХ ст. В'ячеслава Липинського, який у «Листах до братів-хліборобів» змалював картину проблематичності формування повноцінної нації на території, що здобула незалежність не шляхом принципової визвольної боротьби, а внаслідок розпаду метрополії. Однак останніми роками інерційність мислення і рудименти старого життя усе далі відходять у минуле, а в сучасному культурному житті України можна відзначити обнадійливі позитивні тенденції, які віддзеркалюють процес національного духовного відродження українського народу. Яким буде його майбутнє, багато в чому залежить від цілеспрямованості в досягненні мети і згуртованості різних верств і ланок суспільства, передусім, звичайно, органів державного управління, але щось, хай і невеличке, можливо, непомітне в загальному процесі, залежить від кожного громадянина української держави.

Третє питання розпочинається з того, що інтеграція країни у світовий культурний простір, відкритість українського суспільства зумовлює підвищену увагу до національних культурних традицій, протекціонізм стосовно розвитку питомої української культури, надання певних пільг і переваг, зокрема у виданні україномовної літератури, кіновиробництва, кінопрокату, розвитку українського театру та художньої творчості. Розв'язанню цієї проблеми сприяє виконання Указу Президента України «Про заходи щодо розвитку духовності, захисту моралі та формування здорового способу життя громадян», де накреслені основні напрями розвитку духовності українського суспільства. Проблема вибору духовних цінностей передбачає оновлення системи

освіти, впровадження альтернативних форм, удосконалення системи виховання, виходячи з сучасних умов суспільного розвитку. Розроблено та прийнято низку постанов і програм: «Освіта ХХІ ст.», «Засади гуманітарної освіти в Україні», концепція «Основи національного виховання», «Українознавство в системі освіти», залучено громадськість до формування «Національної комплексної програми естетичного виховання», «Дозвілля і молодь», створена недержавна система приватних навчальних закладів. *Назвіть історичні об'єкти в Україні, які перебувають під захистом ЮНЕСКО.*

В умовах міжнародної інтеграції України поступово ліквідуються бар'єри й обмеження на шляху розвитку культури. Свобода підприємницької і комерційної діяльності у сфері культури особливо виразно виявилась у розмаїтті видавничої діяльності, появі нових часописів, розширенні й насиченні радіотелевізійного ефіру конкуруючими програмами. З'явилися нові, нетрадиційні форми культурної діяльності не лише у комерційно-самодіяльній мережі, а й у державних закладах культури. Значної популярності та розвитку набула діяльність Товариства шанувальників української мови та «Просвіти» і на виконання Закону про мови, і стосовно пропаганди цінностей національної культури, організації недільних шкіл, перекладів шедеврів світової класичної літератури, для чого створено видавництво «Основи». Український читач нарешті зміг ознайомитися з усім розмаїттям світового культурного ареалу без будь-яких табу.

Четверте питання починається з того, що протягом ХХ ст. українська культура розвивалася в складних умовах, її поступ мав здебільшого суперечливий характер. Незважаючи на це, здобутки українських митців у галузі літератури, образотворчого мистецтва, досягнення вчених є вагомими і оригінальними. Складнощі будівництва національної держави за сучасних умов не повинні лякати молоде покоління громадян України, яке має стати гідним кращих національних традицій, повноправно ввійшовши у ІІІ тис. нової ери в ролі зміцнілого в роки сучасних випробувань,

здорового й культурно збагаченого, вповні свідомого майбутніх завдань, національно згуртованого організму.

Щодо української культури, то внаслідок традиційного переважання у ній антропоморфного елемента, а також елемента релігійного та метафізичного, вона має майбутнє. Нині мислення знову відновлює в своїх правах релігійну форму знання і метафізику (по-українськи — «філософію серця»), а різні форми духовного рівня — церковні, гностичні й містичні — привертають особливий інтерес. У сучасній науці визнаються численні методи, і тлумачення законів доповнюється розумінням проявів духу. За тендерними схемами українська культура становить феміністичний тип культури, що орієнтує її на зближення зі східним типом.

Українське суспільство і його культура переживають непрості часи, вимальовуючи у своїй історії чергову криву соціальних наслідків «ліберальної» революції 1991 р. Хаос і невизначеність, навіть криза є наслідком довголітнього ігнорування об'єктивних законів суспільного та культурного розвитку. Завдання духовного відродження України вбачається у подоланні тоталітарного мислення в суспільній свідомості, у граничній мобілізації всіх рятівних засобів і резервів всередині України та за її межами, необхідності захисту справжніх цінностей національної культури в опорі на багатівкові духовно-моральні принципи, зібрання і відновлення всіх істинних цінностей, створених українським народом за його багатівкову історію.

Самостійно визначте перспективи розвитку української культури в майбутньому.

2. План семінарського заняття

1. Соціально-економічні, політичні передумови розвитку сучасної української культури.
2. Культура, освіта й наука як складові стратегії сучасного державотворення.
3. Сучасне українське кіномистецтво і театр, образотворче та музичне мистецтво.
4. Молодіжна та професійна субкультури.

5. Культура українського народу в контексті світової культури.

Теми для написання рефератів:

1. Творчість представників української діаспори.
2. Традиції і новаторство в українській художній культурі ХХ ст.
3. Стан і проблеми народного мистецтва на сучасному етапі.
4. Проблеми культурного відродження в умовах державної незалежності.
5. Тернистий шлях Івана Марчука: аналіз творчості видатного художника.
6. Богдан Ступка: митець і людина.
7. Сучасні співвідношення елітарної та масової культури.
8. Сучасна українська література: Юрій Андрухович, Марія Матіос, Оксана Забужко, Ліна Костенко, Валерій Шевчук, Василь Шкляр: провідні тенденції творчості.
9. Кінофестиваль «Молодість» –кіноподія України і Східної Європи.
10. «Мазепа-Фест» – щорічний етно-рокфестиваль у Полтаві.
11. «Жива палітра» сучасних полтавських художників: Олег Мінгальов і Микола Підгорний.

3. Термінологічний словник

Болонський процес – процес структурного реформування національних систем вищої освіти країн Європи, зміни освітніх програм і потрібних інституційних перетворень у вищих навчальних закладах Європи. Його метою є створення європейського наукового та освітнього простору задля підвищення спроможності випускників вищих навчальних закладів до працевлаштування, поліпшення мобільності громадян на європейському ринку праці, підняття конкурентоспроможності європейської вищої школи. На

сьогодні 46 європейських країн, включно з Україною, є його учасниками.

Державна мова – закріплена традицією або законодавством мова, вживання якої обов'язкове в органах державного управління та діловодства, громадських органах та організаціях, на підприємствах, у державних закладах освіти, науки, культури, в сферах зв'язку та інформатики.

Духовна свобода – сукупність глибоких переконань людини, волі до їх реалізації та свідомих дій.

Елітарна культура – культура, що ґрунтується на існуванні специфічних форм мистецтва, зрозумілих лише невеликій групі людей, які мають досить високий інтелектуальний рівень, відповідні духовні запити, особливу художню сприйнятливість.

Інформаційне суспільство – нова історична фаза розвитку цивілізації, в якій головними продуктами виробництва є інформація і знання. Рисами, що відрізняють інформаційне суспільство, є: збільшення ролі інформації і знань в житті суспільства; збільшення долі інформаційних комунікацій, продуктів та послуг у валовому внутрішньому продукті; створення глобального інформаційного простору, який забезпечує ефективну інформаційну взаємодію людей, їх доступ до світових інформаційних ресурсів і задоволення їхніх потреб щодо інформаційних продуктів і послуг.

Масова культура (популярна культура) – культура, яка, серед широких верств населення в даному суспільстві, переважно комерційно успішна та елементи якої знаходяться повсюди: в кулінарії, одязі, споживанні, засобах масової інформації, в розвагах (наприклад, у спорті і літературі), контрастуючи з «високою культурою».

Міжнародна асоціація українців – об'єднання науковців, які вивчають історію і культуру України й українського народу. Заснована у 1989 р. на установчій конференції в Неаполі вченими НАН України, Українського наукового інституту Гарвардського університету (США), Канадського інституту українських студій, неапольського інституту досліджень Сходу.

Молодіжні субкультури – будь-яке об'єднання молоді, що має власні елементи культури, а саме: мову (сленг), символіку (зовнішня атрибутика), традиції, тексти, норми і цінності.

Головні характеристики молодіжних субкультур: специфічний стиль життя і поведінки; наявність власних норм, цінностей, картини світу, які відповідають вимогам певних соціальних категорій молоді; протиставлення себе решті суспільства; зовнішня атрибутика, яка має символічне значення; ініціативний центр, який генерує тексти. Наприклад, хіпі, панк, скінхеди, хіп-хоп, гопники, готи, рейв, фурі, геймери, металісти, байкери.

Плюралізм – характеристика політичної системи суспільства, за якої соціальні групи мають можливість висловлювати власні позиції через своїх представників у політичних і громадських організаціях.

Постмодернізм – світоглядно-мистецький напрям, що в останні десятиліття ХХ ст. приходиться на зміну модернізму. Цей напрям – продукт постіндустріальної епохи, епохи розпаду цілісного погляду на світ, руйнування систем – світоглядно-філософських, економічних, політичних.

Толерантність – здатність сприймати без агресії думки, які відрізняються від власних, а також – особливості поведінки та способу життя інших. Терпимість до чужого способу життя, поведінки, звичаїв, почуттів, ідей, вірувань є умовою стабільності та єдності суспільств, особливо тих, які не є гомогенними ні у релігійному, ні в етнічному, ні в інших соціальних вимірах.

4. Навчальні завдання

та методичні рекомендації до їх виконання

Підготовка рефератів:

1. Культура національних меншин України.
2. Толерантність в етноконфесійних відносинах сучасної України: нові виклики та пострадянська дійсність.
3. Сучасні політики-письменники І.Драч, Д.Павличко, В.Яворівський.

Методичні поради: *Готуючи перший реферат*, слід мати на увазі, що національні меншини України отримали широку можливість задовольняти свої культурні запити. Виникли національні культурні товариства євреїв, греків,

німців. Наприклад, радіо в Маріуполі регулярно веде передачі грецькою мовою (в Донецькій області понад 100 тисяч греків), створено грецький національний університет. Відбувається обмін культурними делегаціями. Відкрилися школи з польською, румунською, угорською та іншими мовами викладання. Особливої уваги вимагає проблема розвитку культури кримськотатарського населення.

Зник державний контроль, який багато років тяжів над творчою інтелігенцією. Розширилися можливості гастрольної діяльності. Однак багато театрів, творчих колективів через скорочення державного фінансування виявилися у складній ситуації. Відбувається, з одного боку, усвідомлення необхідності їх підтримки органами влади, в тому числі місцевої, з другого боку, йде пошук спонсорів, меценатів. Прикладом може служити Донецький оперний театр імені А. Солов'яненка, художнім керівником якого В. Писарев. Тут не припиняються прем'єри спектаклів, з успіхом проходять зарубіжні гастролі, організовуються національні і міжнародні фестивалі.

Нові можливості відкриваються перед українською культурою у зв'язку з формуванням в Україні громадянського суспільства. Новий громадський (так званий «третій» – на відміну від перших двох – державного та комерційного, бізнесового) суспільний сектор – це сума недержавних неприбуткових організацій, які сьогодні вже здатні впливати на хід суспільних, зокрема культурних процесів.

Готуючи *другий реферат*, слід зазначити, що релігія була й залишається сьогодні важливим чинником у розвитку будь-якої цивілізації. Її місце в житті того чи іншого соціуму визначається різними обставинами: рівнем розвитку суспільства, суспільної свідомості, культури, традиціями, впливом суміжних соціально-політичних утворень (наприклад, Візантія і Київська Русь).

У сучасному світі роль релігії досить значна, хоча треба мати на увазі, що багато що залежить від вміння тієї чи іншої релігії адаптуватись до сучасних реалій у швидкоплинному сучасному світі. Принципово змінилися відносини держави і церкви. Конституція України гарантує громадянам свободу

совісті і віросповідання, зберігаючи відокремлення церкви від держави і школи від церкви. Ці положення законодавства з тих, що декларуються, перетворилися на реальні. В Україні за станом на 1 січня 2000 р. діяло близько 22 тисяч релігійних організацій, які входять до 80 конфесій, течій і напрямів. З проголошенням незалежності України відбувся розкол у православній церкві. Склалися три православні конфесії: Українська православна церква Московського патріархату, Українська православна церква Київського патріархату й Українська автокефальна православна церква. Відновлена діяльність Української греко-католицької церкви, крім того існують римсько-католицька церква, 32 напрями протестантства (баптисти, адвентисти сьомого дня, єгови́сти тощо), общини юдеїв, іслам, нетрадиційні культури (РУН-віра, кришнаїти, буддисти). Релігійним общинам повернені націоналізовані в минулому будівлі. Відновлено шедевр української храмової архітектури – Михайлівський золотоверхий собор, а також Успенський собор Києво-Печерської лаври.

XX сторіччя в історії української культури, як і в усьому світі, повне протиріч, досягнень і втрат. Особливістю розвитку національної культури є визначальна роль політичного чинника. Основні його етапи збігаються з основними етапами політичної історії. Нові можливості відкриває перед культурою утворення української незалежної держави. Однак досі (до кінця XX століття) їх використання було утруднене кризою. Вихід з неї – завдання не тільки економіки, але й культури.

Готуючи *третій реферат*, варто зазначити, що участь інтелігенції в політичному житті країни особливо активною була в переломні моменти. Досить пригадати імена визначного українського історика, Голови Центральної Ради М.Грушевського, талановитого письменника, Голову Генерального секретаріату В.Винниченка, учасників дисидентського руху І.Світличного, В.Симоненка, В.Стуса. Нині сучасні політики-письменники І.Драч, Д.Павличка, В.Яворівський беруть активну участь у політичному житті України.

Творчий шлях Іван Драч розпочав у період «хрущовської відлиги». Дебютував 1961 р., коли київська «Літературна газета» опублікувала його поему-трагедію «Ніж у сонці». Член Спілки письменників України з 1962 р.

Навчався від 1958 р. у Київському університеті. Був виключений за політичні погляди; у вересні 1961 р. перейшов на заочний відділ і став працювати в редакції газети «Літературна Україна». Закінчив Вищі сценарні курси в Москві. Тоді ж написав перші вірші, деякі з них були критичними щодо радянської влади.

До того ж часу належать перші контакти І.Драча з українськими дисидентами. Однак після їх розгону та арештів радянським режимом І.Драч написав відкритий лист, у якому каявся у своїх зв'язках з дисидентами (травень 1966 р.), після чого стосунки поета й офіційної влади суттєво покращились. У 1976 р. він отримав Державну премію УРСР ім. Т.Г.Шевченка за збірку віршів. У 1983 р. І.Драчу було присуджено Державну премію СРСР з літератури.

І.Драч працював у газетах «Літературна Україна» і «Батьківщина», а також на кіностудії ім. О.П.Довженка. Після початку Перебудови відновив контакти в дисидентських колах.

На І з'їзді Народного Руху України за перебудову 7-10 вересня 1989 р. був обраний його головою: з 1109 делегатів І з'їзду 38 голосів «проти», 15 – «утрималися» – всі інші – «за». (1-й заступний голови Руху – Сергій Конев, заступники Володимир Яворівський, Володимир Черняк, Михайло Горинь).

З 28 лютого по 4 грудня 1992р. він був співголовою НРУ разом з В'ячеславом Чорноволом і Михайлом Горинем.

Пізніше очолив громадську організацію – Товариство «Україна-Світ».

Весною 1990 р. був обраний депутатом Верховної Ради України від Артемівського (№ 259) виборчого округу. За нього проголосувало 66,38% виборців.

З березня 1998 р. по квітень 2002 р. – Народний депутат України 3-го скликання

На парламентських виборах 31 березня 2002 р. І. Драч виступав у списку «Нашої України» під номером 31. Таким чином, він втретє став членом Парламенту України.

Дмитро Павличко – український поет, перекладач, літературний критик, громадсько-політичний діяч. Один з найвизначніших українських перекладачів. Перекладає з англійської, іспанської, італійської, французької, португальської, їдиш та багатьох слов'янських мов. Завдяки зусиллям Д.Павличка вперше українською мовою з'явилося повне зібрання творів Шекспіра в шести томах (вид. «Дніпро» 1986 р.).

Український читач познайомився з Шарлем Бодлером, Гвездославом, Луїсом де Камоенсом та багатьма іншими іменами світової літератури.

З жовтня 1995 р. до травня 1998 року Д.Павличко був Надзвичайним і Повноважним Послом України в Словацькій Республіці. Д.Павличко був також Послом України в Республіці Польща в період з весни 1999 р. по лютий 2002 р. Завдяки його клопотанню в центрі Варшави за півкілометра від знаменитих Варшавських Лазенок в березні 2002 р. було споруджено пам'ятник Тарасу Шевченку.

Дмитро Павличко – перший голова Товариства української мови ім. Т.Г.Шевченка (1989 р.), голова УВКР (Українська Всесвітня Координаційна Рада) (з 2006 р.).

Дмитро Павличко має звання Герой України та орден Держави (2004 р.) за визначний особистий внесок у розвиток української літератури, створення вершинних зразків поетичного слова, плідну державну і політичну діяльність.

Митця нагороджено орденом князя Ярослава Мудрого IV ст. (2009 р.), V ст. (1999 р.), орденом «За заслуги» III ст. (1997 р.).

Володимир Яворівський – український письменник, громадсько-політичний діяч. У 1989-1991 рр. – народний депутат СРСР, член Міжрегіональної депутатської групи, що була опозиційною до тодішньої влади, у яку входили такі відомі постаті, як Борис Єльцин, Андрій Сахаров, Василь Биков, Віталій Коротич, Анатолій Собчак.

Народний депутат України 1-го, 2-го, 4-го, 5-го, 6-го скликань (з 1990 по 1998 рр. та з 2002 понині).

Один із засновників Народного Руху України, очолював Оргкомітет Руху, з 1989 р. – голова Київської координаційної ради Руху. Член Демократичної партії України у 1990-999 рр., її голова – з грудня 1992 р. по березень 1999 р.

З вересня 1996 р. по липень 1999 р. – голова Комітету Державних премій України ім. Т.Шевченка. Член Комітету Державних премій України ім. Т.Шевченка з вересня 1999 р. по жовтень 2001 р., член Ради з питань мовної політики при Президентові України з лютого 1997 р. по листопад 2001 р.

З березня 1998 р. – кандидат в народні депутати України від «Блоку демократичних партій – НЕП» по виборчому округу № 96, Київська область. Голова підкомітету у зв'язках із співвітчизниками, що мешкають за межами України Комітету з прав людини, національних меншин і міжнародних відносин.

Член групи «Конституційний центр» (до цього – член групи («Державність»). На час виборів, голова Комісії з питань Чорнобильської катастрофи ВР України. Секретар правління Спілки письменників України.

Народний депутат України 4 скликання з 2002 по 2006 рр. по виборчому округу № 123 Львівської області. Член фракції «Наша Україна» ВР України з травня 2002 р., голова підкомітету Комітету з питань свободи слова та інформації з

червня 2002 р., голова Політради, член правління ПРП з травня 1999 р.

У 2006 році обраний по багатомандатному загальнодержавному округу від «Блоку Юлії Тимошенко» – виборчий блок політичних партій «Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина»», «Українська соціал-демократична партія». Порядковий номер у списку 22. Член депутатської фракції «Блок Юлії Тимошенко» (політичних партій «Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина», Українська соціал-демократична партія).

Голова Комітету Верховної Ради України з питань культури і духовності з жовтня 2001 року. Голова Національної спілки письменників України з жовтня 2001 по листопад 2011 року.

Володимир Яворівський є лауреатом Державної премії України ім. Т.Г.Шевченка за повість «Вічні Кортеліси» (1984 р.), а також Літературної премії імені Дмитра Загула (2005 р.) та має Орден Христа Спасителя УПЦ КП.

5. Завдання для самоперевірки знань:

Завдання 1.

Коли відбулися такі події:

- а) Львів внесено до списку міст всесвітньої культурної спадщини ЮНЕСКО;
- б) виведення в космос першого українського супутника «Січ-1»;
- в) відкриття українського культурного центру в Москві;
- г) відкриття на майдані Незалежності у Києві пам'ятника козаку Мамаю;
- д) перше відзначення в Україні Дня українського козацтва
Листопад 1998 р.; Вересень 1995 р.; Жовтень 2001 р.; Жовтень 1999 р.; Грудень 1998 р.

Завдання 2.

Які церковні організації були відроджені в Україні у кінці 80-х – на початку 90-х років:

- а) православна церква (Московський патріархат);
- б) Українська автокефальна православна церква;
- в) Українська греко-католицька церква;
- г) православна церква (Київський патріархат);

д) баптистські організації.

Завдання 3.

Ким і коли було запроваджено державність української мови:

- а) Верховна Рада УРСР у жовтні 1989 р. затвердила Закон про мови в Українській РСР;
- б) рішенням товариства «Просвіта», яке виникло в 1991 р.;
- в) рішенням Народного руху в серпні 1991 р.

Завдання 4.

Яку політичну організацію створила українська інтелігенція під керівництвом письменницьких кіл, що відіграла велику роль у формуванні незалежної України:

- а) Гельсінська група;
- б) Народний рух;
- в) Організація «Спадщина»;
- г) Соціалістична партія.

Завдання 5.

Якими законодавчими актами визначалась культурна політика незалежної України:

- а) Декларацією про державний суверенітет України;
- б) Основами законодавства України про культуру (1992 р.), Конституцією України (1996 р.);
- в) Актом проголошення незалежності України (24 серпня 1996 р.).

Завдання 6.

Які процеси у реформуванні освіти сучасної України мають негативний характер:

- а) формування різних типів навчальних закладів;
- б) зростання кількості нових типів навчальних закладів;
- в) значне зростання платних форм навчання, що обмежує можливості навчання дітей із бідних сімей.

Завдання 7.

Яка найважливіша проблема церковного життя в сучасній Україні:

- а) зміцнення позицій греко-католицької церкви;
- б) розширення впливу Української православної церкви (Київського патріархату);
- в) створення єдиної національної церкви в Україні.

Завдання 8.

Заповніть таблицю: «Відомі діячі української культури»

<i>Галузі</i>	<i>Прізвища</i>
Образотворче мистецтво	
Музика	
Літературознавство	
Кіно	
Театр	
Телебачення	

Завдання 9.

До реєстру світової спадщини ЮНЕСКО ввійшли відомі пам'ятки України:

- а) Києво-Печерська лавра;
- б) Полтавський Хрестовоздвиженський монастир;
- в) Благовіщенський собор у Харкові;
- г) Палац К.Розумовського в Батурині.

Завдання 10.

Коли було ухвалено «Закон про мови в Українській РСР»:

- а) 1989;
- б) 1990;
- в) 1991;
- г) 1988.

Завдання 11.

Під керівництвом учених Інституту історії Академії наук УРСР було видано 26-томну роботу:

- а) «Історія міст і сіл УРСР»;
- б) «Історія української літератури»;
- в) «Інтернаціоналізм чи русифікація?»;
- г) «Літературно-науковий вісник».

6. Питання для дискусії:

- ✓ У чому проявляється спадковість та поступальний розвиток культурного процесу у суспільстві ?
- ✓ Як Ви оцінюєте мовну ситуацію в Україні на сучасному етапі ?
- ✓ Який вплив здійснює глобалізація й інтеграція на інтелектуальний і культурний розвиток людини ?
- ✓ Чим, на вашу думку, зумовлюється необхідність продовження освіти впродовж усього життя ?
- ✓ Назвіть зміни, які сталися в освітянській галузі за роки незалежності України.

7. Запитання для поточного контролю знань:

1. У чому суть сучасного українського національно-культурного відродження?
2. Що є новим у законодавстві України про культуру ?
3. Які чинники розвитку української культури та її перспективи ?
4. Які мистецькі досягнення української діаспори ?
5. У чому полягає мистецьке значення кінофестивалю «Молодість» ?
6. Чим було викликане формування у митців нового політичного та естетичного мислення ?
7. Назвіть імена і тематику торів представників сучасної української літератури.
8. Визначте роль режисера і сценариста В.Бортка в розвитку українського кіно.
9. Назвіть прізвища сучасних українських акторів та з'ясуйте спрямованість їхнього мистецького таланту.
10. Назвіть прізвища сучасних українських художників, охарактеризуйте їх виставки і тематику творів.

Питання для самостійного вивчення:

1. Культуротворчі процеси в Україні після здобуття незалежності.
2. Реформування системи середньої, спеціальної та вищої освіти в Україні. Приєднання до Болонської системи вищої освіти.
3. Розвиток сучасної української літератури. Поширення комерційних жанрів.

Методичні поради:

Розгляд *першого питання* слід почати з соціально-політичної та культурно-мистецької ситуації в Україні після проголошення незалежності України, коли відбувались процеси ідеологічної, національно-політичної, інституційної та інформаційної трансформації. Особливу увагу слід звернути на вплив ринкових відносин та масової культури у формуванні національного культурного простору, створення мережі

культурної індустрії та культурної комунікації у зв'язку з виникненням Інтернету та поширенням цифрових технологій.

У контексті *другого питання* слід згадати, що реформування освіти розпочалося ще в 1984 р., зокрема запроваджувалося навчання з 6 років, реорганізація 8-річних шкіл у 9-річні, середні в 11-річні. Після проголошення незалежності України і розбудови самостійної держави Україна створила принципово нові, формально цілком сприятливі умови для розвитку культури. У 1992 р. було ухвалено «Основи законодавства про культуру», якими передбачені заходи подальшого розвитку української національної культури. У цьому ж році була розроблена Державна національна програма «Українська освіта в ХХІ ст.», прийнято «Закон про освіту». У цих документах передбачена демократизація освіти, посилення технічного забезпечення шкіл, видання підручників, створення університетських комплексів, мережі ліцеїв. У 2005 р. Україна приєдналася до Болонського процесу з метою інтеграції національної освіти в європейський освітній простір. Здійснюється перехід на триступеневу підготовку: бакалавр, спеціаліст, магістр. Вузи стають більш автономними. У системі Національної академії наук України створено декілька нових наукових інститутів: Інститут української археографії, Інститут української мови, Інститут народознавства. Запроваджено систему президентських нагород 1995 р. як форму консолідації нової, справді національної еліти. Окрім Почесної відзнаки Президента, затверджено орден Богдана Хмельницького, відзнаку «За мужність», орден Ярослава Мудрого, орден княгині Ольги.

Готуючись до *третього питання*, слід відзначити складність розвитку літературного процесу в Україні. У 90-ті рр. продовжували творити письменники старшого покоління (І.Драч, В.Дрозд, Р.Іванчук, П.Загребельний, Л.Костенко, Ю.Мушкетик, Б.Олійник, Д.Павличко), нині активно працюють письменники середнього покоління, дебютанти 80-х рр. (Ю.Андрухович, О.Забужко, Ю.Винничук, В.Герасим'юк та ін.), заявила про себе й молодь, дебютанти ХХІ ст. (Л.Дереш, С.Жадан, Т.Малярчук). Література відчуває на собі тиск ринку, вона змушена йти за читачем (покупцем), продукуючи

комерційні жанри (детектив, любовний роман, фентезі). Розвиток сучасного театрального мистецтва в Україні пов'язане передусім з діяльністю таких яскравих режисерів, як Р. Віктюк, Б. Жолдак, С. Донченко, Б. Шарварко. Дебютувала плеяда молодих драматургів – Н.Неждана, О. Миколайчук, О. Гончаров, Л.Паріс, К.Демчук та ін. Діє Національна спілка театральних діячів України, Національний центр театрального мистецтва імені Леся Курбаса.

8.Інформаційні джерела:

15. – С. 107-112; . – С. 298-317; 22. – С. 274-288; 23. – С. 431-437; 24. – С. 495-503; 29. – С.549-565; 52. – С. 238-241; 48. – С. 354-357.

**Література для підготовки рефератів
та поглибленого вивчення дисципліни**

1. Абрамович С.Д, Чікарькова М.Ю. Світова та українська культура: Навчальний посібник. – Львів: Світ, 2004. – 324 с.
2. Бойко Ю.М. Українська та зарубіжна культура: історія становлення і розвитку культури стародавнього світу (курс лекцій). – Вінниця, 2001. – 273 с.
3. Бокань В., Польовий Л. Історія української культури: Навч.посіб.-К.: МАУП, 2002. – 256 с.
4. Возняк М. С Історія української літератури. – Львів «Світ», 2004. – Кн. 1. – 324 с.
5. Енциклопедія українознавства. – Т. 1-4. – Львів, 1993 – 1994.
6. Європейська та українська культура в нарисах / За ред. І.З. Цехмістро – К., 2003. – 324 с.
7. Історія світової та української культури: Підруч. для вищ. закл. освіти / Греченко В. А., Чорний І. В., Кушнерук В. А., Режко В. А. Ї К.: Літера, 2002. – б 463 с.
8. Історія української культури у 5 т. Т.3. Українська культура другої половини XVII – XVIII ст. [Александрович В.С., Борисенко В.Й., Виврот Т.М.] – К.:Наукова думка, 2003. – 1246с.
9. Історія української та зарубіжної культури/ За ред. С.М. Клапчука, В.Ф. Остафійчука. – К.: Видавництво «Знання», 2002 – 351с.
10. Історія української культури у 5 т. [Асеев Ю.С., Баран В.Д., Баранов І.А.] – К.: Наукова думка, 2001.
11. Кордон М.В. Історія української культури: навч. пос. / М.В. Кордон. – Львів: «Магнолія 2006», 2011. – С. 274-288.
12. Кордон М.В. Українська та зарубіжна культура: Курс лекцій / М.В. Кордон. – К.: ЦУЛ, 2002. – С. 431-437.
13. Кордон М.В. Українська та зарубіжна культура: Підручник / М.В. Кордон. – К.: ЦУЛ, 2007. – С. 495-503.

14. Лекції з історії світової і вітчизняної культури: Навчальний посібник. Вид. 2-ге, перероб. і доп. / За ред. Проф. А.Яртися та проф. В.Мельника. –Львів: Світ, 2005. – 234 с.
15. Павленко О.П. Культурологія: Посібник для підготовки до іспитів. – 2-ге вид.– К.: Вид. Паливода А.В., 2006. – 106 с.
16. Словник символів культури України: Навч. посіб./ За ред. В.П.Коцура; О.І.Потапенко, М.К.Дмитренка. –К.: Міленіум, 2002.
17. Теорія та історія світової і вітчизняної культури: Курс лекцій: Навч. посіб. / А.К.Бичко, П.І. Гнатенко, А.М.Феокистова ін. – К.: Либідь, 1992. Ї 390 с.
18. Українська культура: Історія і сучасність: Навч. посіб.для студентів ун-тів та пед. ін-тів / С. О. Черепанова, В. Г. Скотний, І. В. Бичко та ін. –Львів: Світ, 1994. – 455 с.
19. Українська та зарубіжна культура: Навч. посіб./ За ред. М.М.Заковича. – К.: Знання, 2000. – 435 с.
20. Шевнюк О.Л. Українська та зарубіжна культура. – К., 2002. – 345 с.

Інтернет-мережа:

- litopys.org.ua/krypcult
- litopys.narod.ru/istkult
- izbornyk.narod.ru
- www.culturalstudies.in.ua
- www.lib.ua-ru.net
- www.book-ye.com
- readbookz.com/books/210.html

ІНДИВІДУАЛЬНІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ ТА МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО ЇХ ВИКОНАННЯ

З метою підвищення ефективності самостійної роботи розроблені обов'язкові та вибіркові індивідуальні завдання з усіх тем дисципліни, які враховують здібності й можливості кожного студента та спрямовані допомогти йому об'єктивно оцінювати власні знання і розуміти, якою мірою він навчений самостійно застосовувати їх для засвоєння нової інформації. Ці завдання передбачають написання рефератів, есе, рецензій, підготовку повідомлень, складання опорних конспектів, розширених планів виступу, розробку сценарного плану рольової гри, практичні завдання пошукового характеру тощо. Вони дозволяють визначити не тільки, як студент оволодіває сумою знань, але й як він реалізує можливості для особистого інтелектуального розвитку, спрямовані на формування аналітичного мислення і розвиток його творчих здібностей.

Обов'язкові індивідуальні завдання включають питання, що програмою дисципліни виносяться на самостійне вивчення, або як доповнення до тем, які розглядаються на семінарах. Вибіркові – містять переважно завдання проблемно-пошукового, пошукового або практичного характеру.

При складанні індивідуальних завдань враховувалися принципи диференційованості та різнорівневості. Тому вони надають студентам можливість вибору – залежно від рівня підготовки обрати для виступу чи написання реферату тему аналітичного характеру (наприклад, «Мазепинське» бароко в українській культурі), або інформаційного («Архітектура стилю модерн в українській культурі початку ХХ ст.»).

Роботи підвищеної складності вимагають глибокого ознайомлення з проблемою, з'ясування причинно-наслідкових зв'язків подій, уміння зробити висновки, відповіді на альтернативні питання і підготуватися до «захисту» своєї точки зору або точки зору авторів, якщо студент погоджується з нею. Завдання середньої складності передбачають аналіз подій на основі опрацьованої літератури і висловлення власної оцінки. Третя група завдань розрахована на студентів з інформативним рівнем знань. Виконання

студентами індивідуальних завдань різного ступеня складності, виявляють не тільки їх знання, а й навички праці з інформаційними джерелами, вміння логічно, послідовно викладати матеріал і робити висновки, розкривати методи доведення власного погляду на історико-культурну проблему.

Практика засвідчує, що застосування різнорівневих індивідуальних завдань у поєднанні з рейтинговою системою оцінки знань студентів сприяє всебічному розвитку їх здібностей і підвищує особисту відповідальність за результати своєї праці. Аналіз викладачем результатів виконання студентами індивідуальних завдань дає йому можливість ужити необхідні коригувальні та запобіжні дії з удосконалення процесу управління підготовкою студентів.

ІНДИВІДУАЛЬНІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ

Тема 1. Вступ до курсу «Історія української культури»

Варіанти обов'язкових завдань:

Теми навчальних рефератів:

Функції культури: соціальний вимір.

Співвідношення культури і цивілізації у дослідженнях ХХ ст.

Сучасні субкультури як виклик офіційній культурі.

Повідомлення:

Специфіка елітарної культури.

Народна культура та її різновиди.

Виклики сучасної масової культури.

Варіанти завдань за вибором студента:

Теми рефератів

для поглибленого вивчення курсу:

Проблема періодизації розвитку української культури.

Культура і контркультура в Україні.

Теорія культурних хвиль і культурно-історичних епох Дмитра Чижевського.

Іван Франко як дослідник української культури.

Джерела дослідження історії української культури.

Практичні творчі завдання:

Підготовка кросворду з теми;

складання загальноюючої таблиці «Функції культури».

Тема 2: Архаїчні культури на території сучасної України

Варіанти обов'язкових завдань:

Теми навчальних рефератів:

Періодизація та характерні особливості архаїчних культур на території сучасної України.
 Міфологічний характер первісного мислення та освоєння світу.
 Ранні форми релігійних вірувань і мистецтва.
 Археологія і культура.

Повідомлення:

Проблема праісторії та витоків української культури.
 Найдавніші археологічні культури в межиріччі Дніпра та Дністра.
 Артефакти періоду мезоліту на території України.
 Вікентій Хвойка як дослідник архаїчних культур.

Варіанти завдань за вибором студента:

Теми рефератів

для поглибленого вивчення курсу:

Особливості трипільської кераміки.
 Ювелірне мистецтво скіфів.
 Скіфська культура в античних джерелах.
 Міфологічний простір стародавніх слов'ян та його відгуки в українській культурі.

Практичні творчі завдання:

Підготовка презентації з теми: «Символіка світового дерева».
 Підготовка кросворду.
 Написання пошукового есе на тему: «Таїна Велесової книги».

Тема 3: Культура Київської Русі та Галицько-Волинського князівства у контексті європейської середньовічної культури

Варіанти обов'язкових завдань:

Теми навчальних рефератів:

Історичні умови становлення культури Київської Русі.
 Візантійські впливи у культурі Княжої доби.
 Культуротворча діяльність Ярослава Мудрого.
 Розвиток писемності і книжної справи в Русі-Україні.
 Наукові знання Київської Русі.

Повідомлення:

Розвиток медицини у Київській Русі.
 Київська Русь – країна міст.
 Специфіка землеробської культури Княжої доби.

Варіанти завдань за вибором студента:

Теми рефератів

для поглибленого вивчення курсу:

Пантеон києворуських богів.
 Реймське євангеліє як пам'ятка давньоруської книжності.
 Ювелірне мистецтво Княжої доби.
 Музика і спів в Україні XI – XIII ст.
 Жанрова розмаїтість літератури Київської Русі.
 «Києво-Печерський патерик» – золота книга українського люду.

Практичні творчі завдання:

Підготовка презентації на тему: «Літописи Княжої доби».
 Складання таблиці «Архітектура Київської Русі: еволюція, жанрова специфіка».
 Підготовка матеріалів до дискусії на тему: «Перші руські святи: хто вони?»
 Підготовка вікторини «Сакральний живопис Київської Русі».

Тема 4. Українська культура другої половини XIV – першої половини XVII ст.

Варіанти обов'язкових завдань:

Теми навчальних рефератів:

Ренесанс в європейській культурі.
 Загальна характеристика, ідейні й естетичні засади європейського Ренесансу. Гуманістичний характер ренесансної культури.
 Своєрідність формування українського Ренесансу.

Повідомлення:

Книговидавнича і культурна діяльність Є.Плетенецького та З.Копистенського.
 Українська графіка епохи Ренесансу.
 Полемічна література: особливості жанру, тематика, персоналії.

Іван Вишенський – визначний представник української культури кінця XVI – перших десятиліть XVII ст.

Варіанти завдань за вибором студента:

Теми рефератів

для поглибленого вивчення курсу:

Наукові знання епохи Ренесансу.

Українські ренесансні гуманісти у європейському контексті.

Україна у творчості Себастьяна Фабіана Кленовича.

Замки і фортеці другої половини XIV – першої половини XVII ст.

Сакральний зміст і живописна майстерність українського іконостасу XVI – першої половини XVII ст.

Практичні творчі завдання:

Підготовка кросворду за темою

Написання науково-популярної статті «Специфіка українського Ренесансу в архітектурі».

Написання есе на тему: «Полтавський слід Пересопницького євангелія».

Тема 5. Українська культура епохи бароко

Варіанти обов'язкових завдань:

Теми навчальних рефератів:

Суперечливий характер світогляду епохи бароко.

Бароко і класицизм у культурі Нового часу.

Культурна та релігійна місія козацтва.

Мазепинська доба в українській культурі.

Полкові і гетьманські столиці як культурні центри України другої половини XVII – XVIII ст.

Європейська культура ХУІІІ ст.: від класицизму до реалізму.

Особливості Просвітництва в Україні.

Повідомлення:

Регіональні особливості бароко на Лівобережній та Західній Україні.

Специфіка львівського бароко.

Іван Величковський – видатний поет епохи.

Варіанти завдань за вибором студента:**Теми рефератів**

для поглибленого вивчення курсу:

Ідейні засади культури Нового часу.

Видатні діячі Просвітництва в Україні.

Творчість українських учених і митців на ниві російської культури.

Своєрідність класицизму в Україні.

Розвиток усної народної творчості другої половини XVII – XVIII ст.

Практичні творчі завдання:

Написання тез повідомлення «Українське бароко у світовому контексті» на науковій студентській конференції.

Написання твору-роздуму на тему: «Інтерпретації українське бароко у національному мистецтві XX ст.»

Підготовка кросворду «Діяльність Києво-Могилянської академії».

Підготовка вікторини на тему: «Український бароковий живопис».

Тема 6: Українська культура XIX – початку XX ст.**Національно-культурне відродження.****Варіанти обов'язкових завдань:****Теми навчальних рефератів:**

Модерний період національно-культурного відродження в Україні та

його характеристики.

Національно-культурні осередки і товариства XIX – початку XX ст. та

специфіка їхньої діяльності.

Повідомлення:

Український національний характер у прозі і драматургії.

Театральні корифеї XIX ст.

Музичне та образотворче мистецтво на початку XX ст.

*Варіанти завдань за вибором студента:***Теми рефератів****для поглибленого вивчення курсу:**

Головні тенденції і періодизація розвитку української культури XIX ст.

Віровизнавчий чинник українського буття та його вплив на формування українського культурно-національного простору.

Особливості народницького періоду національно-культурного відродження.

Особливості українського літературного процесу.

Розвиток театрального і музичного мистецтва.

Образотворче мистецтво в Україна XIX ст.

Практичні творчі завдання:

Написання тез повідомлення «Суспільно-політичні, духовно-ідеологічні процеси в Україні наприкінці XVIII – початку XIX ст.» на науковій студентській конференції.

Підготовка кросворду «Культурна діяльність Тараса Шевченка».

Підготовка вікторини на тему: «Український живопис XIX ст.: автори і шедеври».

Тема 7: Українська культура в міжвоєнний період*Варіанти обов'язкових завдань:***Теми навчальних рефератів:**

Розвиток культури в добу Української революції (1917–1923 рр.).

«Розстріляне Відродження» 20-30-х рр. XX ст. та його трагічні наслідки для української культури.

Повідомлення:

Особливості радянської доби в українській культурі. Панування соцреалізму.

Головні тенденції і періодизація розвитку української культури XX ст.

*Варіанти завдань за вибором студента:***Теми рефератів****для поглибленого вивчення курсу:**

Культурне будівництво у радянській Україні у 20-30 рр. XX ст.

Практичні творчі завдання:

Підготовка кросворду з теми.

Складання таблиці «Модерн і класицизм у архітектурі України».

Підготовка презентації «Класицизм в архітектурі Полтави».

Тема 8: Українська культура в роки Другої світової війни

Варіанти обов'язкових завдань:

Теми навчальних рефератів:

Війна і культура: перерва чи неперервність розвитку культури ?

О.Богомолець: досягнення на ниві науки.

Повідомлення:

Хто така Тетяна Яблонська ?

Науково-технічні досягнення українських учених в роки війни.

Творчість Івана Кавалерідзе.

Варіанти завдань за вибором студента:

Теми рефератів

для поглибленого вивчення курсу:

Кіно і театр на фронтах війни.

Практичні творчі завдання:

Складання порівняльної таблиці «Культурні втрати в роки війни».

Підготовка презентації «М.Палладін і М.Стражеско».

Тема 9: Культура Радянської України у другій половині 40-х – 1980-ті рр.

Варіанти обов'язкових завдань:

Теми навчальних рефератів:

Феномен дисидентів-шістдесятників як спроба відновлення української самобутності.

Творчість діячів української культури в еміграції.

Період «перебудови» в Україні як передумова національного відродження української культури.

Повідомлення:

Образ України й українця, історичної долі у художньо-словесних і образотворчо-мистецьких моделюваннях. Постмодерністичні тенденції в сучасній українській культурі. Особливості та характерні риси українського соціокультурного простору наших днів.

Варіанти завдань за вибором студента:

Добірка матеріалу «Мистецтво радянської доби у Полтавській галереї мистецтв».
Розробка вікторини.

Тема 10: Культура незалежної України.

Варіанти обов'язкових завдань:

Теми навчальних рефератів:

Досягнення суспільних і природничих наук у ХХ ст.
Культура, освіта й наука як складові стратегії сучасного державотворення.

Повідомлення:

Світове українство різних історичних періодів.
Молодіжна і професійна субкультури.
Культура українського народу в контексті світової культури.
Перспективи розвитку української культури у ХХІ ст.

Варіанти завдань за вибором студента:

Повідомлення:

Культура українського зарубіжжя.
Внесок українства у світову культуру.
Основні проблеми культурного життя в сучасних умовах.

ПОРЯДОК І КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ ЗНАТЬ СТУДЕНТІВ

Контрольні заходи передбачають проведення поточного, рубіжного та підсумкового семестрового контролю.

Поточний контроль здійснює перевірку якості вивчення студентами певних тем у межах навчального модуля. Він базується на методичних рекомендаціях, що надаються студенту разом із списком зазначеної для опрацювання літератури. Об'єктами поточного контролю є систематичність та активність роботи на семінарських заняттях і виконання завдань для самостійного опрацювання.

Рубіжний, або модульний контроль визначає рівень засвоєння студентом матеріалу навчальних модулів дисципліни. Найчастіше він проходить у формі письмової контрольної роботи, перелік питань якої заздалегідь доводиться до відома студентів. За відсутності студента на модульному контролі він отримує «0» балів і може його скласти лише один раз протягом семестру або в кінці семестру за графіком кафедри.

Атестація – це комплексне визначення успішності студента, що проводиться двічі на семестр.

Підсумковий семестровий контроль – оцінює рівень засвоєння студентом дисципліни за семестр. Здійснюється на основі результатів поточного і підсумкового контролю знань.

Індивідуальний числовий показник досягнень студента у вивченні даного курсу називається *рейтингом*. Коефіцієнт рейтингу залежить від виконання студентом робочого плану навчальної дисципліни і є показником інтенсивності та систематичності його роботи.

Поточне оцінювання знань студентів

Поточний контроль з дисципліни «Історія української культури» здійснюється в процесі аудиторної, індивідуальної та самостійної роботи. Формами поточного контролю є усне опитування, тестування, захист або презентація індивідуальних науково-пошукових або навчально-дослідних робіт, модульні контрольні роботи тощо. Об'єктами поточного контролю є відвідування семінарських занять та активність роботи протягом

семестру, результати виконання модульних контрольних робіт, підготовка та захист індивідуальних пошукових завдань, участь у наукових студентських конференціях тощо.

На лекціях оцінюється вміння студентів складати опорні конспекти, плани, тези тощо. На семінарських заняттях здійснюється перевірка засвоєння та розуміння певних тем курсу, якості самостійного опрацювання визначених проблем, здатності публічно їх представити (презентувати) тощо. Одночасно студенти демонструють такі вміння, як самостійність мислення, загальний інтелектуальний потенціал, навички аналізу і культури полеміки. Форми контролю *самостійної роботи студентів* визначаються викладачем залежно від конкретних навчальних завдань – перевірки вивченого матеріалу, виявлення у студентів практичних навичок роботи з літературою, розвиток творчого мислення тощо. Самостійна робота студентів під контролем викладача, але без його посередньої участі дає можливість студентам оцінити ступінь власної інтелектуальної підготовки і наявність відповідних знань, умінь і навичок. Передусім – це *реферативна робота* студентів та їх *науково-дослідницька діяльність*, контроль за якими здійснюється під час виступів на семінарах і конференціях.

Однією з форм поточного контролю є модульний контроль – рубіжна атестація студентів шляхом проведення письмових контрольних робіт і діагностичних тестів. Навчальний матеріал курсу «Історія української культури» умовно складається з одного модуля.

Модульний контроль включає в себе репродуктивні й аналітичні питання і тестові завдання до кожної теми, що згруповані у три блоки. Завдання першого блоку (I рівень) містять вимоги, спрямовані на діагностування уявлень студента про предмет, з'ясовують, наскільки він володіє хронологією й понятійним апаратом. Завдання другого блоку (II рівень) орієнтовані на достатнє оволодіння програмовим матеріалом і вимагають від студента вміння застосовувати заданий алгоритм дій для його аналізу та самостійної репрезентації. Завдання третього блоку (III рівень) дозволяють студентам використовувати набуті знання та вміння у нестандартних

ситуаціях, спонукають їх до творчої діяльності з елементами «конструювання» нових для себе знань.

Оцінювання модульної контрольної роботи здійснюється за 20-бальною шкалою: студент одержує завдання, де заздалегідь визначені їх рівень та бали, що можуть бути отримані за роботу. Тому він самостійно вирішує, якого рівня і які саме завдання він буде виконувати. Необхідною умовою вибору є те, що завдання повинні бути з різних тем модуля.

Модульний контроль № 1 I рівень (елементарний).

Виконати тести:

Завдання 1.

Під культурою розуміють:

- а) комплекс характерних матеріальних, духовних, інтелектуальних та емоційних рис суспільства, що включає в себе не лише різні мистецтва, а й спосіб життя, основні правила людського буття, системи цінностей, традицій і вірувань;
- б) будь-яка форма існування живих істот, наділених розумом;
- в) самовизначення особи в національному контексті;
- г) одна з форм суспільної свідомості; вид людської діяльності, що відображає дійсність у конкретно-чуттєвих образах, відповідно до певних естетичних ідеалів.

Завдання 2.

Предмети і продукти матеріальної і духовної культури, штучно створені людиною, називаються:

- а) артефактами;
- в) світоглядом;
- б) мистецтвом;
- г) пам'ятками.

Завдання 3.

Функція культури, за допомогою якої реалізуються вищі духовні цінності шляхом культивування людської гідності:

- а) гуманістична;
- б) емоційно-естетична;
- в) державотворча;
- г) нормативна.

Завдання 4.

Хто з відомих культурологів стверджував, що цивілізація є культура, яка згасає і вмирає?

- а) Освальд Шпенглер;
- б) Микола Данилевський;
- в) Хосе Ортега-і-Гассет;
- г) Арнольд Джозеф Тойнбі.

Завдання 5.

Етнічна культура – це

- а) культура стійкої спільності людей, яка історично склалася на певній території і споріднена спільністю мови, традицій, побуту, особливостями психічного складу й відповідною

самосвідомістю (свідомість генетичного зв'язку з іншими представниками цієї групи);

б) вікова сукупність культур цілісного світу, синтез найкращих досягнень усіх національних культур різних народів, які населяють планету;

в) культура певної конкретно-історичної, соціальної, етнічної спільноти людей, які перебувають у певному часовому й територіальному просторі й об'єднані спільними інтересами, потребами, цінностями, установками, стереотипами;

г) культура представників локальної субкультури, яка в силу економічних і політичних обставин намагається зайняти провідне становище не лише серед певних субкультур, але і протиставити себе панівній культурі і стати її лідером.

Завдання 6.

Самовизначення особи в національному контексті – це:

а) національна ідентичність;

б) народна культура;

в) етнічна культура;

г) фольклор.

Завдання 7.

Для масової культури властиві такі риси:

а) загальнодоступність, стандартизація, засилля легкодоступних форм, маніпулятивність, комерційна вигода, прибутковість, ринкове ставлення до мистецтва, науки, політики, релігії як до виробників споживчих вартостей;

б) створення анонімними творцями, які не мають професійної підготовки;

в) намагання вирватися із світу ілюзій, протистояти маніпулюванню влади особистістю, зберегти індивідуальне «я» у творчому процесі і сприйнятті його результатів;

г) традиційність, локалізованість, консервативність, колективність.

Завдання 8.

Цілісна система, яка виражає духовний світ українського народу – єдиного соціально-етнічного цілого, яке виникло, сформувалося і розвивається в умовах історичної об'єктивності – це:

а) українська культура;

- б) українська усна народна творчість;
- в) елітарна культура;
- г) народна культура.

Завдання 9.

Українська культура як цілісна система включає в себе:

- а) матеріальну і духовну культуру, створену українцями як у материковій частині України, так і за її межами (у близькому і далекому зарубіжжі);
- б) синтез найкращих досягнень усіх національних культур різних народів, які населяють планету;
- в) соціально прийнятні форми соціально-культурної диференціації;
- г) орієнтацію на задоволення запитів і потреб еліти.

Завдання 10.

Світоглядні домінанти певної доби у культурології прийнято називати:

- а) картиною світу;
- б) етикою;
- в) філософією;
- г) аксіологією.

Завдання 11.

Добу палеоліту репрезентує культура:

- а) мізинська; в) зарубинецька;
- б) черняхівська; г) кївська.

Завдання 12.

Святилище «Кам'яна могила» було створене у добу:

- а) мезоліту; в) неоліту;
- б) палеоліту; г) бронзового віку.

Завдання 13.

Петрогліфи – це

- а) стародавні зображення на скелях, каменях, стінах печер;
- б) представлення богів в образах тварин, а священних тварин – як втілення сутності богів;
- в) доісторичні споруди у вигляді двох або більше величезних брил, поставлених вертикально й перекритих зверху кам'яною плитою;
- г) поклоніння богам-покровителям землеробства, тваринництва та інших господарських занять.

Завдання 14.

Трипільську культуру відкрив:

- а) В.Хвойка; б) М.Грушевський;
в) М.Максимович; г) Б.Мозолевський.

Завдання 15.

Трипільці будували поселення у формі

- а) кола; б) прямокутника;
в) квадрата; г) ромба.

Завдання 16.

Імовірно, що скіфський Гелон був розташований на території археологічної пам'ятки

- а) Більське городище; в) Товста могила;
б) Кам'яна могила; г) курган Солоха.

Завдання 17.

Золота пектораль – це пам'ятка:

- а) скіфської культури; в) трипільської культури;
б) черняхівської культури; г) зарубинецької культури.

Завдання 18.

У давній слов'янській міфології богом вітру був:

- а) Стрибог; в) Велес;
б) Перун; г) Ярило.

Завдання 19.

Грецький історик, який писав про давніх скіфів:

- а) Геродот; б) Пліній Старший;
в) Прокопій Кесарійський; г) Птолемей.

Завдання 20.

Землеробські вірування давніх слов'ян пов'язані з культом:

- а) Сонця; б) Місяця;
в) Венери; г) Марса.

Завдання 21.

Перші спроби хрещення Русі були здійснені:

- а) у 850 рр.; в) у 870 рр.;
б) у 860 рр.; г) у 890 рр.

Завдання 22.

У результаті релігійної реформи Володимира кількість язичницьких богів зменшилася до

- а) трьох; в) п'яти;
б) чотирьох; г) шести.

Завдання 23.

Православний храм символізує

- а) корабель; в) дорогу;
б) острів; г) міст.

Завдання 24.

Центральною мозаїкою Софійського собору є

- а) Богоматір Оранта; б) Спас Нерукотворний;
в) Вишгородська Богоматір; г) Ангел – золоті власи.

Завдання 25. Перший правовий кодекс Київської Русі називався:

- а) «Слово про Закон і Благодать»; б) «Слово о полку Ігоревім»;
в) «Руська правда»; г) «Повість минулих літ».

Завдання 26: Перший митрополит із русичів Іларіон Київський написав твір:

- а) «Слово про Закон і Благодать»; б) «Слово о полку Ігоревім»;
в) «Руська правда»; г) «Повість минулих літ».

Завдання 27.

Живопис на сирій штукатурці, одна із технік настінного малярства, протилежна до а секко (розпис по сухому) – це:

- а) плінфа; в) фреска;
б) філігрань; г) мозаїка.

Завдання 28.

Головна урочиста брама давнього Києва, видатна пам'ятка архітектури часів Київської Русі – це:

- а) Золоті ворота; в) Змієві вали;
б) Лядські ворота; г) Десятинна церква.

Завдання 29.

Одним із персонажів билин київського циклу є:

- а) Василько Теревовльський; в) Ігор Святославич;
б) Володимир Красне Сонечко; г) Ярославна.

Завдання 30.

Одна з найдавніших книг Княжої доби, оздоблена високохудожніми мініатюрами, називається:

- а) Остромирове євангеліє; в) Острозька Біблія;
б) Пересопницьке євангеліє; г) Галицько-Волинський літопис.

Завдання 31.

Офіційною мовою у Великому князівстві Литовському була:

- а) литовська; в) руська;

- б) латинська; г) польська.

Завдання 32.

Явище в історії культури, при якому її діячі шукають в античності зразки для наслідування і намагаються їх відродити, – це:

- а) монументальний історизм; в) бароко;
б) ренесанс; г) просвітництво.

Завдання 33.

Першим доктором медицини і доктором мистецтв з українців був:

- а) Павло Русин; в) Себастьян Фабіан Кленович;
б) Станіслав Оріховський; г) Юрій Дрогобич.

Завдання 34.

Поема «Роксоланія» належить перу поета на ім'я

- а) Павло Русин; в) Себастьян Фабіан Кленович;
б) Станіслав Оріховський; г) Юрій Дрогобич.

Завдання 35. Мініатюру з якої книги ви бачите перед собою?

- а) Остромирове Євангеліє;
б) Реймське Євангеліє;
в) Пересопницьке Євангеліє;
г) Галицьке Євангеліє.

Завдання 36.

Найстарішою кам'яною фортецею України є:

- а) Верхній замок у Луцьку; в) замок Паланок;
б) Острозька фортеця; г) Кам'янець-Подільська фортеця.

Завдання 37.

У 1576 р. заснований такий навчальний заклад:

- а) Острозька школа; в) Львівська братська школа;
б) Київська братська школа; г) Переяславський колегіум.

Завдання 38.

Відомий полемічний твір «Послання утікшим од православної віри єпископам» написав

- а) Мелетій Смотрицький; в) Іван Вишенський;
б) Герасим Смотрицький; г) Христофор Філалет.

Завдання 40.

Політичною і духовною столицею України, центром науки, її «Афінами» у другій половині XVII ст. було місто:

- а) Київ;
- б) Львів;
- в) Чернігів;
- г) Полтава.

Завдання 41.

Який гетьман України у 1763 р. звернувся до царського уряду із проханням перетворити Києво-Могилянську академію на університет, відкрити університет у Батурині, а також заснувати університетські друкарні?

- а) Кирило Розумовський;
- б) Іван Мазепа;
- в) Богдан Хмельницький;
- г) Іван Самойлович.

Завдання 42.

Хто із видатних мандрівників сказав про Україну: «Люди вчені, кохаються в науках і законах, гарні знавці риторики, логіки і всякої філософії...»,

- а) Павло Алепський;
- б) Василь Григорович-Барський;
- в) Микола Миклухо-Маклай;
- г) Даниїл, руської землі ігумен

Завдання 43.

Основоположником вітчизняної епідеміології був:

- а) Данило Самойлович;
- б) Іриней Фальківський;
- в) Феофан Прокопович;
- г) Нестор Амбодик-Максимович.

Завдання 44.

До козацьких літописів належить:

- а) Повість минулих літ;
- б) Галицько-Волинський літопис;
- в) Літопис Григорія Граб'янки;
- г) Київський літопис.

Завдання 45.

Художній стиль, що характеризується декоративністю, пишністю, динамічними складними формами і живописністю; культурна епоха, напрям і стиль у літературі і мистецтві кінця XVI – поч. XVIII ст.:

- а) бароко;
- б) класицизм;
- в) ренесанс;
- г) романтизм.

Завдання 46.

Збірки «Зегар з полузегарком» (1690) та «Млеко от овци пастиру належное» (1691) належать перу поета:

- а) Івана Величковського;
- б) Лазаря Барановича;
- в) Дмитра Туптала;
- г) Григорія Сковороди.

Завдання 47.

Яку архітектурну пам'ятку зображено на фото?

- а) Дзвіниця Софійського собору;
- б) Дзвіниця у Дальніх печерах;
- в) Дзвіниця у Ближніх печерах;
- г) Дзвіниця Успенського собору у Полтаві.

Завдання 48.

За проектом архітектора Бартоломео Растреллі збудовано:

- а) Андріївську церкву у Києві;
- б) садибу Лизогубів у Седневі;
- в) дзвіницю у Ближніх печерах Києво-Печерської лаври;
- г) браму Заборовського у Києві.

Завдання 49.

Фрагмент якої пам'ятки образотворчого мистецтва стилю бароко ви бачите перед собою?

- а) Іконостас Свято-Преображенської церкви у Великих Сорочинцях;
- б) Богородчанський іконостас у селі

Манява Івано-Франківської області;

- в) Жовківський іконостас;
- г) Іконостас із села Дашки на Київщині.

Завдання 50.

Хто є автором трагедокомедії «Владимир»?

- а) Феофан Прокопович;
- б) Іван Величковський;

- в) Самійло Величко;
г) Митрофан Довгалевський.

Завдання 51.

Хто є автором опер «Різдяна ніч», «Утоплена», «Наталка-Полтавка»:

- а) С.С. Гулак-Артемівський; в) М.Д. Леонтович;
б) М.В. Лисенко; г) К.Г. Стеценко.

Завдання 52.

Одним із засновників Харківського університету став відомий громадський діяч, просвітитель:

- а) В.Н. Каразін; в) Г.С. Сковорода;
б) І.П. Котляревський; г) М.Ф. Сумцов.

Завдання 53.

Київський університет був створений у:

- а) 1834 р.; в) 1840 р.;
б) 1836 р.; г) 1841 р.

Завдання 54.

Організаторами Кирило-Мефодіївського братства були:

- а) Т.Г. Шевченко; б) В.М. Білозерський; д) П.О. Куліш;
в) М.І. Гулак; г) М.І. Костомаров; е) Д.П. Пильчиков.

Завдання 55. У 1816 році в Перемишлі священик Іван Могильницький заснував релігійне товариство:

- а) «Товариство галицьких греко-католицьких»;
б) «Руська трійця»;
в) Головна Галицька Рада;
г) Головна Визвольна Рада.

Завдання 56: Основою розвитку української літератури XIX ст. був напрям:

- а) романтизм; в) реалізм;
б) класицизм; г) неоромантизм.

Завдання 57.

Відому картину «Запорожці пишуть листа до турецького султана», яка підкреслює волелюбний характер українського народу, його природний оптимізм, створив:

- а) І.Ю. Рєпін; в) В.О. Сєров;
б) В.А. Тропінін; г) М.М. Ге.

Завдання 58.

Завдання 64: Яка найвизначніша подія відбулася у часи гетьманату П.Скоропадського у сфері науки:

- а) відкрито Український університет у Кам'янці-Подільському;
- б) засновано Архівне управління України;
- в) утворено Українську Академію Наук;
- г) створено 150 українських гімназій.

Завдання 65.

У які роки керівництво КП(б)У офіційно проводило політку українізації:

- а) 1920-1932 рр.;
- б) 1921-1941 рр.;
- в) 1917-1941 рр.;
- г) 1923-1932 рр.

Завдання 66.

Кого слід вважати щирими борцями за українізацію:

- а) О.Шумського, Г.Гринька, М.Хвильового, М.Скрипника;
- б) В.Затонського, С.Косіора, Г.Петровського;
- в) Л.Кагановича, Д.Лебедя, П.Постишева;
- г) Х.Раковського, Д.Лебедя, П.Постишева.

Завдання 67.

Радянізація західноукраїнських земель розпочалася у:

- а) 1939 р.;
- б) 1938 р.;
- в) 1940 р.;
- г) 1941 р.

Завдання 68.

Уривки якої кіноповісті О.Довженка вперше були надруковані російською мовою 1943 р.:

- а) «Україна в огні»;
- б) «Земля»;
- в) «Щорс»;
- г) «Арсенал».

Завдання 69.

Український композитор, диригент і педагог, вважається одним з основоположників модерного напрямку в українській музиці:

- а) Б.Лятошинський;
- б) Л.Первомайський;
- в) А.Штогаренко;
- г) А.Малишко.

Завдання 70.

Яка церква зазнала переслідувань у роки війни на західноукраїнських землях:

- а) Українська автокефальна православна церква;
- б) Українська греко-католицька церква;
- в) Російська православна церква;
- г) католицька церква.

Завдання 71. Який собор було знищено радянськими партизанами на території Києво-Печерської лаври:

- а) Троїцький;
- б) Успенський;
- в) Хрестовоздвиженський;
- г) Спаський.

Завдання 72. Відомий український медик, який працював у роки війни:

- а) О.Богомолець;
- б) М.Стражеско;
- в) М.Боголюбов;
- г) Д.Синцов.

Завдання 73.

Академік, керівник Інституту електрозварювання АН УРСР:

- а) Є.Патон;
- б) Б.Патон;
- в) О.Кузнецов;
- г) В.Свечников.

Завдання 74.

Хто є кінорежисерами фільму «Битва за нашу Радянську Україну»:

- а) О.Довженко, Ю.Солнцева;
- б) Ю.Солнцева, А.Штогаренко;
- в) Я.Авдеєнко, Ю.Солнцева;
- г) А.Штогаренко, Д.Клебанов.

Завдання 75.

Репресії проти української інтелігенції другої половини 40-х рр. пов'язані з ім'ям :

- а) Й.Сталіна;
- б) А.Жданова;
- в) Л.Кагановича;
- г) Т.Лисенка.

Завдання 76.

Космополітизм – це:

- а) ідеологія світового громадянства, яка надає пріоритетне значення загальнолюдським цінностям і другорядне – національним проблемам;
- б) політична кампанія з переслідування групи генетиків;
- в) назва нової генерації (покоління) радянської та української національної інтелігенції;
- г) рух, учасники якого в СРСР виступали за демократизацію суспільства.

Галузі	Прізвища	Досягнення
Образотворче мистецтво		
Кібернетика		
Музика		
Економічна наука		
Історія		
Медицина		
Археологія		
Мостобудування і зварювання		
Літературознавство		

Завдання 83.

Коли відбулися такі події:

- а) Львів внесено до списку міст всесвітньої культурної спадщини ЮНЕСКО;
- б) виведення в космос першого українського супутника «Січ-1»;
- в) відкриття українського культурного центру в Москві;
- г) відкриття на майдані Незалежності у Києві пам'ятника козаку Мамаю;
- д) перше відзначення в Україні Дня українського козацтва
Листопад 1998 р.; Вересень 1995 р.; Жовтень 2001 р.; Жовтень 1999 р.; Грудень 1998 р.

Завдання 84.

Які церковні організації були відроджені в Україні у кінці 80-х – на початку 90-х р.:

- а) православна церква (Московський патріархат);
- б) Українська автокефальна православна церква;
- в) Українська греко-католицька церква;
- г) православна церква (Київський патріархат);
- д) баптистські організації.

Завдання 85.

Ким і коли було запроваджено державність української мови:

- а) Верховна Рада УРСР у жовтні 1989 р. затвердила Закон про мови в Українській РСР;
- б) рішенням товариства «Просвіта», яке виникло в 1991 р.;
- в) рішенням Народного руху в серпні 1991 р.

Завдання 86.

Яку політичну організацію створила українська інтелігенція під керівництвом письменницьких кіл, що відіграла велику роль у формуванні незалежної України:

- а) Гельсінська група; в) Організація «Спадщина»;
 б) Народний рух; г) Соціалістична партія.

Завдання 87.

Якими законодавчими актами визначалась культурна політика незалежної України:

- а) Декларацією про державний суверенітет України;
 б) Основами законодавства України про культуру (1992 р.), Конституцією України (1996 р);
 в) Актом проголошення незалежності України (24 серпня 1996 р.).

Завдання 88.

Які процеси у реформуванні освіти сучасної України мають негативний характер:

- а) формування різних типів навчальних закладів;
 б) зростання кількості нових типів навчальних закладів;
 в) значне зростання платних форм навчання, що обмежує можливості навчання дітей із бідних сімей.

Завдання 89.

Яка найважливіша проблема церковного життя в сучасній Україні:

- а) зміцнення позицій греко-католицької церкви;
 б) розширення впливу Української православної церкви (Київського патріархату);
 в) створення єдиної національної церкви в Україні.

II рівень (достатній)

Дати відповідь на питання:

- ✓ Дайте визначення поняття «культура».
- ✓ Що таке матеріальна і духовна культура?
- ✓ Як ви розумієте поняття «артефакт»?
- ✓ Охарактеризуйте поняття «цивілізація».
- ✓ Висвітліть функції культури.
- ✓ Назвіть рівні і форми культури.
- ✓ Що таке елітарна культура?

- ✓ Визначте риси і функції масової культури.
- ✓ З'ясуйте особливості національної культури.
- ✓ Назвіть періоди у розвитку української культури.
- ✓ Яке значення спадкоємності, культурного генофонду у формуванні і розвитку культури?
- ✓ Назвіть періоди у розвитку архаїчної культури.
- ✓ Визначте особливості трипільської культури.
- ✓ Схарактеризуйте міфологію і релігійні вірування трипільців.
- ✓ Встановіть основні риси культури кіммерійців.
- ✓ Які характерні ознаки скіфської культури?
- ✓ З'ясуйте особливості звіриного стилю скіфського мистецтва.
- ✓ Що таке міфологія?
- ✓ 19 Які форми ранніх релігійних вірувань ви знаєте?
- ✓ Які слов'янські міфи про створення світу збереглися донині?
- ✓ Як вплинула християнізація Київської Русі на культуру України?
- ✓ Які галузі науки розвивалися у Княжу добу?
- ✓ Чим зумовлений розквіт мистецтва в Київській Русі? Які нові види мистецтва з'явилися в цей період?
- ✓ Який тип храмів набув поширення в церковній архітектурі? Що символізував собою давньоруський храм?
- ✓ Які пам'ятки архітектури та мистецтва можна вважати символом цієї епохи? Чому?
- ✓ Які провідні жанри літератури Київської Русі?
- ✓ Яку роль у розвитку оригінальної культури і державності відіграли літописи XI – XII ст.?
- ✓ Які види образотворчого мистецтва представлено у Софійському соборі в Києві?
- ✓ Які твори мистецтва рукописної книги доби Київської Русі ви знаєте?
- ✓ Які види прикладного мистецтва набули поширення на Русі?
- ✓ Яке значення Великого князівства Литовського у розвитку освіти і культури України? З яких причин у

XIV – XV ст. випускники шкіл України здобували освіту в європейських університетах? Пригадайте українських гуманістів, які працювали на теренах європейських культур.

- ✓ Розкрийте роль братств у національному відродженні України.
- ✓ чому полягає вплив виникнення друкарської справи в Україні на розвиток освіти, українського письменства та культури загалом?
- ✓ Яке значення мала Острозька школа для української культури?
- ✓ Яку роль відіграли Пересопницьке Євангеліє та Острозька Біблія у культурному житті України? Чому їх шанують нині як національні святині
- ✓ Назвіть артефакти оборонної архітектури XIV – першої половини XVII ст..
- ✓ Що сприяло розвитку міської архітектури XVI – першої половини XVII ст. Перелічіть відомі вам пам'ятки світського будівництва.
- ✓ Які фрески XIV – першої половини XVII ст. ви знаєте?
- ✓ У чому полягає специфіка іконопису Литовсько-Польської доби? Як еволюціонує українська ікона цієї доби?
- ✓ Назвіть найважливіші риси української культури другої половини XVII – XVIII ст.
- ✓ Що ви знаєте про створення й організацію навчального процесу в Києво-Могилянській колегії?
- ✓ Які літературні твори другої половини XVII – XVIII ст. вам відомі? Коротко проаналізуйте один із них.
- ✓ Схарактеризуйте внесок Григорія Сковороди в українську культуру.
- ✓ Проаналізуйте основні тенденції розвитку української архітектури XVIII ст.
- ✓ Назвіть основні жанри образотворчого мистецтва епохи бароко.
- ✓ Розкрийте специфіку барокового іконопису.
- ✓ Що таке «парадний портрет»? Чим приваблюють вас твори цього жанру другої половини XVII – XVIII ст.

- ✓ Схарактеризуйте внесок Івана Мазепи в українську культуру.

III рівень (творчий)

Проблемні завдання

- ✓ Чи можна виховати культурою?
- ✓ Наскільки важлива державотворча функція культури? Як вона реалізується в українській державі?
- ✓ Чи можна різко розмежувати матеріальну і духовну культуру? Поясніть їх взаємозв'язок.
- ✓ Чи поняття «культура» і «цивілізація» тотожні? Обґрунтуйте свою думку.
- ✓ Чи згодні ви з концепцією цивілізації Освальда Шпенглера?
- ✓ Яка роль елітарної культури у сучасному світі?
- ✓ Чому виникають молодіжні субкультури? Чи слід офіційній культурі реагувати на її виклики?
- ✓ Наскільки сучасній українській людині важливо ідентифікувати себе з національною культурою?
- ✓ Яку роль у формуванні національної культурної ідентичності відіграє мова?
- ✓ Чи є підстави стверджувати, що архаїчні культури на території сучасної України – це власне проукраїнська культура?
- ✓ Чи впливали трипільські культурні традиції на культуру ранніх слов'ян?
- ✓ Чи була культура скіфів синкретичною? Обґрунтуйте свою думку.
- ✓ Чи збереглися у традиційній українській культурі міфологічні уявлення предків?
- ✓ У яких творах української літератури простежуємо звернення до міфології давніх слов'ян? З якою метою автори апелюють до неї?
- ✓ Чи вірите ви в автентичність «Велесової книги»?
- ✓ Доведіть, що, незважаючи на чужоземні культурні впливи X – XI ст., давньоруська культура відзначалася самобутністю?

- ✓ Чому, на вашу думку, Володимир Святославич асоціював візантійську культуру з духовним прогресом, інтелектуальним прогресом? Підсильте свої міркування прикладами.
- ✓ Чи змогло християнство нівелювати попередню культурну традицію? Обґрунтуйте свою думку.
- ✓ Чим пояснити багатомовність давньоруської культури?
- ✓ У чому, на вашу думку, полягає значення мистецтва Київської Русі для подальшого розвитку української культури?
- ✓ Чи відбувалося культурне взаємозбагачення різних етносів у межах Великого князівства Литовського?
- ✓ Яку роль відігравала руська (староукраїнська) мова у культурному житті Великого князівства Литовського?
- ✓ Як пояснити ополячення і покатоличення представників значних православних родів після Люблінської унії? Які культурні проблеми породжував цей процес асиміляції?
- ✓ Наскільки виразно представлений Ренесанс в українському мистецтві? Чи був в Україні Ренесанс?
- ✓ Чи можна віднайти світські елементи у малярстві XVI – першої половини XVII ст.? Обґрунтуйте свою думку.
- ✓ Чи вплинуло Магдебурзьке право на розбудову міст? Підкріпіть свої висновки прикладами.
- ✓ Чого домагалися письменники-полемісти? Якою вони бачили сучасну їм Україну?
- ✓ Чому пам'ятки писемності середньовіччя є водночас пам'ятками образотворчого мистецтва? Які пам'ятки української рукописної книги вам відомі?
- ✓ Чим, на вашу думку, відрізняються пам'ятки західноукраїнської архітектури XVII – XVIII ст. від українського бароко, поширеного на Придніпров'ї та Лівобережній Україні?
- ✓ «Vita maxima et heroica!» Чи згодні ви з таким означенням стилю життя і мислення козацтва? Як такі настанови відбилися в культурі козацького бароко?
- ✓ Як ви гадаєте, чому твори відомих українських композиторів XVIII ст. користуються популярністю і в наш час?

- ✓ Чому, на вашу думку, образ Козака Мамаєва набув великої популярності серед українського народу?
- ✓ У чому виявляється трагічність постаті Івана Мазепи?
- ✓ Чим українське бароко відрізняється від загальноєвропейського? Обґрунтуйте свою думку.
- ✓ Чи є підстави стверджувати, що в 1840-1880 рр. розпочався народницький період національно-культурного відродження в Україні?
- ✓ Чому, на ваш погляд, справа заснування університету в Києві затягнулася на декілька десятиліть?
- ✓ Чи можна погодитися з думкою дослідника І. Лисяка-Рудницького про те, що потрібно розрізнити дві різні речі: історію національного руху та історію країни й народу? Обґрунтуйте свою думку.
- ✓ Доведіть, що наші земляки зробили великий внесок у розвиток російської культури. Чи була їхня праця на чужому культурному полі зрадою Батьківщині?
- ✓ Чи можна вважати «соціалістичний реалізм» справді творчим методом?
- ✓ Чи можна стверджувати, що після 1917 р. було втрачено для України великий інтелектуальний потенціал?
- ✓ Чому українізація найважче проходила у середовищі партапарату, покликаного відповідати за цей процес?
- ✓ Чому 1920-ті рр. вважають «золотим часом» у розвитку краєзнавства на Полтавщині?
- ✓ Які зміни сталися в культурному житті західноукраїнських земель після включення їх до складу радянської України?
- ✓ У чому полягає внесок діячів української науки у перемогу над фашизмом?
- ✓ Як відбувався процес відновлення системи установ освіти у ході звільнення України від загарбників?
- ✓ Які основні напрямки розвитку української літератури у роки Другої світової війни?
- ✓ Як вплинув культ особи Й.Сталіна на розвиток української культури у повоєнні роки?
- ✓ Що нового принесли в літературу та мистецтво «шістдесятники»?

- ✓ У чому виявилось нігілістичне ставлення до національної самобутності українського народу, його культури в 1970-ті – першій половині 1980-х рр. ? Чи мали місце репресії проти діячів української культури ?
- ✓ Які, на Вашу думку, були здобутки та негативні явища в галузі культури в повоєнні роки ?
- ✓ Доведіть, що у 60-70-хх рр. відбувалася справді русифікація населення УРСР ?
- ✓ У чому проявляється спадковість та поступальний розвиток культурного процесу у суспільстві ?
- ✓ Як Ви оцінюєте мовну ситуацію в Україні на сучасному етапі ?
- ✓ Який вплив здійснює глобалізація й інтеграція на інтелектуальний і культурний розвиток людини ?
- ✓ Чим, на вашу думку, зумовлюється необхідність освіти впродовж усього життя ?
- ✓ Назвіть зміни, які сталися в освітянській галузі за роки незалежності України.

**Комплексні контрольні роботи
для узагальнення знань студентів**

Нижче наведені приклади комплексних контрольних робіт

Завдання 1.

Ким і коли було запроваджено державність української мови:

- а) Верховна Рада УРСР у жовтні 1989 р. затвердила Закон про мови в Українській РСР;
- б) рішенням товариства «Просвіта», яке виникло в 1991 р.;
- в) рішенням Народного руху в серпні 1991 р.

Завдання 2.

Яку політичну організацію створила українська інтелігенція під керівництвом письменницьких кіл, що відіграла велику роль у формуванні незалежної України:

- а) Гельсінська група;
- б) Народний рух;
- в) Організація «Спадщина»;
- г) Соціалістична партія.

Завдання 3.

Розкрийте зміст національно-культурної політики Центральної Рад та П.Скоропадського.

Завдання 4.

Визначте роль І.Огієнка у розвитку вищої освіти в Україні.

Завдання 5.

Доведіть, що у 60-70-хх рр. відбувалася справді русифікація населення УРСР ?

Завдання 6.

Назвіть зміни, які сталися в освітянській галузі за роки незалежності України.

Завдання 7.

Чому 1920-ті рр. вважають «золотим часом» у розвитку краєзнавства на Полтавщині ?

Критерії оцінювання знань та система нарахування балів.

Оцінка з дисципліни «Історія української культури» складається із визначення рівня наступних знань і вмінь студентів: пояснити суть феномену культури, її роль у людській життєдіяльності, способи набуття, збереження та передачі базових цінностей культури; зіставити культурні явища національної культури з відповідними процесами та періодами світової культури; аналізувати головні етапи розвитку, закономірності функціонування і становлення української культури; характеризувати, вміти пояснити та наводити приклади чільних здобутків і пам'яток культури України; порівнювати (зіставити, знайти спільне) особливості різних культурних періодів; називати найвизначніші культурно-мистецькі пам'ятки та імена видатних представників того чи іншого періоду історії культури України; ролі і місця української культури у світовій цивілізації, вказувати на історичну специфіку української національної культурної традиції; аналізувати тенденції новітніх соціокультурних трансформацій і сучасних культурологічних процесів, які стосуються як історії української, так і світової культури; обґрунтовувати власні світоглядні позиції на основі знань історико-культурної спадщини України, а також турбуватися про збереження та примноження національної культурної спадщини.

На лекціях, які студенти мають відвідувати обов'язково, виявляються їх уміння складати конспекти, плани, тези тощо. За пропуск лекції без поважних причин знімається 1 бал.

На семінарських заняттях здійснюється перевірка засвоєння і розуміння певних тем курсу, якості самостійного опрацювання визначених проблем, здатності публічно їх представити (презентувати) тощо. Одночасно студенти демонструють такі вміння, як самостійність мислення, загальний інтелектуальний потенціал, навички аналізу та культури полеміки.

Визначення рівня знань залежить і від того, як студент буде свій виступ – у проблемному чи в інформаційному плані, чи вміє узагальнювати, систематизувати, порівнювати й аналізувати історичні факти, користуватися науковою термінологією, зіставляти і критично аналізувати інформацію з різних джерел. (документів,

наукової літератури, періодичної преси тощо). Оцінка підвищується, якщо студент на основі опрацьованої літератури включає у відповідь додаткові повідомлення, висловлює власну точку зору. Відповідними балами оцінюється активність студентів у обговоренні питань.

Наприклад, максимальна кількість балів, що може набрати кожний студент при вивченні курсу «Істрія української культури» (його рейтинг), складає 100 балів. Загальна сума рейтингових балів визначається за наступною схемою: виступ на семінарі оцінюється до 5 балів. Найвищу оцінку отримують ті студенти, які володіють категоріальним апаратом, логікою, точністю викладу матеріалу тощо. За доповнення, уточнення, виправлення, які свідчать про старанне та якісне опрацювання літератури і можуть бути предметом дискусії – нараховується 2 бали; за додатковий виступ із проблемно-пошуковим повідомленням – до 4 балів; за використання не лише рекомендованої а й додаткової літератури нараховується по 1 балу за кожне значне джерело. Посередні та незадовільні виступи не оцінюються зовсім. Підсумкові підрахунки дозволяють визначити рейтинг кожного студента на семінарських заняттях. Проте він може бути й негативним (мінусовим), якщо студент мав двійки на семінарах та пропуски занять без поважних причин.

Наповнення рейтингу відбувається також на основі суми балів, отриманих студентами за написання навчальних рефератів, студентських наукових робіт, рецензій на реферати однокурсників, за виконання завдань підвищеної складності, участь в олімпіадах, вікторинах, конкурсах тощо. Реферат пишеться кожним студентом не рідше одного разу при вивченні курсу. При цьому враховуються ґрунтовність викладу, наявність аналізу й узагальнень, власних суджень, якість наукового апарату.

До рефератів підвищеної складності належать ті, що характеризуються проблемністю, аналізом причинно-наслідкових зв'язків та наявністю власних суджень студента, мають логічну структуру та підготовлені за власно складеним студентом списком літератури. Реферати середньої складності передбачають аналіз фактів на основі літератури, зазначеної викладачем, систематизованість викладення матеріалу, вміння обстояти точку зору авторів, якщо студент погоджується з нею. Найнижче

оцінюються роботи, що свідчать лише про інформативний рівень знань студентів.

Реферативні виступи студентів виявляють не тільки їх знання, а й навички роботи з літературними джерелами, вміння логічно, послідовно викладати матеріал і робити висновки, розкривають методи доведення власного погляду на історичну проблему. Зараховуються лише реферати, що відповідають визначеним вимогам: «відмінно» – 10 балів, «добре» – 8 балів, «задовільно» – 4 бали, «незадовільно» – 0 балів.

При оцінюванні самостійної роботи особлива увага приділяється вмінням студентів орієнтуватися серед наукової літератури, користуватися довідниками, енциклопедіями, періодикою, а також наявності у них практичних навичок з написання анотацій, резюме, оформлення цитат, складання тез, планів, конспектування матеріалу, що опрацьовується.

Оцінка *наукової* роботи студентів передусім враховує рівень їх загального інтелекту та навичок пошуково-дослідницької роботи. За участь в університетських, обласних і всеукраїнських наукових студентських конференціях, олімпіадах, конкурсах нараховуються додаткові бали, а саме:

- ✓ підготовка наукової роботи та виступ з доповіддю (повідомленням) на науково-теоретичній студентській конференції ПУЕТ оцінюються від 15 до 20 балів;
- ✓ за отримання призового місця на конкурсі студентських наукових робіт університету – нараховується до 20 балів, за відзначення наукової роботи студента на конференції обласного рівня – 20-25 балів, участь у республіканській студентській конференції оцінюється у 30 балів;
- ✓ за активну та результативну участь студента у роботі наукового гуртка (підготовку конференцій, круглих столів, усних журналів, диспутів,) йому нараховується від 10 до 15 балів за кожний захід;
- ✓ за пошукову роботу з наданням письмового звіту про її результати – від 10 до 20 балів;
- ✓ публікації в періодичних та наукових виданнях оцінюються від 15 до 20 балів;
- ✓ за виготовлення навчально-наочних таблиць, схем, діаграм тощо нараховується до 10 балів.

Виходячи з того, що вивчення вітчизняної історії передбачає значну виховну направленість, при визначенні підсумкового рейтингу студентів враховується участь у науково-пошуковій роботі з краєзнавства, заходах студентського клубу «Берегиня» тощо за даний вид роботи студент може отримати від 5 до 15 балів.

Критерії оцінювання рівня навчальних досягнень студентів з дисципліни визначаються наступним чином:

Оцінка «відмінно» засвідчує високий рівень знань і ставиться за умови повного виконання студентом вимог навчальної програми; глибокого засвоєння матеріалу, проблемного викладу питань, що розглядаються; здатності оперувати набутими знаннями для розв'язання нових навчальних проблем, презентувати власну інтерпретацію (версію, розуміння, оцінку) історичних подій, використовуючи різні джерела інформації.

Оцінка «добре» (достатній рівень знань) передбачає засвоєння студентом усього навчального матеріалу, здатність до загального аналізу історико-культурних подій і фактів; визначення категорій та понять з незначними помилками; уміння давати обґрунтовані, послідовні відповіді, але з окремими порушеннями логіки та повноти викладу, опрацювання основної літератури до всіх тем курсу.

Оцінка «задовільно» визначає елементарний рівень знань і ставиться при виконанні студентом основних вимог навчальної програми; засвоєнні головних положень програмного матеріалу та здатності орієнтуватись у визначенні категорій й понять; неповному висвітленні питання при певному порушенні логіки викладання та аргументованості; поверховому ознайомленні з основною літературою.

«Незадовільно» студент отримує в разі невиконання вимог навчальної програми й слабкої обізнаності з навчальним матеріалом; невміння визначати категорії та поняття; відсутності сталих навичок аналізу історико-культурних процесів; відмови від відповіді на семінарських заняттях.

Загальна підсумкова оцінка з дисципліни складається із суми балів за результатами поточного контролю знань і за виконання завдань, які виносяться на екзамен. Якщо відповідь студента на екзамені оцінена менше, ніж на 11 балів, він отримує незадовільну оцінку за результатами екзамену (тобто 0 балів), і його загальна

підсумкова оцінка включає в себе тільки результати поточного контролю.

Академічні успіхи студента визначаються за допомогою системи оцінювання, яка використовується в ПУЕТ, з обов'язковим переведенням оцінок у національну шкалу і шкалу ECTS.

Переведення 100-бальної шкали оцінювання у 4-бальну за результатами поточного контролю здійснюється за такими критеріями:

оцінка «відмінно» – 86-100 балів;

оцінка «добре» – 71-85 балів;

оцінка «задовільно» – 60-70 балів;

оцінка «незадовільно» – 59-35;

повторне вивчення курсу – менше 35 балів.

Що найбільше ускладнювало розвиток освіти в Україні на початку Української національної революції (березень 1917 р.):

- а) багатотиповість навчальних закладів;
- б) зневага місцевого чиновництва до учительства;
- в) неможливість охопити дітей шкільного віку і неписьменних дорослих у зв'язку з невеликою кількістю наявних закладів освіти;
- г) українізація.

Яка найвизначніша подія відбулася у часи гетьманату П.Скоропадського у сфері науки:

- а) відкрито Український університет у Кам'янці-Подільському;
- б) засновано Архівне управління України;
- в) утворено Українську Академію Наук;
- г) створено 150 українських гімназій.

У які роки керівництво КП(б)У офіційно проводило політику українізації:

- а) 1920-1932 рр.;
- б) 1921-1941 рр;
- в) 1917-1941 рр.;
- г) 1923-1932 рр.

Кого слід вважати щирими борцями за українізацію:

- а) О.Шумського, Г.Гринька, М.Хвильового, М.Скрипника;
- б) В.Затонського, С.Косіора, Г.Петровського;
- в) Л.Кагановича, Д.Лебедя, П.Постишева;
- г) Х.Раковського, Д.Лебедя, П.Постишева.

Радянізація західноукраїнських земель розпочалася у:

- а) 1939 р.;
- б) 1938 р.;
- в) 1940 р.;
- г) 1941 р.

Уривки якої кіноповісті О.Довженка вперше були надруковані російською мовою 1943 року:

- а) «Україна в огні»;
- б) «Земля»;
- в) «Щорс»;
- г) «Арсенал».

II рівень (достатній)

За кожну правильну відповідь 1 бал.

1. Яким було національне відродження та які його особливості в першій половині XIX ст. ?
2. У чому полягає історичне і культуротворче значення Т.Г. Шевченка як камертону української культури ?
3. У чому полягають особливості містичного реалізму у творчості М.В. Гоголя ?
4. Кого вважають засновником української класичної музики ?
5. У чому полягає світоглядне значення творчості І. Франка у формуванні української національної культури у вимірі світової цивілізації ?
6. Проаналізуйте розвиток українського театру на перехресті XX – XXI ст.
7. Визначте провідні тенденції розвитку української літератури XIX ст.
8. Охарактеризуйте основні положення концепції Кирило-Мефодіївського товариства щодо культурно-історичних процесів в Україні.
9. Назвіть і проаналізуйте відкриття видатних учених України XIX ст.
10. Розкрийте особливості модерну в архітектурі.
11. Доведіть, що наші краяни відіграли велику роль у становленні новітньої української культури.
12. Підготуйте розповідь про одного з полтавців – діяча національної культури XIX ст.
13. Розкрийте зміст національно-культурної політики Центральної Рад та П.Скоропадського.
14. Визначте роль І.Огієнка у розвитку вищої освіти в Україні.
15. У чому полягають особливості діяльності Молодого театру в Києві ?
16. Чим було викликане формування у митців нового політичного та естетичного мислення у 20-ті рр. XX ст.?
17. Назвіть імена і тематику творів представників сучасної української літератури.
18. Визначте роль режисера і сценариста В.Бортко в розвитку українського кіно.

19. Назвіть прізвища сучасних українських акторів та з'ясуйте спрямованість їхнього мистецького таланту.
20. Назвіть прізвища сучасних українських художників, охарактеризуйте їх виставки і тематику творів.

III рівень (творчий)

За кожну правильну відповідь 3 бали.

1. Чи можна погодитися з думкою дослідника І. Лисяка-Рудницького про те, що потрібно розрізняти дві різні речі: історію національного руху та історію країни й народу? Обґрунтуйте свою думку.
2. Доведіть, що наші земляки зробили великий внесок у розвиток російської культури. Чи була їхня праця на чужому культурному полі зрадою Батьківщині ?
3. Чи можна вважати «соціалістичний реалізм» справді творчим методом ?
4. Чи можна стверджувати, що після 1917 р. було втрачено для України великий інтелектуальний потенціал ?
5. Чому українізація найважче проходила у середовищі партапарату, покликаного відповідати за цей процес ?
6. Чому 1920-ті рр. вважають «золотим часом» у розвитку краєзнавства на Полтавщині ?
7. Які змін сталися в культурному житті західноукраїнських земель після включення їх до складу радянської України ?
8. У чому полягає внесок діячів української науки у перемогу над фашизмом ?
9. Як відбувався процес відновлення системи установ освіти у ході звільнення України від загарбників ?
10. Які основні напрямки розвитку української літератури у роки війни ?
11. Як вплинув культ особи Й.Сталіна на розвиток української культури у повоєнні роки ?
12. Що нового принесли в літературу та мистецтво «шестидесятники» ?

13. У чому виявилось нігілістичне ставлення до національної самобутності українського народу, його культури в 1970-ті – першій половині 1980-х рр. ? Чи мали місце репресії проти діячів української культури ?
14. Які, на Вашу думку, були здобутки та негативні явища в галузі культури в повоєнні роки ?
15. Доведіть, що у 60-70-хх рр. відбувалася русифікація населення УРСР.
16. У чому проявляється спадковість і поступальний розвиток культурного процесу у суспільстві ?
17. Як Ви оцінюєте мовну ситуацію в Україні на сучасному етапі ?
18. Який вплив здійснює глобалізація й інтеграція на інтелектуальний і культурний розвиток людини ?

ПІДСУМКОВЕ ОЦІНЮВАННЯ ЗНАТЬ СТУДЕНТІВ

Перелік питань, що охоплюють зміст робочої програми дисципліни

1. Розуміння поняття культури як суспільного та духовного феномену: еволюція поглядів і сучасні інтерпретації поняття.
2. Структура і функції культури.
3. Види культури.
4. Співвідношення понять «культура» і «цивілізація»
5. Поняття і суть національної культури.
6. Основні елементи, необхідні для оформлення національної культури.
7. Українська національна культура як цілісний феномен: зміст, специфіка і форми виявлення.
8. Джерела вивчення української культури.
9. Періодизація розвитку української культури.
10. Особливості світогляду і характерології українського народу як підґрунтя української культури.
11. Найдавніші археологічні культури в межиріччі Дніпра та Дністра.
12. Специфіка трипільської культури.
13. Культура Кімерії, Скіфії і Сарматії.
14. Культурна самобутність антів і слов'ян.
15. Матеріальна культура слов'ян.
16. Духовна культура східнослов'янських племен.
17. Пантеон східнослов'янських богів.
18. Слов'янська міфологія.
19. Культура античних міст-держав Північного Причорномор'я.
20. Мистецтво Криму раннього Середньовіччя.
21. Музична і театральна культура східних слов'ян.
22. Вплив християнства на духовну культуру Київської Русі.
23. Писемність, освіта і наука Княжої доби.
24. Перекладна й оригінальна література Русі-України.
25. Сакральна і світська архітектура Київської Русі.
26. Давньоруський живопис.

27. Початки музичного і театрального мистецтва Русі-України.
28. Особливості культури Галицько-Волинської Русі.
29. Національно-культурні процеси й духовне життя в Україні другої половини XIV –XV ст.
30. Специфіка українського Ренесансу.
31. Українські ренесансні гуманісти Юрій Дрогобич, Павло Русин із Кросна, Станіслав Оріховський.
32. Розвиток художньої культури у Великому князівстві Литовському.
33. Історико-культурна ситуація в Україні XVI – першої половини XVII ст.
34. Освіта, книжна справа в Україні XVI – першої половини XVII ст.
35. Братства як культурні та освітні осередки.
36. Наука і література XVI – першої половини XVII ст.
37. Архітектура й образотворче мистецтво Литовсько-Польської доби.
38. Українське козацтво як культурний феномен.
39. Розвиток освіти і наукових знань в Україні: книгодрукування та культурно-просвітницька діяльність братських шкіл.
40. «Золотий вік» Львівського архітектурного Ренесансу.
41. Музична культура і театральне мистецтво епохи Ренесансу.
42. Самобутні риси культури Козацької держави.
43. Українське бароко як світовідчуття і стиль.
44. Феномен козацького бароко в архітектурі та образотворчому мистецтві.
45. Видатні діячі української культури епохи бароко.
46. Діяльність Києво-Могилянської академії.
47. Еволюція барокового живопису.
48. Особливості барокової літератури: козацькі літописи, драматургія, розвиток поезії.
49. Розвиток освіти та наукових знань в Україні другої половини XVII – початку XVIII ст.
50. Музична культура і театральне мистецтво культури українського бароко.

51. Козацькі думи в контексті європейської епічної традиції
52. Генеза і періодизація національно-культурного відродження в Україні наприкінці XVIII – початку XX ст.
53. Духовне життя в Україні в період Гетьманщини.
54. Історичні твори XVII – XVIII ст.
55. Провідні школи живопису у XVIII ст.
56. Характерні риси дворянського періоду національно-культурного відродження в Україні.
57. Особливості народницького періоду національно-культурного відродження.
58. Модерністичний період національно-культурного відродження в Україні та його характеристики.
59. Національно-культурні осередки і товариства XIX – початку XX ст. та специфіка їхньої діяльності.
60. Досягнення суспільних і природничих наук у XIX ст.
61. Український національний характер у прозі та драматургії.
62. Театральні корифеї XIX ст.
63. Музичне та образотворче мистецтво на початку XX ст.
64. Віровизнавчий чинник українського буття та його вплив на формування українського культурно-національного простору.
65. Головні тенденції та періодизація розвитку української культури XX ст.
66. Розвиток культури в добу Української революції (1917–1923 рр.).
67. «Розстріляне відродження» 20-30-х рр. XX ст. та його трагічні наслідки для української культури.
68. Особливості радянської доби в українській культурі. Панування соцреалізму.
69. Феномен дисидентів-шістдесятників як спроба відновлення української самобутності.
70. Творчість діячів української культури в еміграції.
71. Період «перебудови» в Україні як передумова національного відродження української культури.

72. Образ України й українця, історичної долі у художньо-словесних і образотворчо-мистецьких моделюваннях другої половини ХХ ст.
73. Постмодерністичні тенденції в сучасній українській культурі.
74. Особливості та характерні риси українського соціокультурного простору наших днів.
75. Досягнення суспільних і природничих наук у ХХ ст.
76. Культура, освіта й наука як складові стратегії сучасного державотворення.
77. Світове українство різних історичних періодів.
78. Молодіжна та професійна субкультури.
79. Культура українського народу в контексті світової культури.
80. Перспективи розвитку української культури у ХХІ ст.

Приклад побудови екзаменаційного білету

Укоопспілка

Полтавський університет економіки і торгівлі

Екзаменаційний білет № 1

з дисципліни «Історія української культури»

1. Культура Кіммерії, Скіфії і Сарматії.
2. Період «перебудови» в Україні як передумова національного відродження української культури.
3. Дайте визначення термінів (понять):
 - а) бароко; б) Ренесанс;
 - в) класицизм; г) романтизм.
4. Перший збірник законів у Київській Русі:
 - «Руська правда»;
 - «Ізборник Святослава»;
 - «Слово про закон і благодать»;
 - «Повчання Володимира Мономаха».

Порядок проведення екзамену

На семестровий екзамен виносяться всі питання, зазначені у програмі курсу «Історія української культури». З переліком теоретичних питань, завдань і тестів, внесених в екзаменаційні білети, студенти можуть ознайомитися в даному посібнику або знайти в комп'ютерній мережі університету. Зміст окремих екзаменаційних білетів визначається кафедрою педагогіки, культурології та історії і завчасно студентам не повідомляється.

На екзамені студенти повинні дати відповіді на два запитання теоретичного і два – тестового характеру, які оцінюються від 0 до 40 балів. У разі, якщо відповіді студента оцінені менше 11 балів, він отримує незадовільну загальну підсумкову оцінку. У цьому випадку отримані результати поточного контролю не враховуються.

Загальна оцінка з вивчення курсу складається сумарних результатів у балах поточного контролю та екзамену (підсумкового модульного контролю).

Академічні успіхи студента визначаються за допомогою системи оцінювання, що використовується у ПУЕТ, з обов'язковим переведенням оцінок до національної шкали та шкали ECTS.

Шкала нарахування підсумкових балів

Оцінка за системою ECTS	Оцінка за бальною шкалою, що використовується в ПУЕТ	Оцінка за національною шкалою	Якісні критерії оцінки
A	86 – 100	5 (відмінно)	Глибокі знання, можлива незначна кількість помилок
B	79 – 85	4 (дуже добре)	Міцні знання з можливими кількома помилками
C	71-78	4 (добре)	Достатньо міцні знання з несуттєвими помилками
Д	66 – 70	3 (задовільно)	Достатні знання з недоліками
E	60-65	3 (задовільно достатньо)	Непогані знання, але є значна кількість недоліків
FX	35 – 59	2 (незадовільно) з можливістю повторного складання	Недостатні знання, слабо засвоєний матеріал, невміння самостійно викласти його зміст.
F	0 – 34	2 (незадовільно) з обов'язковим повторним вивченням дисципліни	Невміння засвоїти зміст теми і публічно чи письмово представити

**ШКАЛА НАРАХУВАННЯ БАЛІВ
у розрізі тем і видів завдань**

№ п/п	Модуль, елемент модулю	Вид контролю	Кількість зарахованих балів для студентів
<i>Змістовий модуль I</i>			
<i>Розвиток української культури з найдавніших часів до початку XXI ст.</i>			
1.	<p>Теоретична частина.</p> <p><i>Тема 1.</i> Вступ до курсу «Історія української культури».</p> <p><i>Тема 2.</i> Архаїчні культури на території сучасної України.</p> <p><i>Тема 3.</i> Культура Київської Русі та Галицько-Волинського князівства у контексті європейської середньовічної культури.</p> <p><i>Тема 4.</i> Українська культура другої половини XIV – першої половини XVII ст.</p> <p><i>Тема 5.</i> Українська культура епохи бароко.</p> <p><i>Тема 6.</i> Українська культура XIX – початку XX ст. Національно-культурне відродження.</p> <p><i>Тема 7.</i> Українська культура в міжвоєнний період.</p> <p><i>Тема 8.</i> Українська культура в роки Другої світової війни.</p> <p><i>Тема 9.</i> Культура Радянської України у другій половині 40-х – 1980-ті рр.</p> <p><i>Тема 10.</i> Культура незалежної України.</p>	<p><i>Модульний контроль:</i> Контрольна робота за модулем № 1</p>	5 –10 балів

Продолж. шкалы начисления баллов

№ п/п	Модуль, елемент модулю	Вид контролю	Кількість зарахованих балів для студентів
2.	<p>Практична частина: (семінари – 16 годин).</p> <p><i>Семінарське заняття 1</i> Архаїчні культури на території сучасної України.</p> <p><i>Семінарське заняття 2</i> Культура Київської Русі та Галицько-Волинського князівства у контексті європейської середньовічної культури.</p> <p><i>Семінарське заняття 3</i> Українська культура другої половини XIV – першої половини XVII ст.</p> <p><i>Семінарське заняття 4</i> Українська культура епохи бароко.</p> <p><i>Семінарське заняття 5</i> Українська культура XIX – початку XX ст. Національно-культурне відродження.</p> <p><i>Семінарське заняття 6</i> Українська культура в міжвоєнний період.</p> <p><i>Семінарське заняття 7</i> Культура Радянської України у другій половині 40-х – 1980-ті рр.</p> <p><i>Семінарське заняття 8</i> Культура незалежної України.</p>	<p>Поточний контроль:</p> <p>Вхідне тестування</p> <p>Перевірка домашніх завдань</p> <p>Підготовка повідомлень</p> <p>Усне опитування</p>	3–5 балів

Продолж. шкалы начисления баллов

№ п/п	Модуль, элемент модулю	Вид контролю	Кількість зарахованих балів для студентів
3.	Самостійна робота (26 г.). Теми 1-10.	Дивитися завдання для самостійної роботи студентів за навчальним модулем.	3 – 5 балів.
4.	Індивідуальні завдання (10 г.).	Дивитися завдання для самостійної роботи студентів за навчальним модулем.	3 – 5 балів.
Всього за модулем 1			60 балів

Інформаційні джерела

1. Абрамович С.Д., Чікарькова М.Ю. Світова та українська культура: Навчальний посібник. – Львів, 2004. – 354 с.
2. Асеев Ю.С., Баран В.Д., Баранов І.А., Белозор В.П., Бессонова С.С. Історія української культури: У 5 тт. Т.1.: Історія культури давнього населення України. – К.: Наукова думка, 2001. – 1134 с.
3. Білоус П.В. Історія української літератури XI – XVIII ст. Навч. посіб. – К.: ВЦ «Академія», 2009. – 423 с.
4. Бондаревська І.А. Парадоксальність естетичного в українській культурі XVII – XVIII ст. – К.: ПАРАПАН, 2005. – 308 с.
5. Богуцький Ю.П., Андрущенко В.П., Безвершук Ж.О. та ін. Українська культура в європейському контексті. – К.: Знання, 2007. – 679 с.
6. Брайчевский М.Ю. Утверждение христианства на Руси. – К.: Наукова думка, 1989. – 294 с.
7. Вайнгорт Л.С. Записки провінціального архитектора. – Полтава: «Астрей-інформ», 2001. – 96 с.
8. Висоцький О.Ю. Історія української культури: Навчальний посібник. – Дніпропетровськ: НМетАУ, 2009. – 130 с.
9. Войтович В. Українська міфологія. – К.: Либідь, 2002. – 664 с.
10. Горобець П.М. Виставка живопису і графіки. Каталог. – Київ, – 1973. – 143 с.
11. Горобець П.М. Каталог виставки творів до 60-річчя художника. – Харків, 1965. – 246 с.
12. Горобець Павло Матвійович (1905-1974). Твори з приватних збірок. Каталог / Автор-упорядник К.Г. Скалацький. – Полтава: АСМІ, 2006. – 105 с.
13. Грімстед К.П., Боряг Г. Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни. – Львів: «Фенікс», 1992. – 119 с.
14. Довжук І.В. Нариси історії культури України (до кінця ХХ ст.): Навч. посіб. – Луганськ: Видавництво СНУ ім. В.Даля, 2007. – 508 с.

15. Дроздова О.В. Історія української культури: навч.-метод. пос. – Полтава: ПУЕТ, 2011. – 182 с.
16. Задорожний В., Кундрат Ю. Курс історії української культури (IX – початок XXI ст.): Навч. пос. для студентів-україністів. – Ужгород: Гражда, 2009. – 432 с.
17. Зотов В.М., Клімачова А.В., Таран В.О. Українська та зарубіжна культура. Словник культурологічних термінів: Навч. посібник. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 264 с.
18. Історія української культури / За загальною редакцією І.Крип'якевича. – Львів: Видавництво Івана Тиктора, 1937. – 718 с.
19. Історія української культури. Навч. посіб. / За ред. О.Ю.Павлової. – К.: Центр учбової літератури, 2012. – 343 с.
20. Історія української культури: курс лекцій / Під заг. ред. С.О. Костилюєвої. – К.: НТУУ «КПІ», 2010. – 333с.
21. Історія української та зарубіжної культури. Навчальний посібник / За ред. С.М.Клапчука. – К.: Знання, 2007. – 358 с.
22. Кордон М.В. Історія української культури: навч. пос. – Львів: «Магнолія 2006», 2011. – 336.
23. Кордон М.В. Українська та зарубіжна культура: Курс лекцій. – К.: ЦУЛ, 2002. – 508 с.
24. Кордон М.В. Українська та зарубіжна культура: Підручник. – К.: ЦУЛ, 2007. – 574 с.
25. Кривда Н.Ю. Українська діаспора: досвід культуротворення: монографія. – К.: Академія, 2008. – 280 с.
26. Культура і побут населення України: навч. пос. / В.І. Наулко, Л.Ф. Артюх, В.Ф. Горленко та ін. – К.: Либідь, 1991. – 229 с.
27. Культурологія: навч. посіб / В.В.Павленко, О.М.Цапко, А.І.Буймістер та ін.. – К.: КНТ, ЦУЛ, 2010. – 224 с.
28. Культурологія: українська та зарубіжна культура/ М.М.Закович, І.А.Зязюн, О.М.Семашко та ін.; За ред. М.М.Заковича. – К.: Знання, 2007. – 567 с.

29. Лекції з історії світової та вітчизняної культур: навч. пос. / За ред. А.Яртіся, В.Мельника. – Львів: Світ, 2005. – 568 с.
30. Мир Просвещения. Исторический словарь / Под ред. Винченцо Ферроне и Даниеля Роша. – М.: Памятники исторической мысли, 2003. – 668 с.
31. Мисечко А.І. Українська діаспора: Навч.-метод. посіб.– Одеса: Астропринт, 2002. – 68 с.
32. Наєнко М.К. Художня література України: Програма-мінімум. – К.: Вид.центр «Просвіта», 2005. – Ч.І. : Від міфів до реальності. – 660 с.
33. Наливайко Д.С. Козацька християнська республіка: Запорозька Січ у західноєвропейських історико-літературних пам'ятках. – К.: Дніпро, 1992. – 495 с.
34. Огієнко І.Українська культура. – К.: Наша культура і наука, 2002. – 342 с.
35. Передерій І.Г. Розбудова національної системи освіти в Україні за доби Центральної Ради: історичний аспект. – Полтава: ПолтНТУ, 2009. – 160 с.
36. Петренко І.М. Церковнопарафіяльні школи Лівобережної України в системі освітньої політики уряду Російської імперії (1884-1917 рр.). – Полтава: РВВ ПУСКУ, 2008. –.
37. Полтава. Історичний нарис / За ред. О.Б.Супруненко, та ін. – Полтава: Полтаський літератор, 1999. – 280 с.
38. Попович М.В. Нарис історії культури України. – К.: АртЕк, 1999. – 728 с.
39. Рудинський М.Я. Архітектурне обличчя Полтави. – Полтава: «Метоп», 1992. – 35 с.
40. Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. – М.: Наука, 1981. – 357 с.
41. Сарапин В.В. «Енеїда» Івана Котляревського на літературному тлі перехідної доби // Котляревський І.П. Енеїда. – К.: Манускрипт – АСВ, 2009. – С. 341-413.
42. Сарапин В.В. «Наше зерно при сльозах Божих словом виросте знову...» Величковські // Слов'янський збірник: збірник наукових і науково-публіцистичних праць. – Полтава: ТОВ «Фірма «Техсервіс», 2011. – С.171-183.

43. Сарапин В.В. «Реконструктор Хмельниччини» – гадяцький полковник Григорій Граб'янка // Слов'янський збірник: збірник наукових і науково-публіцистичних праць. – Полтава: ТОВ «Фірма «Техсервіс», 2010. – С.189-196.
44. Сторі Джон. Теорія культури та масова культура. Вступний курс. – Б.м.: Акта, 2005. – 357 с.
45. Федоровський Ю.Р. Історія українського козацтва: Навч. посібник. – Луганськ: Глобус, 2006. – 124 с.
46. Хейзинга Й. Осень Средневековья. Исследования форм жизненного уклада и форм мышления в XIV и XV веках во Франции и Нидерландах. – М.: Наука, 1988. – 539 с.
47. Українська культура: Лекції за ред. Д.Антоновича. – К.: Либідь, 1993. – 576 с.
48. Українська та зарубіжна культура: навч. пос. / Під заг. ред. К.В. Заблоцької. – Донецьк: «Східний видавничий дім», 2001. – С. 314-335.
49. Человек эпохи Просвещения: сб. статей / Г.С.Кучеренко (отв. ред.). – М.: Наука, 1999. – 223 с.
50. Шевнюк О.Л. Українська та зарубіжна культура: навч. посіб. – К.: Знання-Прес, 2003. – 277 с.
51. Шевчук В. Муза Роксоланська: Українська література XVI – XVIII століть: У 2 кн. Книга друга: Розвинене бароко. Пізнє бароко. – К.: Либідь, 2005. – 728 с.
52. Шейко В.М., Білоцерківський В.Я. Історія української культури: навч. пос. – К.: Знання, 2010. – 271 с.
53. Шейко В.М., Тишевська Л.Г. Історія української культури. Навч. посібник. – К.: Кондор, 2006. – 264 с.
54. Яковенко Н. «Чоловік добрий» і «чоловік злий»: з історії ментальних установок в Україні-Русі кінця XVI – середини XVII ст. // Mediaevalia Ukrainika: ментальність та історія ідей. – К., 1992. – Т.1. – С.47 – 91.
55. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної і ранньомодерної України. – К.: Критика, 2005. – 584 с.

<http://www.musvid.net/muscat>

<http://classic-online.ru/ru/composer>

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Навчальна програма дисципліни.....	7
Тематичний план дисципліни.....	13
Методичні рекомендації студентам щодо організації самостійної роботи з дисципліни «Історія української культури».....	15
Тема 1. Вступ до курсу «Історія української культури».....	19
Тема 2. Архаїчні культури на території сучасної України.....	50
Тема 3. Культура Київської Русі та Галицько-Волинського князівства у контексті європейської середньовічної культури.....	99
Тема 4. Українська культура другої половини XIV – першої половини XVII ст.....	144
Тема 5. Українська культура епохи бароко.....	206
Тема 6. Українська культура XIX – початку XX ст. Національно-культурне відродження.....	271
Тема 7. Українська культура в міжвоєнний період.....	313
Тема 8. Українська культура в роки Другої світової війни.....	359
Тема 9. Культура Радянської України у другій половині 40 – 1980-ті рр.....	384
Тема 10. Культура незалежної України.....	419
Література для підготовки рефератів та поглибленого вивчення дисципліни.....	443
Індивідуальні завдання для самостійної роботи студентів та методичні рекомендації до їх виконання.....	447
Порядок і критерії оцінювання знань студентів.....	455
Завдання для модульного контролю знань студентів.....	458
Комплексні контрольні роботи для узагальнення знань студентів.....	479
Критерії оцінювання знань та система нарахування балів.....	480
Приклад побудови завдань для поточного модульного контролю.....	485
Підсумкове оцінювання знань студентів.....	490
Приклад побудови екзаменаційного білету.....	494
Шкала нарахування підсумкових балів.....	496
Шкала нарахування балів у розрізі тем і видів завдань.....	497
Інформаційні джерела.....	500